

**Управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації
Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва
Кафедра історії і культури України факультету історії, етнології і права
ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського
Державний архів Вінницької області
Комунальний вищий навчальний заклад «Вінницька академія неперервної освіти»
Обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Громадська організація «Асоціація бібліотек Вінниччини»
Громадська організація «Вінницьке історичне товариство»**

V Міжнародна науково-практична конференція

«УСНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ, НАПРЯМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ»

25–26 жовтня 2016 року

Збірник матеріалів

Вінниця, 2016

УДК 94 (477) (063)
ББК 63.3 (4УКР) я43
У 75

Відповідальна за випуск Н. І. Морозова, директор Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва,
заслужений працівник культури України

Редакційна колегія: Г. М. Слотюк, Л. Б. Сенік, П. І. Цимбалюк, О. Ю. Антонюк, Г. М. Авраменко,
О. М. Зелена, О. І. Кізян, С. В. Лавренюк, Н. В. Спиця

Рецензент доктор історичних наук, директор Державного архіву Вінницької області Ю. В. Легун

Усноісторичні дослідження: сучасні тенденції, напрямки та перспективи: зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф. 25–26 жовт., м. Вінниця / Упр. культури і мистецтв Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, каф. історії і культури України ф-ту історії, етнології і права ВДПУ ім. М. Коцюбинського, Держ. архів Вінниц. обл., КВНЗ «Вінниц. акад. неперерв. освіти», Обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України, ГО «Асоц. б-к Вінниччини», ГО «Вінниц. іст. т-во». – Вінниця, 2016. – 160 с.

У збірнику вміщено матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Усноісторичні дослідження: сучасні тенденції, напрямки та перспективи», яка відбулася на базі Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва 25–26 жовтня 2016 року.

Програма включала пленарне, секційні засідання, презентаційні платформи, майстер-клас з питань теорії і практики усної історії, квест «Вінниця історична».

На форумі розглядалося широке коло наукових досліджень, здійснених на Вінниччині, в інших регіонах України та Республіці Польща. Підготовлені матеріали з використанням методу усної історії.

Усього на розгляд редакційної колегії було подано понад 50 доповідей і повідомлень, які вміщені в електронному виданні та даному збірнику.

В окремих статтях у цитуванні збережено стилістику та орфографію оповідачів та респондентів.

За достовірність і вірогідність викладеного матеріалу повністю відповідають автори статей.

Привітання

Шановні друзі!

Щиро вітаю організаторів, учасників і гостей V Міжнародної науково-практичної конференції «Усноісторичні дослідження: сучасні тенденції, напрямки та перспективи».

Як відомо, предметом усної історії – нової історичної дисципліни – є індивідуальний досвід окремої людини, джерелом досліджень – розповіді очевидців, а головним завданням (за визначенням одного із основоположників дисципліни британця Пола Томпсона) – «повернути людям, які робили й пережили історію, центральне місце в ній, даючи їй можливість заговорити на повний голос». Залучення до історичних студій спогадів очевидців наближає дослідника до розуміння думок та почуттів пересічної людини конкретного історичного періоду, мотивів тих чи інших дій у виниклих ситуаціях.

В Україні перші усноісторичні дослідження проводилися ще в 1960–1970-х рр., під час підготовки багатотомного видання «Історія міст і сіл УРСР». Саме тоді взялися реалізовувати потужні наукові проекти. Тематика цих проектів пов'язана з трагедіями, що зазнали їх наші земляки. Найбільше свідчень записано про колективізацію, Голодомор 1932–1933 рр., репресії, Другу світову війну, повоєнний голод тощо.

Сьогодні усна історія стала важливим джерелом краєзнавчої літератури. Чимало напрацьовань потребують узагальнень, систематизації, наукового аналізу.

Переконаний, що ваш форум стане вагомою подією у популяризації та систематизації усноісторичних знань, сприятиме обміну досвідом між дослідниками з різних областей України та інших країн.

Бажаю всім учасникам конференції натхнення, плідної роботи та вагомих результатів.

Олександр Ресніт,

*голова Національної спілки краєзнавців України, доктор історичних наук,
професор, заступник директора Інституту історії України НАН України,
член-кореспондент НАН України*

Шановна громадо! Високоповажні учасники конференції!

Готуючись до цього наукового форуму, я переглядала тематику міжнародних та всеукраїнських проектів з усної історії, що були реалізовані в Україні за часи її незалежності. І переконалась, що їхня тематика вельми актуальна. Вона пов'язана з проблемами, які зазвичай замовчувались офіційною радянською історіографією:

- 1) насамперед це найтрагічніші події в історії України ХХ століття – Голодомор 1932–1933 рр.;
- 2) це вивчення феномену примусового використання праці мільйонів наших співвітчизників у нацистській Німеччині. Приємно відзначити, що до дослідження цієї проблеми долучився професор нашого Вінницького державного педуніверситету ім. Михайла Коцюбинського, доктор історичних наук Сергій Дмитрович Гальчак;
- 3) ще одним напрямком усноісторичних досліджень є історії ув'язнених у концтаборах часів Другої світової війни «Імена замість номерів». Хочу наголосити, що у форматі цього проекту працювала група студентів інституту іноземних мов нашого університету;
- 4) Голокост очима неєврейського населення;
- 5) потужним був і гендерний напрямок.

Усі ці дослідження мають важливе історичне значення, але поряд з цим хочеться увиразнити і їхню **педагогічну вартісність**. До збирання матеріалів, інтерв'ювання долучаються не лише науковці, викладачі, а й студенти, учні – молода генерація України. Так вони пізнають:

- життєві історії рідних, близьких, сусідів, односельців;
- історію свого села, міста, себто малої батьківщини;
- а згодом і великої Батьківщини – усієї України.

Важливо, що молодь початку третього тисячоліття отримує знання про реальні історичні події не

в готовому вигляді з академічних джерел, а із виру самого життя, записуючи інтерв'ю, роблячи аудіозаписи, збираючи й описуючи фотографії та різноманітні документи.

Таким чином, наша юнь збагачується відчуттям особистої причетності до збирання національної історії, приймає естафету від старших поколінь, усвідомлює себе частиною великої національної спільноти.

Завдяки усноісторичним дослідженням, що виконуються у форматі історії повсякденності, здійснюється кардинальний поворот в історичній науці, коли історія вивчається не на **макрорівні** (держава, народ, великі події, визначні постаті), а на рівні **«звичайної людини»**, її повсякденного життя. Наша молодь переконується в тому, що завдяки **антропологічним студіям**, історична наука заговорила «людським голосом» – свіжим і неповторним. Саме про таке значення особистості в історії сміливо заявляв на початку короткої хрущовської відлиги Василь Симоненко, один з когорти шістдесятників, наголошуючи на цінності кожного індивіда:

Ти знаєш, що ти Людина,
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоя – єдина,
І мука твоя – єдина,
І очі твої одні.

Завдяки усноісторичним дослідженням утверджується потреба пізнання й розуміння індивідуального досвіду людини як головної діючої особи історії. Це особливо важливо в пострадянській країні, де ще не подолані ідеологічні впливи тоталітарної держави, що позбавляла просту людину права на індивідуальну пам'ять. Громадян країни Рад привчали сприймати одну – офіційну версію історії, одне, єдино можливе трактування історичних подій.

Відтак вельми важливо, коли студентська та шкільна молодь

1) чути історію з рідних голосів, яким довіряє, – своїх дідуся й бабусі, батька й матері;

2) пильно вдивлятиметься у світлини своєї родини, через які пізнаватиме правду про драматичні події нашої історії, яку, за словами письменника Володимира Винниченка, без брому годі й читати.

Збір усноісторичних досліджень має вплив і на старше покоління, додаючи йому переконаності, упевненості в собі, поваги й гідності. Безсумнівно, це позитивно впливатиме й на зміцнення родинних контактів, взаєморозуміння представників різних поколінь, що особливо важливо в наш складний час.

Підсумовуючи свій виступ, хочу наголосити, що усноісторичні дослідження заслуговують на найщиріші вітання, оскільки вони ґрунтуються на концептуальній ідеї: інтерес представляє будь-яке життя, з нього складається мозаїка великої історії великого народу.

О. М. Куцевол,

доктор педагогічних наук, професор,

*зав. кафедри методики філологічних дисциплін і стилістики української мови
факультету філології і журналістики ім. М. Стельмаха ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського*

Основна доповідь

Усноісторичні дослідження – важлива складова діяльності бібліотеки

Н. І. Морозова

У статті висвітлюється діяльність Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва з організації виконання основних положень «Меморандуму про наміри щодо збору, збереження і популяризації свідчень усної історії», зокрема навчання бібліотечних працівників та студентської молоді з методики проведення усноісторичних досліджень та практичного втілення їх у життя.

Ключові слова: усна історія, усноісторичні дослідження, меморандум, бібліотеки, громадські організації, студенти ВНЗ, тренінги.

Усна історія – це новий напрям сучасних наукових досліджень, що інтенсивно розвивається з другої половини ХХ ст. й зосереджений на зборі та аналізі історичних фактів у вигляді усного свідчення учасників-свідків для того, щоб акцентуватися на минулому не лише як на політичних подіях і процесах, а й на повсякденному житті людини. Перетворення усної історії на окрему методику фахового пізнання розпочалося у 30–40-х роках ХХ століття у США й завершилось у 60–70-х роках, це зумовило появу руху за «історію знизу» та пов'язаного з нею зацікавлення усною історією, що супроводжувалося зміщенням фокусу з життєписів видатних особистостей на минувшину простих людей.

Сьогодні науковці звертають увагу на те, що свідчення різних осіб про одну й ту саму подію ілюструють неоднакове її сприймання представниками окремих вікових, етнічних і соціальних груп. Доволі часто збережена в індивідуальній пам'яті минувшина буває відмінною від офіційного дискурсу. Як зауважив один із теоретиків напряму Пол Томпсон, «усна історія кидає виклик загальноприйнятим міфам історії».

Особливістю розвитку методу історичних досліджень в Україні, як і на всьому пострадянському просторі, стало розроблення передусім тематики, яка зазвичай замовчувалася офіційною радянською історіографією. Перші публікації матеріалів, зібраних методом опитування очевидців, були присвячені найтрагічнішій події в історії України ХХ століття – Голодомору 1932–1933 рр. Фахівці Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва спільно з колегами з районних і сільських бібліотек також зібрали свідчення під час опитування очевидців Голодомору 1932–1933 рр., яке проводилося напередодні 70-х роковин вшанування пам'яті жертв Голодомору. Усі ці джерела зберігалися спочатку у спеціальних теках відділу краєзнавства бібліотеки як неопубліковані матеріали. Згодом було прийнято рішення архівувати їх шляхом переведення на електронні носії. У 2008 році, з метою збереження цих унікальних джерел, вони були оцифровані та представлені на електронному диску «Спогади свідків Голодомору 1932–1933 років».

На сьогодні ми розуміємо, що розвиток усноісторичних досліджень в Україні має колосальну перспективу. Значною мірою це пов'язано з різноманітним та багатим на події соціальним досвідом наших співвітчизників. Водночас живі висловлювання людей показують дещо інший ракурс сприймання подій, аніж той, який конструюють історики чи пропонують політики.

Наразі спостерігається активізація збору, збереження та популяризації свідчень учасників та очевидців тих чи інших подій, виникнення професійних і громадських організацій, які займаються питаннями усної історії та влаштовують навчання з методики проведення усноісторичних досліджень.

Бібліотечні працівники теж не стоять осторонь, вони збирають спогади, свідчення мешканців своїх населених пунктів, що пережили разом зі своєю країною та її народом складні віхи історії України. До цього процесу підходять досить системно – вибирають респондентів, готують питальники, обирають зручне місце й час для респондента, оформлюють ряд супровідних документів (анкета респондента, договір (угода)), здійснюють запис, у т. ч. й технічними засобами, та складають протокол інтерв'ю, який у стислій формі відображає його зміст.

Крім того, робота з усними історіями передбачає не лише такі традиційні етапи її проведення, як планування, збір, систематизацію та відповідне збереження інтерв'ю, а й активний менеджмент матеріалів: забезпечення їхньої видимості у віртуальному та фізичному просторі і створення можливостей для їх використання у дослідницьких та освітніх проектах. Це надзвичайно важлива складова, що стосується усної історії та її публічної ролі. Адже необхідно повернути зібрані матеріали назад до громадськості, яка їх надала, у тій чи іншій формі. Розмови з очевидцями, учасниками і творцями історичних подій можуть стати основою для наповнення тематичного веб-ресурсу. Таким чином усну історію можна буде розглядати як інструмент примирення з минулим і (або) його нового прочитання.

Бібліотеки Вінниччини уже накопичили певний досвід здійснення усноісторичних досліджень,

фіксації результатів та їх збереження. Проте є ще досить багато завдань саме з організації якісного й оперативного збору, зберігання та надання публічного доступу до них.

Під час проведення II, III і IV міжнародних науково-практичних конференцій, що проходили на базі Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тимірязєва та інших книгозбірень області кожних два роки, розглядалися теоретичні засади усної історичних досліджень та практичні здобутки науковців, дослідників, краєзнавців, бібліотечних, архівних і музейних фахівців.

Суб'єктивне бачення тих чи інших подій їх очевидцями, які пережили Голодомор, II Світову війну, післявоєнну відбудову народного господарства, Хрущовську «відлигу», Горбачовську перебудову значно доповнили офіційні джерела з історії України цих періодів, зокрема на теренах Вінниччини, інших регіонів України та близького зарубіжжя.

Новітня історія України відзначилася як сплеском патріотизму, прагненням до демократії, запровадження європейських цінностей, що уособлює в собі Революція гідності, так і трагічними подіями, що переживає в даний час наш народ. Це – антитерористична операція, яку все частіше називають українсько-російською війною.

У резолюції IV Міжнародної науково-практичної конференції «Усна історія як важлива складова краєзнавчої діяльності» були викладені здобутки і проблеми даного напрямку діяльності, а також завдання на найближчу перспективу для всіх учасників краєзнавчого руху. Збірник матеріалів цієї Конференції представлений в електронному вигляді на веб-сайті бібліотеки.

За два роки, що минули після проведення згаданого форуму, зроблено чимало. Передусім Вінницька ОУНБ ім. К. А. Тимірязєва та наші незмінні партнери – кафедра філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Інституту (тепер факультету) історії, етнології і права ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, Державний архів Вінницької області, комунальний вищий навчальний заклад «Вінницька академія неперервної освіти», обласна організація Національної спілки краєзнавців України, обласна краєзнавча організація «Поділля», громадська організація «Асоціація бібліотек Вінниччини» підписали «Меморандум про наміри щодо збору, збереження і популяризації свідчень усної історії».

Цей важливий документ став свого роду планом дій для всіх його учасників та інших установ, організацій, закладів, дослідників, краєзнавців-аматорів на подальшу перспективу. Найважливішими напрямками було визначено збір свідчень учасників Революції гідності та АТО, які серед інших включені до програми V Міжнародної науково-практичної конференції «Усноісторичні дослідження: сучасні тенденції, напрямки та перспективи».

У рамках підготовки до проведення в 2016 році цього важливого форуму бібліотекою було організовано низку навчальних заходів для бібліотечних працівників і студентської молоді вищих навчальних закладів міста Вінниці, які проводили громадські та інші організації, що професійно займаються питаннями усної історії і володіють методикою проведення усної історичних досліджень.

Зокрема, група працівників бібліотеки 18–19 листопада 2015 року брала участь у тренінгу «Вектор пам'яті», організованому громадською організацією «Центр Поділля-Соціум».

27–28 листопада 2015 р. у конференц-залі бібліотеки представники цієї ж громадської організації провели воркшоп «Інтерпретації історії» в рамках проекту «Майбутньому потрібні спогади: український діалог про історію та спогади». У заході брали участь студенти вінницьких ВНЗ та бібліотечні працівники.

Не менш цікавою і корисною стала інформаційна зустріч «Як дізнатися історію своєї родини?», яка відбулася 17 грудня 2015 року на базі бібліотеки. Історики з міста Києва Ігор Кулик та Ігор Розкладай доступно і популярно з посиланням на друковані і електронні джерела розповіли присутнім, як організувати пошукову роботу для вибудови генеалогічного дерева свого роду.

21–24 грудня 2015 року для групи бібліотечних працівників було організовано тренінг «Усна історія: від теорії до практики», ініційований громадською організацією «Зерна» в рамках проекту «Активні громадяни» за підтримки Британської Ради в Україні та Конгресу активістів культури. Тренінг проводила представник ГО «Зерна», історик Оксана Романюк. Метою тренінгу було сприяння усвідомленню важливості збереження історичних свідчень, вивчення історії локальних суспільств, включення маргінальних та забутих голосів, поширення демократичних цінностей через прикладне застосування методики усної історії. Бібліотекарі прослухали теоретичний матеріал, здобули навички проведення інтерв'ю та закріпили їх на практиці. В результаті зібрано свідчення п'яти ветеранів бібліотечної справи, серед них «діти війни».

3-денний тренінг «Усна історія: від теорії до практики», що проводився на базі обласної наукової бібліотеки 14–16 червня 2016 року для групи студентів Донецького національного університету та бібліотечних працівників ВНЗ міста Вінниці, мав своє практичне втілення. Відзнято 5 відеосюжетів з усної історичними свідченнями «дітей війни» та працівників бібліотеки. Тренінг проводила представник ГО «Зерна», історик О. І. Романюк.

Провідні фахівці обласної наукової бібліотеки, які також пройшли вищезгадані навчання, здійснили польові дослідження у с. Сестринівка Козятинського району. Це село, як відомо, пов'язане з ім'ям видатного історика, державного і політичного діяча Михайла Сергійовича Грушевського, 150-річчя від дня народження якого ми нещодавно відзначали. У дитинстві він часто відвідував родину свого діда по материнській лінії Захарія Івановича Оппокова і залишив захоплені відгуки про це поселення. Результати цієї роботи будуть обговорюватись на конференції у напрямку «Історичний гранд-нарратив М. С. Грушевського у сприйнятті сучасного українця: пам'ять, міфи, реалії та прагнення».

Члени робочої групи провели значну інформаційну роботу з підготовки нинішньої конференції. Заздалегідь розроблений та представлений на веб-сайті бібліотеки інформаційний лист, який попередньо був затверджений на засіданні вченої ради, що діє при обласній науковій бібліотеці ім. К. А. Тімірязєва. Окрім того, проводилася індивідуальна робота з науковцями, представниками ВНЗ, бібліотек, музеїв, краєзнавцями, авторами краєзнавчих видань щодо їх участі у цьому престижному міжнародному форумі. Відгукнулися науковці з Республіки Польща, інших регіонів України і, звичайно ж, вінничани. Досить різноманітний склад учасників, що подали заявки на конференцію: від докторів наук, які професійно займаються питаннями усної історії, до початкуючих дослідників – студентів ВНЗ. Зібрано понад 50 наукових доповідей і повідомлень, значна частина з яких включена до програми нинішньої Конференції.

Програма передбачає не лише наукові доповіді і повідомлення, але й різноманітні інтерактивні заходи, аби представити учасникам Конференції широкий спектр форм роботи і можливостей щодо проведення усноісторичних досліджень.

Ми і наші партнери готові до співпраці з усіма, хто хоче поділитися своїми спогадами про той чи інший період української історії, свідками і очевидцями якого вони були. Переконані, що цей напрямок має перспективу, адже є важливим сегментом, що доповнює офіційні джерела з історії України. Насамкінець хочу запропонувати створити на базі Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва «Центр усної історії Вінниччини», аби об'єднати зусилля усіх зацікавлених пошуковців та фахівців, які професійно займаються питаннями усної історії, для координації дій щодо здійснення усноісторичних досліджень та зосередження в одному місці їх результатів.

Джерела та інтернет-ресурси

Кісь, О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / Оксана Кісь // Україна Модерна. – Львів ; Київ, 2007. – Ч. 11. – С. 7–21.

Коннертон, П. Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон. – Київ : Ніка-Центр, 2013. – 183 с. – (Серія «Зміна парадигми»).

Краєзнавство: історичний досвід та перспективи розвитку : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. 13–15 жовт. 2010 р., Вінниця / Вінниця. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. – Вінниця, 2011. – 127 с.

Пастушенко, Т. Метод усної історії та усно історичні дослідження в Україні / Тетяна Пастушенко // Історія України. – 2010. – № 17–18 (157–158).

Роль краєзнавства в соціально-економічному і культурному розвитку регіону : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. 10–12 жовт. 2012 р., Вінниця / Упр. культури і туризму Вінниц. облдержадмін., Вінниця. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, Нац. спілка краєзнавців України, ГО «Асоц. б-к Вінниччини». – Вінниця, 2013. – 232 с.

Схід/Захід: Іст.-культ. зб. – Вип. 11–12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Харків : ТОВ «НТМТ», 2008. – 432 с.

Томпсон, П. Голос прошлого. Устная история / П. Томпсон. – Москва : Изд-во «Весь мир», 2003. – 368 с.

У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело. Зб. наук. ст. / За ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків : ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. – 248 с.

Усна історія як важлива складова краєзнавчої діяльності : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. 21–22 жовт. 2014 р., м. Вінниця / Упр. культури і туризму Вінниц. облдержадмін., Вінниця. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, Вінниц. обл. ін-т післядиплом. освіти пед. працівників, ГО «Асоц. б-к Вінниччини». – Вінниця, 2015. – 294 с. – Електрон. версія. – Режим доступу: http://www.library.vn.ua/publications/2015/IV_mignarodna_konferentsiya.html (дата звернення: 22.07.2016), вільний. – Назва з екрана.

ІСТОРИЧНИЙ ГРАНД-НАРАТИВ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО У СПРИЙНЯТТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНЦЯ: ПАМ'ЯТЬ, МІФИ, РЕАЛІЇ ТА ПРАГНЕННЯ

Звинувачений у «психологізмі» М. Грушевський під «пресом» більшовизму (20–30 рр. XX ст.)

С. І. Дровозюк

У статті висвітлюється протистояння історичної концепції та методологічних засад творчості М. С. Грушевського і марксистського вчення, що спричинило конфлікт ученого з більшовицькою владою і стало однією з підстав його цькування, яке досягло свого апогею на початку 30-х рр., коли розгорнулася широкомасштабна антиукраїнська кампанія.

Ключові слова: українська нація, історіографічна традиція, розвиток історичної науки, методологічні принципи, концепція, український суспільно-політичний рух, методи, «психологізм», спрощений економічний детермінізм, сталініщина, марксистське вчення, більшовицький тоталітарний режим.

Останнє десятиліття життя та діяльності М. С. Грушевського досить детально висвітлене у наукових працях [1], однак методологічні аспекти творчості видатного українського історика, його інтелектуальні змагання та захист своєї наукової концепції в умовах більшовицького режиму досліджені ще недостатньо. Методологічний конфлікт між М. Грушевським та більшовицьким політичним режимом, який прикривався марксистськими гаслами, нині заслуговує особливої уваги дослідників, передусім у контексті розвитку усної історії, психоісторії, історії повсякдення та інших людинознавчих напрямів історичного знання.

Для розкриття зазначеної теми необхідно мати на увазі, що однією з ключових в історичній концепції М. Грушевського була проблема духовного життя народу та соціально-психологічних чинників в історії. Він вважав народ, його ідеали і змагання альфою і омегою історичного пізнання. Це особливо відчутно у останніх томах «Історії України-Руси», де М. Грушевський виступає як історик-соціолог і чітко виділяє ідею зв'язку подієвої історії із світобаченням та настроями учасників історичних подій. Він вважав, що важливо знати не тільки те, як проходили події, а й як вони були сприйняті і відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості [2, с. LXVI]. М. Грушевський у програмній статті «Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання» визначив поняття інтелектуальної культури народу [3], що становить важливий напрям сучасної історичної науки.

Більшовицька пропаганда постійно тримала М. Грушевського на «прицілі». Незважаючи на обрання його академіком ВУАН та повернення в березні 1924 р. в Україну, більшовицька пропагандистська «машина» продовжувала чинити тиск на історика, звинувачуючи його в дрібнобуржуазності, ідеалізмі, психологізмі та інших «гріхах». На початку 1924 р., напередодні повернення М. Грушевського в Україну, в газеті «Вісті ВУЦВК» була опублікована карикатура О. Довженка (Сашка) на історика із зображенням його основних праць з промовистою назвою: «Ех, їхати, так їхати ... Так і запізнився» [4]. У цьому ж році в журналі «Червоний шлях» (№3) з'явилася стаття А. Річицького (справжнє прізвище – Пісоцький) «Як Грушевський «виправляє» Енгельса». Свій інтерес до особи М. Грушевського автор пояснив не тільки тим, що історик посідає видатне місце в українському суспільно-політичному рухові, а й тим, що «...цей ліберальномислящий буржуазний демократ стає в тій чи іншій мірі на позицію примирення з пролетарською революцією...». Він критикує тезу М. Грушевського про те, що «з розвитком же духовного життя людини» важливого і самостійного впливу набуває «фактор психологічний». В цьому А. Річицький побачив зазіхання історика на марксистське вчення про «базис» і «надбудову» та надання психологічному факторові такого значення, яке суперечило марксизмові. Концепцію М. С. Грушевського щодо співвідношення економічного і психологічного факторів в історичному процесі він охарактеризував як спробу принизити науку «до рівня хуторянського соціально-політичного світогляду» [5].

Однак М. Грушевський не відступив від своєї історичної концепції, що підтвердила промова, з якою він виступив на зібранні з нагоди свого ювілею у 1926 р. «Відродження XIX віку цілком ясно орієнтується на верству селянську – йде під знаком культу української народності, представленій селянськими верствами, які зберегли святиню української культури, і під шум хвиль цього народницького романтизму зав'язуються перші початки української науки з таким-же народницьким ухилом», – підкреслив М. Грушевський [6, с. 25]. Дослідницькі завдання він розглядав у широкому контексті формування української нації. Провідну роль у цьому процесі вчений відвів свідомим селянським верствам, що мали понести українську свідомість в робітничі верстви міста. «Повсякчас мусимо пам'ятати, – наголосив М. Грушевський, – що українська історична робота під аспектом всебічного досліду селянської верстви... являється ще не закінченим завданням, поставленим попереднім поколінням» [6, с. 26]. Він вказав на необхідність зберегти неперервність української історіографічної традиції, незважаючи на «великі революційні переживання останнього десятиліття».

Виступ М. Грушевського на урочистому зібранні з нагоди ювілею має ознаки програми розвитку історичної науки, в ньому поставлені важливі методологічні питання, що виявили його істотні розбіжності з більшо-

вицькою версією марксистської історіографії. Тому для розуміння процесів, що відбувалися в ті роки в українській історіографії, важливе значення має реакція на цю подію інших провідних істориків. Відзначення ювілею М. Грушевського не тільки привернуло увагу до постаті вченого та його творчого доробку, а й стало приводом для загострення дискусії навколо методологічних принципів, до яких він схилявся в ті роки. Досить показовою у цьому плані є позиція Д. І. Багалія, який закликав критично ставитися до творчої спадщини М. С. Грушевського, «висовуючи... матеріалістичні пояснення замість перестарілих і хитких ідеалістичних». Він чітко окреслив суть концепції, що передбачала періодизацію історичного процесу не на політичному, а на соціально-економічному ґрунті, а у своїй основі мала б сталий, міцний соціально-економічний базис з його ідеологічними надбудовами. Перенесення центру уваги з політики на економіку, на думку Д. І. Багалія, мало дати новий соціальний зміст і національній ідеї, і культурі [7, с. 217]. Зміст дискусії, що відбувалася в руслі проблеми «базис-надбудова» (економіка – духовне життя), відбили статті, опубліковані в журналі «Життя й революція» з нагоди ювілею М. Грушевського. Автор однієї з них, О. Гермайзе, спробував знайти баланс між економічними і духовними складовими в концепції М. Грушевського і на цій основі спростувати звинувачення його в цілковитому ідеалізмі. О. Гермайзе підкреслив, що на відміну від істориків, які за сухими колонками цифр не бачать живого життя, М. Грушевський уміє відчувати переживання та прагнення людей, які творили життя колись, в тому числі й селянина. Що ж до близькості М. Грушевського до соціологічної школи Е. Дюркгейма, то саме це, на переконання О. Гермайзе, дає підстави бачити в особі ювіляра європейського ученого, що стоїть на українському ґрунті [8]. Натомість І. Лакиза охарактеризував концепцію і методи М. Грушевського як такі, що властиві буржуазній історичній науці, і застеріг тих, хто не бачить у школі Е. Дюркгейма прихованої ідеалістичної природи [9, с. 101].

До опонентів М. Грушевського приєднався відомий провідник більшовизму в Україні (в минулому – член Української Центральної Ради, боротьбист) Панас Любченко. У статті «Старі теорії й нові помилки» він охарактеризував заклик М. Грушевського до «орієнтування на історію селянської маси, на її інтереси й свідомість» як підготовку шляху «для реставрування капіталізму», бо, мовляв, селянство як клас «не може творити своєї власної історії». Він відверто констатував, що така історіографія більшовицькій владі не підходить. «Ми не тільки боремося тепер з безпосередніми лобовими атаками економічних форм, ворожих соціалізму, але повинні будемо роз'яснювати обхідні рухи, які перешкоджатимуть концентруванню трудящих мас навколо пролетаріату, з'єднання їх волі для боротьби за соціалістичне суспільство», – підсумував П. Любченко свою атаку на М. Грушевського [10, с. 81–83].

У той час більшовицьке суспільствознавство активно працювало над викриттям «психологізму» «буржуазної науки». Частиною пропагандистської кампанії, розгорнутої проти «буржуазних психологічних теорій» історичного процесу, була критика «школи Грушевського». На це вказує, зокрема, зміст публікацій Т. Степового, присвячених зарубіжним соціологічним школам. В центрі його уваги – психологічний напрям в «буржуазній соціології». Під вогнем його критики опинилися «плюралісти-емпірики», до числа яких був зарахований М. Грушевський. Т. Степовий не обмежився критикою історичної концепції, викладеної М. Грушевським у праці «Початки громадянства» (його теорія взаємозв'язків економічної, біологічної та психологічної сфер життя, які взяті з поправками, що їх вносить свідомо людська творчість, ставили під сумнів дію єдиного історичного закону), й закликав «взятися за розгляд поглядів деяких наших українських істориків і соціологів», які трактують історичний матеріалізм «а la Грушевський». Особливий інтерес до Дюркгейма він також пов'язав з концепцією М. Грушевського [11]. Натомість О. Гермайзе, підсумовуючи досягнення української науки 20-х рр., виділив дві групи українських істориків: «молодших», які виступали здебільшого як історики-марксистки, та «старших», які намагалися наблизити свою творчість до наукового сприймання історичного процесу методом марксизму. Ключовим є його висновок, зроблений у тому числі на основі праць М. Грушевського, що «українська етнографія та етнологія стала на соціологічний ґрунт дослідження, рівняючись по європейсько-американській науці» [12, с. V].

Ще одним приводом для критики методологічних засад творчості М. Грушевського стали вибори нових академіків до Всесоюзної академії наук. Так, М. Яворський, характеризуючи кандидатуру М. Грушевського, підкреслив, що «...його погляди не є маркситськими», що він «...у своїх працях ідеологічно все ще й тепер залишився при дрібно-буржуазному ідеалізмі, не визнавши пролетарського марксизму...» (хоча тут же визнав, що М. Грушевський «...є найвидатнішим істориком України») [13].

Критика на адресу М. Грушевського звучала також на Всесоюзній конференції істориків-марксистів (грудень 1928 – січень 1929 р.). М. Яворський у виступі на цій конференції охарактеризував промову М. Грушевського на зібранні з нагоди свого ювілею як свідчення відданості автора «України-Руси» своїй схемі історичного процесу. Доказом цього мала слугувати ідея селянського характеру української нації, що чітко простежується у виступі М. Грушевського. При цьому відродження «старих схем українського історичного процесу» М. Яворський пов'язав з розвитком непу і ростом куркульства. Прикметно, що він критикував М. Грушевського за зв'язок з новітніми течіями європейської науки. «Проблема конструкції історичного процесу у нього, – наголосив М. Яворський, – це – проблема соціології Дюркгейма, а разом з тим і психологізму Вундта, але не Маркса» [14, с. 430–431].

Офіційну більшовицьку історіографію непокоїв не тільки сам М. Грушевський, а й «київський молодняк», що групувався навколо його школи, особливо течія, «що базується на своєму методологічному принципі конструкції історичного процесу на лінії ідеалістичного психологізму». За визнанням М. Яворського, теорія М. Грушевського «з її психологічними методами», яка надзвичайно широко знаходила відгук серед «молодняка», становила не меншу загрозу для марксистської методології, ніж теорія В. Липинського [15, с. 28–29]. Отже, істо-

рики-марксистів відмежовувалися від М. Грушевського і зараховували його до ворожого табору саме через його «психологізм» в методології. Натомість для режиму прийнятною була тільки та течія, «яка широко хоче шукати правильних шляхів, зрікаючись старого народницького минулого, ідеалізму в світогляді, психологізму в конструкції історичного процесу, шукаючи нагоди засвоїти собі основи історичного матеріалізму...» [15, с. 30]. На протиставленні економічного детермінізму та психологізму побудована також стаття М. Яворського «Провідні думки в розвитку історичної науки», у якій він поставив мету розкрити марксистське розуміння історичного процесу та призначення історичної науки. Тут він не тільки знову критикує М. Грушевського за його «психологізм», а й Д. Багалія, який свого часу висловив думку, що історія має справу з психологією індивідуальностей і психологією народів, бо саме вони дають ключ до розгадки характерів окремих історичних діячів і націй. Неприйнятною для М. Яворського виявилася також теза Д. Багалія про те, що реакція проти поклоніння героям в історії призвела до знеособлення історичних фактів та спроби вказати на загальні історичні закони в точному значенні цього слова, які в такому розумінні неможливі і є «химери». Прикметно, що в цій статті, як і в попередніх публікаціях, головним «подразником» представників марксистської методології був В. Вундт з його багатотомною «Психологією народів» [16].

На початку 30-х рр., коли розгорнулася широкомасштабна антиукраїнська кампанія, М. Грушевському знову пригадали психологічні «гріхи». Т. Скубицький у статті «Класова боротьба в українській історичній літературі» критикував М. Грушевського за твердження, що марксизм не здатний пояснити усю складність суспільного життя людства за допомогою матеріалістичного монізму. Адептів більшовизму особливо дратувало положення концепції М. Грушевського про те, що з розвитком духовного життя людства дуже важливого і самостійного значення набуває психологічний фактор у таких його проявах, як релігійні уявлення, звичай, мораль і мистецтво. «Таким чином, – зробив висновок Т. Скубицький щодо концепції М. Грушевського, – психологічний фактор не тільки не підпорядкований дії економічного, але часто має самостійне домінуюче значення» [17, с. 28–29, 32].

У 30-х рр. в умовах сталінського терору історичні події розглядалися з позицій спрощеного, вульгаризованого марксизму, людина як суб'єкт історії була витіснена з історичного процесу. Вирішальним ударом, що знищив наукові засади історичної думки, став лист Й. Сталіна до редакції журналу «Пролетарская революция» «Про деякі питання історії більшовизму», яким з практики суспільно-політичного і наукового життя були виключені дискусії. Одночасно цей лист став сигналом для «правовірних» марксистів, які розгорнули масовану атаку на «буржуазну» історіографію. Цей епізод показав, що в умовах тоталітарного режиму втручання в історіографічний процес навіть однієї людини може спричинити істотні зміни у поведінці та стилі публічного мислення істориків.

Посилення «більшовицької пильності на теоретичному фронті» набуло тотального характеру та істеричних форм. Періодичні видання зарясніли статтями, що викривали «буржуазно-націоналістичну історіографію». Більшовицькі технології тиску на людську психіку дали результат: хвиля публічного самовикриття і каяття свідчила про руйнування особистості історика в умовах сталінщини. Навіть від тих вчених, які вже покаялися і визнали власні «помилки», партійні збори вимагали повторного каяття і визнання помилок.

Не менше потерпали й етнографи. Класичним зразком «більшовицької самокритики», що поєднувалася з нищівною «критикою» М. С. Грушевського, можна вважати статтю фольклориста К. Копержинського в журналі «Життя й революція», де він проілюстрував «шкідливий вплив фольклористичних студій буржуазного й фашистського фронту» [19, с. 216]. Етнографи змушені були оправдовуватися за своє наукове минуле, демонструвати готовність досліджувати «робітничий» і «колгоспний» фольклор.

Ще один спалах істерії на «історичному фронті» стався в 1947 р. і був пов'язаний з прийняттям постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». У засобах масової інформації з'явилася низка «викривальних» статей, де йшлося про серйозні помилки «буржуазно-націоналістичного характеру». Знову, як і у 30-х рр., від істориків вимагали викриття «грушевщини», публічного каяття та виправлення «помилков».

Таким чином, соціально-психологічний метод М. Грушевського, неприйняття ним спрощеного економічного детермінізму спричинили конфлікт з більшовицькою владою і стали однією з підстав цькування вченого. З прибуттям М. Грушевського до СРСР і до останніх днів життя на нього чинився постійний тиск, що здійснювався через пресу, на партійних та наукових зібраннях, за допомогою каральних органів. У цій кампанії ключовим було звинувачення у «психологізмі», яке активно підтримували історики-марксистів та більшовицькі пропагандисти. Тавро «психологізму» мало підтвердити ворожість методу М. Грушевського марксистському вченню та зв'язок українського історика з європейською наукою, що було абсолютно неприйнятним для більшовицького тоталітарного режиму. Насправді ж соціально-психологічний метод відкривав перед українською історичною наукою нові можливості для розвитку в єдиному руслі європейської суспільно-історичної думки. Соціально-психологічні підходи М. Грушевського до історичного процесу були своєрідним прообразом французької школи «Анналів», на що слушно звернув увагу Я. Ісаєвич [20, с. 9]. Звинувачуючи М. Грушевського у «психологізмі», більшовицький тоталітарний режим не тільки переслідував історика та обмежував його творчі пошуки, а й гальмував розвиток всієї української історичної науки, яка прагнула вийти на передові рубежі історичного знання.

Більшовицькі технології, що застосовувалися з метою знищення української науки, можуть стати темою спеціальних історико-психологічних та історіографічних досліджень, що дасть можливість виявити особливості історіографічного процесу на цьому етапі з точки зору протистояння «матеріалізму» та «ідеалізму», диктатури і демократії та повніше розкрити природу більшовизму.

Література

1. **Пиріг, Р. Я.** Життя Михайла Грушевського : останні десятиліття (1924–1934) / Р. Я. Пиріг. – Київ : [Б. в.], 1993. – 199 с.; **Пиріг, Р. Я.** Життя і діяльність М. С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (20–30-ті рр.) : дис. д-ра іст. наук: 07.00.02 / Р. Я. Пиріг ; НАН України, Інститут історії України. – 1994. – 352 с.; **Пристайко, В.** Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934 / Володимир Пристайко, Юрій Шаповал / перед. сл. Л. Винара. – Київ : Україна, 1996. – 335 с.; **Стрельський, Г.** Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти / Г. Стрельський, А. Трубайчук. – Київ : Четверта хвиля, 1996. – 191 с.
2. **Пріцак, О.** Історіософія Михайла Грушевського / О. Пріцак // Грушевський, М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – Київ, 1991. – Т. 1. – С. 40–73.
3. **Грушевський, М.** Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання / М. Грушевський // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 9–12.
4. **Вісті ВУЦВК.** – 1924. – 4 січ.
5. **Річицький, А.** Як Грушевський «виправляє» Енгельса // Червон. шлях. – 1924. – № 3. – С. 183–190.
6. **Ювілей** академіка М. С. Грушевського. 1866–1926. Ювілейне засідання. Привітання. – Київ : Видання ювілейного комітету, 1927. – 143 с.
7. **Багалій, Д.** Акад. М. Грушевський і його місце в українській історіографії / Д. Багалій // Червон. шлях. – 1927. – № 1. – С. 160–218.
8. **Гермайзе, О.** Ювілей української науки. Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського / О. Гермайзе // Життя й революція. – 1926. – № 10. – С. 93–99.
9. **Лакиза, І.** Михайло Сергійович Грушевський : (з нагоди 60-х роковин народж. та 40-х роковин наук. діяльності) / І. Лакиза // Життя й революція. – 1926. – № 10. – С. 99–105.
10. **Любченко, П.** Старі теорії й нові помилки / П. Любченко // Життя й революція. – 1926. – № 12. – С. 75–88.
11. **Степовий, Т.** Буржуазні соціологічні школи / Т. Степовий // Червон. шлях. – 1927. – № 1. – С. 218–220.
12. **Гермайзе, О.** Десятиліття жовтневої революції і українська наука / О. Гермайзе // Україна. – 1927. – № 6. – С. 3–7.
13. **Вісти ВУЦВК.** – 1928. – 10 жовт.
14. **Яворський, М.** Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке / М. Яворский // Труды первой Всесоюзной конференции историков-марксистов. 28.12.1928 – 04.01.1929. – 2-е изд. – Москва : Изд-во Коммунистической Академии, 1930. – Т. 1. – С. 426–435.
15. **Яворський, М. І.** Сучасні течії серед української історіографії / М. І. Яворський // Криза сучасної буржуазної науки та марксизм : збірник. – Харків, 1929. – С. 28–29.
16. **Яворський, М.** Провідні думки в розвитку історичної науки / М. Яворський // Прапор марксизму. – 1929. – № 1. – С. 89–116.
17. **Скубицкий, Т.** Классовая борьба в украинской исторической литературе / Т. Скубицкий // Историк-марксист. – 1930. – № 17. – С. 27–40.
18. **Копержинський, К.** Формалізм-естетизм на послугах націонал-фашизму / К. Копержинський // Життя й революція. – 1932. – № 6–7. – С. 207–216.
19. **Ісаєвич, Я.** Україна давня і нова. Народ, релігія, культура / Я. Ісаєвич. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 335 с.

Політична антропологія скіфо-сарматського міфу як наратив української ідентичності від Михайла Грушевського до Ореста Субтельного

В. М. Мельник

Стаття аналізує теоретичні та методологічні основи дослідження скіфського та сарматського міфів. Автор пропонує власну концепцію політичної антропології. Вперше зроблено спробу поєднати наукові методи лінгвокультурології та політичної антропології. Як у лінгвістичному, так і в політологічному дискурсі головною філософською категорією є традиція. Для автора політична антропологія – наука про традицію та її імплементацію в сучасному політичному житті. Скіфський міф і сарматизм розглядаються з позицій їхнього використання в сучасному політичному процесі. Запропоновано об'єднати скіфський і сарматський міфи в єдину систему міфополітичного та міфопоетичного світогляду. Автор вважає, що скіфський і сарматський міфи є цивілізаційною особливістю народів Східної Європи та головним культурологічним надбанням Речі Посполитої. Скіфо-сарматський політичний міф розглядається як комплексна етногенетична філософія. З точки зору лінгвокультурології скіфський міф віднесено до грецької та православної історіографії. Сарматський міф охарактеризовано як породження римської і католицької історіографії. З точки зору політичної антропології Скіфо-сарматський міфологічний комплекс є відображенням найпершої української історичної спроби державотворення у соціальній психології та масовій свідомості.

The article examines the theoretical and methodological bases of research of Scythian and Sarmatian myths. The author offers his own concept of political anthropology. First attempt to combine scientific methods of linguistics and political anthropology. In linguistic discourse and political science major philosophical category is tradition. For the author — political anthropology — the science of tradition and its implementation in contemporary political life. For political anthropology important difference between traditionalism and nationalism. Traditionalist ideology provides the rule of traditions, and nationalist ideology stresses on the rule of nations. However, the traditionalist approach in political anthropology legitimizes the evolution of social and ethnic organisms. These organisms are developed, first of all, in the context of mass psychology, whereas the ethnic side of the psychology is corrected by the already acquired common “customness” – tradition. It means that traditionalism is greater than nationalism due to its faith in “the own”. The two ideologies are much related, especially in terms of ethnocentrism, mythologizing of the past. Obviously, the nationalist idea came out from honoring of traditions which serve as a “unifying platform”. Scythian myth and sarmatism considered from the standpoint of their use in modern political process. The author offers to combine Scythian and Sarmatian myths into a single system of mythological context of slaviv world. The author believes that the Scythian and Sarmatian myths are civilizational peculiarity of the peoples of Eastern Europe and primarily culturological heritage of the “Rzecz Pospolita”. Scythian-Sarmatian political myth is seen as a complex ethnogenetic philosophy. In terms of linguistics Scythian myth attributed to Greek-Orthodox historiography. Sarmatian myth described as a product of the Roman-Catholic historiography. In terms of political anthropology Scythian-Sarmatian mythological complex is a reflection of the very first attempts of Ukrainian historical state in social psychology and mass consciousness.

Ключові слова: політична антропологія, лінгвокультурологія, Скіфо-сарматський міф, етногенез, сарматизм, Україна.

Актуальність дослідження скіфського та сарматського міфів як філософських та політологічних категорій на сучасному етапі розвитку східноєвропейської гуманітаристики не може викликати жодних сумнівів. Саме в цьому контексті з'являється особлива необхідність застосування політичної антропології як наукового вчення з усім її теоретико-методологічним інструментарієм. При цьому, дослідження міфологічної складової політичної психології як окремого етнічного організму, так і мозаїчної етносфери (користуючись термінологією Л. М. Гумільова) перетворюється у міждисциплінарну проблему. Ми пропонуємо здійснити такий аналіз крізь призму перехресного застосування політичної антропології та лінгвокультурології.

Політична антропологія може виступати і як наука, і як метод, і як ідеологічний базис. Ми вже неодноразово відзначали її багатоформатний характер у попередніх працях. Основи багатоформатного розуміння політичної антропології були закладені нами у монографії «Нариси з теорії соціокультурної антропології» [12]. Однак вперше такий наукознавчий підхід було запропоновано ще Жоржем Балансьє в його «Політичній антропології» [1, с. 8].

Ми визначаємо політичну антропологію як вчення про ідейний та ідеологічний розвиток традиційних форм політичного устрою в історичному процесі, що мають безпосереднє відношення до сучасного стану політичної практики на рівні етносу та держави. Ще в статті «Традиціоналізм і політична антропологія» ми виокремили головний об'єкт політико-антропологічних студій – людину етнічну [13, с. 124–125]. Фактично, ми спробували синтезувати етнічну та політичну природу людини, вважаючи ці якості взаємопов'язаними. Метод політичної антропології у відповідності до нашої концепції має спрямовуватись на використання етнопсихологічних і соціально-психологічних підходів. Політична природа кожного окремого індивіда – це завжди наслідок історичної еволюції етнічної психології та економічного характеру психології соціальної (передусім, класової). Отож, політична антропологія – це доктрина позитивної або негативної взаємодії людини і традиції, що безперервно супроводжує життя етносів та держав.

Виходячи з теорії направленості етнічної психології на побудову власного етнонаціонального державного утворення, ми вважаємо головним дослідницьким предметом політичної антропології – етнополітичну традицію як специфічну форму суспільної комунікації та суспільних відносин. Дослідження традиції в свою чергу дозволяє розробляти ідеологічний базис політичної антропології – політичний традиціоналізм.

Традиція – спадкова форма соціальної комунікації. По суті, вона виступає психогенетичним зв'язком між поколіннями. У традиції живе та постійно діє спадковий генетичний дух – ідеальний лейтмотив соціокультурної антропології. Вивчаючи спадковість політичних та юридичних традицій через етнопсихологію ми настановлюємось на лінгвокультурологію як комунікативне вчення. Є. М. Верещагін і В. Г. Костомаров визначають лінгвокультурологію та лінгводержавознавство як науки про «дослідження мови з точки зору її культурноносною функції» [2, с. 8]. Вони ж підкреслюють і спадковий характер такого «культуронесення». Мова є найбільшим джерелом передачі генетичної інформації у спадок. Ще І. А. Бодуен де Куртене підкреслював: «наука про мову є своєрідною енциклопедією, в якій знайдеться місце і для історії загальних понять, тобто історії філософії; і для історії літературної творчості та еволюції інтелекту, тобто історії літератури; і для історії суспільства та соціально-політичної боротьби, тобто так званої всесвітньої історії; і для історії правової організації, для історії звичаєвого права та законодавства» [2, с. 12–13]. Лінгвокультурологія базується на вивченні кумулятивної функції мови. Є. М. Верещагін і В. Г. Костомаров у своїй монографії «Мова та культура» підкреслюють: «Предметом нашого викладення ми ставимо кумулятивну функцію мови. Вона відповідає статичному плану пізнання, не мисленню у власному сенсі, а свідомості, тому запасу знань та відносин, котрий і робить мислення можливим. Кумулятивна функція мови – це

відображення, фіксація і збереження в мовних одиницях інформації про досягнуту дійсність» [2, с. 16]. Отже, мова фіксує та зберігає досвід поколінь. Мало того, саме мова передає цей досвід наступним генераціям. Через мову кодується і пристосовується до нових історичних, економічних, природно-географічних умов традиція, в тому числі традиція політична.

І політична антропологія, і лінгвокультурологія мають етноцентричний характер. Це означає, що антропологія пропонує досліджувати політичні традиції та звичай у порівнянні історичного досвіду та сучасності, тоді як лінгвістика дозволяє судити про характер спадкової передачі цих самих традицій і звичаїв через аналіз еволюції мови. В кожному випадку йдеться про вивчення етносу. Поняття досвіду і спадку не є загальнолюдським. В цьому вся сутність антропологічного мислення. Досвід та генетичний код завжди є індивідуальним, що переноситься і на соціальні структури. Етнос – продукт унікального шляху спільного історичного розвитку певної геоландшафтної (географічної) спільноти індивідів. С. М. Верещагін та В. Г. Костомаров пишуть: «З одного боку, мова – суспільне явище, і якщо її взяти в колективному контексті, то вона виступає охоронцем інформації про світ, що була добута всіма членами певної етнолінгвістичної, культурно-мовної спільноти людей. Мова, що розглядається як спадщина всіх її носіїв, в силу кумулятивної функції є справжнім дзеркалом національної культури» [2, с. 16].

Формування політичного звичаю, а також традицій політико-правового устрою неможливе без міфологізації історії. Створення позитивної і сприйнятної міфології є потрібним фактором етнонаціонального державотворення. Однак ще більше значення міфологія відіграє в процесі державотворення міжетнічного. Слідуючи за Львом Гумільовим, ми можемо охарактеризувати всі суперетноси як породження політичної міфології. Так, сучасна політична боротьба в Україні та навколо України відображає протистояння двох сильних на ментальному рівні політичних традицій, що знаходять своє вираження в активній розбудові політичними діячами кардинально протилежних міфологічних концепцій. Там, де позитивна і негативна традиції етнічної психології (з точки зору політичної антропології) вступають у двобій, виникає світоглядний вакуум, що заповнюється міфологічними чи навіть міфопоетичними конструкціями.

Сьогодні вся Центрально-Східна Європа є полем битви між традиціоналізмом та глобалізмом. Кожен світогляд має власні традиції і розвиває свою міфологію. Варто мати на увазі, що світоглядна війна завжди може перетворитись у війну фізичну. Ще Микола Реріх писав: «Якщо ми візьмемо історію цілих держав, що ж ми побачимо: терпіли вони поразки лише від зовнішніх ворогів чи ж, передусім, сприяли деградації і руїні своїми власними внутрішніми силами? Шукайте близько – так сказано найбільш Мудрими... Отож, у мирному настрої пам'ятайте і військові приклади. Адже стратегія була винайдена в житті, а зовсім не принесена ззовні. І, врешті-решт, знову – шукайте близько. А особливо шукайте близько тоді, коли бажаєте подивитись подалі» [15, с. 33–34]. Саме тому величезне значення має віднайдення власного шляху, своїх традицій, акцент на державотворенні та на державне благо. Все зазначене і є перспективним завданням політичної антропології. Мова ж має стати грізною та міцною зброєю в руках політичного антрополога.

Скіфський і сарматський міфи – це історичний комплекс політичної міфології. Для політичної антропології він цікавий саме як форма традиційності на рівні етнічної та соціальної психології. З точки зору лінгвокультурології цей комплекс є яскравим відображенням міфопоетичного світогляду українців у процесі їхнього державного становлення.

Скіфо-сарматська міфологія є українською виключно за характером географічної прив'язки. За своїм змістом вона має регіональний східноєвропейський характер і на різних етапах історичного процесу була ментальним надбанням поляків, литовців, білорусів і молдаван. Таким чином, скіфо-сарматська міфологія відображає політичну культуру всіх народів Речі Посполитої (1569–1795).

Скіфо-сарматський комплекс політичної міфології як вияв етнопсихологічного традиціоналізму серед етнічних спільнот історичної Речі Посполитої варто поділити на дві складові: скіфський міф і сарматизм. Цей поділ має не стільки історичне чи етнополітичне значення, скільки лінгвокультурологічне. Греки і візантійці називали сучасні терени України Скіфією, тоді як римляни вживали термін Сарматія. В подальшому відмінність у грецькій та римській назвах засвоїлась як культурологічне відображення поділу християнства на православ'я та католицизм. Культурологічний характер застосування католиками та ортодоксами різних назв підкреслював і Матвій Стахів у своїй фундаментальній праці «Христова Церква в Україні» [17]. Зокрема, він писав, що перші католицькі єпископи для Київської Русі (ще за часів княгині Ольги) іменувались єпископами Сарматії, тоді як візантійські документи називали Київську Русь переважно Скіфією.

Ми пропонуємо об'єднати православний скіфський міф і католицький сарматизм в єдину систему української (за походженням) політичної міфології, оскільки жоден з них не виступав етнічним маркером. В обох випадках мова йшла про весь спектр племен, етносів і народів, що заселяли терени України від часів Геродота (V ст. до н. е.) [5]. Разом із тим, якщо скрупульозно дотримуватись етноцентризму, то і скіфи, і сармати належали до індоіранської групи. При цьому сармати протягом VII–III ст. до н. е. були складовою частиною Скіфського світу як цивілізаційно-культурної кочівницької спільноти [10, с. 22–24].

Таким чином, коли ми говоримо про скіфів, то маємо на увазі Скіфську державу, що охоплювала більшу частину території сучасної України в період між VII і III ст. до н. е. В період між III ст. до н. е. і III ст. н. е. осколок скіфської державності зберігався на теренах степового Криму. Результатом занепаду конфедеративної Скіфської держави стали тривалі і затяжні війни, що точились у тогочасному античному світі, а також прихід в український степ сарматів, що утворили власну державу – Сарматію (III ст. до н. е. – III ст. н. е.) [14, с. 600].

Велике значення і скіфів, і сарматів для подальшого становлення слов'янської політичної культури підкреслювали Л. М. Гумільов у книзі «Давня Русь і Великий Степ» і Г. В. Вернадський у праці «Нарис російської історії» [3; 6]. Останній, наприклад, визначив історичний процес східних слов'ян як перманентний стан боротьби за повномасштабне політичне об'єднання степової та лісової зон. Велику Скіфію Георгій Вернадський назвав першою державою і водночас першою імперією лісу та степу на цих територіях. На думку Вернадського, скіфи, а згодом і сармати виконували функцію культурного та економічного посередництва між античним світом і Середньою Азією. Саме важливі культурні функції і тривалий період існування Скіфської і Сарматської держав на землях сучасної України, а також серйозна участь скіфо-сарматських племен в етногенезі слов'ян зумовили у подальшому формування специфічного східноєвропейського світогляду [3, с. 30–32].

О. В. Ясь так характеризує Скіфський міф: «етногенетичні перекази, які пов'язують походження того чи іншого “обраного” народу/нації та його культурну, цивілізаційну чи історичну місію зі скіфами. У типологічному сенсі Скіфський міф належить до героїко-генетичних міфів із мандрівними сюжетами, які циркулювали на теренах Східної Європи протягом середньовіччя та ранньомодерної доби, а в культурі, мистецтві та літературі побутують і донині» [18, с. 604–605]. О. В. Ясь також активно посилається на монографію О. Бобринської під назвою «Реальність етнічних міфів». Остання вперше запропонувала досліджувати Скіфський міф через призму лінгвокультурологічного аналізу. Для Скіфського міфу характерне поетико-естетичне відображення номадизму, тобто кочівництва як форми організації життєдіяльності. При цьому Скіфський міф передбачає організацію державного устрою та системи державного управління за кочівницьким зразком. Як з позицій етнопсихології, так і з позицій лінгвокультурології, перейняття і сприйняття світоглядної спадщини скіфів сучасними українцями відображені в позитивному відношенні до будь-яких децентралізаційних заходів, у переважанні звичаєвого права на формальну юриспруденцію, в намаганні жити за індивідуальними правилами. Відсутність в українців позитивного ставлення до жорстких форм міцної централізації цілком можна пояснити етнопсихологічною рецепцією найдавніших форм державного устрою – Скіфії та Сарматії.

Скіфський міф як лінгвокультурологічна категорія характеризується апологетичним ставленням до володіння великим простором і обов'язковою потребою поєднання землеробського способу народного господарства із кочівницьким стилем життя. В даному випадку географічні (наприклад, річки Дунай, Південний Буг, Дніпро, Дон) та економічні (наприклад, землеробство, скотарство, кочівництво) поняття виступають як символічні міфообрази. Етногеографічне районування Великої Скіфії також сильно вплинуло на подальшу геоландшафтну ідентичність населення України. Мається на увазі поділ Скіфії на терени скіфів-кочівників, скіфів-орачів, гелонів і скіфів-землеробів.

Аналіз впливу скіфського світогляду на формування психології східних слов'ян на ранньому етапі їхнього розвитку відзначає Микола Кікішев у монографії «Витоки слов'янської цивілізації». На основі вивчення античної історіографії, він доводить, що скіфи поклонялись богу-сонцю і значною мірою були прихильниками монотеїзму. В подальшому поклоніння сонцю було найбільш шанованим серед слов'янських племен [9, с. 620–621].

Етногенетичний та етнопсихологічний зв'язок між скіфами та сучасними українцями простежує М. М. Вівчарик у своїй монографії «Україна: від етносу до нації». Він пише: «Щодо скіфів, то за своїм походженням вони належали до іраномовної групи, хоча, за твердженням окремих істориків, іранцями були, ймовірно, тільки так звані царські скіфи, а переважна більшість народу становила особливу етнічну групу, споріднену з іранцями, фракійцями, слов'янами, балтами, алародійцями, проте не тотожну з ними. У VII ст. до н. е. скіфи утворили в причорноморських степах ранньокласове державне об'єднання Скіфію. Таким чином, український народ і його попередники були від найдавніших часів автохтонами на території сучасної України. Зрештою й сама проблема походження українців логічно продовжує проблему етногенезу східних слов'ян. Більше того, деякі автори робили спроби вивести походження українців безпосередньо від племен часів первіснообщинного ладу. Зокрема, канадський учений українського походження Я. Пастернак вбачав етногенетичні витоки українців у наддніпрянських племенах української культури. Пізніше, на його думку, вони еволюціонували у скіфське плем'я неврів, а згодом в антів, а відтак у спільноту часів Київської Русі» [4, с. 16–17]. Микола Кікішев наводить багато даних з приводу побутування Скіфського міфу у слов'янській міфології та у подальшій історіографічній традиції. Зокрема, Скіфський міф є невід'ємною складовою Велесової книги [9, с. 624]. «Словена і брата його Скіфа» згадує Іоакимівський літопис, що був опрацьований Татіщевим [9, с. 625]. Значною мірою Кікішев розвиває ідеї Я. Пастернака: «Мова скіфів-сколотів тривалий час залишалась невідомою. В 1968 році академік О. М. Трубачов, вивчаючи гідроніми України, виявив, що карта слов'янських архаїчних назв річок співпадає з картою сколотських древностей VI–IV ст. до н. е. і з мапою археологічних пам'яток чорноліської культури IX–VII ст. до н. е. Це відкриття дозволяє зробити висновок, що скіфи-сколоти часів класичної Еллади розмовляли архаїчною слов'янською мовою» [9, с. 627]. Спираючись на висновки М. Кікішева, ми можемо навіть його працю назвати уособленням Скіфського міфу. При цьому своїми історико-мовознавчими екскурсами він доводить лінгвокультурологічний характер проблематики Скіфо-сарматського міфу.

Цікавим видається також опрацювання М. Кікішевим праць ще одного адепта Скіфського міфу – Є. І. Класена. Останній проаналізував, які народи античними та візантійськими істориками іменувались скіфами. Геродот і Страбон називали скіфами сарматів; всі історики називали скіфами гуннів; всі античні історики називали скіфами масагетів, тирагетів і роксоланів; Пліній іменував скіфами хозарів; візантійці називали скіфами всі слов'янські племена; Птолемей давав цю назву також аланам, аорсам, ахтирцям; Костянтин Багрянородний і Лев Диякон

вважали Київську Русь Скіфією [9, с. 628]. Так, всі, хто прибував на терени Давньої Греції чи Візантії для торгівлі або для вступу до найманого війська з території сучасної України називались скіфами [5; 11]. Ця назва зберігалась і в Середні віки.

«Історія Русів» 1846 року також називає першим державним утворенням русичів Скіфію, хоча і акцентує більше на сарматській свідомості у Східній Європі [7, с. 36–38]. Що цікаво, автор «Історії Русів», слідуючи літописній традиції часів Київської Русі, спробував пов'язати появу та історію скіфів і сарматів із біблійними переказами. Схожу спробу в узагальнюючих працях роблять і деякі сучасні українські автори [8, с. 12].

Сарматизм є органічним продовженням Скіфського міфу, що отримав більше розповсюдження в політичній публіцистиці католицьких країн, а також активно використовувався шляхетським станом Речі Посполитої як генетичне пояснення політичної традиції децентралізації та здійснення політичної влади у регіонах. П. М. Сас так його визначає: «культурно-історичні, політичні і світоглядні орієнтації, пов'язані з ідеєю історичного наступництва давніх сарматів та етногенетичної спорідненості з ними; елітарна станова концепція походження польської шляхти, що викристалізувалися в польській книжній культурі 16 століття» [16, с. 459]. Одним із найцікавіших українських пам'ятників перенесення сарматського самоусвідомлення на шляхту і козацтво є Густинський літопис.

Найцікавішу спробу сучасного переосмислення сарматизму в контексті історії Речі Посполитої, на наш погляд, здійснено А. С. Камінським. Він проаналізував формування шляхетської ментальності і східноєвропейського демократизму під впливом політичних традицій сарматів. Сарматизм, по суті, виступав і політичною програмою українського державотворення від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи.

Таким чином, Скіфо-сарматський міф – це комплекс міфопоетичних, історіографічних та світоглядних орієнтацій, що зробили великий внесок у формування української національної ідентичності та східноєвропейського регіонального самосприйняття. Скіфський міф і Сарматизм за своїм історіографічним характером є виявом перехресного лінгвокультурологічного впливу греко-православної і римо-католицької культур. Однак політико-антропологічний аналіз української етнопсихології дозволяє впевнено визначити Скіфо-сарматський міфологічний комплекс як відправну точку традиції українського державотворення і важливий етап у становленні української демократії.

Список використаних джерел

1. **Баландьє, Ж.** Політична антропологія / Жорж Баландьє. – Київ : Альтерпрес, 2002. – 252 с.
2. **Верещагин, Е. М.** Язык и культура / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – Москва : Рус. яз., 1983. – 269 с.
3. **Вернадский, Г.** Начертание русской истории / Г. Вернадский. – Москва : Алгоритм, 2008. – 336 с.
4. **Вівчарик, М. М.** Україна: від етносу до нації / М. М. Вівчарик. – Київ : Вища шк., 2004. – 239 с.
5. **Видейко, М. Ю.** Украина: от Триполья до Антов / М. Ю. Видейко. – Київ : КВИЦ, 2008. – 280 с.
6. **Гумилев, Л. Н.** Древняя Русь и Великая Степь / Л. Н. Гумилев. – Москва : Айрис-пресс, 2011. – 736 с.
7. **Історія Русів** / пер. І. Драча. – Київ : Рад. письменник, 1991. – 318 с.
8. **Качкан, В. А.** Історія України / В. А. Качкан, В. М. Левандовський та інші. – Київ : ВСВ «Медицина», 2014. – 360 с.
9. **Кикешев, Н. И.** Истоки славянской цивилизации / Н. И. Кикешев. – Москва : Ин-т рус. цивилизации, 2016. – 912 с.
10. **Клочко, В.** До проблеми походження скіфів / В. Клочко // Пам'ятки України. – № 2. – 2005. – С. 21–28.
11. **Лавренов, С.** Армии Древней Греции / С. Лавренов. – Москва : Астрель, 2001. – 48 с.
12. **Мельник, В. М.** Нариси з теорії соціокультурної антропології / В. М. Мельник. – Вінниця : ТОВ «Вінниц. міськ. друкарня», 2015. – 552 с.
13. **Мельник, В. М.** Традиціоналізм і політична антропологія / В. М. Мельник // Наук. вісн. Міжнар. гуманіст. ун-ту : зб. наук. пр. Серія : Історія. Філософія. Політологія. – Одеса, 2014. – Вип. № 8. – С. 123–127.
14. **Ольховський, С. Я.** Скіфи / С. Я. Ольховський // Енциклопедія історії України. – Київ : Наук. думка, 2012. – Т. 9. – С. 599–600.
15. **Рерих, Н.** Твердыня пламенная / Н. Рерих. – Рига : Виеда, 1991. – 272 с.
16. **Сас, П. М.** Сарматизм / П. М. Сас // Енциклопедія історії України. – Київ, 2012. – Том 9. – С. 459–460.
17. **Стахів, М.** Христова Церква в Україні: 988-1596 : нарис історії Української Католицької Церкви / М. Стахів. – Львів : Стрім, 1993. – 586 с.
18. **Ясь, О. В.** Скіфський міф / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України. – Київ, 2012. – Т. 9. – С. 604–605.

Концепція автономії і федерації у період українського визвольного руху: погляд з XXI століття

Н. М. Демиденко

У публікації зроблено спробу дати аналіз концепції державотворення М. С. Грушевського як ідеолога українського визвольного руху.

The article provides the state-building conception analysis of Ukrainian liberation movement ideologist M.S. Hrushevsky. The views of the scientist and the politician on the process of state-building were formed on the base of the 19th second-part century scholar school. The other representatives of the school are M. Kostomarov, M. Drahomanov and V. Antonovych. The development of the independent Ukrainian state Hrushevsky saw in equal alliance with a democratic Russia.

Ключові слова: М. Грушевський, автономія, федерація, Центральна Рада, самоврядування, самостійність.

Відзначення ювілею М. С. Грушевського у сучасний переломний історичний період набуває особливого звучання. Хоча М. Грушевський не був офіційно репресований радянською владою, твори його за радянського періоду не перевидавались. Надруковані раніше – вилучались з бібліотечних фондів і знищувались чи передавались до спецховищ, посилення на його твори заборонялись. На особливу увагу заслуговують його праці, які він називав своїм політичним заповітом, написані протягом 1917–1918 рр., в яких М. Грушевський констатував власне бачення на питання державотворення.

Серед сучасних вітчизняних дослідників даного аспекту слід виокремити Г. Корольова, В. Колесника, О. Копиленка. Серед дослідників українського зарубіжжя – О. Прицака, Т. Приймака, А. Проника, Д. Гирського, Ю. Лавріненка.

Оцінка політичної діяльності М. Грушевського є неоднозначною. Відомо, що розвиток незалежної української держави М. Грушевський бачив у рівноправному союзі з демократичною Росією.

Дослідники, особливо українського зарубіжжя, вдаються до різкої критики державотворчої діяльності М. Грушевського. Зокрема, О. Прицак називає постать Грушевського глибоко трагічною, бо, незважаючи на свої чесні наміри, він, що все своє життя віддав на службу українському народові, «спричинив найбільшу трагедію України», проявивши наївність «у політичній дії» [1, 230]. За словами О. Лотоцького, «це було банкрутство великої особистості, що в найважливіший момент української історії виявила хворобливу наївність...» [1, с. 229].

Дати чітку відповідь на складний історичний дискурс можна лише ретельно проаналізувавши праці М. Грушевського. Зокрема, у своїй статті «Велика хвиля» М. Грушевський зазначав, що всі героїчні зусилля кращих синів України останніх десятиліть залишались безуспішними, «і тільки російська революція визволила нас». М. Грушевський висловлює впевненість, що у «вільній Російській республіці не може бути невільних народів, так само як не може бути невільних людей» [2, с. 25].

Виступаючи за федеративний устрій, Грушевський підкреслював, що ця співдружність може існувати лише за умови демократичної Росії. Він був противником трактування України як московської колонії у складі більшовицької Росії: «Ми всі втомлені і знеохочені страшином і прикрим централізмом старого російського режиму і не хочемо, щоб він жив далі, хоч би й під республіканським червоним стягом» [3, с. 132].

Критикам Грушевського слід зауважити, що своїм курсом на федералізацію він певним чином перешкодив Тимчасовому і більшовицькому уряду Росії мобілізувати проти України шовіністичну ненависть російських воєнізованих мас, а також нейтралізувати західні держави, що були тоді зацікавлені у збереженні російської імперії [4, с. 738].

У статті «Якої ми хочемо автономії і федерації» М. Грушевський чітко формулює поняття української автономії: «Українці в політичній справі хочуть: утворити широку національно-територіальну автономію України у складі Федеративної Російської Республіки. Що значать ці слова і який устрій означається ними? Автономія – грецьке слово, по-нашому б сказати само законність, се значить право жити по своїм законам, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю» [5, с. 157].

Державний теоретик у праці «Якої ми хочемо автономії і федерації» пропонує, щоб з українських земель Російської держави була утворена одна національна українська територія. У неї мають увійти українські губернії (в цілому або більшою частиною) – Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська. Від цих українських губерній необхідно відокремити території неукраїнські, наприклад, деякі повіти Чернігівської губернії, Кубані. М. Грушевський пропонує приєднати до України деякі українські повіти сусідніх губерній: «Хотинський та Акерманський Бессарабської, східні частини Холмської, південні окрайці губерній Гродненської, Мінської, Курської, західні часті Воронежчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губерній» [5, с. 141]. Так, на переконання М. Грушевського, утвориться територія, де українці становлять більшість. Хоча він зауважує, що у містах наразі українців менше, але «города мусять іти за більшістю окрестної території» [5, с. 142].

На українських територіях має бути організоване широке демократичне самоврядування, яке вирішуватиме такі питання – «економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджати своїми до-

рогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати свою адміністрацію і суд» [5, с. 142]. Які ж питання, за Грушевським, залишаються у компетенції центральної федеративної влади? Це лише питання, які є спільними для всієї Російської держави: «вона має приймати постанови загального її представництва, в котрім братимуть участь представники України пропорційно її людності і людності всеї Російської Республіки. Отсе розуміється, коли говориться, що ми хочемо національно-територіальної автономії України, широкої, політичної і демократичної» [5, с. 142].

У праці «Хто такі українці і чого вони хочуть» М. Грушевський зауважує, що український народ цікавлять питання не лише національно-культурного характеру, а й економічного. Народна влада мусить «поставити народ на твердий ґрунт, забезпечити йому силу, розвиток, добробут» [3, 142]. Головною умовою для забезпечення добробуту в Україні є правильне вирішення «земельної справи». «Землі казенні, удільні, монастирські і великі поміщицькі маєтки повинні бути забрані і роздаватися в користування людям трудящим, які будуть на тій землі працювати» – писав Грушевський [3, с. 142]. М. Грушевський застерігає, що вирішення земельного питання потребує виваженості й обережності. Дане питання не можна вирішувати похапцем під час війни, силоміць захоплювати господарства, щоб не «скривдити непотрібно людей, не витворити даремного і шкідливого заколоту» [3, с. 161].

Слід зазначити, що погляди на державотворчий процес М. Грушевського були сформовані на основі наукової школи другої половини ХІХ ст. Аналіз української наукової думки засвідчує, що до ідей федералізму схилялись ще представники першої української політичної організації – члени Кирило-Мефодіївського товариства. Вони висували поширення ідеї федералізму на весь слов'янський світ, де пануватимуть свобода і рівність. Прихильниками федералізму були М. Костомаров та М. Драгоманов.

Автономістські ідеї висував також і В. Антонович, який публічно заявляв, що не вірить у державотворчий потенціал українського народу. У лекції, присвяченій 250-й річниці повстання Б. Хмельницького, В. Антонович стверджував, що повсталий народ виборював лише місцеву автономію.

Українські вчені другої половини ХІХ ст. опирались на досвід так званих «недержавних» народів європейських країн, котрі, проектуючи власну суверенність, здебільшого вибудовували її на засадах національно-територіальної автономії. Успішний досвід доводив, що за рахунок певного компромісу між загальнодержавними та місцевими інтересами можна гарантувати сталий розвиток і право кожного народу на суверенність. Отже, ідея власної автономії у складі федерації була закономірним явищем того часу.

Перебуваючи в еміграції, М. Грушевський критично осмислював свою діяльність, включаючи і чинники зовнішнього втручання в українські події, адже представників Центральної Ради в народі називали «німецькими запроданцями». Та часто обставини, за словами Грушевського, заставляють нас робити щось з мотивів зовсім не ідеальних, складні обставини примушують йти на певні компроміси [6, с. 429].

Критичне осмислення помилок національно-визвольних змагань початку ХХ століття має сприяти уникненню фатальних помилок на шляху сучасного державотворення.

Джерела

1. **Пріцак, О.** У столітті народин М. Грушевського 1917–1923 / О. Пріцак // Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923 рр. – Нью-Йорк, 1968. – С. 197–230.
2. **Грушевський, М.** Вільна Україна : ст. з останніх днів (берез.–квіт. 1917) / М. Грушевський // Наука і сусп.-во. – 1991. – № 1. – С. 22–29.
3. **Грушевський, М.** Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – Київ : Наук. думка, 1993. – 246 с.
4. **Лавріненко, Ю.** Михайло Грушевський / Ю. Лавріненко // Розстріляне відродження : антол. 1917–1923 : поезія – проза-драма – есе. – [Мюнхен], 1959. – С. 907–919.
5. **Грушевський, М. С.** Якої ми хочемо автономії і федерації / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2007. – Т. 4, кн. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради берез. 1917 – квіт. 1918)». – 432 с.
6. **Рахманний, Р.** Україна атомного віку : есе і ст. 1945–1986 / Р. Рахманний. – Торонто, 1988. – Т. 2. – С. 183–188.

Михайло Грушевський в оцінках сучасників у кам'янецький період діяльності

В. Р. Адамський

У повідомленні аналізується період перебування М. Грушевського у Кам'янці-Подільському в лютому – березні 1919 р. Розглядається його політична, культурно-освітня та публіцистична діяльність у взаємовідносинах з місцевими суспільно-політичними угрупованнями, професорсько-викладацькою корпорацією Кам'янець-Подільського державного українського університету та співробітниками газети «Життя Поділля».

Residence of M. Hrushevskiy in Kamyanets-Podilskiy in the Estimations of his Contemporaries The period of

M. Hrushevskiy's residence in Kamyanets-Podilskiy during February-March 1919 has been analyzed in the article. His political, cultural-educational and publicistic activity in his relations with the local social-political groups, professor and teaching staff as well as coworkers of the newspaper «Zhyttia Podillia» (Life of Podillia Region) has been studied.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, університет, часопис «Життя Поділля», наукова діяльність, публіцистика.

Непересічній постаті М. Грушевського в історіографічній літературі присвячено тисячі праць. Однак провідні українські науковці Ю. Шаповал та І. Верба, відтворюючи на підставі праць попередників і віднайдених архівних матеріалах складний життєвий шлях, політичну та науково-організаційну діяльність М. Грушевського, змушені були визнати, що «події в Кам'янці у січні – березні 1919 р. ще мало досліджені в літературі» [1, с. 198].

Проте перш ніж безпосередньо перейти до розгляду діяльності М. Грушевського у Кам'янці, спробуємо збагнути, яким було його становище на початку 1919 р., внаслідок якого він був змушений виїхати за кордон. Після повалення наприкінці 1918 р. гетьманату П. Скоропадського влада в Україні зосередилася у руках Директорії УНР. Хоча М. Грушевський перебував в опозиції до гетьманату [2, с. 217–218], проте він відмовився співпрацювати з новою владою. Тому було декілька причин. По-перше, на початку 1919 р. Директорія все більше відмовляється від соціалістичної ідеології та риторики, намагаючись у такий спосіб налагодити стосунки з Антантою, натомість М. Грушевський все більше схиляється до соціалізму і активно співпрацює з Українською партією соціалістів-революціонерів (УПСР) [3, с. 39; 4, с. 118]. Такі ідеологічні розбіжності унеможлилювали співпрацю між М. Грушевським та Директорією. По-друге, остання цілком усвідомлено опиралася поверненню М. Грушевського до політичної діяльності, відсторонюючи колишнього голову Центральної Ради від участі в політичному житті УНР. На Конгресі трудового народу України, який відбувався у Києві з 23 по 28 січня 1919 р., науковець навіть не потрапив до президії. Ф. Швець і М. Шаповал, як стверджують сучасні українські науковці, поза око, зробили все, щоб заблокувати його кандидатуру [1, с. 197]. По-третє, важливу роль відіграли причини особистого характеру, а саме – дискусія щодо майбутнього Української академії наук, заснованої 1918 р. за гетьманату П. Скоропадського. М. Грушевський наполягав на повній ліквідації цієї установи і створення на базі Українського наукового товариства нової інституції. Як зауважує сучасниця подій Н. Полонська-Василенко, ключову роль у цьому питанні відіграли особисті амбіції М. Грушевського, який хотів монополізувати славу творця Української академії наук [5, с. 17–18]. Проте ці спроби зазнали невдачі і проект М. Грушевського було відхилено. Відтак учений починає схилятися до еміграції, аби за кордоном активно долучитися до політичного та громадського життя на користь України.

З такими настроями наприкінці січня 1919 р. він виїхав з сім'єю до Львова, але до кінцевого пункту не добрався. На заваді стали військові події [1, с. 197–198]. Відтак М. Грушевський вимушено зупиняється у Кам'янці-Подільському, який після переїзду сюди Директорії УНР стає центром українського політичного життя. Власне у цей час Михайло Сергійович робить ще одну спробу залишитися у великій політиці. Відповідний план визрів у нього в самому Кам'янці і посилювався з падінням авторитету Директорії УНР [1, с. 198].

Він став у войовничу опозицію до уряду і разом з В. Чехівським об'єднав навколо себе всі неприхильні до Директорії УНР елементи. Осередком їхнього основного зібрання став нещодавно відкритий Український клуб. Тут відбувались партійні засідання, читалися лекції, реферати і т. ін. Рупором опозиційних сил виступила місцева газета «Життя Поділля». До 25 лютого 1919 р. її редагував приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету Л. Білецький. Однак, як згадує очевидець подій Д. Дорошенко, «одного ранку, коли члени редакції, як звичайно, поприходили до редакційного помешкання, то побачили, що всі їхні столи й ціле помешкання обсажені якоюсь компанією. Так само були обсажені новими людьми контора й друкарня. Зоставалось або битись навкулачки, або зробити «ретираду». Члени попередньої редакції вибрали друге» [6, с. 429].

Наступного дня газета вийшла уже за редакторства комітету українських соціалістичних партій. А у номері за 26 лютого з'являється програмна стаття М. Грушевського «Спільний фронт». Автор доводив, що українське відродження минулого століття базувалося на народницькому ґрунті. Воно приймало за першооснову трудовий народ, як підставу політичного і національного відродження. Відтак його інтереси та потреби повинні лягти в основу державного будівництва. Однак народництво в силу різних обставин не зуміло виробити програми соціальної перебудови. Наразі революційні події новітньої доби висунули на порядок денний власне питання соціальних реформ. Соціалістичні партії, яким за нових обставин довелося нашвидкуруч виписувати програмні цілі, частково орієнтувались на готові зразки, запозичені в російських соціал-демократів та соціалістів-революціонерів, намагаючись водночас адаптувати їх до умов української дійсності. Це породжувало боротьбу двох тенденцій: більш тісної співпраці з російськими соціалістами, з одного боку, та орієнтація на суто національні сили – з другого. На думку М. Грушевського, «не тільки національні інтереси українського народу, але й інтереси соціалістичної перебудови вимагали властиво сформування єдиної української соціалістичної партії, котра б рахувалась не з готовими соціалістичними ідеологіями с.-д. і с.-р., виробленими в інших краях з низшою національною і економічною структурою, а з умовами українськими. Сею дорогою й ішла більшість українських с.-р., що мала на оці національні інтереси трудового українського народу і, кінець кінцем, змушена в минулім році відокремитись в особну організацію так званої центральної течії» [7]. Ця тактика, на переконання М. Грушевського, не отримала підтримки ані з боку лівих соціалістів-революціонерів, які орієнтувались на російських партнерів, ані з боку соціал-демократів, котрі «покидали свою земельну програму, неприемлему для українського трудового селянства». А українських соціалістів-революціонерів вважали «як соціалістів другого сорту, соціалістичних недоуків

і претендували для себе на роль абсолютних гегемонів, учителів і провідників» [7]. Звідси, як наслідок, взаємна боротьба та жорстке суперництво. Усвідомлюючи, що створення однієї соціалістичної партії за таких умов є справою неможливою, яка потребує часу й обопільного старання, проте М. Грушевський закликав до співробітництва основні соціалістичні партії, бо «того вимагають інтереси соціалістичного будівництва і охорона спільних національних і політичних здобутків від спільного ворога справа» [7].

Услід за цим редакція «Життя Поділля» розпочала жорстко коментувати як дії союзників, так і представників українського уряду. 27 лютого 1919 р. часопис виступив із критикою Антанти за невдалу спробу організації міжнародної конференції на Принцевих островах [8], а на початку березня видав декілька редакційних матеріалів, в яких звинуватив Директорію УНР у зволіканні із скликанням губернських та повітових конгресів трудового народу [9; 10].

Не покладаючись на владу в питанні активізації суспільно-політичних процесів, М. Грушевський звернувся через газету безпосередньо до широких кіл громадянства із закликом самоорганізовуватись усім групам та елементам, що стоять на ґрунті інтересів широких народних мас [11].

Услід за цим сама опозиція продемонструвала приклад більш рішучих та енергійних дій. 15 березня 1919 р. редакційна стаття «Життя Поділля», розкритикувавши владу за неприхований опір скликанню селянського з'їзду у Кам'янці-Подільському, поставила Директорію перед фактом, що такий форум таки збереться, нехай і не з ініціативи відповідних комісій, як це передбачено законом, а з доброї волі та бажання Селоспілки. Передова завершувалась констатацією: «Наша влада повинна прислухатися нарешті до голосу з долини, повинна зрозуміти, що той тон, який взято в останній час, лише руйнує, а не будує» [12]. За три дні у черговому матеріалі на цю тему уже йшлося про негайне об'єднання трудового народу шляхом утворення «Трудових рад селянських і робітничих депутатів». Останні ж повинні рішуче заявити, «що працюючий нарід не поступиться своїми правами ні перед якими реакційними силами об'єднаних ворогів народу» [13].

20 березня 1919 р. розпочав свою роботу Кам'янецький селянський повітовий з'їзд. Опозиція оголосила його «Трудовим конгресом» та сприяла обранню М. Грушевського почесним головою. Останній, звісна річ, цілковито підтримав селянський форум та побажав йому успішної праці [14]. Конгрес ухвалив резолюцію «Україна єсть самостійною й незалежною Республікою, в якій вся влада належить об'єднаним Радам Робітничих і Селянських депутатів» [4, с. 198–199] та утворив «Комітет охорони республіки», який тимчасово захопив владу в місті. Однак з огляду на розпочаті у місті масові арешти уже за чотири дні він саморозпустився.

Наукова активність М. Грушевського у цей період проявилася в бажанні заснувати місцеву філію наукового товариства. Для цього склалися гарні передумови, пов'язані з заснуванням у місті державного українського університету. Представники професорсько-викладацької корпорації у цей час розглядали різні варіанти щодо можливості консолідації наукових сил задля сприяння розробкам наукових студій та випуску друкованої продукції. Завдяки ініціативі В. Біднова та Л. Білецького було вирішено заснувати наукове товариство при навчальному закладі [15, с. 292].

Однак із появою у місті М. Грушевського представники університету були запрошені на засідання, яке скликав особисто професор. Він спробував переконати присутніх, що найкращий спосіб об'єднання лежить у площині створення Кам'янець-Подільської філії наукового товариства ім. Шевченка. Л. Білецький передав цей епізод таким чином: «Пам'ятаю була неділя, як ми о годині дев'ятій зібралися до Українського Клубу. Прийшло нас до 10 душ, прийшов також і наш ректор. Застали ми в Клубі лише щось три душі; пригадую лише проф. М. Грушевського і директора учительськ. семінарії Сер. Іваницького, протоієр. о. Є. Сіцінського і, здається, не було більше нікого, а може ще був Волод. Чехівський. Почекали ще з півгодини, більше не прибув ніхто і за згодою всіх збори розпочалися під проводом голови їх проф. М. Грушевського. П. Голова у своїй промові зазначив, як важно було-би поширювати на усі терени України філії Київського Науков. Т-ва, щоби тим самим об'єднувати й зорганізувати лише під одним проводом з центру й наповнювати одним духом наукове життя на Україні. Особливо така філія була би дуже на місці, де є й місцеві наукові сили і сили молоді, що скупчилися при українським університеті і кінчаючи промову запропонував заслухати вже виготовлений ним статут майбутньої філії Наук. Т-ва. Коли статут був заслуханий і коли ми побачили, що він мало чим по суті відрізняється від статуту наукового Т-ва, зорганізованого при Університеті, то відчули лише тенденцію розбити наукові сили на дві конкурентні групи, які би навіть могли між собою стати і в неприязнені позиції, бо в статуті говорилося, що Т-во повинно бути незалежне від існуючих у Кам'янці шкіл, а підлягати лише Київській централі, головою якої якраз був М. Грушевський. Отже тенденція відсепарування наукової праці від університету в Кам'янці вразила нас якимось неприємно. Тим більше, що тоді могла би бути ослаблена наукова праця, коли би й так нечисленні наукові сили поділились аж на дві цілком однакових по суті наукові організації. Отже, відчувши лише тенденції якогось захованого походу проти наукової праці, яка вже проводилась при університеті, ми всі присутні нашу позицію і заявили» [16, с. 159–160].

Отже, М. Грушевський усіляко уникав можливості більш тісної інтеграції в університетське середовище, залишаючись при думці не мати нічого спільного з тим, що було реалізовано за гетьманату П. Скоропадського. Негативне ставлення не зумів знівелювати навіть той факт, що його за рішення Ради професорів навчального закладу було обрано почесним професором університету.

Таким чином, не знайшовши місця в політичних планах Директорії УНР та не бажаючи працювати у місцевому університеті, як гетьманській інституції, учений отримав пропозицію від Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів виконувати обов'язки голови Закордонної делегації партії в Західній Європі. Усвідомлюючи важливість презентації української справи на Заході, М. Грушевський погодився. Отри-

мавши необхідне фінансове забезпечення від партії, учений був делегований на з'їзд II Соціалістичного Інтернаціоналу, що мав відбутися в Швейцарії. 31 березня 1919 р. він покинув Кам'янець-Подільський [17, с. 202].

Джерела та література

1. Шаповал, Ю. Михайло Грушевський / Юрій Шаповал, Ігор Верба. – Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.
2. Грушевський, М. Автобіографія, 1914–1919 рр. / М. Грушевський // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка. – Київ : Веселка, 1992. – С. 214–219.
3. Судин, Д. Ю. Женецький період діяльності Українського соціологічного інституту (серп. 1919 – берез. 1920 рр.) / Д. Ю. Судин // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2012. – Вип. 6. – С. 37–50.
4. Кутілова, Л. Діяльність Михайла Грушевського в перші роки еміграції / Лариса Кутілова // Українська діаспора. – 1994. – № 5. – С. 118–136.
5. Полонська-Василенко, Н. Українська академія наук. Нарис історії / Н. Полонська-Василенко. – Київ : Наукова думка, 1993. – 414 с.
6. Дорошенко, Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) : наук.-популяр. вид. / Д. Дорошенко. – Київ : Темпора, 2007. – 632 с.
7. Грушевський, М. Спільний фронт / М. Грушевський // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 26 лют.
8. Передова. Чи буде що на Принцевих островах // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 27 лют.
9. Передова. Закон про трудові ради // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 5 берез.
10. Передова. Чергове завдання // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 6 берез.
11. Грушевський, М. Оздоровлення громадського життя / М. Грушевський // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 8 берез.
12. Передова. Селянський з'їзд // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 16 берез.
13. Передова. Об'єднання сил // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 18 берез.
14. Грушевський, М. В дванадцятю годину / М. Грушевський // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 21 берез.
15. Завальнюк, О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.) : монографія / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 644 с.
16. Білецький, Л. Т. Мої спомини (1917–1926 рр.) / Леонід Тимофійович Білецький ; підгот. тексту, вступ. ст. та імен. покажч. В. Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський : «Медобори–2006», 2013. – 239 с.
17. Тельвак, В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.) / Віталій Тельвак. – Київ ; Дрогобич : «Вимір», 2008. – 494 с.

Михайло Грушевський як ідеолог української революції, творець її концепції

Р. І. Іскандаров

Дана стаття розкриває дослідження Михайла Грушевського з історії України, з часу первісної людини до початку 1917–1920 рр. XX століття, його бачення побудови української держави, а також оцінку діяльності науковцями минулого століття.

This article reveals the study of Mykhailo Hrushevsky, history of Ukraine, from the time of primitive man until the beginning of 1917-1920 the twentieth century, his vision of building the Ukrainian state, as well as the evaluation of scientists of the last century.

Ключові слова: *континуум, історична свідомість, історична пам'ять, доба просвітництва, метаморфози, наративи; авторитарність; етно-релігійна концепція, Центральна Рада; українська революція; конгрес.*

У будь-якому здоровому суспільстві існує власний смисловий континуум, який включає в себе ціннісні коди, найуживаніші символи, загальноприйнятні морально-етичні норми. Саме вони визначають стійкість соціальної пам'яті – як засобу міжпоколінської передачі інформації. Історична свідомість є тією життєдайною субстанцією, яка творить із населення народ. Історична пам'ять є важливим чинником соціалізації людини і здатна формувати свідомісні конструктиви для кількох поколінь.

Доба Просвітництва спричинила появу цілої низки великих наративів з обсягу всесвітньої, європейської минувшини, а також історії окремих держав і народів. На тлі таких великих оповідей було представлено й українську тематику. Українське романтичне історієписання було репрезентоване значною кількістю дрібних розвідок, заміток, рецензій, бібліографічних нотаток, публікацій окремих етнографічних та фольклористичних матеріалів тощо.

Упродовж 1820–1840-х рр. проект «винайдення України» та його узаконення було запущено, принаймні розпочався процес його переходу із прихованої, невидимої фази до спроб окреслити культурний простір Малоросії як певної історичної цілості в ретроспективному сенсі.

Перехід від фрагментарних текстів, дрібних тем та сюжетів до створення досить великої зв'язаної оповіді з української минувшини відбувався доволі швидко. Зокрема, уже протягом 1840-х рр. Кирило-Мефодіївські брагачики М. Костомаров, П. Куліш та інші розробляли солідні авторські проекти з написання української історії різного ступеня готовності. Вірогідно, розгром товариства й арешти його учасників у 1847 р. віддалили ці метаморфози в українському історієписанні на 10–15 років. Однак уже у 1860-х рр. спостерігаємо триумфальне поширення монографій М. Костомарова, творів П. Куліша в російському інтелектуальному просторі, зокрема у Санкт-Петербурзі.

Український романтизм сприяв поступовому розгортанню проекту «винайдення України», котрий повільно вивільняється з загальноросійських. Наприклад, мимовільну констатацію психологічної та історичної самотності українського народу віднаходимо вже в робочих нотатках М. Максимовича, яка ледве не перетворюється на апологію чужорідності України щодо Великої Росії. Цей учений-природознавець і, заразом, дослідник-гуманітарій упритул наблизився до думки про відмінність українського історичного буття стосовно російської минувшини, але все ж обстоював ідею єдності православного російського («русского») світу.

Відтак М. Максимович не узагальнив свої спостереження, за якими постають формули «дві російські («русские») народності» (М. Костомаров, 1861 р.). Натомість для М. Костомарова з огляду на його подвійну лояльність щодо Малоросії/України та Росії/ Російської імперії, яка, зокрема, виявилася у відомій тезі про історичну місію Б. Хмельницького з'єднати «дві Русі», такий поворот до ідеї роздвоєності є показовим.

У монографіях М. Костомарова віднаходимо всі технологічні складові великого нарративу: відправника – українських інтелектуалів-романтиків, героя – український народ та його призначення й адресата – нову пореформенну українофільську інтелігенцію. Звісно, постає питання щодо ступеня поглядів і світосприйняття М. Костомарова. Утім, очевидно, що його тексти не тільки підвели українське історієписання до конструювання великого національного нарративу, а практично стали одним з етапів цього творення, зокрема відіграли роль своєрідного прологу до «Історії України-Руси» М. Грушевського.

Саме культурні епохи романтизму та позитивізму спричинилися до формування відомих образів «довгого» дев'ятнадцятого століття, які зазвичай асоціюються з метафорами «вік історії» та «вік націй». Зокрема, М. Грушевський ототожнював це сторіччя з «національною ідеєю і національними змаганнями, капіталізмом і соціальною демократією, нечуванним зростом точних наук і винаходів, промисловим поступом, перетворенням цілого світа в арену європейської культури й науки».

Зрештою на європейській мапі впродовж означеного терміну усталилися політичні обриси націй і національних держав. Ідея нації стала «новою релігією» тодішніх держав. Недаремно харківський учений М. Петров, перераховуючи вимоги до історичного письма, які склалися на початку 1860-х рр., зазначав, що «історик має бути національним».

Зазначені програми, накинуті на історієписання, спричинили до виникнення нового інтелектуального й культурного продукту – великої оповіді або тексту в контексті націєцентричного чи нормативного прочитання минувшини на кшталт своєрідної «біографії нації», яке у другій половині ХХ ст. ретроспективно нарекли національним гранд-нарративом. Відтак народилася низка великих нарративів – національних історій як «державних», так і «недержавних» націй.

Згадаємо, приміром, багатотомні історії Німеччини Г. Лудена (12 томів, 1825–1845 рр.), Л. фон Ранке (6 томів, 1839–1847 рр.), К. Лампрехта (12 + 2 додаткових томи, 1891–1909 рр.); Франції – Ж. Сімонді (31 том, 1821–1844 рр.), Ж. Мішле (17 томів, 1833–1867 рр.); Сполучених Штатів – Дж. Банкрофта (10 томів, 1834–1874 рр.); Чехії – Ф. Палацького (5 томів, 1836–1867 рр.); Румунії – Н. Йорга (10 томів, 1936–1939 рр.); Росії – С. Соловйова (29 томів, 1851–1879) і В. Ключевського (5 томів, 1904–1922 рр.) та ін. Ці великі тексти привертали увагу багатьох українських інтелектуалів ХІХ – початку ХХ ст. На такій хвилі національних гранд-нарративів постала й знаменита конструкція «Історії України-Руси» (10 томів, 1898–1936 рр.) М. Грушевського, яку розглядали поряд із «аналогічними історіями інших народів».

Проте сукупність прийомів дослідження М. Грушевського до української минувшини зорієнтована на конструювання національної історії як певної цілості, що виказує тогочасне становище українців як нації. Відтак у «Вступних замітках» до третього видання першого тому (1913) М. Грушевський навіть пророкує, що «не мине ще повних десяти літ, а конструкція української історії як органічної цілості від початків історичного життя руських племен до наших часів буде здаватися таким же нормальним явищем, як десять літ тому здавалося (і тепер здається людям, які не мали нагоди над сим задуматися) оте вклеювання українських епізодів в традиційну схему “государства Російского”».

Вочевидь, концептуальні засади багатотомника М. Грушевського здебільшого пов'язані з культурними епохами кінця ХVІІІ – ХІХ ст. – позитивізмом і, меншою мірою, Просвітництвом та романтизмом. Ідея апології національного відродження є одним із наріжних концептів в його історичному письмі. Приміром, М. Кордуба – яскравий представник кола найвідоміших учнів М. Грушевського – розглядав «Історію України-Руси» з перспективи українського національного відродження.

Саме історія цього відродження становить у концепції Грушевського основний зміст української історії ХІХ–ХХ ст. Грушевський великою мірою зв'язаний був з українською громадською думкою другої половини

XIX ст. Власне, тісна пов'язаність М. Грушевського з традиціями української історичної та суспільно-політичної думки XIX ст. значною мірою визначала конструкцію його великого тексту. Зауважимо, що М. Грушевський майже одразу після публікації кількох томів «Історії України-Руси» планував видати її однією зі світових мов, себто представити цю велику історичну оповідь як національний проект. Зокрема, у листі до Ф. Вовка від 8 вересня 1902 р. він розмірковував про можливість німецького перекладу, так як уважав, що такий захід «спричиниться до популяризації нашої національної ідеї». Цей задум було реалізовано лише почасти – у вигляді видання німецького перекладу першого тому «Історії України-Руси». Варто відзначити і спробу М. Грушевського опублікувати російськомовну версію свого великого тексту, у вигляді серії витягів, які б мали репрезентувати українську історію, спершу доби Київської Русі, згодом – інших періодів. Велика оповідь М. Грушевського спричинилася й до написання кількох авторських курсів із національної історії, призначених для широкого загалу, зокрема «Нарис історії українського народу» (1904), «Ілюстрована історія України» (1911), «Історія українського народу» (1914) та ін.

Урешті-решт слід зупинитися й на особистості автора «Історії України-Руси», так як проект великого наративу потребує від ученого надзвичайного, гідного дослідницького максималізму, величезного напруження та фантастичного працездатності, стійкого балансу високих інтелектуальних, психологічних, етичних рис. Тим більше, що «тягар» великого тексту вимагав справді-таки жертвовної, практично месіанської посвяти протягом усього свідомого життя! Такий підмурок у творчому профілі М. Грушевського був своєрідним сполученням релігійності з раціоналізмом, авторитарності з сильним інтелектом. Сучасні дослідники наголошують на етико-релігійному аскетизмі М. Грушевського як ученого.

Вочевидь, значну роль у формуванні історика як особистості й інтелектуала відіграла сімейна традиція, сперта на священну пам'ять до предків та середовища їхнього буття, в якій, очевидно, і варто шукати витoki такої незвичайної самопошвяти. Скажімо, М. Грушевський згадував свого батька як «тип українського робітника, у котрого в крові культ роботи – не для збагачення, не для кар'єри, а для роботи самої».

Безперечно, ці риси сповна успадкував і творець «Історії України-Руси». Проте автор великого тексту мав ще одну важливу інтелектуальну й культурну ознаку – енциклопедичний спосіб засвоєння й організації наукових знань. Великий історичний наратив М. Грушевського, первісно проєктований за епістемологічними взірцями кінця XIX ст., творився у зовсім інші культурні епохи, зокрема у періоди світової війни, революційних змагань, еміграції та радянської дійсності, що висували новітні дослідницькі стратегії та мірила вартості. Це спричинило низку інтелектуальних конфліктів, зокрема змушувало автора тією чи іншою мірою реагувати на нові виклики та пропозиції, які поставали на ниві соціогуманітаристики першої третини XX ст.

Попри різноманітні оцінки М. Грушевського як політичного та культурно-громадського діяча, особливо після доби Української революції 1917–1921 рр., його велика оповідь здобула статус «найповажнішого духового продукту останніх десятиліть на просторі всієї Русі-України». Це інтелектуальне становище автора та його великого тексту навіть визнавалося більшістю політичних опонентів. Приміром, Д. Дорошенко в листі до С. Шелухи на від 17 квітня 1924 р. зазначав: «Грушевський, який би він не був несимпатичний як людина і як діяч, безперечно – видатний учений; зробив він дуже багато, і без його праць ніхто тепер, працюючи над історією України, обійтися не може, та довгий час не зможе обійтися й надалі». Таким чином, у середовищі культурного українства «Історія України-Руси» стала не тільки знаковою працею, а й своєрідною основою, ба навіть відліком модерного українського історіє-писання, котру сприймали, заперечували повністю чи частково, доповнювали чи відкидали новітні автори практично будь-яких візій або концепцій на ниві української історії.

У багатовіковій історії українського народу серед найпривабливіших для суспільної думки і дослідників-аналітиків сторінок – період української революції.

Це був справжній злет і торжество національного руху, але водночас й глибокі розчарування та прикрі, нищівні поразки. Різні аспекти досвіду української революції, та й явище в цілому на сьогодні вивчені достатньо всебічно і ґрунтовано.

Більш того, навіть сам термін «українська революція» надійно закріпився в науковому та політичному лексиконі лише з початку 90-х рр. з часу здобуття Україною державної незалежності.

Обрання Михайла Сергійовича Головою Центральної Ради було звичайно визнанням передусім його величезних наукових заслуг, його беззастережного авторитету серед українства. Очевидно вибір загалом був вдалим.

Розмірковуючи рівно через рік над своїм життям, над новітніми подіями, Грушевський напише: «Я сам йшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним – тільки він мусить бути проведений відповідно широко».

Важко взагалі на терезах історії визначити, що було для української революції важливіше, ефективніше. Проте, незаперечно одне: написані професором М. С. Грушевським твори стали могутньою ідейною зброєю, оснастили український рух конкретною програмою, лозунгами революційної боротьби, стали осередком концепції української революції.

Отже, можна ствердити, що вплив М. С. Грушевського на Центральну Раду був надзвичайно великий. Майже абсолютний. Інша справа, що для цього йому ніколи не доводилося вдаватися до владних засобів, які застосовуються професійними політиками.

Для обґрунтування тогочасного висхідного політичного курсу М. Грушевський був, мабуть, порівняно з іншими, найбільше підготовленим. ґрунтовне знання ним історії українського народу, його становища, проблем, інтересів, вражаюча працездатність та інші видатні потенційні наукові можливості, явно вирізняли Михайла Сергійовича серед когорти тогочасних діячів. І якщо недовіками керівництва Центральної Ради можна вважати

відсутність достатнього політичного досвіду його голови, брак потрібної політичної волі, належної наполегливості, цілеспрямованості, сміливості, послідовності, здатності до політичних маневрувань і навіть шахрайства (це завжди було певною мірою притаманне професійним політикам), а натомість виявлялись надмірні інтелігентність і академізм, то, певно, перевершити М. С. Грушевського як теоретика української революції навряд чи кому було дано. Тому зовсім невмотивованими і несправедливими слід визнати пізніші закиди декого з його колег, які вважали, що замість того, щоб всі сили присвятити справам Центральної Ради, нації і народжуваної державності, професор-академіст безпосередньо на відповідальних нарадах пописував брошури, вичитував коректуру версток і т. п.

Важко визначити на терезах історії, що було для української революції важливіше. Сам Михайло Сергійович в автобіографічних спробах дуже скромно оцінював власну роль у тогочасних подіях.

Важко сказати, чому голова Центральної Ради в автобіографічному листі до канадських українців, надрукованому в квітні 1920 р. в тижневику «Голос України», так применшує свою роль у подіях 1917 р. Де б він не виступав – в Раді, на різних представницьких зборах, на з'їздах, на мітингах – його сприймали як найвпливовішого українського діяча.

Під час появи на людях (на трибуні, наприклад) та після виголошених промов йому незмінно влаштували гучні овації. І, очевидно, найбільшою мірою визначали його неперевершений авторитет не так його колишня наукова слава, вміння по-професорськи «тримати» в напрузі будь-яку аудиторію чи імпазантність вигляду, скільки адекватна реакція на поточні події, втілення у виступах, публікаціях, вчинках інтересів широкого українського загалу.

Тому-то за весь час існування Центральної Ради жодного разу не виникало питання про можливість заміни М. Грушевського на посту голови, а Всеукраїнський Конгрес (6–8 квітня 1917 р.) з просто-таки тріумфальною одностайністю обрав його на цей високий пост. Михайлові Сергійовичу навіть не дозволили залишити посаду за власним бажанням.

Характерною і привабливою особливістю української революції зокрема було те, що на чолі її опинились справді творчі інтелігенти, які здійснювали, так би мовити, «розумовий» вплив на події. І навіть через певний час, у рік свого шістдесятиріччя (1926), доповнюючи свою попередню автобіографію, Михайло Сергійович з природженою скромністю писав: «Чотирнадцять місяців існування Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918), котрої Грушевський був весь час головою, наповнили його час перед усім політичною роботою, але поруч того він писав і на біжучі політичні питання, друкуючи статті (спочатку в час «Нова Рада», потім в «Народній Волі») й окремі брошури («Хто такі українці й чого вони хочать?», «Звідки пішло українство», «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Українська Центральна Рада і її універсал»), друкував також науково-популярні речі (Всесвітня історія, кн. 2 і 3 (цю роботу було розпочато ще в Сибірську і Казані), («Переяславська угода України з Москвою»), та передруковував свої давніші писання новими виданнями. Робив це не тільки з огляду на вимоги моменту, але і для заробітку, бо втратив всі інші джерела своїх прибутків і жив виключно літературним заробітком, бо праця в Центральній Раді ніякого доходу не давала».

Можна зрозуміти, чому в 1926 р. вже радянський академік, член президії Академії Наук Радянської України, Михайло Сергійович свідомо «приглушував» питання про свою політичну діяльність у 1917–1918 рр., натомість наголошував начебто на науково-публіцистичній роботі. Однак для справи революції, для української справи ця робота була аж ніяк не другорядною.

За останні часи ці публікації стали доступними широким читацьким колам завдяки передруку їх у документальній збірці «Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського». (Київ, «Веселка», 1992).

У брошурі «Звідки пішло українство і до чого воно йде» голова Центральної Ради окремо (і більш ґрунтовно) зупиняється на історичній аргументації права українців на власну державність і найголовнішому тогочасному домаганні – широкій національно-територіальній автономії у федеративній демократичній Російській республіці.

А в наступній праці «Якої ми хочемо автономії і федерації» М. Грушевський зосередився на докладному з'ясуванні питань про характер національно-державного утворення, до якого прагнуть українці, про його параметри і прерогативи, про сутність стосунків з іншими суб'єктами багатонаціональної держави та принципи її розбудови.

М. Грушевський вважав надзвичайно важливим розвивати національну свідомість народу, одним з вирішальних чинників якої була історична пам'ять. І він, не покладаючи рук, працював над тим, щоб випускати нові й нові книги і брошури з популярним викладом і принциповою політичною оцінкою минулого українського народу. Підготовку, видання, перевидання, поширення таких творів Голова Центральної Ради розглядав як політичне завдання першочергової ваги.

У 1917 він випустив книгу «3 політичного життя старої України. Розвідки, статті, промови». До неї ввійшли праці вченого з української історії XII–XVII ст.

З упевненістю можна стверджувати, що М. Грушевський планував видати брошуру «Новий лад України», в якій хотів показати «як має уложитися нове життя України й її відносини до центральних органів Російської республіки».

Невтомний вчений, публікатор, Голова Центральної Ради працював над наболілими проблемами України з велетенським завзяттям.

Отже, уже наведений короткий огляд зробленого М. Грушевським у 1917–1918 рр. дає змогу дійти певного

висновку про те, що передусім у його уяві оформилася та модель розвитку подій, реалізація якої мала привести до бажаної стратегічної мети, яка дасть досить чіткі й виважені висновки про причини української революції, її масовість, глибинність, про характер і мету революції, шляхи і засоби досягнення запрограмованих завдань, про розстановку сил, рушіїв, суперників і ворогів революції.

Очевидно, що в концепції, розробленій М. Грушевським, українська революція визначалась за характером національно-демократичною, органічно поєднувала завдання національного відродження і державотворення та необхідність соціальних зрушень в інтересах широких мас українства. Керівники революції мали на меті забезпечити всі можливості для повнокровного розвитку українського народу, для вільної і ефективної життєдіяльності кожного його індивіда.

Для М. Грушевського безкласовість української нації зумовлювала необхідність об'єднати зусилля різних, незалежно від національних ознак, верств населення для досягнення стратегічної мети української революції – всеосяжного національного відродження.

Отже, є всі підстави стверджувати, що справжнім ідеологом української революції, творцем її концепції став Михайло Сергійович Грушевський. Саме його праці містять найголовніші, найвагомші елементи платформи українського національно-визвольного руху, національного державотворення, національного відродження в цілому.

Можна зробити висновок, що вироблена М. Грушевським концепція, сформульовані на її основі підходи і лозунги ідейно наповнювали український рух, сприяли визначенню політичних орієнтирів, перетворенню їх у суспільну практику.

Утішаючись можливими перемінами, М. Грушевський як теоретично, так і практично упустив головну орієнтацію українства – незалежність, до ствердження якої народу знадобилося ще майже століття.

У соціально-політичній праці 1917–1918 рр. «Повороту не буде!» Грушевський іще до революції 1917 р. писав про єдину українську націю. Проте він не вважав федералізм антидержавницькою системою: його треба розуміти як фазу, яку суспільство має пройти до сприйняття, що Україна не потребує ніякого поділу. У збірці написано про шлях України в Європі, крім того, як переконаний Грушевський, українці мають європейську ментальність. Як старий народник, Грушевський покладав надії на процеси самоврядування, він був упевнений, що нова держава формується на місцях. Щодо національних символів був прихильником герба Володимира Великого. Пояснював це тим, що потрібен символ повноправної держави, тобто Київської Русі, а не, приміром, Гетьманщини, яка не була державою в традиційному розумінні. «Стовбуром» української держави вважав село; його треба було б удосконалити, щоб воно змінило інтелігенцію, бо ж вона здебільшого походила із села (батько й дід Грушевського – селяни), однак тепер на село менша надія: воно вже не велике й деморалізоване. Порятунком убачав у науці, особливо в гуманітарній: «Академія наук виховає нового українця».

Грушевський мав соборницькі погляди: Україна – це й Кубань, і Воронезький, і Донський регіони тощо, і хоч вони фізично втрачені, Україна має вести психологічну «контрпропагандистську діяльність». З 1918 р. Грушевський виступав за соціалізацію землі (збирання її в загальний фонд і розподіл між людьми, які оброблятимуть), вірив, що Україна має всі шанси стати справжньою соціалістичною державою. Попри це, не був противником приватної власності.

Питання цінностей особливо гостро звучать у його творах: де українська мова – там українська держава, у країні є лише одна національна пам'ять.

На думку Грушевського, в Україні є одвічні вороги, як-от Росія, а є країни з подібною історією, наприклад: Білорусь, Латвія, Естонія. Так-от, із цими останніми країнами, Україні слід тримати добрі стосунки, тому що імперіям має протистояти рух антиімперських народів. Крім того, Грушевський убачав користь і в чорноморському напрямку, мов, не треба відмовлятися від Туреччини, від Балканів, треба мати контакт і з ними. Також він надіявся на Німеччину, на традицію культурних контактів; хоч і побоювався її. А щодо Америки, то він мав надію, що еміграція в ній підніме цікавість до України.

Виходячи з цього, вчений стверджував, що тривкими можуть бути стосунки націй, засновані лише на взаємній вигоді, на узгодженні своїх перспективних планів розвитку, за яких свобода, суверенітет і самобутність одного народу не зачіпають іншого.

М. Грушевський і очолювана ним Центральна Рада не лише спричинилися до національного самоусвідомлення українського народу, а й надали відповідну легально-державну структуру українській державі. Варто замислитися над думкою М. Грушевського і про те, що національність подібна до здоров'я, змушує займатися собою тоді, коли в ній відчуваються негаразди й недоліки, коли нема для національності свободи існування й розвитку. На жаль, цією порадою великого історика й народознавця ми поки що повною мірою не скористалися.

Однак без ідей М. Грушевського нам було б важко побудувати незалежну Україну.

Звичайно, все це, на думку М. Грушевського, потребує багато часу та великої, динамічної, акумульованої й концентрованої енергії. Саме тому вчений наголошував: «Мусимо згуртуватися коло цієї мети всі, скільки є свідомих і відданих інтересам нашої батьківщини. Збиратися в тісну й компактну фалангу». Ці слова можна розглядати як своєрідний заповіт сьогоденному і майбутньому українському державотворенню.

Отже, незважаючи на федералістську платформу, політичні ідеї М. Грушевського не можуть бути відсторонені через недостатньо політично-незалежницьки спрямовані, частини ідей, концепцій. Вони входять в ідеологічний арсенал українського державотворення як його важлива складова, невичерпна скарбниця бачення майбутньої України як співдружньої з народами країн слов'янського кореня і всього світу.

Джерела

1. **Грушевський, М.** Історія України-Русі / М. Грушевський // Київ. – 1990. – № 4. – С. 127–158 ; № 7. – С. 115–156 ; № 10. – С. 134–149 ; № 11. – С. 135–156 ; № 12. – С. 125–138.
2. **Грушевський, М.** Культурно-національний рух на Україні в XII–XVII віці / М. Грушевський ; публ. підгот. І. Заславський // Жовтень. – 1989. – № 4. – С. 86–102.
3. **Грушевський, М.** Спомини / М. Грушевський // Київ. – 1989. – № 11. – С. 24–25.
4. **Грушевський, М.** Спомини (історика) / М. Грушевський ; підгот. тексту, прим. С. Білоконя. – Київ. – 1989. – № 10. – С. 122–158 ; № 11. – С. 113–155.
5. **Грушевський, М.** У просторій хаті автономії / М. Грушевський // Україна. – 1990. – № 11. – С. 23.
6. **Решедько, Л.** Михайло Грушевський. Повернення на Україну / Л. Решедько // Учитель. – 1991. – 15 лют.
7. **Ричка, В. М.** Про еволюцію назви «Русь» в етнографічній історії України: Про от. М. С. Грушевського «Велика. Мала і Біла Русь» / В. М. Ричка // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2. – С. 86–88.
8. **Сарбей, В. Г.** До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського: портр. істориків минулого / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – 1989. – № 10.
9. **Сарбей, В. Г.** Як нам ставитися до М. Грушевського: 3 приводу деяких некомпетентних публікацій рад / В. Г. Сарбей // Україна. – 1988. – С. 27.

Родинне гніздо Михайла Грушевського на Поділлі (за результатами усноїсторичних досліджень)

Т. П. Кристофорова

У статті на основі усноїсторичних досліджень було зібрано окремі спогади про Оппокових – родину Михайла Сергійовича Грушевського по материнській лінії, та перебування його у селі Сестринівка Козятинського району.

Ключові слова: Михайло Сергійович Грушевський, Захарій Іванович Оппоков, село Сестринівка, музей М. Грушевського, спогади.

Вінниччина – край, який надихав багатьох видатних особистостей. До цієї когорти відноситься і відомий український історик, громадський та політичний діяч Михайло Сергійович Грушевський. Рідним куточком було для нього мальовниче село Сестринівка Київської губернії (нині Козятинського району Вінницької області). У сім'ї місцевого священика Захарія Івановича Оппокова народилась і виросла його мати Глафіра Захарівна Оппокова, яка вийшла заміж за Сергія Федоровича Грушевського. Після закінчення Київської духовної академії він працював учителем словесності в містечку Холм (нині Польща) тут і народився Михайло 17 (29) вересня 1866 року. Дитячі роки хлопчика пройшли на Північному Кавказі, куди батько переїхав працювати – спочатку в Ставрополь, а потім у Владикавказ.

Хлопчик ріс у сім'ї, де підтримувались духовно-моральні цінності, виховувалась любов до України, рідної мови і традицій. Саме тому ще під час навчання в Тифліській гімназії у 1880–1886 рр. Михайло почав захоплюватись українською історією та літературою.

Далі своє навчання він продовжив у Київському університеті Св. Володимира. Тут почався серйозний етап його діяльності, пов'язаний з науково-дослідницькою роботою під керівництвом Володимира Антоновича. Так на третьому курсі Михайло Грушевський написав наукову статтю «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века», яку в 1890 році було удостоєно золотої медалі та дало йому можливість працювати в архівах Москви та Варшави.

У травні 1894 р. Грушевський захистив магістерську дисертацію «Барское старство. Исторические очерки».

За клопотанням В. Антоновича Грушевського було призначено на посаду ординарного професора кафедри «всесвітньої історії» Львівського університету, де він пропрацював до 1914 року.

Працюючи у Львові, М. Грушевський написав численні наукові праці та видав томи документів з історії України.

Авторитет та повага Грушевського серед української громадськості дали можливість йому очолити Українську Центральну Раду. Він став головним ідеологом української революції, та сприяв становленню самостійної України.

Вся творча і наукова спадщина Михайла Сергійовича пов'язані з ідеєю відродження української культури і науки, історичної свідомості й національної гідності народу. Його праці сприяли усвідомленню українцями себе нацією з давніми державотворчими традиціями. А найфундаментальніша праця Грушевського «Історія України-Руси» справедливо названа метрикою нашого народу.

Життя складалось так, що Михайло Грушевський змінював не одне місце проживання, але єдиним постійним родинним гніздом, своєю малою батьківщиною він вважав Сестринівку, де проживала родина його матері.

З метою розкриття маловідомих фактів з життя Михайла Грушевського, що поєднували його з Сестринів-

кою, працівниками Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва було здійснено усноісторичні дослідження. В процесі проведення цієї роботи було відвідано музей Михайла Грушевського у с. Сестринівка та зібрано і записано спогади місцевих мешканців про родину Оппокових та перебування Грушевського у цьому селі.

На жаль, до нашого часу не збереглась хата Захарія Івановича Оппокова – діда Грушевського. Але у 1996 році на честь 130-річчя від дня народження Михайла Сергійовича було відкрито музей, який знаходився у приміщенні місцевої школи. Матеріали експозиції: документи, фотографії, архівні відомості збирала викладач історії України Сестринівської СЗШ І–ІІІ ст. Людмила Геннадіївна Левчук.

Сьогодні у селі працює музей Михайла Грушевського, який знаходиться в окремому приміщенні, що було збудоване з нагоди 140-ї річниці від дня народження М. С. Грушевського на місці старої хати діда Захарія.

Музей поповнив свою експозицію новими документами, що у хронологічному порядку висвітлюють життя Михайла Сергійовича та родини Оппокових. Тут зберігаються світлини та документи батьків, братів і сестер М. С. Грушевського.

Науковий співробітник музею Людмила Геннадіївна Левчук розповіла, що цінними експонатами вважаються: залікова книжка за 1893 рік студента богословського факультету Львівського університету Івана Березовського з власноручним підписом М. С. Грушевського, а також витяг з метричної книги Покровської церкви с. Сестринівка за 1882 р. з підписом священника З. І. Оппокова.

У цілому весь музейний комплекс характеризує село Сестринівку другої половини ХІХ століття, коли туди приїздив Михайло Грушевський. Тому експозицію доповнюють різні ужитково-побутові речі того часу.

Своє перебування у Сестринівці Грушевський описував у щоденнику. Саме ці записи дають можливість відслідкувати, коли він приїздив у село, як він проводив час і навіть які відчуття та переживання супроводжували його тоді.

Історія родини Грушевських розпочинається з Сестринівки, адже саме тут, у місцевій церкві, вінчались батьки Михайла – Сергій Федорович та Глафіра Захарівна. Цей маловідомий факт підтверджує запис у метричній книзі за 1865 р., копія якого зберігається у музеї. Відомо, що родина деякий час навіть проживала у Сестринівці, чекаючи нового призначення батька, а потім молодий Грушевський лише приїздив сюди час від часу.

Людмила Геннадіївна розповіла, що Захарій Іванович дуже любив онука і мав великий вплив на становлення характеру, формування світогляду маленького Михайла. Він завжди цікавився навчанням та іншими інтересами хлопчика, радів його зростанню. Як приклад, Л. Г. Левчук розповіла про випадок, який трапився в один із приїздів онука в Сестринівку. Дідусь дуже схвилювало те, що він побачив у Михайла заборонені книги. Тоді він запитав у батька Сергія Федоровича, чи той бачив, чим займається його син. На що батько відповів, що знає і, не зважаючи ні на що, не проти, коли Михайло зрідка знайомиться з такою літературою.

Взагалі Захарій Іванович Оппоков був досить поважною особистістю, повідала далі Людмила Геннадіївна. У його власності було майже 150 десятин землі, хутір, пасіка, ставок і вишневий садочок. Він був благочинний, до нього звертались за порадою та допомогою.

Дослідження «Спархіяльних відомостей» показали, що Захарій Іванович неодноразово був головою на спархіяльних з'їздах, а в протоколах по їх завершенні були записані його особисті думки.

Ще він відомий як меценат, бо неодноразово жертвував кошти на потреби простого народу. За всі свої заслуги Захарій Оппоков мав ряд державних нагород та отримав дворянський титул.

Науковий співробітник музею розповіла далі про те, що коли постало питання планування майбутнього онука, де продовжувати навчання, дідусь безпосередньо слідкував за його вибором. Захарія Івановича дуже хвилювало те, що Михайло мав вступати до Київського університету Св. Володимира. Знаючи характер свого онука та його інтереси в час нестабільності у державі, він думав, що той зіпсує своє студентське життя, захопившись політичною діяльністю. Але, поговоривши з онуком, він узяв з нього обіцянку про те, що той ні в які організації вступати не буде.

Навчаючись в університеті, Грушевський бачив себе письменником, писав вірші, оповідання, які він відправляв для рецензії відомому на той час письменнику Івану Нечую-Левицькому.

Саме в період навчання у Київському університеті Михайло Сергійович найчастіше бував у Сестринівці. Він приїздив сюди на свята, проводив ціле літо, готувався до іспитів. Іноді сповідався у церкві свого діда Захарія, який був особистим священником Михайла. Також відомо, що дідусь-священик хрестив усіх своїх онуків.

Сам Михайло Грушевський писав, що у Сестринівці: «...не міг налюбуватись українською природою, наслухатись української мови, натішитись українським краєвидом». Саме тут йому гарно думалось, навіювались філософські роздуми, тут народжувались нові ідеї. Життя у Сестринівці було легким і спокійним, Михайло навіть запрошував у село своїх друзів.

Відомо, що Грушевський досліджував історію свого роду, де значне місце було відведене саме Захарію Івановичу і розповідям про Сестринівку. Це черговий раз підтверджує важливу роль дідуся у житті онука. Саме тому надзвичайно важко Михайло пережив звістку про смерть дідуся. За три місяці до того Михайло був у селі, де провів свої канікули. У той час він уже жив у Львові, туди і прийшла сумна звістка.

Коли не стало дідуся, Михайло писав, що Сестринівка стала блідою, не було того етнографізму, і взагалі того, що вразило його у дитячі роки.

Про перебування Грушевського в селі також згадують ще й інші жителі Сестринівки. Зокрема Миргородська Лідія Степанівна переказує розповіді своїх батьків про Оппокових та Михайла Грушевського. Вона говорить, що його пам'ятають як хорошу людину, він переймався життям простих селян і дуже переживав, що вони тут так

бідно жили. Товаришував молодий Михайло з дідом Лідії Степанівни, а ще мав друзів у сусідніх селах та серед працівників Махаринецького цукрового заводу. Її батьки розповідали, що Михайло багатьох молодих хлопців забрав на роботу у Київ.

Лідія Степанівна знає, що священник Захарій Іванович похований біля церкви, а в будинку, де жила родина Оппокових, була школа, де вона і навчалась.

Цікаву історію розповіла ще одна жителька села – Сас Валентина Борисівна. В 1963 році вона пішла до школи, де перша вчителька розповідала їм, що тут жила родина Грушевського. А ще вона пам'ятає діда Грушку, який говорив, що він родич Грушевського. Дід Грушка чи Гринь, так його називали у селі, проживав біля церкви.

Людмила Геннадіївна уточнила, що, можливо, дід Грушка жив у сусідстві з Оппоковими. Ще жителі згадують, що в дитинстві цей Грушка служив у церкві, можливо, таким чином він і причетний до родини Михайла Грушевського.

Сьогодні в селі ще є люди, які особисто пам'ятають родину священника Оппокова та Михайла Грушевського. Зокрема, ще живе жінка, мати якої колись служила у Оппокових.

На святкування 135-ї річниці від дня народження Михайла Грушевського у Сестринівку приїздила донька його сестри Ганни Вікторія Шамрай. Вона також пам'ятає Михайла, коли вони всі проживали у Києві.

Музей М. С. Грушевського знаходиться на пагорбі, по різні боки якого розгорнулася панорама села, а навколо музею закладено молодий парк. Головна алея від будинку веде до церкви, поряд з якою знаходиться могила З. І. Оппокова.

Церква, у якій служив Захарій Іванович, розміщувалась напроти, розповідає Людмила Геннадіївна, але на сьогодні збереглась лише її фотографія.

Будинок музею споруджений у наші часи – це невелике однокімнатне приміщення, що стоїть на місці хати діда М. Грушевського. Мешканці пам'ятають, що після того, як «вигнали батюшку», там була початкова школа, яку називали «попова школа», пізніше спортивна зала, деякий час там працювала бібліотека, а у 1980-х роках – це було закрите складське приміщення. Але стара будівля площею 12х17 метрів, була добротна, всередині грубки з старовинної цегли, великі вікна, які зачинялись міцними замками із ручками. Людмила Геннадіївна розповіла, що при спорудженні нового приміщення музею вони намагались частково відтворити елементи старої хати, зокрема вікон.

Збоку біля хати росте стара липа. З розповідей старожилів відомо, що саме у її дуплі любив ховатися малий Михайло. У дерево неодноразово біла блискавка, але воно збоку пускає нові пагони і росте. Липу вважають живим експонатом музею.

Подільське село Сестринівка було для молодого Грушевського рідною домівкою, вабило своєю красою та надихало на нові звершення. Сьогодні, завдяки небайдужим та творчим людям, музей зберігає пам'ять та наближає подолян до Великого Українця – Михайла Сергійовича Грушевського.

Василь Химерик – соратник Михайла Грушевського

О. І. Роговий, К. В. Завальнюк

У статті на основі архівних джерел, публікацій та спогадів сучасників подано життєвий і професійний шлях соратника і однопартійця першого Президента України М. С. Грушевського, а пізніше – заступника Симона Петлюри по Київській губернській управі, якого називали «Липовецький Грушевський», В. Ф. Химерика.

Ключові слова: *Тимчасовий уряд, Центральна Рада, Українська Народна Республіка, Універсал, Українська партія соціалістів-революціонерів, Липовецька рада селянських депутатів, Українська селянська спілка, Київська губернська народна управа, НКВС.*

Біля витоків Української державності стояла утворена весною 1917-го Центральна Рада на чолі з М. С. Грушевським. Із її не так давно відкритих для широкого огляду документів виявилось, що членом цього органу був і представник Липовецького повіту Василь Химерик – соратник і однопартієць першого Президента України, а пізніше – заступник Симона Петлюри по Київській губернській управі.

Василь з'явився на світ у багатодітній сім'ї малоземельних селян Феодосія Васильовича і Соломії Іванівни Химериків 4 (16) квітня 1892 року в с. Польове Липовецького повіту (пізніше об'єднане із смт Дашів нинішнього Іллінецького району, в Онуфріївській церкві якого новонародженого і хрестили) [1, арк. 718–719]. Його численні родичі (а лише в батька були брати Іван, Аркадій, сестра Євгенія) вибивалися із селянського стану то в учителі, то у волосні писарі, то в ремісники (столяри, чоботарі та ін.). Та найбільшу кар'єру судилося зробити Василю, який, на відміну від брата Сави, не залишився у селі [2, арк. 280]. За допомогою свого старшого брата, викладача Київської духовної семінарії, спочатку навчався там. А потім з 4-го класу перевівся на юридичний факультет Варшавського університету. По його закінченні весною 1914-го року зачисляється кандидатом на судову посаду при Київському окружному суді. Не отримавши посади до початку 1915 року, іде присяжним повіреним в Одеську судову палату. Працював помічником адвоката у Новій Ушиці Подільської губернії. 5 вересня 1915 р. призначений

до армії, однак 15 квітня 1916 року звільнений за станом здоров'я (мав сильну близорукість). Виступав за вільний розвиток України та її мови, з 1917 року – член Української партії соціалістів-революціонерів, і входив навіть у її ЦК [3; 4; 5, с. 113].

А тут саме і час надійшов для таких людей... Коли в Петрограді на зміну царату став до влади Тимчасовий уряд. Назвичайні Липовецькі повітові земські збори всупереч вказівці не переобрали старі органи керівництва, а лише послали в столицю вітальну телеграму. Сам голова управи А. В. Тимофієвич не розумів революції. Обраний завдяки спорідненості і попереднім головою управління районним комісаром мировий посередник С. Соколов ухилився від своїх обов'язків і в приватних розмовах з місцевим населенням, головним чином з селянами, «проводив антиурядову політику». Довелося втрутитися Київському губернському виконавчому комітету – послати солдат у Феліксівку для арешту «заколотника» і командувати в Липовець комісара Й. Григоровича для організації насправді демократичних виборів [6, с.7].

Настрої народних мас змусили таки поновити повітову управу. Її головою на злість реакціонерам несподівано став кандидат з Дашівської волості, голова повітового комітету Селянської спілки 26-річний В. Ф. Химерик. На той час Василь уже був визнаним народним лідером і разом з Ананієм Ковганом представляв Липовецький повіт на I Всеукраїнському селянському з'їзді 10–16 червня 1917 року. Наших земляків за 64–65 номерами обрали в 133 члени ЦК Селянської спілки, що повним складом влилася до Центральної Ради. Там В. Химерика 28 червня 1917 р. фракція соціалістів-революціонерів висунула членом комісії по розробці проекту статуту автономії України [7; 8; 9, с. 236].

У протоколі засідання від 14 червня при обговоренні резолюції «Про негайні заходи в земельній справі» зберігся цікавий виступ Василя Феодосійовича під час принципової суперечки про самостійність та автономію. Український есер Аркадій Степаненко закликав відізнати делегатів-українців із Всеросійського селянського з'їзду, довести до кінця формування армії, проголосити український народ господарем своєї землі, а Центральну Раду – тимчасовим українським урядом. Як відомо, М. С. Грушевський на той час займав помилкову позицію щодо питання про повне відокремлення від Росії і лише пізніше життя внесло свої корективи. А тоді тільки представник Липовецького повіту В. Ф. Химерик підтримав А. Степаненка, «який, між іншим, звернув увагу на польську небезпеку, на можливий поділ України між Росією та Польщею. Грушевський, Ковалевський та Стасюк відпекувались від самостійництва...» (цитата з протоколу) [10, с.87].

На жаль, дуже скоро час підтвердив правоту нашого земляка, і сам Михайло Грушевський, за деякими даними, мав намір висунути його в перші ряди керівної еліти незалежної України. Про це свідчить хоча б той факт, що в довгому «Списку №1 Української Партії Соціалістів-Революціонерів, Української Селянської Спілки та Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії» (До виборів до Установчих зборів) ім'я нашого героя стояло п'ятим! Очоловав список сам М. С. Грушевський. У наступних виборах в списку Української партії соціалістів-революціонерів і Селянської спілки по Київщині він уже 4-й... А послужний пропис нашого земляка був чи не найдовшим: «4. Химерик Василь Тодосьович – член Української Центральної Ради, Голова Липовецької повітової народної управи, у с.-р., канд. від Липовецького повіту» [11].

В. Ф. Химерику під час впровадження на Липовеччині ідей Української національної революції довелося продемонструвати характер вже в день виборів його головою повітової управи 22 червня 1917 року. Справа в тому, що всіх його соратників по списку реакціонерам вдалося забалотувати і лише загроза новообраного голови відмовитися від посади привела до введення в неї справді революційних членів. Старе керівництво (А. Л. Желіхівський та С. І. Веселовський) спробувало вчинити провокацію, але злякалося можливості несанкціонованого з'їзду гласних від волостей на підтримку нового керівництва [12, арк. 19].

Перемога патріотів була повною. Це був час найбільшої популярності Василя Феодосійовича. Він тримає тісний зв'язок з учителями, які палко підтримали його заклик провести день виборчого фонду на користь списку № 1. Восени 1917 року В. Ф. Химерика послідовно обирають то у губернські земські гласні, то головою повітової шкільної ради, то в повітовий комітет допомоги скаліченим воякам, то в культурно-просвітницьку комісію, то в почесні мирові судді. В січні 1918 року, напевне, не без протекції авторитетного родича в складі земельної управи влаштовується Аркадій Якович Химерик – батьків брат [13; 14, с. 3; 15, арк. 88].

Не раз наш політичний діяч безпосередньо звертається до народу. Так, в газеті «Липовецькі вісті» за 1 листопада 1917 року з'явилося підписане головою управи та її членами звернення «До населення Липовецького повіту од Липовецької повітової земської управи». Там вказувалося, що «земство – це народне самоврядування», обмальовувався катастрофічний фінансовий стан і закликалося негайно сплатити податки [16]. Тим часом, поки йшла боротьба з економічними труднощами, до Липовецької ради селянських депутатів, де визнаним лідером був герой нашого нариса, від Центрального комітету Української Селянської спілки надійшло термінове повідомлення:

«7 листопада Центральна Рада одноголосно проголосила універсалом Українську Народну Республіку, декретувавши перехід без викупу земель в розпорядження земельних комітетів і інше... Необхідно негайно приступити до закріплення нового ладу на місця» [14, с. 3].

Замість управи населення обрало повітову народну раду, 1-ша сесія якої відкрилася 15 листопада 1917 року. Василь Феодосійович, який діждався прогнозованої ним незалежності, вітав «перші народні збори, вказуючи, що вони являються завоюванням революції». Його довга промова переривалася криками «Слава!». Потім голова управи привів до присяги 57 новообраних гласних. Але несподівано дальшій роботі перешкодив дебош якогось солдата (видно, недоброчинця нової влади, бо головуючий кваліфікував інцидент «як останній вибух боротьби буржуазії з демократією») [17, арк. 16]. Лише прибуття козаків з волостей дозволило через три дні за-

кінчити збори, які за пропозицією члена Центральної Ради прийняли резолюцію про схвалення універсалу про незалежність і виставили умову звільнити від обов'язків комісара Тимчасового уряду. Василя Феодосійовича обрали головою повітової народної ради (він отримав 32 виборчих і лише три невиборчих кулі – чи найменше з усіх членів ради) [18; 14, с. 4].

Та опозиція (а туди входили районний комісар і керівництво міліції в особі уже відомого нам Желіхівського, які ще не склали свої повноваження) зуміла організувати погром приміщення повітової управи. В. Ф. Химерику довелося запросити з Києва телеграмою солдат. Він сам поїхав туди з «особим докладом», де повідомив, що комісар і начальник міліції «преступно бездейсвують». Завдяки цьому останні посадові оплоти реакції зайняли проукраїнські діячі Т. Коцюбинський та А. Черняхівський [19, арк. 7].

Незабаром на виборах до Установчих зборів 26–28 листопада по Липовеччині тріумфально пройшов український список № 1, де п'ятим стояло ім'я представника Липовецького повіту з Дашева. Так, завдяки активній позиції члена Центральної Ради В. Ф. Химерика на Липовеччині перемогла листопадова революція [20].

Та попереду була ще довга боротьба. В інтернеті можна зустріти твердження про обіймання В. Химериком посади голови і міської управи. Насправді ж на нього поклалися обов'язки повітового комісара, коли такого не було в повіті. Востаннє ім'я нашого героя зустрічається у телеграмі 21 квітня 1918 року, надісланий губкомісаром у Липовецьку народну управу. В ній Василю Феодосійовичу повідомляється про призначення в повіт нового районного комісара – Савицького [21, арк. 14]. Але він, напевне, не встиг взяти владу до своїх рук, бо через тиждень німецькі окупанти розпустили Центральну Раду.

Гетьманський режим прислав у Липовець старосту Носенка. А Василь Химерик 8 квітня 1918 року став членом Київської губернської народної управи і заступником її голови, яким був Симон Петлюра. Завідував відділами благочиння, юридичним та типографією. Врешті 27 липня 1918 р. заарештований разом з С. Петлюрою і до падіння гетьманату утримувався в Лук'янівській в'язниці Києва. З грудня 1918-го до квітня 1919-го знову працював у Київській губернській народній управі: завідував шкільним і приютським відділами та типографією [5, с. 112].

Яким палким патріотом України був наш герой, показують спогади активного учасника визвольних змагань Леоніда Павловича Романюка. В його некролозі читаємо: «У 1912 році був у Новій Ушиці молодий адвокат Василь Химерик, що весь час говорив українською мовою, переконував Павла Романюка в його домі, що треба «цілковито відкинути в приватному житті російську мову, вживаючи її хіба лише там, де цього вимагає закон» [22].

Тоді Леонід був гімназистом, а у 1919 році – хорунжим гарматної бригади. І ось одного разу на фронті він зустрів чоловіка у селянській свитці, який перейшов бойову советсько-українську лінію. Він діставався до українського штабу як делегат повстанської армії отамана Тютюнника. Це був Василь Химерик. Ось такий важливий штрих до біографії учасника українських визвольних змагань. Сам В. Ф. Химерик на допитах в сталінських застінках розповів, що таки дійшов до свого давнього знайомого С. Петлюри в Кам'янець-Подільський та інформував про підготовку повстання в більшовицькому та денікінському тилах.

Після встановлення радянської влади з 1919 по 1922 роки працював редактором у видавництвах «Основа» та «Книгоспілка». В 1922 році поступив на службу технічним завідувачим в акціонерне товариство «Село-Книга». В 1923 завідував книжним магазином, з травня 1925-го – випусковий коректор в Київському відділенні Державного видавництва України. З 1917 по 1930 рік опублікував ряд дитячих книг під псевдонімом В. Тодосів. У 1925–1930 роках редагував «Наукові записки сільськогосподарського інституту» та інші видання. В 1922 році, вийшовши із партії українських есерів, прийняв сан православного священника автокефальної церкви, але не поривав з українськими патріотами. Варто зазначити, що засновником і першим Митрополитом УАПЦ був Василь Липківський – теж виходець з Липовецького повіту.

А далі розпочинається смуга переслідувань, в результаті якої Василя Химерика висилають за межі України. Перший раз його арештовують у жовтні 1930 р. в Києві за контрреволюційну агітацію, але в березні наступного року звільняють. Вдруге арештований у травні 1931 р. в Белгороді і засуджений в Україні по справі підпільної повстанської організації на 3 роки. Працював у Біломор-Балтійському таборі відразу на кількох посадах при типографії: старшого коректора, нормувальника, калькулятора і зав. техчастиною. За ударну працю звільнений достроково [5, с. 112].

Після звільнення опинився на Донбасі, де давно корені пустив близький родич Іван Химерик, який займався столярським ремеслом [2, с. 80]. Крім того, зустрів там земляка із Польового свого шурина Івана Калишевського, якого потім звинуватили у створенні підпільної збройної організації. Звичайно ж, НКВС приплела до справи обох вихідців з цього села на Вінниччині. У листопаді 1937 учитель Василь Химерик заарештований Маріупольським відділом НКВС. За матеріалами кримінальної справи 27787-ПФ (яка нині недоступна через криваві події на Донбасі), звинувачений по статтях 54–10, 54–11 КК УРСР «як особа, що активно займалася контрреволюційною пропагандою, мала націоналістичні погляди, заявлявша, що боротьба з Радянською владою не припиняється і продовжує існувати контрреволюційне підпілля». На основі цих неконкретних пунктів згодом розстріляний нібито 9 грудня 1937-го. Та зберігся протокол допиту за 4 січня 1938-го, що свідчить про ще 2 місяці мук у сталінських застінках. Можливо, його розстріляли 15 квітня 1938 року разом з усіма учасниками сфабрикованої справи (всього 17 чоловік) [5, с. 112].

На малій батьківщині до недавніх пір про земляка майже нічого не знали. Навіть коли в тридцятих роках всюдиусе Вінницьке відділення ДПУ спробувало знайти сліди В. Ф. Химерика, то лише склало список носіїв

цього прізвища і безпомічно повторило версію: «В Центральній Раді членом був у Києві, но де зараз, невідомо, ходять чутки, що вислано до Сибіру». А його дядько Феодосій Якович після насильницької колективізації «писав листи з Сибіру ст. Караганди» [2, с. 80].

Їх обох ми не знайдемо в списку реабілітованих по Вінницькій області... Там лише значиться батьків свояк Аркадій Якович Химерик, 1888 року народження, якого герой цього нарисувача влаштував у свій час в повітову земельну управу. Він двічі арештовувався (22 квітня 1932 і 27 та на початку 1933 року), і врешті 27 березня 1933-го його засудили до 3-х років виправно-трудоових таборів. Реабілітований 29 вересня 1989 року [23, с. 359]. Того ж року, але на Донеччині, 28 липня реабілітований і його племінник [24, с. 184].

У 2000 році на Донеччині, у 2002 році на Липовеччині, а потім і в інших місцях з'явилися статті про члена Центральної Ради Василя Химерика, у яких було ще багато білих плям [25–28]. І лише тепер, на 25-му році Незалежності, більшість з них автори спробували розкрити в даній статті про нашого земляка – палкого борця за самостійну Україну.

Джерела та література

1. **Державний архів** Вінницької області (ДАВіО), ф. Д-904, оп. 25, спр. 27.
2. **ДАВіО**, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 3124.
3. **Химерик** Василь Феодосійович [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклопедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Химерик_Василь (дата звернення: 10.08.2016), вільний. – Назва з екрана.
4. **Химерик** Василь Феодосійович [Електронний ресурс] // Свободная энциклопедия. – Режим доступа: – https://ru.wikipedia.org/.../Химерик_Василь_Феодосиевич (дата звернення: 10.08.2016), вільний. – Назва з екрана.
5. **Микушев, В. М.** Борьба с инакомыслием / В. М. Микушев // Реабілітовані історією. Т. : Донецька область : Кн. 9. – Київ–Донецьк, 2012. – (Реабілітовані історією : у 27 т.).
6. **Вісти** Київського губерніяльного Виконавчого Комітету при Губерніяльному Комисарові Тимчасового уряду. Р-1917/№5.
7. **Народна Воля.** – 1917. – 17/4 черв.
8. **Велика Українська революція.** – Нью-Йорк, 1967.
9. **Українська Центральна рада.** Том 1. – Київ, 1997.
10. **Дорошенко, Д.** Історія України 1917–1923 років / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932.
11. **Липовець.** вісті. – 1917. – 22 груд.
12. **Державний архів** Київської області (ДАКО), ф. 9, оп. 33, спр. 61.
13. **Липовець.** вісті. – 1917. – 8 верес.
14. **Роговий, О. І.** Акт злуки утверджувався на Поділлі. Липовеччина у визвольних змаганнях 1917–1920-х років / О. І. Роговий. – Липовець, 2015. – 20 с. : іл.
15. **ДАВіО**, ф.Р-288, оп. 1, спр. 11.
16. **Липовець.** вісті. – 1917. – 1 листоп.
17. **ДАКО**, ф., 1574, оп. 1, спр. 27.
18. **Липовець.** вісті. – 1917. – 22 листоп.
19. **ДАКО**, ф. 2796, оп. 1, спр. 47.
20. **Липовець.** вісті. – 1917. – 10 листоп.
21. **ДАКО**, ф. 2796, оп. 1, спр. 73.
22. **Пам'яті** інженера Л. Романюка // Свобода. – 1985. – 7 лют.
23. **Реабілітовані історією.** Т. : Вінницька область. Кн. 5. – Вінниця : Каштелянов О. І., 2015. – ? с. : портр. – (Реабілітовані історією : у 27 т.).
24. **Химерик** Василь Феодосійович // Реабілітовані історією. Т. : Донецька область. Кн. 8. – Київ-Донецьк, 2012. – (Реабілітовані історією : у 27 т.).
25. **Микушев, В. М.** Борьба с инакомыслием / В. М. Микушев // Правда через годы. – Донецк, 2000. – Вып. 4. – С. 63–70.
26. **Роговий, О.** Липовецький Грушевський / О. Роговий // Липовець. вісті. – 2002. – № 3. – С. 6.
27. **Протасов, Л. Г.** Люди Учредительного собрания : портр. в интерьере эпохи / Л. Г. Протасов. – Москва : РОСПЭН, 2008.
28. **Роговий, О.** Липовецький Грушевський / О. Роговий, К. Завальнюк // Пульсуючі джерела. – 2009. – 12 січ.

**Усноісторичний наратив про радянську повсякденність:
особливості пам'ятання і відтворення минулого**

О. А. Коляструк

У статті розглядаються особливості пам'яті, як живого, мінливого, динамічного організму, здатного мобільно трансформуватися під впливом різних зовнішніх і внутрішніх подразників.

Ключові слова: усноісторичний наратив, радянська повсякденність, спогади, колективна пам'ять, соціальна пам'ять, культурна пам'ять, історична пам'ять, діалогічна пам'ять, політика пам'яті.

Останнім часом масові чи групові уявлення про радянське минуле часто позначають такими словосполученнями, як «колективна пам'ять», «соціальна пам'ять», «культурна пам'ять», «історична пам'ять», «політика пам'яті». Інтерес до пам'яті виказують не лише історики, а й соціологи, культурні і соціальні антропологи, соціальні психологи, політологи, журналісти тощо. Іноді ці студії впливають одні на одних, хоча міждисциплінарні запозичення не завжди є достатньо професійними.

Хоча проблематику пам'яті було вперше спеціально піддано аналізу на початку ХХ ст. школою Е. Дюркгейма, термін «пам'ять» набув статусу ключового концепту нової парадигми соціально-гуманітарного знання з останнього десятиліття ХХ ст.

Слово «пам'ять» у пересічній людини, зазвичай, асоціюється із суто внутрішньою властивістю, локалізованою у мозку індивіда. Їй вважається, що цей феномен підпадає віданню фізіології мозку, неврології і психології, а не історичної культурології. Однак змістове наповнення пам'яті, організація її змістів, строків, упродовж яких у ній може зберігатися те чи інше, – все це визначається значною мірою не внутрішньою місткістю і контролем, а зовнішніми, тобто соціальними і культурними рамками. Про це вперше зауважив французький соціолог Моріс Хальбвак у роботі «Пам'ять та її соціальні умови» (1925). Учений не обмежився аналізом «соціальних рамок» пам'яті, а проклав шлях далі, оголосивши колектив суб'єктом пам'яті і спогадів, він створив поняття «групова пам'ять», «пам'ять нації», в яких поняття пам'яті обертається метафорою [1], відбулася «антропоморфізація колективного суб'єкта», за визначенням знаного російського історика І. Савельєвої [2].

Найбільш плідно теорію пам'яті в європейській традиції після Другої світової війни розвинули французький історик П'єр Нора та німецькі історичні культурологи Аляйда та Ян Ассмани, серед вітчизняних авторів окремо слід назвати передусім Гелінаду Грінченко, що є провідним спеціалістом з теорії і практики усної історії.

М. Хальбвак образно порівнював світ історії з океаном, в який впадають усі приватні історії. Відтак історію можна уявити як універсальну пам'ять людського роду. Втім універсальної історії не існує, вона складається з історій різних спільнот, епох, регіонів, які оприявнюються через пам'ять обмежених у просторі і часі певних груп – носіїв колективної пам'яті. Зібрати в єдину картину всю сукупність подій можна, лише видобуваючи їх з пам'яті груп, що зберігають пам'ять про них, при цьому обтинаючи зв'язки, якими вони пов'язані з психологією тих соціальних середовищ, в яких вони відбулися, залишаючи суто хронологічну і просторову схему. В ній залишаються переважно виключні/визначні факти, явища, події, особистості тощо. Та щоб бути історією, цієї схеми аж ніяк недостатньо. Хоча офіційна історія зазвичай залишає поза увагою типовості, подібності, одноманітності, та саме вони є своєрідним гумусом пам'яті, бо звичайні люди комунікують і, відповідно, пам'ятають варіації на певну тему.

Не випадково М. Хальбвак застерігав: «Історія – це не все минуле, але вона й не все те, що залишається від минулого. Або, якщо ви не проти, поруч з письмово зафіксованою історією існує жива історія, яка триває і відновлюється через роки і в якій можна віднайти велику кількість колишніх течій, що здавалися вичерпаними» [3]. Таким чином, пам'ять – це живий, мінливий, динамічний організм, здатний мобільно трансформуватися під впливом різних зовнішніх і внутрішніх подразників; відповідно, минуле є не стабільним конструктом, а процесом. Інший лаконізм автора: «Наша пам'ять спирається не на вивчену, а на прожиту історію» застерігає істориків бути уважними і акуратними в роботі з людськими спогадами як підставою для реконструювання минулого, оскільки пам'ять є одним з компонентів когнітивної системи, обов'язковою умовою історичного пізнання. Пам'ять не лише чутлива до змін, вона сама є агентом змін. Вона здатна створювати нові рамки для дій людей, переглядаючи цінності і уроки минулого.

Суголосний з такими роздумами і Ян Ассман: «Минуле не виростає природним чином, а є продуктом культурної творчості» [4, с. 50].

На нашу думку, при осмисленні ролі пам'яті у реконструкції радянського минулого варто виокремити ключові ідеї теоретичного спадку М. Хальбвакса, принаймні такі з них: 1) пам'ять є колективним феноменом, вона соціально обумовлена; 2) пам'ять індивіда і колективна пам'ять – принципово різні речі; 3) колективна пам'ять завжди діє у двох напрямках: відтворення минулого і переживання сучасного з конструюванням майбутнього; 4) колективна пам'ять є суб'єктивним опонентом історії і водночас підмурівком для розвитку традиції [1; 3].

Отже, пам'ять потрібна людині в її приватному й громадському житті, слугуючи інструментом соціалізації та історизації, оскільки є складовою частиною процесу сприйняття, засвоєння, переробки, збереження, відтво-

рення і трансляції інформації. Пам'ять не лише відтворює минуле, вона також організовує переживання сучасності і майбутнього. Суб'єктом пам'яті і спогадів завжди залишається окрема людина, але вона залежить від «рамок», що організовують її пам'ять [4, с. 37, 43]. Цілком очевидно, що у пам'яті ми накопичуємо і зберігаємо не лише власний досвід, але й досвід інших людей, яким вони з нами ділилися в той чи інший спосіб.

Носієм пам'яті є людина, пам'ять є її властивістю, приналежністю суб'єкта і йому видається, що він може вільно нею послуговуватися, насправді це не зовсім так. Пам'ять, аби бути активною, вимагає настанови, цілепокладання. Хтось чи щось ззовні має її спонукати про щось згадати, пам'ять включається, коли її запитують про щось. Німецький історик-медієвіст Йоганес Фрід підкреслює: «Щоб ми могли згадати, необхідне конкретне, цілеспрямоване звернення. Це саме «про що?» дає початок операціям з пам'яттю на рівні нейронів і водночас обмежує наявний на даний момент горизонт пам'яті, її підштовхнути робочий потенціал у цьому разі. Таке «про що?» вимагає відповідних відчуттів – зору, слуху, почуття тощо. Ці здатності також управляються пам'яттю, починаючи з коліски, вони відпрацьовуються, кодуються і обмежують відповідно потенціалу накопиченого досвіду наше сприйняття. Ми бачимо, чуємо і відчуваємо з пам'яттю» [5].

Здоровий глузд полягає у тому, що ми потребуємо минулого і зобов'язані підтримувати живий зв'язок із ним. Усі міркування поетів і філософів про природу пам'яті упродовж віків вказують на взаємодію між забуванням і згадуванням. Суперечність між ними така ж давня, як і грецький міф про Мнемозину, водночас богиню уяви і пам'яті, саме цей міф надав пам'яті її особливу двоїстість. Вона приводить минуле у сучасність, однак забарвлює його у свої особливі барви і відтінки [6, с. 13].

Як наголошував ще М. Хальбвакс, спогади «форматуються» не лише досвідом людини, а й її статусністю, обов'язками, канонами поведінки, стилем мислення. Попри те, що пам'яттю «володіє» завжди окрема (конкретна) людина, формується вона колективом. Колективи ніколи не мають пам'яті безпосередньо, втім обумовлюють пам'ять своїх членів [4, с. 36].

Людський спогад – це локалізоване в часі і просторі відтворення образів минулого, специфічним елементом якого є згадування / пригадування / нагадування фактів з власного життя людини в контексті історичних подій певного періоду, до яких людина була причетною в той чи інший спосіб. Через це спогади насичені різними емоціями, які збагачують і поглиблюють зміст відтворення [7, с. 366]. Спогади завжди є реконструкцією й індивід, згадуючи, не може відкинути накопичений багаж досвіду і знань. А. Ассман підкреслює, що спогади залежать від кодів культурної пам'яті. Люди згадують лише за ситуативних, зовнішніх або психічних передумов, їх спогади блокуються підсвідомими регуляторами, виявляються заданими можливостями комунікації.

Дослідниця виокремлює з-поміж індивідуальних спогадів такі, які є «прихованими» чи «приспаними», які можуть виринути з пам'яті з різних причин і тоді «раптово стають усвідомленими, набувають ще раз смислової присутності і можуть бути передані вербально у відповідних обставинах, а також вони належать до запасу тих спогадів, які є у наявності [8]. До «недоступних» спогадів належать такі, що зачинені на замок і вартовими яких є витіснення чи травма. Такі спогади є болючими і «видобути» їх буває вкрай важко.

Пов'язано це передусім з тим, що складне і суперечливе радянське минуле було значною мірою табуоване, фальшоване у відповідності до ідеологічної моделі. Відповідно, пам'ять про це минуле у людей старшого покоління виявилася деформованою, інфікованою штучними конструктами, в умовах репресій та терору вона була надійно заблокована страхом. Спогади реконструюються в залежності від контексту етосу. Необхідно враховувати стан (емоційний, фізичний, ситуативний) очевидця подій, його сприйняття й розуміння сутності цих подій, ставлення до них безпосередньо на момент фіксації та у момент спогаду.

Спогади про колективні історичні травми й переробка їх надто залежить від того, яким чином ці спогади використовуються в сьогоденні. Один і той самий досвід, пробуджений у колективних спогадах, у різних людей викликає різні ремінісценції. Завжди виникає питання – хто узагальнює, хто приводить до спільного знаменника й монополізує спогади. Внаслідок зміни критичної оптики відбувається переформатування спогадів або їх виклад. Творення власних спогадів нерідко допускає великі відхилення від лекал колективної пам'яті.

Дослідники повинні обов'язково брати до уваги неминучі аберації пам'яті, розуміючи, що ці відхилення від норми є ненавмисними, мимовільними. З іншого боку, можуть бути і свідомі замовчування, «провали» пам'яті, зумисна забудькуватість, до яких вдається оповідач, аби уникнути неприємного, негарного, невігідного свідчення.

Через те А. Ассман запропонувала вирізняти чотири типи свідків, давши абстрактний «портрет» кожного з них у праці «Довга тінь минулого. Меморіальна культура та історична політика»: 1) свідок перед судом (безпристрасний очевидець події під присягою); 2) історичний свідок (сучасник події, пильний спостерігач); 3) релігійний свідок (мученик і сповідник); 4) моральний свідок (що оплакує жертву, звинувачує злочинців, вимагає відновлення історичної справедливості, місіонер). Окрім концепту «свідок» вона проаналізувала поняття переможців і переможених, травми, героя і жертви [9, с. 63–24].

А. Ассман також сформулювала «правила толерантного обходження з колективною пам'яттю», які важливі при роботі з радянським минулим, вони є своєрідними заповідями: 1) розрізнення суб'єктивних спогадів і об'єктивних аргументів; 2) заборона на виправдання однієї провини за рахунок іншої (заборона на двосторонню реституцію чи взаємозалік втрат; 3) заборона на конкуренцію між жертвами (гірше не спростовує поганого); 4) пріоритет інклюзивності спогадів; 5) подолання розділяючих спогадів і образ; 6) контекстуалізація; 7) вироблення ідентифікаційних і ціннісних рамок національної, релігійної і будь-якої іншої ідентичності [9, с. 290–296].

Будь-яке «пробудження» (провокування) пам'яті ситуативно залежить, як мінімум, від двох чинників: як

від того, хто запитує (що підштовхує спогад), так і від того, хто відповідає. Гелінада Грінченко підкреслює таку особливість інтерсуб'єктивної комунікації як взаємоспрямований вплив між дослідником і оповідачем, що помітно позначається й на аналізі почутого[10]. Інтерв'юєр має враховувати не лише, «що» розповідає респондент, «як» розповідає. Метод усної історії є засобом зв'язку між поколіннями, моделює образи чи часові проміжки минулого в певній ціннісній ретроспективі.

Спогади мають підлягати обережній інтерпретації з огляду на значний вплив офіційної версії історії або домінуючих версій спогадів інших. А. Ассман застерігає, що «процес згадування реконструктивний за своєю природою; він завжди починається з сучасного, й отже, зміни, спотворення, перекручування фактів, переоцінка спогаду в момент його повернення неминучі» [8, с. 274–280].

Поль Рікер у своїй фундаментальній праці 2000 р. «Пам'ять, історія, забуття» немало місця приділив, по суті, тому ж спектру проблем, що й А. Ассман – критичній філософії історії, конфлікту інтерпретацій, ревізійнізму і реабілітації, політичної і моральної винуватості і відповідальності, маніпулювання пам'яттю [11].

Спираючись на досвід трансформації історичної пам'яті в Німеччині, А. Ассман визначає в її перебігу чотири стадії. Першим етапом був період, який можна охарактеризувати як забуття. Другий проходить під гаслом «пам'ятати, щоб ніколи не забути». Третій період – «пам'ятати, щоб подолати», коли забування йде через запам'ятовування і прощення. На четвертому етапі вибудовується «діалогічна пам'ять».

Список використаної літератури

1. Хальбвакс, М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс ; пер. с фр. и вступ. ст. С. Н. Зенкина. – Москва : Нов. изд-во, 2007. – 348 с.
2. Савельева, И. М. Интервью И. М. Савельевой [Электронный ресурс] / И. М. Савельева. – Режим доступа: http://istorex.ru/page/intervyu_s_im_savelevoy_doktor_istoricheskikh_nauk_professor (дата звернення: 10.08.2016), вільний. – Назва з екрана.
3. Хальбвакс, М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновен. запас [Электронный журнал]. – 2005. – № 2–3. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2-pr.html> (дата звернення: 09.01.2015), вільний. – Назва з екрана.
4. Ассман, Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / пер. с нем. М. М. Сокольской. – Москва : Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
5. Фрид Йоханнес. Память и историческая наука [Электронный ресурс] / Фрид Йоханнес // Архив Гефтера. 26.09.2016. – Режим доступа: <http://gefter.ru/archive/19510> (дата звернення: 28.09.2016), вільний. – Назва з екрана.
6. Хаттон, П. Х. История как искусство памяти / П. Х. Хаттон. – Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2014. – 424 с.
7. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. – Київ : Пріоритети, 2013. – 436 с.
8. Ассман, А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / А. Ассман ; пер. з нім. К. Дмитренко та ін. – Київ : Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
9. Ассман, А. Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика / А. Ассман ; пер. с нем. Б. Хлебникова. – Москва : НЛО, 2014. – 328 с.
10. Грінченко, Г. Усна історія : метод. рек. з орг. дослідж. : для студентів і аспірантів / Г. Грінченко. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 28 с.
11. Рікєр, П. Память, история, забвение / П. Рікєр ; пер. с фр. В. Ю. Быстрова. – Москва : Изд-во гуманитар. лит., 2004. – 728 с.

Коли Сталін помер... Українські жінки п'ятдесятих років

Аліна Добошевська

У статті, на основі проведених опитувань серед жінок у різних регіонах України, представлено радянську дійсність та життя людей у п'ятдесятих роках ХХ століття.

Ключові слова: смерть Сталіна, комсомол, усна історія, Фонд «Добра Воля», Родинний дім, Національна рада жінок України, проекти, інтерв'ю, респонденти, неурядові організації, громадянське суспільство, перебудова.

«Я запомнила на всю жизнь. А около нас проходил трамвай и забор был. И какая-то женщина медленно оседала на землю, рыдая. Мы с братом шли, смотрели, мы ничего понять не могли. И подошли к ней: што с вами, тетя, чего так плачете? Умер Сталин. [...] Я запомнила этот страшный день: холодное весеннее утро, очень было холодно, мчались тучи и мчались безумные люди, со страхом, не понимая что с ними будет дальше». [Лариса К., 1937 р. н.]

«А як вже помер Сталін, то був портрет, пам'ятаю як нині, і той портрет був убраний в школі, на чорно убраний і ми мусіли всі плакати, бо помер наш батько». [Марія К., 1938 р. н.]

«Як я пам'ятаю, це я училася в першому класі, от зараз переді мною це все, на стільки я запам'ятала, прийшла вчителька, принесла радіо і що Сталін помер, радіо говорить, ми всі слухаємо, вчителі плачуть і ми плачем, перший клас». [Галина К., 1945 р. н.]

«Я помню 53 год, когда умер Сталин. Сильно плакали все, но теперь я не знаю. На теперешний мой разум я бы не плакала». [Тамара Б., 1940 р. н.]

«Як помер Сталін то моя по парті дівчинка почала кричати, плакати, бо Сталін, батько помер. Я сіжу, батько мені помер уже давним давно, мені чотири рочки було, то чому я маю за ним плакати? Но але якось обійшлося, що я за ним не плакала». [Дарія Ч., 1940 р. н.]

«У нас ніхто не плакал. Казали що плакали, у нас ніхто не плакал. А хто плакал? Комунисти. Комунисти добре жили то вони плакали». [Єва Ш., 1924 р. н.]

«Як Сталін умер, стало трошки краще жити. Вже зарплату були підняли, робота була, люди працювали». [Надія С., 1934 р. н.]

Наведені вище цитати виникли з інтерв'ю усної історії, які були проведені в ряді проектів протягом останніх п'яти років у різних регіонах України. Всі ці проекти були реалізовані неурядовими організаціями, для яких цей метод є шляхом для розвитку громадянського суспільства.

Перший з цих проектів, здійснюваний був у 2012 році в містечках Буськ і Красне біля Львова, під назвою *Красне – вузлова станція переселень*. Темою проекту було повоєнне переселення українців зі східної Польщі, яке відбулося в 1946 році. У проєкті брали участь міжнародні команди дослідників та активістки НУО. Наступними були 4 майстер-класи з усної історії для активістів неурядових організацій з усієї України, що працюють з молоддю. Майстер-класи від 2014 до 2016 року в Києві і Тернополі проводив Фонд «Добра Воля» (Краків) у співпраці з організаціями: Партнерство (Тернопіль), Родинний дім (Київ) та Національна рада жінок України.

Були проведені інтерв'ю в цілому з 38 жінками різного віку: найстаріша народилася в 1920 році, наймолодша в 1946. В даний час вони живуть у Львівській, Тернопільській та Київській областях, але їхнє життя проходило в різних регіонах України. Мова інтерв'ю була в основному українська, деякі говорили по-російськи. Різні були їх заняття, освіта і соціальний статус: від простих колгоспників до лікарів і актрис.

Методологія дослідження була заснована на біографічному методі в його класичному вимірі. Первинним питанням було типове для біографічного інтерв'ю: «Будь ласка, розкажіть нам про своє життя». Респонденти самі вирішували, що вони скажуть, більшість з них вільно розповідали свою історію, час від часу тільки запитувачі підтримували їхню розповідь запитаннями. Лише в заключній частині зустрічі ми ставили більш детальні запитання про розказану історію згідно з головною темою проекту. Під час проведення інтерв'ю ми намагалися створити спокійну і безпечну атмосферу, що дозволяє отримати більш особисту, емоційну і часто інтимну розповідь.

1950-ті роки стали важливим і вирішальним періодом в історії СРСР. Після смерті Сталіна повільно змінювалася система, полегшав гніт. Крім того, після важких часів війни і післявоєнного голоду 1947 поступово поліпшувалося матеріальне становище населення. Зміни відбувалися, але повільно. Багато елементів сталінської системи функціонувало як раніше. Розповіді жінок показують, як ці процеси відображалися в повсякденному житті українського суспільства.

Що найбільше вражає, це різниця між західною і центральною та східною частиною території України. У центрі і на сході після війни наступило свого роду повернення до нормального життя, стан якого був відомий в передвоєнні роки. Тут помітна певна спадкоємність в історії. Після закінчення війни суспільство відновлюється на основі відомих моделей довоєнного радянського минулого. Життя під гнітом і ідеологічними вимогами не є дивним, це добре відомий елемент реальності.

Це було по-іншому на заході України. Території, які до війни не знали більшовицької реальності, включаються до складу Радянської держави. Їх жителі відчувають шок. Жорстоке переслідування спрямовано в першу чергу на людей, які були пов'язані з боротьбою за національне визволення. Дві з наших найстаріших респонденток були активними членами УПА, після війни засудженими на тривалі терміни тюремного ув'язнення. П'ятдесяті роки вони провели в трудових таборах на Далекому Сході. Детально розповідають про своє ув'язнення, допити, тортури, які їм доводилося переносити, життя в таборах і на засланні. Засланням і переслідуванням підлягали також члени сімей в'язнів, у тому числі діти. Такий досвід був пережитий деякими з наших молодших респонденток.

Сільське населення було змушене вступати в колгоспи:

«Ой, то страшно, що робилося! Розумієте? Особливо ті люди, які мали поля. Вони так протестували, вони приходили до сільради, вони приходили до району, вони не хотіли того, щоб в них забирали поля. А то теж не справедливо, от подивіться отако: мали люди поля свої, так? Мали свої господарки, мали свої стодоли, всьо мали... Прийшли всьо забрали, коні забрали, всьо позабирали – залишили без нічого». [Марія М., 1935 р. н.]

Грошей в колгоспі не платили, за трудові давали зерно. Розалія Х. [1920 р. н.] розповідає, що отримала 8 кілограмів пшениці в рік роботи в колгоспі, а також, що всі повинні були працювати на передовиків виробництва, щоб колгосп мав можливість продемонструвати досягнення.

З колгоспу не було легко вийти, або навіть піти на подальшу освіту:

«Як кінчали ми школу, то уже хто хотів кудас, то уже поступал. Але поступити негоде було так, бо не було паспорта [...] бо то не були паспортвані села [...]. І треба було ще відробити два роки в селі, в колгоспі, аби поступити. Так що можна було і забути те, що навчилася. [...] А уже потім, як зачали колгоспи ніби так розформіровати, то всі втікали до міста». [Марія К., 1938 р. н.]

Діти і молодь були змушені приєднатися до піонерів і комсомолу.

«Коли ми підростали, стали нас до піонерів писати. Я не хотіла дуже йти в піонери. Боялася. [...] Потом уже у класі шостому або і в сьомому, до комсомолу нас записували. Я страшно не хотіла. Я не про те, що не хотіла щоби мене взяли в комсомол, а про те, що мене так сильно заставляли. Такий протест в мене появился. То мене аж табуретку піднімали. [...] То так, я знаю скільки, може то було тиждень, так тримали сильно, я такі не підписалася [...]. Батьки мені уже нічого не казали, можеш ти поступати чи не можеш [...]. В школі якщо записалась в комсомол, то одразу всі оцінки були «5». [Марія К., 1938 р. н.]

Поліна С. [1936 р. н.] розповідає, як у восьмому класі її викликали в КДБ і побили там, тому що вона не хотіла записатися в комсомол.

Що об'єднувало всі частини України, це була післявоєнна бідність. Респондентки відзначили, що в шкільні роки часто хворіли, страждали від недоїдання і холоду. Часто вони виховувалися без батьків, які були вбиті або заарештовані.

«То я не знаю свого дитинства, я так мусила і корову пасти, і за коровою вчитися, прийшла додому – це треба було щось на городі робити. Знаєте, дуже тяжке було моє дитинство, бо не маю що доброго згадати ані трошки». [Анна Г., 1937 р. н.]

Люди справлялися як могли, сім'ї і сусіди підтримували один одного:

«Пошили мені з полотна платічку і в бузині мама його покрасила, воно стало сині. Ну а мамина сестра, тітка, вона шила. Вона пошила мені цю платічку і так я ходила в цій платічку. Да і в десятому уже класі тоже в мене було одне плаття. Я його в суботу, ще ми вчилися, прийшла зі школи, постірала, в неділю вигладала, в понеділок наділа і пішла. Но а вже десятый клас, то брат мені прислал гроши, то уже купила чоботи, о вже чоботи, і набрала таку ткань, пошила пальто, моя сестра двойрідна. А то що, до школи бігала так, як морозец по цйому, по землі, біло вже, а я біжу босо до школи». [Марія С., 1938 р. н.]

Другий фактор, який зрівняв усіх громадян Радянської України, був страх, який викликав обережність до людей:

«Бо мамця все казала, що те, що робиться в хаті, ніхто не повинен знати [...] тому що на кожному кроці були чекісти [...] і коли в клас заходили люди, яких ми не знали, але вони вибирали дітей, но очевидно в них список бул вже готовий, і цих дітей після того ми вже не бачили. А це бул п'ятий, шостий клас. І вони їх забирали разом з родинами, або і без родин. [...] А як вже Сталіна не стало, я не можу сказати що краще стало. Все одно слідкували. В інституці на кожного з нас бул свій пошуковец». [Дарія Ч., 1940 р. н.]

Незважаючи на це, багато людей не піддаються приниженням і намагаються щось зробити, щоб підвищити рівень усвідомлення суспільства. Згадує жінка, яка пізніше, в 60, буде пов'язана з дисидентським рухом:

«Коли я ще навчалась в університеті, у нас зібрався такий міжвузівський студентський хор [...]. То ми приходили не раз 22 травня, це день перезахоронення Шевченка, ми на могилу приходили. І садили, і в СІЗО забирали, і куди хочеш забирали, але ми таке складали шану і дяку Тарасові, а потім в літку [...] ми брали намети [...] і йшли по Україні, від села до села пішки і співали наш репертуар, бул тільки з українських народних пісень. І вірші, і оповіді, легенди, от це все було. Ми безкоштовно йшли, давали концерти в селах, і це так було дивовижно, коли приходиш у село, от, там вже пісня завмирає, бо тяжко в селах було, в колгоспах і все. Але коли ми почали співати, тоді відгукувались все і після того, як ми закінчували концерт, сходилися люди і починали співати». [Антоніна Л., 1940 р. н.]

Також в Західній Україні були жінки, які намагалися навчати людей, незважаючи на репресії. Тут згадка з Тернополя:

«Мені пощастилося в тому плані, що наша бібліотекарша була така віддана патріотка. І от щось появилося, якась книжка, така що заборонена, вона обов'язково її ховала, бо не можна було тримати, і як я приходила [я питаля] «[...] може мені якусь книжечку дасте почитати гарну?» «Донечко, а ти вмієш дискретной бути?» «Вмію». «Но то я тобі дам на цей севодняшній день і на цілу нічку і завтра ти мені принесеш цю книжечку, прочиташ». [Дарія Ч., 1940 р. н.]

Основні проблеми були також з практикуванням релігійних обрядів.

«Хрестили дітей вдома, священика брали, щоби ніхто не знал. Вот я вийшла в 52 заміж, у 53 родився син, то не можна, я уже була в комсомолі, то уже не можна було, то мама брала до дому ксьондза і хрестили в хаті, щоби нікто не знал. [...] А так хто як міг, щоби ніхто не знав, бо би з роботи вигнали, всі свята, Пасха там чи Різдво, все треба виходити на роботу. Робиш, не робиш, на роботі поприходила перевірка, провіряти, чи ти на роботі». [Надія С., 1934 р. н.]

Незважаючи на це, в деяких місцях навіть вдалося публічно колядувати:

«Ходили попід вікна колядувати, такі вот дітиска по 10, по 12 років. Цілу ніч ходили колядувати. [...] Мій дядько бул столяр, то сам робил вертеп [...] І ходили по хатах, люди пускали до хати і давали їм там печиво чи гроши [...] але в центрі міста не ходили, так о поза центер». [Надія С., 1934 р. н.]

Тамара Борисюк [1940 р. н.] народилась в м. Находка на Далекому Сході. В 1948 році батьки переїхали на Сахалін. Мати була з української сім'ї, таємно навчала дітей релігії, молитви, відзначати свята, передавала рідні традиції.

На жаль, через невеликий обсяг цього тексту, неможливо обговорювати багато інших тем, піднятих нашими співрозмовниками, таких як життя переселенців і їх труднощі з асиміляцією в місцеве суспільство. В інтерв'ю є також багато питань суто жіночого роду, наприклад, статеві відносини, рішення про одруження, засоби запобі-

гання вагітності, аборти, гігієна, мода, косметика, ідеал жінки: «Ідеальна радянська жінка мала бути гарна, роботяща, симпатична, сімейна і передова!» [Марія К., 1938 р. н.]. Проаналізовані інтерв'ю з жінками приносять широку і багатогранну картину повсякденного життя в 50-і роки.

На запитання про те, чи були вони щасливі в житті, більшість з них відповідає, що у них «Щасливе, але дуже було важке життя». Раїса М. [1935 р. н.], яка в 1954 році переїхала в Тернопіль, розповідає: «Там було все розвалене, розрушене і складно було, але виживали, бо у нас якись ідеї були на покращення, що ми ще щось доб'ємося». Але вона також зазначає, що життя у важкі часи викликало «ясно відбиті на моєму характері, я не є така добра, я якась така... тверда по натурі».

На кінець треба підкреслити, що зібрані інтерв'ю не показують жінок як пасивних жертв історичних змін. Навпаки – вони виявляються сильними особистостями, незважаючи на всі негаразди і неймовірні страждання, були в змозі впоратися в ситуаціях, здавалося б, перевищуючих їх здатність. Незважаючи на схожість досвіду, не говорять одним голосом, існує чітка різноманітність точки зору та способів реагування. Погляди, досвід, особистості, темпераменти ведуть безперервний діалог, часто суперечать одна одній. Жива індивідуальність розповідаючих жінок показує силу і енергію, яка лежить в основі формування і тривалості спільноти проти всіх викликів історії та політики.

«Якби та перестройка стала у нашу молодість, де в 56, в 57, а не в дев'яності уже [...] от якби тоді перестройка була, то ми би перевернули все догори ногами, і ми би построїли таку Україну, яку дійсно можна було би жити і завідовати». [Марія С., 1938 р. н.]

Роль родинної та особистої пам'яті у формуванні оціночних суджень щодо Українського Національно-Визвольного Руху 1970–1980-х рр. ХХ століття

Л. О. Крупник

Розглянуто процес формування уявлень про український національно-визвольний рух у покоління 1970–1980-х років. У тих середовищах, де були свідки та учасники національно-визвольного руху, просочувалась інформація, яка кардинально відрізнялась від офіційної радянської версії. Під впливом цих свідчень кристалізувалась точка зору, яка відрізнялась від офіційної.

The process of forming of ideas of Ukrainian national liberation movement among the 1970-80s generation is taken into consideration. From the other side in the circles of alive witnesses and participant of the actions there became known the information absolutely different from official Soviet one. Influenced by the secret step by step crystalized the point of view different from the official one.

Ключові слова: національно-визвольний рух, політичні репресії, пропаганда, свідомість, світогляд, суспільство, тоталітарна держава, український буржуазний націоналізм.

З 1970-х років в Україні посилилася ідеологічна диктатура, набували нових обертів процеси русифікації, активізувалася боротьба з «українським буржуазним націоналізмом». У радянській пропаганді двома найважливішими компонентами були образи «ворога» і «друга». Десятиліттями в ролі ворога поставали міфічні «українські буржуазні націоналісти». Розмитість у визначенні понять «національний» і «націоналістичний» призвело до нагнітання страху перед «націоналістичною загрозою». Найбільш яскравим проявом українського націоналізму були відносно недавні події, пов'язані з діяльністю ОУН-УПА, відкритий опір яких було придушено в Україні до початку 1960-х років, але пам'ять про них жила.

До середини 1970-х років в СРСР закінчилось формування нового правлячого класу – номенклатури, диктатуру якого забезпечували КПРС та силові відомства. Влада комуністичної партії базувалась не на підтримці робітничого класу, а на монопольному контролі над поліцією і інформацією [1, с. 106]. Україна, яку серед інших радянських республік називали другою «між рівними», відігравала вирішальну роль в СРСР не тільки завдяки економічному та людському потенціалу, а й завдяки ідеологічній та духовній складовій. Історичний міф, що обґрунтовував право домінування «старшого брата» – Росії над іншими республіками, втрачав сенс без участі у цій постановці України. Тому республіка завжди перебувала під пильною увагою, стояла в авангарді політичних репресій. Зокрема, секретар ЦК КПРС по ідеології Михайло Сулов (1965–1982) зосередився на приборканні суспільної думки, гальмуванні національно-культурних процесів, придушенні проявів національної самобутності, які отримали розвиток після ХХ з'їзду КПРС.

У 1970-х роках йшла активна боротьба з дисидентством, яке в Україні крім правозахисної течії, було представлено також особами, що відстоювали національно-культурну та релігійну свободу. Відомо, що значний вплив на цю другу течію дисидентського руху в Україні справили ідеї українського інтегрального націоналізму, яскравим представником якої став історик Валентин Мороз. Існував ідейний зв'язок між цими поколіннями національно-визвольного руху. 20 лютого 1973 р. вийшла постанова «Про роботу КДБ при Раді Міністрів УРСР по припиненню антирадянської діяльності та хід слідства осіб, заарештованих за ці прояви» [2, арк. 42]. У ній ставилось завдання перед КДБ при Раді Міністрів УРСР «вжити заходів до глибокого вивчення процесів в середовищі колишніх учасників ОУН-УПА», а міністерству внутрішніх справ УРСР «впорядкувати облік осіб, які повернулися з

місць ув'язнення і заслання колишніх учасників ОУН-УПА і їх посібників» [2, арк. 42]. Координацію роботи «по зміцненню зрілими кадрами окремих ідеологічних установ та організацій, на роботу в які проникали націоналістично настроєні особи» було покладено на В. Маланчука та голову КДБ УРСР В. Федорчука [2, арк. 42].

Згідно з довідкою про роботу 5-го відділу УКДБ при РМ УРСР від 25 січня 1971 р., яке займалося питаннями «ідеологічних диверсій», повідомлялося, що на території Львівської області перебувало близько 48-ми тисяч осіб, які повернулися з місць ув'язнення й спец поселення, колишніх учасників оунівського підпілля і їх посібників, значна кількість колишніх учасників ОУН, які не зазнали репресій. Зазначалось про блокування націоналістів із церковниками і сектантами та «націоналістичними елементами нового покоління». Йшлося також про те, що було припинено діяльність деяких таких груп: «48 із числа українських націоналістів, до кримінальної відповідальності УКДБ притягнуто 130 осіб, прокуратурою і міліцією за матеріалами УКДБ – 34 особи, профілаковано 2680 осіб» [3, с. 265].

Паралельно з цим здійснювалась серйозна робота для ідеологічної обробки населення. Так, 7 жовтня 1971 р. прийнята постановою ЦК КПРС «Про політичну роботу серед населення Львівської області», яка особливу увагу звертала на боротьбу з українським націоналістичним рухом.

Для того, щоб змодельювати у суспільстві негативне ставлення до «буржуазних націоналістів», здійснювався тотальний контроль над всією інформацією. У звіті секретаря з ідеології ЦК КПУ В. Маланчука першому секретарю ЦК КПУ В. Щербиському зазначалось, що за 11 місяців 1974 р. системою Головліт УРСР (радянська цензура – авт.) було «здійснено попередній контроль 68610 обліково-видавничих аркушів книжково-журнальної продукції, матеріалів газет, телебачення і радіо, переглянуто 244531 метр кіноматеріалів, 10058 назв дрібнодрукованих видань. Проконтрольовано також 44967 примірників, пересланих з США, Канади, Англії, Франції, ФРН та інших капіталістичних країн, 9924 примірники антирадянського і націоналістичного змісту вилучено. З 89203 бандеролей і посилок, які було відправлено за 11 місяців з республіки за кордон, затримано 112 заборонених видань» [4, арк. 21].

На формування соціуму впливало мистецтво, література, преса, радіо, телебачення тощо. Через наочно-чуттєву форму, мову художніх образів здійснювався вплив на свідомість суспільства, моделювалася штучна пам'ять. Всі ці процеси ретельно планувалися і контролювалися.

Щодо глибини впливу радянської ідеології на свідомість людей, то на думку професора Мирослава Поповича, оскільки «пануюча від дитячого садочка до Академії наук ідеологія мала характер політичної релігії (...) це означає, що ніхто і ніколи не міг повністю усвідомлювати, наскільки глибоко проникають в його світогляд некритично сприйняті загальноновизнані догмати. (...) І за догми і пересуди комуністичної «духовної сивухи» чіплялися її свідомі захисники так само уперто, як і рядові жертви режиму» [5, с. 611–612]. Особливо добре ці ідеї приживались в тих регіонах, середовищах, де не було достатньо особистостей, ідей, символів, цінностей, що могли скласти альтернативу нав'язаним. Так формувався такий суспільний феномен, як «homo sovieticus».

Проте дії влади мали і зворотний ефект – замість дискредитувати, додатково підживлювали інтерес до забороненої теми. Для прогресивних представників покоління 1970–1980-х років було властиве більш критичне сприйняття дійсності. Для «постшестидесятників» характерним було усвідомлення, яке представник цієї генерації, син київського дисидента Гелія Снегір'ова Філіп, висловив так: «все, що творилося і що творила радянська влада (...) за сутністю було брехнею і знущанням над людьми... Потворне облаштування життя при «совку» потайки поносило все народонаселення, але на десятки мільйонів народу знаходились чомусь лиш одиниці, які дозволяли собі висловити режиму правду про нього. А цей режим – завжди боявся правди...» [6, с. 6].

Творча молодь гуртується і творить таке унікальне явище на теренах СРСР, як мистецький андеграунд. Як свідчить яскравий представник цього покоління композитор і музикант Кирило Стеценко, з кінця 1960-х – початку 1970-х років в УРСР почався етап, характерний тим, що у рамках нового напрямку – рок-музики (радянський еквівалент вокально-інструментального ансамблю (ВІА), з'являються ансамблі, які виконували виключно українські пісні [7, с. 338]. В умовах політики русифікації це був виклик. Яскравим явищем на межі 1980–1990-х років став львівський гурт «Не журись» (з'явився у 1988 р.), який виконував заборонені тоді пісні Українських січових стрільців, вояків УПА тощо. Це була пам'ять про ту сторінку історії, яку радянська пропаганда вперто шельмувала, а багато представників молодого покоління завдяки родинній пам'яті, всупереч цій пропаганді, вважали своїми героями.

Це свідчило про те, що можливості маніпулювати колективною пам'яттю людей також мали певні межі. Дослідник феномену формування історичної пам'яті Сергій Єскельчик зазначив, що до містифікації минулого найчастіше вдавалися тоталітарні режими. Проте «ідеологи могли ціною великих зусиль уніфікувати публічні репрезентації, але не їхні індивідуальні тлумачення» [8, с. 25–26].

У середовищі молоді під впливом підслуханих розповідей про національно-визвольний рух, матеріалів західних радіопередач, особливо про події в Чехословаччині 1968 р., забороненої літератури, з'являється низка таких середовищ, які мали ідейний зв'язок з українським національно-визвольним рухом. Одним з таких яскравих прикладів є «Український національно-визвольний фронт», який ще навчаючись у середній школі міста Самбора Львівської області створив Зорян Попадюк. Незабаром він став студентом Львівського університету, де розширив свою діяльність. Проте 28 березня 1973 р. його разом з іншими учасниками було заарештовано, а згодом ув'язнено за «антирадянську агітацію та пропаганду».

Сам Зорян Попадюк свідчив: «То був неперервний процес, тому що тут іще йшла підпільна робота. То ж тільки-но перестали стріляти – в кінці сорокових і навіть на початку п'ятдесятих років. А в кінці п'ятдесятих уже

була когорта людей, які, знаючи досвід своїх батьків – брати Горині (мали зв'язки з ОУН – авт.), – або ті, що приїхали сюди – скажімо, Чорновіл В'ячеслав чи Валентин Мороз – ці два вихідці не з наших теренів, то люди, які приїхали сюди і тут заражувалися ідеями, про які на Галичині, може, люди навіть боялися говорити, тому що то все було страшним. А ті, які приходили зі сторони, не відчували такого страху, але вони цікавилися тим. Можливо, вони й були поштовхом до того, що щось починалося. Люди починали думати, щось згадувати. Не можна було говорити про бандерівців. Зрештою, люди були залякані – не тільки залякані, але й обдурені. А батьки боялися вдома щось казати. Дитина йшла в школу, її вчили, що бандерівці – бандити, вона приходила додому, і рідко хто в сім'ї відважувався сину сказати щось інакше. Як правило, люди мовчали, і тільки деякі щось казали» [9].

Проте паростки ідей українського національного руху, зокрема, щодо головної мети – проголошення незалежності України жевріли і час від часу виявляли себе, мали фактично невпинне продовження впродовж усього часу. На думку історика І. Лисяка-Рудницького: «За умов накинutoї одностайності неортодоксальні ідеї діють як катализатори сил оновлення. Заяви дисидентів можуть правити за показник бродіння в глибинах українського суспільства. Вони також указують напрям ймовірного розвитку України в разі послаблення репресій» [10, с. 477].

Учасники збройного спротиву ОУН-УПА серйозно вплинули на зміни в світогляді учасників дисидентського руху. Так, останнім головою проводу ОУН в радянській Україні був Зеновій Красівський. Ця потужна постать мала великий вплив на дисидентів, які разом з ним відбували ув'язнення. У листі до дружини Олени Антонів він згадував про зустріч у тюремній камері Володимирського централу із засудженим дисидентом Михайлом Горинем: «Ми, учасники УНФ, переконані в ефективності підпільної боротьби, для яких конспірація, засекречення і замовчування своїх дій вважалося першоосновою, зустрілися з новим явищем – явищем гласности. Нам здавалося, що їхні клуби творчої молоді, всілякі там концерти, деклямації, поетичні збірочки самвидавом, навіть робота Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація", – явища просвітянські, вільнодумні, ліберально беззубі. Ми відразу вхопилися за картання, за полеміку» [11].

Характерно, що дисидент Михайло Горинь був пов'язаний з українським підпіллям, за зв'язки з ОУН його родина була репресована, проте на нього, як і на інших представників його покоління, радянське виховання наклало свій відбиток. Про це свідчать враження З. Красівського: «Зачіпало нас і те, що всі ці люди, без сумніву, патріоти недопечені, недоварені, з комсомольським або навіть партійним душком, люди, що несли в собі й на собі наліт совєтської ідеології, що тільки в місцях ув'язнення нашвидкуруч стали дозрівати в національній свідомості та політичному вишколі, люди, що, фактично, не принесли з собою в ув'язнення серйозного багажу...» [12, с. 32–33].

В ув'язненні на українських дисидентів вплинули бандерівці-«двадцятип'ятилітники», засуджені у молоді роки на величезні терміни. У таборах вони своєю мужністю, згуртованістю здобули авторитет, зуміли протистояти табірній адміністрації та криміналітету, який на них ця адміністрація натравлювала. Характерно, що українські повстанці у таборі ставали не лише вчителями боротьби, а й вчителями віри. Глибока християнська віра, дотримання релігійних традицій, вирізняли засуджених, особливо із Західної України. Ці альтернативні радянському атеїзму цінності впливали на інших в'язнів. Віра давала їм сили триматися, служити прикладом для інших.

З середини 1980-х років на хвилі перебудови в СРСР з ув'язнення виходять дисиденти, які, переживши школу радянських виправно-трудоустанов, пройшли світоглядну еволюцію часто від щирих комсомольців та комуністів, патріотів СРСР до опонентів цієї держави та її системи, стали переконаними борцями за незалежність України.

Таким чином, на покоління 1970–1980-х років припала жорстка ідеологічна диктатура та найбільш масштабні репресії у повоєнний період. Маючи в своєму арсеналі всі можливі засоби впливу на суспільство, які може забезпечити тоталітарна держава, здійснювалась цілеспрямована робота по дискредитації українського національно-визвольного руху та його представників. Проте, попри всі зусилля, відбувалась кристалізація дедалі більш стійких протестних настроїв, недовіри, скептичного ставлення до офіційної інформації. У соціально активній частині соціуму це викликало активний спротив, проте таких була меншість. Поколінням 1970–1980-х років було продемонстровано, що ідеї та символи українського національно-визвольного руху становили очевидну альтернативу комуністичним ідеям. Утвердженню цього світогляду сприяла родинна і особиста пам'ять, яку не можливо заглушити офіційною пропагандою.

Джерела та література

1. **Морен, Э.** О природе СССР. Тоталитарный комплекс и новая империя / Э. Морен. – Москва : Наука для общества, 1995. – 220 с.
2. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 16, спр. 111.
3. **Політичні** протести й інакодумство в Україні (1960–1990) : док. і матеріали / упоряд. В. М. Даниленко. – Київ : Смолоскип, 2013. – 736 с.
4. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 25, спр. 1036.
5. **Попович, М. В.** Червоне століття / М. В. Попович. – Київ : АртЕк, 2007. – 888 с.
6. **Снегирев, Ф.** Путь чести и правды / Ф. Снегирев // Снегирев, Г. И. Роман-донос / Г. И. Снегирев. – Київ : Дух і Літера, 2000. – 496 с.
7. **Стеценко, К. В.** Украина: рок-музыка // Рок-музыка в СССР : опыт популярной энциклопедии / К. В. Стеценко / сост. А. К. Троицкий. – Москва : Книга, 1990. – С. 338–345.
8. **Єсельчик, С. О.** Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. О. Єсельчик. – Київ : Критика, 2008. – 304 с.

9. **Попадюк З.** Попадюк Зорян Володимирович : [інтерв'ю із З. Попадюком, 27–28, 30 січ. 2000 р., м. Самбір] [Електронний ресурс] / Зорян Попадюк ; записав В. В. Овсієнко ; [21.11.2007] // Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні» : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1195677346> (дата звернення 05.09.2016), вільний. – Назва з екрана.

10. **Лисяк-Рудницький, І.** Політична думка українських підрадянських дисидентів / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе : в 2 т. Т. 2. – Київ : Основи, 1994. – 567 с.

11. **Жага і терпіння.** Зеновій Красівський у долі українського народу / упоряд.: Р. Коваль, В. Рог. – Київ : Діокор, 2005. – 256 с. : іл.

12. **Стус, Д.** Лицар ідеї Зеновій Красівський / Д. Стус // Політика і культура. – 1999. – № 5. – С. 32–33.

Усна історія в Україні: традиція і сучасні практики

Т. Ю. Нагайко

У цій публікації ми хочемо торкнутися окремих етапів формування усної історичної школи в українській історичній школі. Зокрема розглянути деякі фактичні моменти розвитку та становлення усної історії в Україні в сучасну добу.

In this publication we want to touch on some stages of formation oral historical trend in Ukrainian historical school. In particular, consider some factual aspects of development and formation of oral history in Ukraine in the modern day.

Ключові слова: усна історія, конференція, семінар, усноїсторичний дискурс.

Усна історія переживає сьогодні новий якісний етап свого утвердження у вітчизняній історичній науці зокрема та гуманітаристиці загалом. Через природний діалог наукових концепцій та парадигм, перейшовши у стадію публічного та відкритого мислення, вітчизняне історіописання набуває форми близької до суспільного запиту. Внаслідок відмови від партійно-номенклатурного бачення, застосування стереотипних/догматичних моделей марксистсько-ленінської школи у вітчизняній історичній традиції, відбулося очищення від радянських ідеологічних нашарувань. Відтак розширилися не лише тематичні дослідницькі горизонти, спектр пошукових методик, а й межі апелювання історичного дискурсу. Поєднавшись у міждисциплінарному діалозі з багатьма гуманітарними напрямками, спрямованими на вивчення минулого, практика застосування усної історичних джерел становить повноцінний сегмент методологічно-емпіричного базису сучасної історичної науки. На сьогодні аудиторією історика є якнайширші суспільні кола, а його творчою лабораторією нерідко виступають реалії сьогодення, де він одночасно є і суб'єктом, і об'єктом пізнання. Саме за таких умов усна історія, як метод та джерело історичних студій постає не периферійною/допоміжною ділянкою, а повноцінною складовою вивчення новітньої історії.

Необхідно зауважити, що вивчення генези усної історії на тлі вітчизняних історичних студій вже стало предметом наукової уваги. Зокрема зазначеної теми у своїх публікаціях торкалася М. Боровик, Г. Грінченко, Т. Пастушенко та ін. [1, 2, 3, 4]. Однією з перших спроб автора цих рядків звернутися до осмислення побутування усної історичних практик в Україні стала публікація «Повернення до усної традиції вивчення історичного минулого (в контексті побутового аспекту історії)», надрукована у збірці матеріалів науково-практичної конференції «Українське державотворення: від минувшини до сьогодення» (співавтор О. Лукашевич), що відбувалася у м. Коломия, 11–12 травня 2004 р. [5]. У контексті вказаної публікації було звернуто увагу на потенціал джерел усного походження та зауважено про наявний масив опублікованих історичних, етнографічних та етнологічних матеріалів вітчизняними вченими другої половини XIX ст. Зазначений період характеризувався значною увагою науковців до вивчення не лише історичних подій, а й народної культури, традицій, появою збірок фольклорних матеріалів. Яскравим прикладом цьому є 7-томна праця П. Чубинського «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский». Згадуючи про один з найдієвіших наукових осередків того часу Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, С. Русова зауважувала таке: «він витворив фанатиків фольклору та етнографії, таких, як Новицький з Катеринославу, Манджура з Харківщини. Його праця захоплювала всі верстви громадянства. Наче якась ціла національна течія побігла по Україні разом з товстими зшитками, записаними українськими народними піснями та казками, з'явилися перші бруньки нової національної свідомості» [6, С. 155]. Поруч з етнографічними матеріалами велася активна робота зі збору оповідань, легенд, переказів тощо, що стосувалися історичного минулого того чи іншого регіону. А отже, формувалася традиція виявлення та введення у науковий обіг джерел усного походження не лише як зразків народної творчості, а як історичних відомостей пов'язаних з конкретними подіями, фактами та явищами. Подібним студіям віддавали належне відомі фундатори вітчизняних історичних шкіл В. Антонович та М. Грушевський.

Попри те, що про усну історію як про складову у системі наукових досліджень в Україні було заявлено лише у середині 1990-х рр., у вітчизняній історичній науці її розвиток розпочався значно раніше. Маючи відповідні традиції у практиці звернення до джерел усного походження, про що свідчать роботи М. Куліша, М. Максимовича, Д. Яворницького та багатьох інших вчених, вітчизняна історіографія мала усі підстави відповідного наукового еволюціонування у цій сфері. Проте з встановленням радянської влади та утвердженням іншої, більш

жорсткої політичної доктрини відбувся злам існуючої історіографічної парадигми. Таким чином означена традиція була перервана у радянський час. Всупереч декларованим конституційним цінностям сталінської доби, та в підтвердження міфу про єдиний радянський народ означені зміни унеможливили розвиток національної самоідентичності. Відтак припинилася діяльність плеяди вітчизняних істориків та етнографів, що забезпечували функціонування краєзнавчих та народознавчих студій, в яких вагоме місце посідали джерела усної історії. У період 1930-х рр. відбулося знищення значної (навіть критичної – Т. Н.) маси представників наукових та творчих кіл (професорів, доцентів, письменників), що уособлювали собою вітчизняну науку і чия громадська позиція не співпадала з політичною доктриною більшовизму. Важко підібрати відповідний приклад в історії розвитку світової історичної думки, аби співвіднести його з масштабами тієї трагедії, яка спіткала вітчизняну наукову та творчу еліту в цей період. Як наслідок, сьогодні ми маємо ситуацію втрати природної еволюції історичної науки, розриву її прямого зв'язку з попереднім доробком вітчизняних вчених. За твердженням О. Удода, у період з 30-х по 90-ті рр. у вітчизняній історичній науці утвердився принцип т. з. «економічного монізму», тобто однобокого висвітлення історичного минулого різних економічних формацій. Багато у чому означена схема перекочувала в сучасну пострадянську історіографію. Обіраними виявилися зв'язки з традиційно притаманною вітчизняному історіописанню практикою звернення до джерел усного походження.¹

Наступним етапом розвитку усної історичної студії став пострадянський період. Нижче ми спробуємо засвідчити ті фактичні ініціативи, що мали місце упродовж сучасного періоду розвитку вітчизняної історичної науки. Перші сучасні студії з усної історії в Україні були представлені двома масштабними науковими проєктами, що були реалізовані за сприяння зарубіжних дослідників та представників української діаспори. По-перше, у цьому відношенні варто вказати на науково-дослідницький проєкт «Образи сили духу: Жива історія підпільного життя Української Греко-Католицької Церкви 1946–1989 рр.» започаткований у 1992 р. Він був ініційований та реалізовувався представниками Інституту історії Церкви Українського Католицького університету і стосувався проблеми вивчення долі духовного кліру Української греко-католицької церкви під час гонінь, що застосовувалися до нього радянською владою [7]. Інша ініціатива, основою якої виступила методика усної історії було проведено «Центром досліджень усної історії та культури», створеним у 1993 р. в м. Києві. Результатом проєкту стало видання книги «Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30-х років». Її автором виступив американський дослідник Вільям Нолл.

Найбільш широкого використання усні джерела в Україні набули у зв'язку з висвітленням теми голодомору 1932–1933 рр. Одним з перших дослідників, хто широко використав спогади очевидців цього явища, став американський вчений Джеймс Мейс. Очевидно, що вітчизняні науковці також зверталися до даної методики. У середині 1990-х рр. ними були зібрані, впорядковані та опубліковані значні масиви інформації у вигляді записаних спогадів (розповідей та інтерв'ю) очевидців зазначеної трагедії. Однак методика збору (запису) та наукового опрацювання даних джерел виявилась значною мірою недосконалою у порівнянні зі зразками подібних досліджень закордонних колег.²

В сучасний період у становленні вітчизняних наукових студій з усної історії у хронологічному відношенні можна виділити кілька етапів. Перший з них охоплює період середини 1990-х років. Саме тоді в Україні відбулися наукові зібрання, на яких було заявлено про існування так званого альтернативного масиву джерел – а саме усних спогадів очевидців. Так, з 5 по 7 вересня 1994 р. у м. Львові відбулася Міжнародна конференція «Методологія та методи усної історії – життєві оповіді в соціологічних дослідженнях», де узяли участь 64 вчених із 17 країн. Вона стала першим тематичним зібранням науковців в Україні, яке засвідчило фаховий інтерес наукового загалу до нового методу – «oral history». Наприкінці червня та на початку липня 1995 р. в м. Донецьку, у межах VI Міжнародного конгресу українців, діяла секція за номером 26 – «Усна історія: особливості та перспективи розвитку в Україні» (організатор та керівник секції – Оксана Кісь), де було заявлено доповіді семи науковців.

Практика зібрань вітчизняних пошуковців, що у власних дослідженнях послуговувалися методом усної історії після деякої перерви поновилися вже на початку 2006 р. З цього часу розпочався наступний фактичний етап становлення зазначеного напрямку в Україні. Так, з 17 по 19 лютого 2006 р. на базі Українського католицького університету відбувся Міжнародний семінар «Книга пам'яті в'язнів концтабору Дахау», що був настановчим зібранням з реалізації відповідного пошукового проєкту з запису біографій в'язнів нацизму в Україні. Підсумковий науковий семінар цього міжнародного проєкту також відбувся у Львові 22–23 серпня 2009 р. під назвою «Імена замість номерів. Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау». 11 травня 2006 р. у Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди організовано роботу науково-методичного семінару «Метод усної історії: теорія та практика застосування», у програмі роботи якого було заявлено доповіді 15 вітчизняних науковців. Того ж року, 20–21 травня у згадуваному Українському католицькому університеті пройшов Всеукраїнський науково-методичний семінар під назвою «Усна історія і дослідження соціокультурних трансформацій: минуле заради майбутнього». Стисло характеризуючи це зібрання слід сказати, що воно засвідчило очевидний міждисциплінарний характер усної історичних досліджень в Україні. Наступним кроком у проявленні вітчизняними науковцями ініціативи розвитку усної історичних студій стало проведення 27–28 жовтня 2006 р. у

¹ Детальніше див.: Удод, О. А. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках. – Київ : Генеза, 2000. – 256 с. – С. 8–10.

² Див: Великий голод в Україні 1932–1933 років: у 4 т. / Інститут історії України НАН України / С. В. Кульчицький (наук.ред.) Джеймс Мейс (упоряд.) – Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008.

Харкові Міждисциплінарної науково-практичної конференції «Усна історія у сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень». Саме під час її роботи було створено Українську асоціацію усної історії (УАУІ) [8]. Говорячи про інституалізацію зазначеного напрямку в Україні, слід відмітити, що попередньо за ініціативи професора А. Бойка у 2005 р. у Запорізькому національному університеті було утворено Інститут усної історії, напрямком його діяльності стала робота із запису усних наративів/свідчень населення Південної України. Того ж 2005 р. на базі ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» за ініціативи аспірантів кафедри історії та культури України створено навчально-науковий центр усної історії. У 2006 р. створилися такі галузеві осередки, як «Лабораторія усної історії» при кафедрі історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» та Інститут усної історії – підрозділ науково-дослідної лабораторії «Історичне краєзнавство Уманщини» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. У 2009 р. засновано Центр усної історії України при лабораторії соціологічних досліджень економічного факультету Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. У 2011 р. організовано навчальну лабораторію «Центр усної історії» кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Таким чином період 2005–2011 р. виявився ключовим етапом в інституалізації усної історії в Україні.

Повертаючись до розгляду динаміки профільних наукових зібрань, слід відмітити, що після створення УАУІ ця практика продовжилася. Так, 2007 р. позначився проведенням двох наукових зібрань. 19 грудня в Українському католицькому університеті (Львів) було проведено науковий семінар «Використання усних свідчень для дослідження історії Православної Церкви на Півдні України», доповідачем на якому виступив Ігор Лиман. 26 грудня 2007 р. у м. Києві на базі Інституту історії України НАН України відбувся організаційно-методичний семінар «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х років: Селянський досвід», присвячений початку роботи над спільним канадсько-українським проектом під головуванням українсько-канадської дослідниці Н. Ханенко-Фрізен. Другий за ліком організаційно-методичний семінар у межах цього проекту було проведено вже 1 березня 2008 р. 24–25 травня 2008 р. у Запоріжжі пройшла Всеукраїнська наукова конференція «Усна історія в науковому дослідженні», що зібрала широке коло фахівців та студентську молодь. Під час конференції учасниками розглядалися теоретичні та практичні аспекти усноісторичного дискурсу.

З 2009 р. під егідою Української асоціації усної історії відбулася низка послідовних кроків щодо утвердження вітчизняних усноісторичних студій. Так, 15–16 травня у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» було проведено Міжнародний науково-методичний семінар «Усна історія: теорія і практика – 2009». Одне з найбільш представницьких за складом учасників наукових зібрань з усної історії відбулося 11–12 грудня 2009 р. у Харкові. Міжнародна науково-практична конференція «У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод і джерело» об'єднала вітчизняних та зарубіжних дослідників різних гуманітарних напрямків та сконцентрувала увагу довкола ключових теоретичних та практичних питань усноісторичної галузі. 21 травня 2012 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка було організовано роботу Всеукраїнського круглого столу «Усна історія в Україні: сучасність та перспективи». 17–18 травня 2013 р. у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» відбулася Міжнародна конференція «Комунікативні горизонти усної історії». 25–26 вересня 2014 р. в Українському католицькому університеті відбулася Міжнародна наукова конференція «Суспільні злами і поворотні моменти: макрподії крізь призму автобіографічної розповіді». Її організаторами виступили Українська асоціація усної історії та Інститут історії церкви зазначеної установи. 8–9 жовтня 2015 р. на базі Одеського національного університету імені І. І. Мечникова відбулася Міжнародна наукова конференція «Усна історія (не)подоланого минулого: подія – наратив – інтерпретація». Центральною ідеєю в її роботі стало усвідомлення усної історії як джерела в пізнанні подій минулого та засобу подолання його трагічних наслідків.

У контексті поступу усноісторичних студій варто відмітити проведену 21–22 жовтня 2014 р. Міжнародну науково-практичну конференцію «Усна історія як важлива складова краєзнавчої діяльності», яка відбулася у м. Він-ниця, а також організований семінар «Тоталітаризм крізь призму особистих нарацій: усна історія ХХ століття як метод і джерело» 30 вересня 2015 р. в УКУ у Львові. Слід сказати про те, що у деяких наукових зібраннях напрям усної історії був представлений також у якості окремих секцій. Так, 21–22 травня 2010 р. під час Всеукраїнської наукової конференції «Історія степової України ХVII–ХХ століття» у м. Запоріжжі діяла секція «Усна історія та історія повсякдення Степової України». Організаторами науково-краєзнавчої конференції «Залізнякаві читання», що відбувається на базі Медведівської ЗОШ Чигиринського району Черкаської області, у 2011 та 2012 рр. заявлявся напрям «Усна історія мого села/міста». Однак в опублікованих за результатами заходу збірниках відповідні матеріали не були представлені.

Важливим елементом інституалізації усноісторичного напрямку в Україні також є наукові проекти з застосуванням методу усної історії, відповідні навчальні курси, видання методичного, теоретичного та практичного змісту. Цим сегментам вітчизняного усноісторичного дискурсу будуть присвячені майбутні авторські студії.

Джерела та література

1. **Боровик, М.** Усна історія: сучасність та перспективи в Україні / М. Боровик, Т. Пастушенко // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2012. – Вип. 111. – С. 4–6.
2. **Грінченко, Г. Г.** Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України) / Г. Г. Грінченко, І. В. Реброва, І. М. Романова // Укр. іст. журн. – 2012. – № 4. – С. 172–187.

3. Пастушенко, Т. В. До створення Української асоціації усної історії / Т. Пастушенко // Укр. іст. журн. – 2007. – № 3. – С. 230–235.
4. Пастушенко, Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні / Т. Пастушенко // Історія України. – 2010. – № 17/18. – С. 10–15.
5. Нагайко, Т. Повернення до усної традиції вивчення історичного минулого (в контексті побутового аспекту історії) : Українське державотворення: від минувшини до сьогодення / Т. Нагайко, О. Лукашевич // Матеріали науково-практичної конференції, м. Коломия, 11–12 травня 2004 р. – Коломия, 2004. – С. 51–55.
6. Русова, С. Мої спомини / С. Русова // За сто літ. – 1928. – № 2. – С. 135–175.
7. Гуркіна, С. Особливості проекту усної історії Інституту Історії Церкви «Образ сили духу: жива історія підпільного життя Української Греко-Католицької Церкви, 1946–1989» / С. Гуркіна // Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2007. – Вип. 19. – С. 489–494.
8. Грінченко, Г. Міжнародна конференція «Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень» та створення Української асоціації усної історії / Г. Грінченко // Схід-Захід : історико-культурологіч. зб. – 2008. – Вип. 9–10. – С. 413–415.

Поліетнічність і поліконфесійність Вінниці в усноісторичних оповідях містян

Я. О. Басюк, Г. О. Гура

У статті йде мова про національне і релігійне розмаїття м. Вінниця в історичному вимірі та в теперішній час.

Ключові слова: глобалізаційні тенденції, поліетнічність, поліконфесійність, оповіді.

Актуальною проблемою сьогодення в умовах суперечливих тенденцій глобалізації та локалізації життя одночасно є збереження толерантності у міжетнічних та міжконфесійних відносинах громад. Це вкрай важливо для українського соціуму, який функціонував впродовж своєї історії в умовах активної взаємодії різних етносів та релігійних громад та мав як конфліктні ситуації на даному тлі, так і тривалі періоди лояльного співіснування та співпраці, що ставали потужним чинником культурної акумуляції. Показовими в даному випадку є приклади життя таких міст, як Одеса, Львів, Київ, Чернівці. Втім, значний інтерес становить історичний досвід Вінниці.

Історію етнічних груп міста вивчала значна кількість дослідників. У часи Російської імперії в останній третині XIX ст. Російським імператорським географічним товариством (його філіалом у Києві) було організовано експедицію, яка збрала та опублікувала значний обсяг матеріалів з історії етнічних спільнот Правобережжя [1]. У даному дослідженні, керівником якого був П. Чубинський, висвітлювались соціально-побутові особливості проживання євреїв, поляків, чехів, німців та інших етнічних громад.

Визначною особливістю праць радянської доби було лише номінальне згадування про етнічне розмаїття Вінниці; польська спільнота, як правило, позиціонувалась винятково негативно [2].

Витоки поліетнічності було зазначено як специфіку періоду Середньовіччя у фундаментальній праці В. Отамановського [3].

Окремих аспектам життя національних спільнот присвячено значну кількість праць, історію єврейської громади, її устрій, самоорганізацію, економічне життя досліджували Білецька О., Воловик В., Трухманова С. [4, 5, 6]. Значну увагу історії польської спільноти, культурному життю поляків Вінниці приділила Колесник В. [7]. Життя національних громад також висвітлено у загальних працях з історії, етнології, краєзнавства [8].

Важливо наголосити на тому, що малодослідженою темою залишається історія взаємодії та взаємовпливів громад та конфесійних осередків між собою, і дана публікація є спробою здійснення такого аналізу.

Починаючи роботу, ми поставили собі питання: «А в чому полягає феномен нашого міста? Що вирізняє його серед інших міст України?». Адже місто Вінниця – справжня скарбниця Поділля. Ми спробуємо розповісти про Вінницю як феномен у найширшому розумінні. Ми вирішили додати підзаголовок до нашої теми і використати фразу, яка є офіційним брандом нашого міста, «Вінниця – європейське місто».

Так, Вінниця ще у 2013 році затвердила офіційний бренд міста. Ця фраза невипадкова. Історія нашого краю з давніх часів пов'язана з європейською культурою і європейськими народами. У країні прагнення до близьких контактів з Європою символічно зафіксував ще у 2003 році президент Леонід Кучма, підписавши указ «Про День Європи».

У нашому місті це свято набуло надзвичайної популярності як проект європейського діалогу та інтеграції. Ми відзначаємо цей день з 2007 року. Це загальноміське свято. У цей день на центральних вулицях і майданах міста відбуваються виступи живих скульптур, вуличних театрів, діють інтерактивні, танцювальні та музичні майданчики, середньовічне містечко, створюються масштабні 3D малюнки тощо. У цей день більшість вінничан можуть знайти собі розваги за смаком. Адже під відкритим небом в одному місці поєднуються рок і класика, малювання і скульптура, спорт і мистецтво, історія і сучасність.

Корінним населенням нашого краю були українці, якими управляли місцеві боярські роди. Хоча перша

письмова згадка про місто пов'язана з Великим Литовським князівством і з битвою під Синіми Водами 1362 року, проте литовці не залишили яскравого сліду у нашому місті.

Місто розвивалося на лівому березі Південного Бугу, навколо давньої фортеці, закладеної литовцями. Українське населення традиційно займалося землеробством. За середньовічною традицією тодішнє місто ліпилося (тулилося) навколо мурованих стін, з врахуванням лише місцевого рельєфу. Якщо подивитися на карту міста кінця XIX ст., ми можемо побачити, наскільки довільною є забудова Старого міста. Тут розташована, до речі, знаменита дерев'яна (козацька) Миколаївська церква. Саме у нас на Поділлі склався такий тип християнського храму, як трибанна дерев'яна церква, визнаний не лише в Україні, а й в європейській культурі.

Хоча місцеве українське населення здавна було православним, ще митрополитом Петром Могилою тут був заснований православний колегіум, проте з часом позиції православ'я похитнулися, і, тільки Брацлавщина увійшла до складу Російської імперії, ситуація змінилася. Закриваючи католицькі монастирі, уряд передавав їх православним громадам.

Ще однією значною громадою міста були поляки. Нове місто, яке вони розбудовували, починаючи з середини XVI ст., уже мало чітке радіальне планування від ринкової площі, навколо якої вирувало життя. Саме тут з'явилися католицькі монастирі (єзуїтський, домініканський, капуцинський), міські будівлі шляхти (до сьогодні збереглися лише ампірні будинки початку XIX ст.). Неможливо оминати історію польської громади міста і не згадати боротьбу поляків за відродження власної держави. Із заборонаю в Російській імперії носити польський одяг після повстання 1830–31 рр., представники місцевої заможної шляхти все одно фотографувалися в національному одязі за кордоном.

Разом з польською шляхтою, яка почала масово отримувати маєтки на землях Брацлавщини, на ці терени прийшли євреї-управлінці, купці та ремісники. Перші згадки про євреїв у нашому місті також відносяться до другої половини XVI ст. І уже наприкінці XIX ст. єврейська громада міста складала до 40 % населення міста. Це була економічно потужна громада, але переважно торгівельна та ремісничка. Мікрорайон «Срусалимка», настільки славився своїм колоритом, що у 1920–1930-х роках там було знято вісім фільмів про єврейське життя, серед яких найвідомішим став фільм «Єврейське щастя» з Міхоелсом у головній ролі. Головним художником цього фільму був Натан Альтман, уродженець нашого міста.

Ще однією потужною громадою міста були росіяни-старообрядці. На початку XVIII ст. вони вимушені були тікати від гонінь Петра I з теренів Російської імперії на Правобережжя України. У Вінниці вони заснували окремий мікрорайон Дубовецька слобідка. Тримаючись осібно, вони зуміли накопичити значний капітал і через два століття, на початку XX ст., також відігравали значну роль у житті міста.

Протестанти на Брацлавщині відомі з кінця XVI ст. Серед них були моравські брати, кальвіністи, соцініани, проте у широке інформаційне поле вони увійшли під назвою «штунда» наприкінці XIX ст. Сьогодні у місті це, мабуть, одна з найдинамічніших християнських течій, вірянами якої є представники багатьох етнічних спільнот. Протестантизм в області представлений двадцятьма конфесіями.

Греко-католики, під ім'ям василіани, були відомі у Вінниці з XVIII ст. На початку незалежності України отці Редemptористи почали відновлювати та формувати парафіяльну спільноту.

Здавна у місті жили мусульмани. Перші згадки про них у документах зафіксовано на початку XVII ст., а уже на початку XX ст. у місті було навіть окреме мусульманське кладовище. Найбільшою етнічною спільнотою були татари. Сьогодні ж у місті є мечеть, яку відвідують представники понад тридцяти етнічних спільнот, котрі належать до ісламу.

У незалежній Україні відродилися язичницькі общини. Одна з течій неозичництва «Рідна Українська Віра» була заснована у Вінниці. У нашому місті проживає її керівництво. В грудні 2000 р. було зареєстровано «Собор Рідної Української Віри» (11 громад на 2010 р.). «Головою духовного правління» Орієм Безверхим ведеться активна проповідницька діяльність. Послідовники Собору признають Силенка й Шаяна своїми попередниками, але вважають, що ті не змогли відродити «Рідну віру». Їхні праці доповнюють одна одну і в сукупності утворюють цілісне віровчення, поєднати й поширити яке покликаний «Собор Рідної віри». Така його місія зумовлена тим, що Поділля – серце України, оскільки саме тут найдовше Болохівські князі до 1620 р. боронили рідну віру. Також на березі річки Буг була головна святиня скіфів – Ескампей (Божа дорога), було віднайдено збруцького Святовита та найдавніший символ Дажбога – Триглав.

Таке складне поліетнічне та поліконфесійне життя міста не випадкове, адже упродовж багатьох століть наше місто виконувало функції регіонального центру. З 1598 року і до другого поділу Речі Посполитої Вінниця була столицею Брацлавського воєводства, під час національно-визвольної війни – столицею Вінницького полку. Упродовж численних адміністративних реформувань 1793–1803 рр. місто планувалося бути столицею Брацлавської губернії, Брацлавського намісництва, допоки у 1804 р. Вінниця на короткий термін, ледь більше ніж сто років, була повітовим містом, з постійною боротьбою з Кам'янцем-Подільським за економічну та транспортну значущість. З 1915 р. після евакуації губернських установ фактично була губернським центром. Двічі місто ставало столицею Директорії УНР у 1918 та 1919 рр. А потім виконувало функції губернського, окружного та обласного центру. Це місто, яке звикло відігравати провідну роль у своєму регіоні.

У 2013 р. місто визначило Стратегію розвитку «Вінниця – 2020: сучасне, комфортне європейське місто». Стратегія розвитку «Вінниця – 2020» відображає нові амбітні цілі розвитку міста, які вказують шлях до досягнення його сталого майбутнього як динамічного та креативного міста для життя і роботи.

Ми прагнемо стати містом, дружнім до дітей, комфортним і цікавим, з яскравим та різноманітним культурним життям, із сильною громадою, яка дбає про кожного.

Отже, Вінниця здавна була містом багатьох національностей і релігійних конфесій. Протягом століть тут проживають українці і росіяни, поляки і євреї, православні та католики, протестанти та юдеї. Всі вони вклали свою частку в розвиток міста та його становлення.

Джерела та література

1. **Чередниченко, Д.** Павло Чубинський / Д. Чередниченко. – Київ, 2005.
2. **Історія міст і сіл УРСР** : в 26 т. Т. 1 : Вінницька область / голова редкол. А. Я. Пащенко. – 1972. – 958 с. : іл., карти.
3. **Отамановський, В. Д.** Вінниця в XIV–XVII століттях : іст. дослідж. / В. Д. Отамановський. – Вінниця : Континент-ПРИМ, 1993. – 464 с. – (Історична бібліотека Поділля).
4. **Білецька, О.** Єврейське населення на Поділлі в другій половині XIV – першій половині XV ст. / О. Білецька // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції (22–23 листоп. 2007 р.). Т. 1. / Кам'янець-Подільський держ. ун-т [та ін.] ; відп. ред. Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 512 с.
5. **Комарніцький, О.** Єврейське громадське самоврядування в 1917–1918 рр.: на матеріалах містечок Правобережної України / О. Комарніцький // Наукові записки. Серія : Історія / ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2004. – Вип. 7.
6. **Трухманова, С.** Вплив зайнятості міського населення Поділля на тип окружного міста 20–30-х рр. XX ст. // Наукові записки. Серія : Історія. / ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2001. – Вип. 3.
7. **Колесник, В.** Відомі поляки в історії Вінниччини : біогр. слов. / В. Колесник. – Вінниця : Розвиток, 2007. – 1008 с.
8. **Вінниця** : іст. нарис / голов. ред. А. М. Подолинний. – Вінниця : Кн.-Вега, 2007. – 304 с.
9. **Поділля** : іст.-етногр. дослідж. / ред. А. П. Пономарьов. – Київ : Доля, 1994. – 504 с.

Життя вчительства України в перше повоєнне десятиріччя (1944–1954 рр.)

Л. М. Романець, І. М. Романюк

У статті проаналізовано рівень життя, побут та дозвілля вчительства України повоєнного періоду (1944–1954 рр.).

The level and forms of the teachers life in Ukraine during the 1944–1954 years period is considered in this article. First of all the level of the teacher's life and forms of spending their free time is analyzed in it.

Ключові слова: повсякденне життя, матеріальне забезпечення, побут, дозвілля, соціальна поведінка, свято.

Сучасний період державного будівництва України супроводжується зростанням ролі історичних знань, підвищенням інтересу до практики й досвіду минулих років. Дослідники все більше приділяють уваги розгляду проблем повсякденності, настроям і побутовим потребам людей, оскільки без цього неможливо відтворити цілісну картину історичного розвитку країни.

Проблеми праці і відпочинку населення, діяльність комунальних установ, відмінності між побутом міста і села досліджували ряд радянських істориків. Однак ці праці хибували некритичним підходом до висвітлення історичної дійсності, заідеологізованістю і тенденційністю. З початку 1990-х рр. з'являються новаційні роботи, автори яких намагалися об'єктивно і неупереджено розкрити складні сторінки вітчизняної історії періоду сталінізму. Це, зокрема, праці В. Барана, В. Даниленка, О. Коляструк, В. Вронської, Л. Ковпак, М. Герасимової, Т. Терещенко, О. Ісайкіної та ін. [1]. Усі ці дослідження стосуються українського населення в цілому. Тому не зайвим буде на архівних матеріалах дослідити побут та дозвілля вчительства повоєнного періоду.

Скалічене війною повоєнне суспільство тривалий час продовжувало своє існування з тавром війни в душі і свідомості. Адаптація до нових умов повоєнного, мирного життя тривала довго і болісно. Саме на ці роки припадає посилення адміністративно-командних методів управління державою, активізація репресивних заходів щодо населення, черговий наступ на національну культуру, мову, традиції і звичаї народів СРСР.

Упродовж окресленого періоду надзвичайно складним було побутове забезпечення населення, вчительства зокрема. Болючою проблемою більшості населення по війні був обмежений житловий фонд. Центральна влада не виділяла коштів на забезпечення педагогічних працівників житлом, покладаючи цю справу на місцеві органи влади. Проте в містах, де відсоток відновленої житлової площі був низьким, щоб отримати власне помешкання, люди роками стояли в чергах. Відбудова сільського житлового фонду супроводжувалася теж чималими труднощами, будівництво здійснювалося неорганізовано, самоплином, за відсутності належної системи управління, технічного керівництва. Навіть в 1955 р. середня житлова площа на одну людину в Україні складала лише 6 кв. м (в 1945 р. цей показник становив 5 кв. м.), що було в 1,5 рази менше встановленої санітарної норми [2, с. 11]. На основі аналізу архівних даних, можна зробити висновок, що значна частина вчителів не мала власного житла, а більшість – якісно облаштованого житла [3, с. 74].

У побут людей, які проживали на селі не було впроваджено електроенергію, відставав від потреб рівень поштового та телефонного зв'язку, низькими темпами проходила радіофікація. У містах поступово була налагоджена газифікація, споруджувалися нові водогони й артезіанські свердловини, зростала кількість побутових служб і майстерень, розвивалася транспортна система. Однак навіть на кінець досліджуваного періоду більшість мешканців міст використовували зріджений газ, печі й груби; низькою залишалась якість комунально-побутового обслуговування. Внаслідок низького рівня організації побуту, серед населення прогресував педикульоз, поширювалися інфекційні хвороби [4, с. 423].

Аналіз статистичних даних дозволяє зробити висновок, що до кінця 1940-х років громадське харчування не досягло довоєнних показників і продовжувало залишатися недорозвиненою галуззю в соціально-побутовій сфері. Подібні недоліки спричинили значні побутові труднощі особливо для жінок-вчителів, на плечі яких лягав основний тягар облаштування сімейного побуту. Нерозвиненість побутового обслуговування викликала незадоволення і скарги вчителів, особливо сільських, які були вимушені за кожною дрібницею їхати в районний, а то й обласний центр, непродуктивно витрачаючи час [3, с. 75].

У перші повоєнні роки життя вчителів проходило в режимі суворой обмеженості у всьому. До 1947 р. вони отримували продукти за картками. Обмежені норми та постійні збої в постачанні змушували вчителів купувати життєво необхідні товари в комерційних магазинах та на базарі за високими цінами. Норми продажу збереглися й після відміни карткової системи. Не могла задовольнити потреби вчителів низька заробітна плата, якої не вистачало навіть для того, щоб вдосталь поїсти, не кажучи вже про придбання одягу, взуття чи товарів культурного і побутового призначення. До того ж більшість товарів належали до категорії дефіцитних [5, с. 259–260].

Скрутне матеріальне становище та гострий дефіцит на більшість життєво необхідних товарів значно знижували рівень споживання. Повільний розвиток житлового фонду, комунально-побутової та медичної галузей народного господарства лише частково сприяли покращенню життя освітян, особливо сільської місцевості. Педагогам надавалися соціальні пільги, але зрозуміло, що для повноцінного фізичного і духовного існування зазначені заходи соціального захисту були замалі [5, с. 261].

У зв'язку з дефіцитом вчительських кадрів, більшість учителів були перевантажені навчально-виховною та громадською роботою. Після роботи їм приходилося вистоювати величезні черги, щоб придбати необхідні речі та продукти харчування, витратити чимало часу, чекаючи транспорт, щоб дістатися додому, або і добиратись пішки, а там – готувати, прибирати, прати, доглядати дітей, готуватись до уроків тощо. Практично так само проходило життя вчителів і у вихідні дні, тільки роботу у школі замінювали «суботники» та «недільники», на яких вчителі організовували громадськість і самі брали активну участь (розчищення руїн, відбудова й ремонт громадсько-освітніх будівель, заготівля палива для школи, озеленення і т. ін.) [6, с. 271–273].

Вчителі зобов'язані були забезпечити щорічне проведення традиційних зимових і літніх шкільних, районних, міських і обласних фізичних змагань школярів; екскурсії і походи по вивченню рідного краю; огляди роботи гуртків, зокрема хороших, свята пісні; виставки художньої творчості, техніки; зльоти юних техніків, авіамоделістів; виставки і зльотів робіт натуралістів-мічурінців; широку участь шкіл у проведенні районних, обласних, республіканських та Всесоюзних виставок дитячого образотворчого мистецтва [7 арк. 234]. На виставки відправлялись зразки кращих приладів з фізики, хімії, математики, географії, біології, креслення, авіамоделі, моделі морських судів, гідросилових установок, електромашин, двигунів, об'єктів залізничного транспорту та інших споруд, різноманітні макети на виставці представляли роботи учнів в області зв'язку, радіо, фото, кіно, архітектурно-будівельної справи та ін. [8 арк. 183].

Прикриваючись принципами трудового виховання, в умовах повоєнної нестачі робочих рук та жорсткої фінансової економії, держава вимагала від вчителів організації залучення до праці дітей. Тому діти під керівництвом вчителів, шефствували над садами, вирощували квіти, розводили голубів, кролів, збирали лікарські рослини і т. ін. Багато зусиль доклали вчителі до виконання сталінського плану перетворення природи: учні збирали жолуді, насіння білої акації для вирощування саджанців, які потім висаджували на пагорбах, в лісостепах. Значну допомогу школярі надавали колгоспам у збиранні урожаю та боротьбі з шкідниками сільськогосподарських культур [9 с. 79].

Значна частина вчителів, через брак відповідної освіти, змушена була займатись навчанням і самоосвітою, що передбачало заняття у вищих навчальних закладах заочно та при інститутах підвищення кваліфікації на курсах; слухання лекцій і доповідей; участь у політичній і профспілковій роботі та самостійне отримання знань. З метою обміну кращим досвідом навчальної роботи у містах та районах широко проводилися науково-педагогічні конференції. Між іншим, конференції перетворювалися в черговий ідейно-виховний захід. Найбільший наголос у ході обговорення робився на завданнях підвищення ідейного рівня вчителя [10, с. 225].

Участь у громадському житті вимагала виконання доручень громадських організацій (масово-політична і культурно-освітня робота, науково-просвітницька пропаганда); участь у зборах, нарадах, мітингах. Переважна більшість учителів призначалася партійними органами агітаторами і пропагандистами. Їх змушували виступати з лекціями і доповідями на підприємствах, у колгоспах, бригадах і фермах. Адже вчитель, особливо на селі, був не просто вчителем, а й політінформатором, агітатором, організатором культурного життя і відпочинку односельчан, відповідав за роботу десяти хаток та двадцяти хаток. Так, наприклад, у Гайсинському районі Вінницької області 990 учителів були агітаторами, 230 учителів членами сільських і міських лекторіїв. За 1952–53 н.р. вони прочитали понад 1600 лекцій і доповідей на політичні та науково-політичні теми [11, арк. 168].

Ці ж партійні структури весь час намагались довести пряму залежність успіху в навчанні і вихованні від

рівня партійно-політичної роботи в школі. А тому працівники освіти зобов'язані були вивчати марксистсько-ленінську теорію, оскільки, з точки зору партійних керівників, це мало допомогти працівникам шкіл і відділів народної освіти підняти рівень ідейно-політичного виховання учнів, поліпшити громадську роботу школи серед батьків і населення, активно боротися «з будь-якими «залишками буржуазної ідеології» в свідомості радянських людей» [12, с. 256–259]. Посуті, учителів перетворювали на «гвинтики» ідеологічної системи, на слухняних провідників ідей партії. Навіть не будучи членами партії, вони зобов'язувались виконувати рішення партійних і комсомольських органів. Творча діяльність і аматорські заняття (художня самодіяльність, участь у спортивних секціях та наукових товариствах, тематичні вечори тощо) піддавалися значному та безпосередньому впливові держави, яка таким чином вирішувала власні ідеологічні, політичні та моральні завдання.

Внаслідок бездушного ставлення місцевої влади до вчительства, їх перевантаженості працею і тяжкого матеріального становища, доведені до відчаю педагоги впадали у «моральний занепад», траплялись випадки самогубства. Доходило до того, що вчителі займалися самогеноварінням задля корисних цілей [13, арк. 41]. Директори шкіл деінде йшли шляхом порушення фінансової дисципліни, зловживання особистим становищем у корисних цілях, розбазарювання шкільного майна. Щодо пересічних вчителів, то траплялись випадки завищення оцінок, використання школярів по господарству, по догляду за власною дитиною [14, арк. 109, 145].

Проаналізований масив матеріалів дає підстави говорити про наявність у вчительському середовищі соціальних девіацій (пиятик, скандалів, багатоженства, розлучення сімей). Аморальна поведінка серед вчительства у порівнянні з іншими соціальними групами була спорадичною через достатній рівень культури. Але зустрічаються непоодинокі заяви про систематичне пияцтво вчителів, появу в громадських місцях та у школі в нетверезому стані, застосування при цьому до дітей рукоприкладства та нецензурної лайки [15, арк. 56]. Наприклад, один із вчителів Вінниччини протягом трьох років систематично запізнювався на уроки, а часом і зовсім не з'являвся протягом 2–10 днів у школі через запої, педагогічні ради відвідував у нетверезому стані, ходив по селу і просив у колгоспників горілку, давав учням покурити [16, арк. 50].

У педагогічних колективах виникали постійні конфлікти, сварки за розподіл навчальних годин. В окремих випадках педагогічні колективи за цих обставин доводилось розформувувати. Учителі досить часто вдавались до написання заяв, скарг один на одного, навіть інколи подаючи неправдиві дані, зводячи тим самим наклеп [17, арк. 266].

Деякі вчителі втрачали авторитет серед громадськості через проблеми в особистому, сімейному житті, ставали посміховищем у райгазетах, у центрі сільських пересудів [18, арк. 246]. Оскільки вчитель повинен був бути насамперед прикладом для підростаючого покоління, розлучення і позашлюбні стосунки отримували не тільки осуд, але і призводили до проблем на роботі. «Турботлива» громадськість ініціювала звільнення таких вчителів – за розбещення дітей [14, арк. 37, 44]. Тобто особисте життя вчителя було тісно взаємопов'язане з професійною діяльністю.

З метою підняття культурного рівня суспільства, комітети комсомолу, партії докладали усіх зусиль для утвердження колективних форм відпочинку (культпоходів до театрів, кінотеатрів, музеїв з подальшим обговоренням у колективі). З часом поширення серед вчителів України набули масові гуляння, які організували профспілкові комітети у лісі, на берегах річок, озер тощо. Тут можна було пограти в шахи, доміно, почитати книгу, журнал, послухати лекцію, поспівати, влаштувати спортивні ігри і т. д. Надавати більше значення організації літнього відпочинку працівників освіти почали в 50-х роках. Зокрема, в літній час організувалися масові оздоровчі заходи як за рахунок коштів профбюджету, так і за рахунок самодіяльної підтримки. ЦК профспілки організував екскурсійні бази в Одесі, Криму, Києві, де протягом літа відпочивала велика кількість учителів; закуповувались туристично-екскурсійні путівки, зокрема і до країн народної демократії. Проте здебільшого по областях і особливо в районах республіки питанню організації відпочинку вчителів не надавали достатньої уваги.

Індивідуальні публічно-видовищні споживання культури (спілкування, відвідування театрів, кінотеатрів, філармоній, музеїв, танцмайданчиків, читання різнопланової літератури, прогулянки тощо) менше піддавалися або зовсім не піддавалися безпосередньому державному впливу, тому були більш популярні серед вчителів.

З підвищенням показників випуску друкованої продукції, ростом фондів бібліотек серед вчителів набуло популярності читання книг, періодичної преси, а на початку 1950-х рр. – формування власних бібліотечок на основі професійних видань та художньої літератури. Завдяки державним дотаціям з 1952 р. книги стали значно дешевшими. Вчителі залюбки читали різноманітну літературу, зокрема зарубіжну та вітчизняну класику, твори українських письменників.

Завдяки радіо, вчителі могли систематично отримувати інформацію, хоча і специфічну, про події в країні, слухати виступи новаторів виробництва, музичні, політичні, наукові передачі, радіовистави. Найдоступнішою формою культурного відпочинку було кіно. До травня 1946 р. були кінофіковані всі обласні центри, в населених пунктах, де кінотеатрів не було, фільми демонстрували за допомогою кінопересувок. Окреме місце в проведенні вільного часу займав перегляд театральних вистав. Проте жорсткий адміністративно-ідеологічний контроль з боку владних органів призвів до одноманітності репертуарної афіші, що викликало невдоволення у глядачів. Користувались популярністю серед міських вчителів музейні експозиції [19, с. 4–5].

Найпоширенішою формою проведення вільного часу була участь у гуртках художньої самодіяльності. Популярними були хоріві та сольні гуртки, інструментальні та вокальні ансамблі, шкільні театри, аматорські кіногуртки, хореографічні колективи. Деякі гуртки згодом досягли професійного рівня.

У суспільстві, де населення відчувало гостру нестачу переважної більшості продуктів харчування, терпіло

голод, не мало можливості для нормального існування через низькі прибутки, святкувань, як таких, у сучасному розумінні цього слова, не було. Участь у громадських заходах була швидше необхідністю, громадським обов'язком кожного. Сімейним торжествам вчителів заважала нестача коштів, складність житлових умов, а часто, через скруту повоєнного життя, й відсутність емоційного настрою.

Війна і складні роки післявоєнного періоду надовго перервали процес розвитку масових свят в Україні. Однак із середини 1950-х рр. скорочення робочого дня, будівництво нових стадіонів, палаців спорту, відкритих сценічних площадок стали об'єктивними передумовами їх відродження. У країні активно насаджувалася радянська обрядовість, відбувалася ідеологізація культурно-побутової сфери. У той же час партійне керівництво прагнуло якомога швидше взяти під контроль всі сфери життя народу, і особливо приватну. На протидію сімейним торжествам створювалися аналогічні громадські, які проходили за певним сценарієм, що спеціально розроблявся, затверджувався, а потім активно втілювався в життя. Ці заходи влади не викликали захоплення у вчителів, але участь у них була обов'язковою. Інше емоційне сприйняття у вчителів викликали приватні торжества, які святкували в родинному чи дружньому колі. Вони не виділялись багатством відзначення, швидше навпаки, характеризувались своєю бідністю, проте на це не звертали уваги, оскільки свято в повоєнні роки було засобом хоч якось змінити одноманітність буднів, прикрасити дійсність.

Ряд вчителів, незважаючи на заборони, святкували релігійні свята та здійснювали релігійні обряди. Переважна більшість вчителів була невіруючою. Однак серед вчителів-атеїстів існувало двоє ставлення до віри: вони не сприймали її як певну духовну потребу, проте окремі релігійні свята вважали даниною віковим традиціям і відзначали їх. Поряд з тим інша категорія вчителів-атеїстів вважала релігію пережитком минулого. Релігійність більшою мірою була притаманна населенню Західної України. Не зважаючи на відкриту антирелігійну компанію, у світогляді багатьох західноукраїнських вчителів поєднувалися вдавана комуністична спрямованість і віра в Бога. Частина вчителів, вивчаючи і пропагуючи атеїстичну марксистсько-ленінську теорію, потай відвідували церкву, шанували великі релігійні свята [20, с. 47–49].

У масштабній боротьбі зі старими релігійними святами населення наполегливо заохочували до святкування нових радянських свят. До них, перш за все, належали: Перше травня – день міжнародної солідарності трудящих всього світу, роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції, День Радянської Конституції. Широко відзначалися й такі свята, як День Радянської Армії, День фізкультурника та ін. В повоєнні роки народжується нове свято – День Перемоги. Сучасники згадують, що «люди знайомі і незнайомі, наповнювали подвір'я і вулиці, площі і парки, обіймалися і цілувалися, кричали, сміялись і плакали, виголошували тости, підкидали людей у військовій формі, гуляли містом, співали, танцювали, грали на музичних інструментах». Сюди ж легко вписувались організовані нашвидкуруч «зверху» мітинги та концерти. Розпочавшись рано вранці на вулицях і площах, свято Перемоги обов'язково закінчувалося домашніми сімейно-дружніми застіллями, танцями та нічними гуляннями [21, с. 90].

У побут повоєнного суспільства ввійшли й свята, пов'язані з виробничою діяльністю, серед них і День вчителя. У цей день організовувались педагогічні читання, конференції, виставки творчих робіт, відзначались і нагороджувались кращі з вчителів.

Отже, повоєнне суспільство було суспільством обездолених війною людей. Психологічний стан і настрої людей були тривожними, а прагнення спрямовані лише в одному напрямку – на виживання. Продовольча криза, відсутність житла, нестача одягу і взуття, загострення кримінальної ситуації, постійна загроза репресій та інші проблеми повоєнної повсякденності робили вчителів особливо вразливими. Проте зазначені складнощі не змогли вплинути на емоційне піднесення вчителів та його прагнення покращити мирне життя.

Джерела та література

1. Баран, В. Історія України 1945–1953 рр. / В. Баран. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – 184 с.; Даниленко, В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.) / В. М. Даниленко, В. К. Баран // Україна крізь віки. Т. 13. – Київ, 1999; Коляструк, О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. А. Коляструк. – Харків : Вид-во «Курсор», 2008. – 122 с.; Вронська, Т. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943–1945) / Т. Вронська ; НАН України інститут історії. – Київ, 1995. – 83 с.; Ковпак, Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). – Київ, 2003. – 250 с.; Герасимова М. С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. Герасимова. – Донецьк, 2007. – 20 с.; Терещенко, Т. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. Терещенко. – Черкаси, 2007. – 18 с.; Ісайкіна, О. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Ісайкіна. – Київ, 2006. – 20 с.

2. Терещенко, Т. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. Терещенко. – Черкаси, 2007. – 18 с.

3. Романець, Л. М. Матеріально-побутові умови праці повоєнного учительства України / Л. М. Романець, І. М. Романюк // Збірник наукових праць «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 12. – Рівне : Рівненський гуманітарний університет, 2008. – С. 72–76.

4. **Ісайкіна, О.** Проблема побутового обслуговування міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб.ст. – Київ, 2004. – Вип. 7. – С. 415–421.
5. **Романець, Л. М.** Соціально-побутові умови освітян Вінниччини 1944–1958 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 11. Серія : Історія : Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2006. – С. 258–261.
6. **Романець Л. М.** Участь учительства в культурному та господарському житті України в другій половині 40–50-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 14. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – С. 271–273.
7. **Державний архів** Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. Р.–4897. – Оп. 1. – Спр. 1026.
8. **ДАВіО.** – Ф. Р.–4897. – Оп. 2. – Спр. 30.
9. **Харінко, Н. Ф.** Відновлення і дальший розвиток позашкільних закладів в УРСР / Н. Ф. Харінко // Радянська школа. – 1988. – № 5.
10. **Зінько, Ю. А.** Ідеологічний тиск на вчительство Вінниччини в повоєнні роки / Ю. А. Зінько, І. М. Романюк, Л. М. Романець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 12. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2007. – С. 224–227.
11. **ДАВіО.** – Ф. Р.–4897. – Оп. 6. – Спр. 555.
12. **Марусик, Т.** Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.) Т. Марусик. – Чернівці : Рута. – 2002. – 463 с.
13. **ДАВіО.** – Ф. Р.–1199. – Оп. 5. – Спр. 8.
14. **ДАВіО.** – Ф. Р.–4897. – Оп. 4. – Спр. 48.
15. **ДАВіО.** – Ф. Р.–1199. – Оп. 4. – Спр. 34.
16. **ДАВіО.** – Ф. Р.–1199. – Оп. 5. – Спр. 5.
17. **Центральний державний архів** громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 727.
18. **ДАВіО.** – Ф. Р.–4897. – Оп. 4. – Спр. 63.
19. **Ісайкіна, О.** Дозвілля міських жителів у повоєнні роки (1945–1955). Сучасна наукова думка: матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. 6–10 черв. 2005 р. / О. Ісайкіна. – Київ, 2005. – Ч. 2. – С. 4–5.
20. **Романець, Л. М.** Вплив православної церкви на самосвідомість вчительства в 40-50-х рр. ХХ ст. // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору». – Вінниця, 2008. – С. 46–49.
21. **Солнцева, Л.** Самодеятельное художественное творчество в СССР. Очерки истории 1930–1950 гг. – Москва : РОССПЭН, 2000. – 535 с.

Освітнянський огляд радянської дійсності у сфері літнього відпочинку та оздоровлення дітей (Україна, перша половина ХХ століття)

Л. А. Києнко-Романюк

У наш час педагоги, психологи, соціологи визначають шляхи формування у дітей та молоді мотивації на здоровий спосіб життя, оскільки на сучасному етапі розвитку українського суспільства це важливий аспект збереження здоров'я нації та канал зв'язку між поколіннями. Вивчення стану виховання здорової людини у 20–40 роках ХХ століття, особливо в умовах становлення нової суспільної формації в Україні, стає однією з передумов ефективного подолання негативних явищ і започаткування позитивної динаміки педагогічної системи країни.

Актуальність проблеми визначена пріоритетністю виховання здорового підростаючого покоління, що на сьогодні є одним з фундаментальних положень, на яких будується вся педагогічна робота.

Організація охорони здоров'я як науковий напрям сформувався в другій половині ХІХ століття. Поштовхом до цього стала необхідність наукового обґрунтування суспільного здоров'я, а також введення даного питання в систему освіти з метою управління гігієнічно-оздоровчою справою.

Аналіз літератури. Проблемам аналізу та впровадження здоров'я зберігаючих технологій у навчально-виховний процес присвятили свої роботи багато науковців. Теоретико-методологічні засади цих питань сформульовано у працях А. Г. Здравомислова, І. Н. Смирнова, Л. П. Суценок та ін.; проблему суб'єкт-суб'єктного, особистісно зорієнтованого підходу до виховання висвітлено в роботах І. Д. Бега, М. В. Левківського, А. Маслоу, В. Г. Постового, С. Л. Рубінштейна, К. І. Чорної та ін.; формування здорового способу життя засобами фізичного виховання досліджували В. Г. Ареф'єв, Г. М. Арзютов, О. Ф. Артюшенко, О. М. Вацеба, Л. В. Волков, М. С. Герцик, Л. Д. Гурман, В. С. Дробинський, О. Д. Дубогай, С. А. Закопайло, М. Д. Зубалій, Є. В. Столітенко, Б. М. Шиян та інші.

Мета статті – розглянути історію започаткування та розвитку здоров'я зберігаючих технологій як професійного інструментарію педагога.

У контексті розвитку освіти кінця XIX – початку XX століть О. В. Сухомлинська зазначає: «Наприкінці XIX – на початку XX століть був започаткований реформаторський рух в освіті, який можна порівняти з великими суспільними, релігійними, революційними, реформаційними рухами, що змінив сутність школи як соціальної інституції, її ставлення до дитини, зміст освіти згідно з вимогами суспільства й спрямував зміст освіти на потреби розвитку дитини» [Цит. за 1].

Зародження основ формування здорового способу життя в Радянському Союзі відбувалося на тлі розв'язання цілої низки воєнно-політичних подій, пов'язаних із завершенням Першої світової війни, утворенням Радянського Союзу тощо. При цьому варто враховувати, що українські землі залишалися роз'єднаними й освітньо-виховні процеси в Східній і Західній Україні розвивалися у різних умовах. Зокрема, на землях Західної України сильний вплив на систему виховання та діяльність дітей і молоді мали молодіжно-дитячі організації «Сокіл», «Січ» і «Пласт», що утворилися на зламі XIX та XX ст. [2].

Радянська система освіти органічно поєднала реалізацію нагальних потреб суспільства з ідеями нової соціально-економічної формації. У соціальній сфері країни першочергових зусиль потребували освіта та охорона здоров'я (у нове життя новостворена держава увійшла з високим рівнем безграмотності, захворюваності і дитячої смертності). Перші оздоровчі дитячі табори почали з'являтися на теренах сьогodнішньої України. У 1924 році для двохсот хлопчиків і дівчаток прямо на узбережжі Чорного моря у Одесі розбили наметове містечко. Так, на місці колишнього маєтку статського радника Лузанова з'явився один з перших в Україні піонерських таборів «Комуна юних піонерів в Лузановці», який сьогodні відомий як «Молода гвардія». У тому ж році за ініціативою замнаркома охорони здоров'я З. П. Соловйова організація Червоного Хреста узяла шефство над піонерами і організувала «службу здоров'я юних лєнінців». На кошти Червоного Хреста в Криму було створено декілька санаторіїв для дітей. Зокрема, 16 червня 1925 року в одному з найкрасивіших куточків Криму на березі моря біля Ведмідь-гори був відкритий Всесоюзний санаторний піонерський табір «Артек». Він був заснований як табір-санаторій для дітей, що страждають туберкульозною інтоксикацією. Табір-санаторій – форма лікування і відпочинку радянських дітей, винайдена Соловйовим і втілена ним в Артекові. Згодом табір розширив свої можливості – діти стали відвідувати навчальні заняття.

Увесь Артек в 1925 році розміщувався на майданчику, де тепер знаходиться нижній літній табір «Морський». У перше літо діти жили в чотирьох облаштованих наметах з дерев'яною підлогою.

Вожаті, що побували в Артеку, ставали першими пропагандистами артеківської форми організації піонерських таборів. Це сприяло тому, що в усьому піонерському русі Радянського Союзу зникли елементи організації таборів за типом американських скаутів.

В оздоровчих таборах активно проводилась просвітницька робота, спрямована на формування знань щодо охорони здоров'я. Лікарі вели санітарні гуртки. Діти від'їжджали з табору, збагатившись знаннями з «санітарної оборони».

Серед архівних документів нам вдалося знайти «Пам'ятку школяра і піонера» [3]. Пам'ятка вийшла тиражем 50 000 екземплярів російською мовою у 1929 році. Містить пояснювальну записку «Як користуватися пам'яткою» (7 пунктів) і 10 розділів.

У пояснювальній записці дається роз'яснення, що Пам'ятка спрямована на відпрацювання знань, умінь, навичок і формування звичок або, як ми тепер кажемо, поведінкових установок: «б. Гігієнічне правило з Пам'ятки викреслюється лише тоді, коли воно виконується не день не два, а місяць і більше, тобто, коли дитина чи підліток звик і втягнувся у правило, і воно стало його звичкою» [3, с. 4].

На нашу думку, метод використання пам'яток у педагогічній роботі ефективно працює за умови високої мотивації дитини. За інших умов він виконує досить формальну функцію на рівні інформування дитини про правила збереження та зміцнення здоров'я.

Формування здорового способу життя в радянський час не було виділено окремим напрямом у вихованні дітей і молоді, а вліталася у виховну систему як супровід ряду напрямів і запорука їх успішної реалізації.

Радянський період відзначився посиленою увагою уряду до формування і зміцнення здоров'я дітей і молоді. Молода країна перебувала у стані постійної готовності до оборони, тому країні були конче необхідні міцні, здорові, витривалі юнаки і дівчата. Зазначимо лише деякі із нормативних урядових документів, спрямованих на посилення окресленого напрямку діяльності щодо організації спортивно-оздоровчого туризму. У кінці 20-х років Товариством пролетарського туризму і екскурсій був оголошений Всесоюзний дослідницький похід «За сировиною для верстатів п'ятирічки», в якому взяла участь велика кількість груп юних туристів. У передвоєнні роки посиленню туристичної роботи серед дітей сприяв ряд заходів: 1932 р. – колегія Наркомпроса прийняла постанову «Екскурсійно-туристичну роботу серед дітей на вищій ступінь», в якому доручалося «крайовим, обласним і районним відділам народної освіти спільно з дитячими комуністичними організаціями вжити усіх заходів для організації в містах, робочих і найважливіших колгоспних районах дитячих екскурсійно-туристичних станцій і баз на них, проводячи через останні методичну роботу»; 1940 р. – виданий наказ Наркома просвіти «Про дитячий туризм». У школах були створені клуби юних туристів. «Дитячий туризм і екскурсії, – заявив нарком просвіти на колегії Наркомпроса, – це такий вид навчально-виховної роботи, в який мають бути залучені усі учні. Туризм і екскурсії переслідують передусім загальноосвітні завдання і в самій своїй організації несуть елементи фізичного загартовування та підготовки майбутнього бійця» [4].

Перетворення, що проводилися в країні, не могли не торкнутися і перебудови усіх сфер життя суспільства, в тому числі освіти – ліквідація неписьменності та введення загального навчання. Цей процес одержав назву культурної революції, яка почала здійснюватися з перших років радянської влади, але широко розгорнулася лише в період реконструкції народного господарства. Побудова нового соціалістичного суспільства та виховання здорової молоді розгорталися за наступними напрямками: навчання і виховання в школі; навчання і виховання в позашкільних закладах; централізована підготовка фахівців (вожатих); створення дитячої організації (піонерської); ідеологічна робота з пропаганди здорового способу життя.

Джерела

1. Пустовіт, Г. П. Позашкільна освіта: дидактичні основи методів навчально-виховної роботи : монографія / Г. П. Пустовіт, Л. В. Тихенко. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2008. – Кн. 2. – 272 с.
2. Дем'янюк, О. Й. Військовопідготовча діяльність українських молодіжних організацій Галичини напередодні та в роки Першої світової війни : автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / О. Й. Дем'янюк ; Нац. ун-т «Львів. Політехніка». – Львів, 2004. – 25 с.
3. Варушкин, И. М. Памятка школьника и пионера / И. М. Варушкин // Net lore : офиц. сайт. – Режим доступа: <http://www.netlore.ru/pamyatka-pionera> (дата обращения: 20.07.2016), свободный. – Название с экрана.
4. Дворниченко, В. В. Развитие туризма в СССР (1917–1983) / В. В. Дворниченко. – Москва, 1985. – С. 14.

Усна історія як джерело дослідження повсякденних практик студентів у будівельних загонах (на матеріалах ХПКБу)

Т. В. Малиніна

У статті розглядається необхідність вивчення історії університету на прикладі студентських будівельних загонів для виховання фахівців з активною громадською позицією.

The article discusses the need of studying the history of the University on example of student building teams to educate specialists with active citizenship.

Ключові слова: фонд, студентські будівельні загони, ХПКБ.

Сьогодні у вищій школі йде реформування. Та, незважаючи на нові підходи до навчання, кожен професор, викладач задає собі одвічне питання: Як зробити з них, цих дівчат і хлопців, справжніх майстрів своєї справи, які форми і методи допоможуть розкрити їм не тільки основи складних конструкцій, рішення складних задач, а й дозволять не пройти байдужими повз красу архітектурного ансамблю, допоможуть увібрати в себе любов до своєї справи, загорітися іскоркою пізнання нового та повагою до історії, досвіду, надбань колективу університету, видатних вчених, життя яких – приклад для наслідування. А відповідь доволі проста. Без минулого не буде майбутнього! Дбаючи про перспективи розвитку навчального закладу, з метою подальшого всебічного дослідження історії, розвитку, збагачення традицій і досягнень університету та у зв'язку з прийнятим рішенням Вченої ради від 30 серпня 2014 року про збереження минулих і сучасних свідочтв діяльності, було створено «Фонд історичної, освітньої, наукової, інтелектуальної та культурної спадщини ХНУМГ ім. О. М. Бекетова» [1].

Це рішення – виклик часу! Державно-політичні й соціально-економічні перетворення, які відбуваються сьогодні в українському суспільстві, мають на меті інтеграцію нашої країни у світовий культурний та економічний простір.

Модернізація змісту підготовки фахівців з вищою освітою, радикальне оновлення навчально-освітніх програм, їх перманентна адаптація до сьогоднішніх та прогнозованих потреб – головні вимоги до університетської освіти в умовах інформаційного суспільства.

Розвиток української державності, побудова громадянського суспільства, інтеграція України у світове та європейське співтовариство передбачають орієнтацію на людину, формування особистісних рис громадянина України, серед яких найважливішими є національна самосвідомість і розвинена духовність [2].

У вищому навчальному закладі відбувається не тільки професійне становлення особистості, але й формується громадянин, повноцінний суб'єкт суспільно-політичного життя, майбутній лідер, політик, громадський діяч. Слід також зазначити, що освіта без виховання не здатна сформувати кваліфікованого спеціаліста, професіонала й громадянина. Національно-патріотичне виховання студентської молоді полягає у формуванні національної свідомості і відповідальності за долю України; вихованні любові до рідної землі, її історії, відновлення і збереження історичної пам'яті [3].

Саме ці пріоритети державної політики у вихованні студентської молоді тісно перегукуються із завданнями, які чітко були визначені у роботі Ради «Фонду історичної, освітньої, наукової, інтелектуальної та культурної спадщини ХНУМГ ім. О.М. Бекетова» [4].

У 2015 році, протягом першого року з часу заснування Фонду проведена значна робота з вивчення історичного минулого, що сприяло підвищенню інтересу до історії університету.

Перш за все, була випрацювана нова і зрозуміла для всіх філософія вузу – збереження, примноження спадщини, надбань університету і поважне ставлення до внеску в розвиток університету наших колишніх викладачів і співробітників

Головою Ради був затверджений план з підготовки заходів щодо збереження історичної, освітньої, наукової, інтелектуальної та культурної спадщини ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Він складався з 5 основних розділів: Організація науково-історичної конференції зі збереження спадщини; організація виставок та заходів по вшануванню пам'ятних дат та визначних особистостей; підготовка поліграфічної продукції; організація презентацій книг зі спадщини університету; складання та узгодження загального плану «Історичного тижня».

Здається, цей проект захопив всіх і не залишив байдужим нікого. Історичний тиждень був спланований як єдина цілісна система виховного впливу на молодь з метою активізації пошукової, науково-дослідницької роботи по збереженню і примноженню надбань нашого університету. Розпочався тиждень з відкриття загальноуніверситетської виставки історичної спадщини факультетів університету, виставок на кафедрах, створення історичних, меморіальних куточків в кабінетах та іменних аудиторіях. У музейному комплексі діяла виставка про життєвий і науковий шлях видатних особистостей, які зробили вагомий внесок у розвиток університетської науки.

Виставка була приурочена ювілярам 2015 року і проходила під назвою «Славетні ювілеї видатних вчених університету». Матеріали виставки розкривали важкий, іноді трагічний життєвий шлях вчених зі світовим ім'ям, які працювали у нашому університеті. Серед них Казас Марко Ілліч, Черкес Даниїл Самойлович – видатні вчені, одні із засновників першого Всеукраїнського технікуму комунального господарства. Професори, завідувачі кафедр, відомі архітектори, художники, живописці: Кокель О. А., Симонов О. К., Молокін О. Г. та багато інших. Їх імена – золотий фонд історії нашого університету.

Не менш цікава сторінка в історії нашого навчального закладу – це студентські будівельні загони. Саме з ознайомлення і продовження вивчення історії цього руху розпочинається робота Фонду історичної, освітньої, наукової, інтелектуальної та культурної спадщини ХНУМГ ім. О. М. Бекетова у 2016 році.

У 2016 році виповнюється 60 років студентським будівельним загонам Харківщини. За матеріалами архівів, музею та бібліотеки планується проведення виставки у жовтні 2016 року. У грудні 2016 року під час проведення тижня історії, запланованого Фондом історичної, освітньої, наукової, інтелектуальної та культурної спадщини ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, група дослідників планує виступити на конференції з результатами досліджень.

Історія СБЗ ХПКБУ бере свій початок з 2 липня 1956 року, коли 94 посланника інституту на чолі із секретарем комітету комсомолу Олегом Скитським і головою профкому студентів Борисом Шаповаловим у складі тринадцяти загону студентів харківських вузів виїжджали на освоєння цілинних і перелогових земель.

Для вивчення історії створення, розвитку і особливостей повсякдення студзагонівців ХПКБу було обрано досить поширений сьогодні напрям соціально-гуманітарних досліджень – усна історія. Ученим відомо, що жодні дослідницькі технології та методики, навіть сучасні, не можуть бути універсальними і не вичерпують всієї багатомірності й складності історичного явища. Аналіз публікацій щодо окресленої проблематики свідчить про те, що останнім часом як самостійна наукова дисципліна все більше прибічників завойовує «усна історія». Це один з напрямків історичних досліджень новітнього часу, що динамічно розвиваються. Дослідники вважають, що усна історія відкриває великі можливості, особливо у дослідженні масових процесів, у досягненні об'єктивної оцінки історичних подій. Це новий напрямок, який набув розвитку і його основний метод дослідження – інтерв'ю [5].

Інтерв'ю дає змогу отримати інформацію, яку важко дістати за допомогою інших методів дослідження. Перевага інтерв'ю полягає в тому, що завдяки безпосередньому контакту з респондентом можна змінювати запитання, зважаючи на одержані відповіді, ставити додаткові запитання, уточнювати відповіді, забезпечуючи отримання більш глибокої інформації. Крім того, безпосередній контакт з респондентом уможливує фіксування не лише змісту відповідей, а й «підтексту» – емоційного забарвлення, особливостей інтонації, жестів, зовнішніх реакцій [6]. Останнім часом інтерв'ю як особливе джерело і метод дослідження дедалі частіше використовують у науково-дослідній роботі фахівці гуманітарних і суспільних наук. І це не випадково, адже інтерв'ю дає змогу більш глибоко і всебічно висвітлити актуальні проблеми минулого і сьогодення, скорегувати традиційні погляди на певні суспільно значущі процеси та явища [7].

Для проведення інтерв'ю було розроблено анкету. Проведено анкетування більше 20 учасників будівельного руху. Серед них організатори, командири, працівники обласних штабів та безпосередньо бійці будзагонів. Всі вони пройшли в студентських будівельних загонах справжню школу професійної майстерності та набули організаторського досвіду. У своїх спогадах Бардаков В. А., доц. каф. МММГ ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, секретар комсомольської організації ХПКБ, 1971–1974 рр., командир штабу СБЗ інституту зазначає, що СБЗ виховали ціле покоління з активною життєвою позицією. Це Ю. І. Бутенко – професор, ректор ХПКБ; Н. К. Сіхарулідзе – доцент, архітектор ХПКБ; Л. М. Шутенко – академік, ректор ХПКБ, перший командир об'єднаного міжнародного загону ім. Червоної Армії; Г. В. Стадник – професор, перший проректор академії, інструктор обласного штабу СБЗ, голова студентського профкому; А. І. Кузнецов – проф., зав. кафедрою, проректор; А. Г. Рудь – доцент, секретар комсомольської організації інституту; В. М. Рудаков – доцент, секретар комсомольської організації інституту, нач. штабу СБЗ, зам. декана будівельного факультету; В. І. Шелудько – командир штабу СБЗ ХПКБУ, секретар комсомольської організації інституту, начальник ПМК; В. А. Бардаков – доцент, командир штабу СБЗ ХПКБ 1969–1974, комісар загону «Червона Армія», секретар комітету комсомолу ХПКБ; В. К. Нем – доцент, командир СБЗ, секретар комсомольського бюро факультету МЕТ, декан факультету МЕТ; Ю. М. Шумейко – майстер загону «Бригантина», головний інженер СБЗ «Червона Армія», головний інженер Республіканського штабу СБЗ Укра-

їни, зам. голови Держкомітету України по туризму, голова ГАК «Україна туристична»; В. Г. Гоцуляк – командир загону, секретар комсомольського бюро БФ, зав. будівельним відділом обкому КПУ, директор інституту «Міськ-будпроект»; В. М. Малишев – командир СБЗ, секретар комсомольського бюро ІЕФ, секретар комітету комсомолу інституту 1974 р., директор навчального комбінату; В. М. Жиликов – доцент, командир штабу СБЗ, секретар комсомольської організації ХПКБУ; М. П. Буряк – доцент, командир СБЗ «Юність», секретар комітету комсомолу інституту 1983–1985 рр., головний інженер СБЗ «Авангард» (Чорнобиль, 1985 р.), декан будівельного факультету ХПКБУ; Є. М. Кайлюк – професор, секретар парткому ХПКБ та багато інших.

Звичайно, для розгортання СБЗ у 60-х роках 20 століття були свої політичні і, насамперед, економічні передумови. Та вивчення досвіду СБЗ цікаве сьогодні на тлі сплеску активності молоді щодо участі у суспільно значущих проектах.

Крім того, СБЗ і сьогодні можуть мати важливе економічне значення.

Незважаючи на те, що в наші дні ідеологія існування будзагонів докорінно змінилася, вони, як і раніше, можуть взяти на себе функцію економічної соціалізації, повернути молодь у базисні виробничі відносини. Трудові загони сьогодні – це альтернатива споживчого ставлення до життя. Уникаючи кричущих гасел і закликів, пояснюючи потрібність і важливість роботи, зацікавлюючи матеріально, можна ефективно стимулювати інтерес сучасних студентів до трудової діяльності, надати їм можливість не тільки отримати додатковий заробіток, а й чітко усвідомити своє місце в житті суспільства і країни. Будівельні загони – це ефективний спосіб вторинної зайнятості учнівської молоді, який дозволяє максимально наблизити їх діяльність до реального життя соціального мікросередовища, розширити простір соціальної взаємодії кожної молодої особистості з навколишнім світом [8].

Для того, щоб із студентського будівельного руху запозичити позитивний досвід, необхідно вивчити і повсякденне життя студентів, але не тільки і не стільки за матеріалами партконференцій і офіційних звітів. Адже вони відображали в першу чергу політику радянської влади та позитивні досягнення партії і уряду. Ольга Коляструк, Олександр Коляструк вважають, що у перше десятиліття після здобуття незалежності необхідність написання нової історії України крізь національно-державницьку призму відсунула проблематику повсякдення [9]. Г. М. Васильчук вважає, що у пострадянській традиції більшість праць «перебудовної» і пострадянської доби присвячені аналізу політичного розвитку радянського суспільства, переважаючими теоретичними концепціями у вивченні радянського минулого стали теорія тоталітаризму та теорія модернізації [10]. В той же час приховувалися реальні проблеми повсякдення і те якою працею, а іноді і якими жертвами досягалися поставлені цілі.

Отже, глибинне та всебічне вивчення історії СБЗ ХНУМГ ім. О. М. Бекетова дозволить познайомити науковців, співробітників з новими сторінками історії університету, а також стане у нагоді сучасним студентам, які знаходяться на самому початку свого життєвого шляху, планують майбутнє, розмірковують про власні професійні перспективи, шукають своє місце в суспільстві [11].

Література

1. Про збереження минулих і сучасних свідочтв діяльності : рішенням Вченої ради ХНУМГ ім. О. М. Бекетова від 30 серп. 2014 р. – [Харків, 2014].
2. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах [Електронний ресурс] : наказ М-ва освіти і науки України № 641 від 16.06.2015 р. // Osvita.ua : [веб-сайт]. – Електрон. дані і програми. – Режим доступу: <http://bit.ly/2ei5pbz> (дата звернення: 18.10.16). – Назва з екрана.
3. Про збереження минулих і сучасних свідочтв діяльності : рішення Вченої ради ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, від 30 серп. 2014 р. – [Харків, 2014].
4. Пастушенко, Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні / Т. Пастушенко // Історія України. Шкільний світ. – 2010. – № 17/18. – С. 10–15.
5. Титаренко, Д. Дослідницьке інтерв'ю: методичні рекомендації з організації та проведення дослідження : навч.-метод. вид. / Д. Титаренко, О. Титаренко ; [відп. за вип. О. Лісовий]. – Київ : Праймдрук, 2012. – 40 с. – Електрон. версія вид. – Режим доступу: <http://bit.ly/2ecKTVI> (дата звернення: 18.10.16). – Назва з екрана.
6. Трудові семестри політехніків : (до 50-річчя студент. будівел. загонів) : наук.-попул. нарис / уклад.: В. І. Ніколаєнко, С. І. Мешкова [та ін.] ; за ред. В. І. Ніколаєнка. – Харків : НТУ «ХП», 2015. – 396 с.
7. Коляструк, О. Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії / Ольга Коляструк, Олександр Коляструк // Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф. 14–15 трав. 2010 р. / Ін-т історії України НАН України, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди», Каф. історії та культури України, Навч.-наук. центр усної історії : [упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 23–33. – Електрон. версія вид. – Режим доступу: <http://bit.ly/2eoqE15> (дата звернення: 18.10.16). – Назва з екрана.
8. Васильчук, Г. М. Радянська Україна 20–30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс : монографія / Г. М. Васильчук. – Запоріжжя : Запоріж. нац. ун-т, 2008. – 313 с.

Конструирования норм поведения в школьном комсомоле УССР (1964–1982 гг.)

Н. И. Асанишвили

В статье освещена система среднего образования в советской школе, влияние школьного комсомола на поведение учащихся, что в последствии привело к последовательной девальвации идей и ценностей комсомола, закладывавшихся при его образовании.

Ключевые слова: УССР, г. Горловка, система советского образования, школьный комсомол, Я. И. Гиленский.

Как выразился Роберт Лоу, комментируя попытки политических режимов европейских государств контролировать систему народного образования, особенно начальных школ, во второй половине 19 в. «воспитания новых хозяев в правильном духе» [1, с. 159]. Этот комментарий приемлем и для советской системы образования, которая если и не хотела воспитывать хозяев, то конструирование «правильного духа» было первостепенной задачей большевиков. Школа в политике коммунистической партии всегда занимала важное место, как инструмент конструирования сознания человека, его мышления, привычек, взглядов на мир. Сразу после революции в октябре 1917 г. большевики предприняли попытку полностью искоренить старую школьную систему образования и ввести новую, которая бы воспитывала в детях «коммунистических бойцов», продолжавших создания нового советского общества. Так, в 1918 г. на съезде работников просвещения была озвучена эта идея, «Мы должны создать из молодого поколения поколение коммунистов. Мы должны из детей – ибо они подобно воску поддаются влиянию – сделать настоящих, хороших коммунистов... Мы должны изъять детей из-под грубого влияния семьи. Мы должны их взять на учет, скажем прямо – национализировать. С первых же дней их жизни они будут находиться под благотворным влиянием коммунистических детских садов и школ. Здесь они воспримут азбуку коммунизма. Здесь они вырастут настоящими коммунистами» [2, с. 75]. Несмотря на такие радикальные взгляды, большевики понимали всю важность начального образования и стремились подчинить, переделать систему таким образом, чтобы у детей не было шанса мыслить иначе, вне рамок коммунистических идей. По ходу становления советской системы идеологи коммунизма имели идентичное отношение и цели в школьном образовании, как и на начальном этапе советского государства. Конструирование «правильного» советского человека, «коммунистическая мораль» были основными задачами школы.

Академик, профессор педагогики Е. Н. Медынский в 1952 г. говорит: «Советская школа, в том числе и начальная, воспитывает своих учащихся в духе коммунистической морали» [3, с. 67]. Такой же подход былработан в реформе школы 1984 г. В постановлении Верховного Совета «Об основных направлениях реформы общеобразовательной и профессиональной школы» «Первостепенной государственной задачей является неуклонное и последовательное осуществление предусмотренных реформой мер, направленных на повышение качества образования и коммунистического воспитания» [4]. Таким образом, мы приходим к выводу, что вопрос начального школьного образования всегда был на повестке дня среди руководства СССР. Несмотря на различные необходимости реформирования школьной системы, в основе всегда лежали одни и те же принципы, задачи, цели, выполняя их конечным или идеальным результатом должно было быть воспитание в детях коммунистического сознания.

В рассматриваемый нами период мы можем констатировать, что комсомол, как прежде всего идеологическая организация, был встроены в систему среднего образования. В 60–70-е школьная комсомольская организация была практически обязательным жизненным этапом каждого ученика. В УССР в 1970-е годы в составе комсомольских организаций числилось более четырех миллионов человек, что составляло примерно 10,6 % граждан республики. Вступление в ВЛКСМ с дальнейшим выполнением нормированных практик становилось устоявшейся нормой. Социальная норма в интерпретации российского социолога Я. И. Гиленского «это предел допустимого поведения людей, социальных групп, которая существует в виде правил, данные правила могут устанавливаться и регулироваться государством» [5, с. 6]. Профессор Бельгийского университета К. Жаво говорит о соц. норме: «Норма объявляет то, что должно быть или то, как следует делать (или думать, или чувствовать)» [6, с. 189].

Идеологической основой для процесса нормирования был устав, который принят на 14 съезде комсомола в апреле 1962 г. В разделе «Члены ВЛКСМ, их обязанности и права» указывалось: «В комсомол принимается передовая, преданная Советской Родине молодежь в возрасте от 14 до 28 лет» [7, с. 3]. В документе говорится, что членом ВЛКСМ может стать любой молодой человек «активно участвующий в строительстве коммунизма, работающий в одной из комсомольских организаций, выполняющий решения комсомола и уплачивающий членские взносы» но зачастую, в организацию принимали всех, кто достиг 14 лет. Это объясняется, в первую очередь, «плановостью» райкомов, которые должны были выполнять норму по приему в ряды ВЛКСМ. Таким образом, комсомол был не для лучших, как это было задумано и прописано в уставе, а для всех желающих.

ВЛКСМ для учеников был статусом «взрослости», смена галстука на значок, сдача экзамена на знание Устава, заслушивание кандидатов комиссией райкома комсомола, вручение билета с фотографией, первый комсомольский взнос – все это было похоже на первобытные практики инициации – перехода из детской жизни во взрослую. О такой мотивации мы говорили с нашим респондентом, Валентиной: «Я всегда смотрела на комсомольцев с некоторой завистью, потому что сама хотела поскорее надеть значок и почувствовать себя взрослой личностью» [8]. Отсутствие человека в организации считалось ненормальным явлением или аномией.

Продолжатель теории французского социолога Эмиля Дюркгейма Роберт Мертон полагает, что аномия — это «социальные ситуации и ориентации отдельных индивидов, несоответствующие определяемым культурой общества целям и доступностью институционализированных средств их достижения» [8, с. 313]. К этому явлению также применим термин «девиантное поведение». Согласно Я. И. Гилинскому, это поведение, связанное «с каким-либо несоответствием человеческих поступков, действий, видов деятельности распространенным в обществе или его группах ценностям, правилам (нормам) и стереотипам поведения, ожиданиям, установкам» [9, с. 34].

Вот как, например, в школе № 5 города Горловка в 1981 году Татьяна Ромашова описывает не комсомольцев: «Ученик, который не состоял в организации, был либо двоечником, либо каким-то хулиганом. Я боялась не вступить в комсомол, в таком случае на меня бы «косо» смотрели» [10]. Также экстраординарным событием было исключение из комсомола. Это могло произойти из-за какого-либо проступка, либо за поведение, которое шло вразрез с уставом.

Постоянным объектом критики и преследования в СССР была религия. Помимо устава, о котором мы скажем дальше, данную тему затронул главный идеолог советского общества, или человек, учение которого всегда воспринималось обществом как единственно верное и честное. Выступая в 1920 году на III Всероссийском съезде Коммунистического союза молодежи, В. И. Ленин говорил: «В каком смысле отрицаем мы мораль, отрицаем нравственность? В том смысле, в каком проповедовала её буржуазия, которая выводила эту нравственность из велений бога. Мы на этот счет, конечно, говорим, что в бога не верим» [11, с. 3]. В ранние годы деятельность комсомола имела активную антирелигиозную направленность. Так, например, устраивалось «комсомольское рождество», на котором читали доклады, пели частушки, рассказывались анекдоты атеистического толка. Вот отрывок из одной такой частушки:

Как родной Ильич учил,
Так народ и поступил:
Прогнал пана, кулака,
Урядника и попа [10].

В 1960–1980-е годы активность борьбы с религией уменьшилась, но продолжала иметь важное идеологическое значение. В памятке комсомольцу в качестве одного из направлений деятельности была указана борьба с «религиозными предрассудками». Так описывает свои комсомольские годы в школе № 5 г. Горловки Татьяна Ромашова: «В большие церковные праздники школьный завуч либо комсомольский актив дежурили у церкви. Если кто-то из учащихся был замечен в церкви, его ждала воспитательно-разъяснительная работа» [10]. Атеистическое воспитание и подобного рода деятельность проводилась и контролировалась отделом пропаганды и культмассовой работы, такой отдел был и в Винницком областном комитете ВЛКСМ. Работу подобного толка осуществлял на местах райком, который готовил лекции, материалы для лекторов и прочие программы по атеистическому воспитанию. Например, в 1968 г. была образована при Бершадском районном комитете «Школа молодого лектора атеиста», управляющей которой была учитель СШ № 1 Богданова Е. П.

Также велась агитация за «борьбу с религиозностью». Вот как говорит об этом уроженка Нового Курлака комсомолка 1960-х годов Нина Ивановна Желнинская: «Приехал какой-то представитель из райкома комсомола и стал агитировать нас, чтобы мы беседовали с бабушками и отговаривали их молиться. Я сказала, что не буду этого делать – бабушка жизнь прожила» [12]. За это Нине Ивановне записали замечание и «провели воспитательную работу на тему религии». Методом принуждения и тотального контроля формировались нормы поведения, основанные на атеистическом мировоззрении.

Исследуя нормированные практики школьного комсомола периода «развитого социализма», мы приходим к выводу, что в контексте формирования «правильного» советского человека ВЛКСМ рассматривался партией как один из основных институтов, с помощью которого возможна конструкция поведенческих практик. Но при этом данный период характерен последовательной девальвацией идей и ценностей комсомола, закладывавшихся при его образовании. Но формальная оболочка оставалась. Происходило то же, что и с коммунистической партией: декларации, лозунги сохранялись, но идеологическое их наполнение было исчерпано.

Источники и литература

1. Хобсбаум, Э. Век Империи. 1875–1914 / Э. Хобсбаум. – Ростов-на-Дону : «Феникс», 1999. – 156 с.
2. Геллер, М. Я. Машина и винтики. История формирования советского человека / М. Я. Геллер. – Москва : МИК, 1994. – 75с.
3. Медынский, Е. Н. Народное образование в СССР / Е. Н. Медынский. – Москва, 1952. – 67 с.
4. Народное образование в СССР : сб. норматив. актов / сост. Н. Е. Голубева ; спец. науч. ред. К. С. Павлицев. – Москва : Юрид. лит., 1987.
5. Гилинский, Я. И. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Я. И. Гилинский. – Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. – 6 с.
6. Javeau, C. Leçons de sociologie / C. Javeau. – Paris : Armand Colin, 1997. – 189 с.
7. Устав Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи. – Москва, 1986. – 3 с.
8. Мертон, Р. К. Социальная структура и аномия, социология преступности / Р. К. Мертон. – Москва : Прогресс, 1966.
9. Гилинский, Я. И. Социология девиантного поведения и социального контроля / Я. И. Гилинский. – Санкт-Петербург, 1993. – 34 с.

10. Ромашова, Т. И. Интервью с Т. И. Ромашовой / записал Н. Асанишвили // Личный архив / Н. Асанишвили.
11. Ленин, В. И. Задачи Союзов молодежи : Речь на III Всерос. съезде Рос. Коммунистич. союза молодежи. 2 окт. 1920 г.) / В. И. Ленин // Полное собр. соч. / В. И. Ленин. – 5-е изд. – Т. 41. – С. 301–318.
12. Проект «Уроки истории. XX век» [Электронный ресурс] / Международный Мемориал // Уроки истории. XX век : офиц. сайт. – Режим доступа: <http://urokiistorii.ru/node/52256> (дата звернення: 14.07.2016), вільний. – Назва з екрана.

Духовне життя сільського населення України крізь призму релігійної палітри (1991–2005 рр.)

А. В. Шауренко

Розглядається духовне життя селян України в 1991–2005 рр. Увага концентрується на комплексному аналітичному дослідженні церковно-релігійного буття мешканців сільських територій України. На основі документів і науково-дослідної літератури проаналізовано загальні тенденції змін у духовній культурі сільського населення протягом окресленого періоду. Значна увага приділяється статистичним даним та усноїсторичним дослідженням. Узагальнюючи, відмітимо, що в умовах духовного розквітавання все активніше відроджувалася релігійна свідомість села.

Under review is spiritual life of peasants in Ukraine 1991–2005. Attention is focused on the complex analytical study of the church and religious life in rural areas of Ukraine. Based on documents and research literature analyzed general trends in the spiritual culture of the rural population within the appointed period. Much attention is paid to statistical data and oral history research. Summarizing, we note that in conditions of spiritual emancipation increasingly revived religious consciousness of the village.

Ключові слова: духовність, село, церква, віра, Біблія, молитва.

Могутній вплив на формування українського етносу та повсякденне життя сільського населення України справляла релігія. Діючи завжди в конкретному етнічному середовищі як складова самосвідомості певного народу, релігія на терені українського життя органічно ввійшла у його матеріальну і насамперед духовну культуру – мову, традиції, обряди, мораль, космологію, загалом менталітет.

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю у вітчизняній історіографії комплексних праць, присвячених духовному життю селян України в 1991–2005 рр. Звідси виникає необхідність комплексного аналітичного дослідження церковно-релігійного життя мешканців сільських територій України.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі усноїсторичних джерел, науково-дослідної літератури, періодичної преси провести комплексний аналіз духовного життя сільського населення України крізь призму релігійної палітри в умовах незалежної України.

Щоб розкрити особливості духовного життя сільського населення, у статті використано такі друковані видання, як: «Людина і світ», «Національна оборона і безпека», «Українське релігієзнавство» та ін. Наприклад, на сторінках журналу «Людина і світ», посилаючись на постійну рубрику «У Державному комітеті у справах релігії. Офіційний вісник», опрацьовано інформацію про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації і державно-церковних відносин в Україні та в регіонах. Відомості статей журналу «Національна безпека і оборона», що насичені кількісними показниками та результатами соціологічних моніторинрів з питань релігійності українських громадян, стали цінним джерелом у відтворенні особливостей духовного життя селян.

Церковно-релігійна ситуація в Україні була відмінною від тих, що склалися в більшості постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи. Тут не було домінуючої Церкви, з якою асоціювало б себе суспільство або переважна його частина. Тому церковно-релігійна ситуація в Україні 1991–2005 рр. визначалась чинниками, більшість з яких були породжені регіональними особливостями релігійного життя, значною мірою зумовлені історичним минулим регіону, національним складом його населення, усталеними традиціями, зокрема сімейними, способом господарювання, загальним культурно-освітнім рівнем населення, політичними процесами тощо [1, с. 45].

Входження України в 1991 р. у свою незалежність співпало з входженням її і у світ демократії. За перші 15 років в умовах повної свободи совісті релігійна мережа України пережила своєрідний ренесанс. Якщо в тоталітарній Україні офіційно було зареєстровано державними органами лише дев'ять конфесій, то на початок XXI ст. їх мали вже більше ста, кількість їх релігійних організацій зросла з 4,5 до біля 34 тисяч. Якщо в радянські часи офіційно відносили себе до віруючих лише 5–10 % опитаних, то у 2005 р. кількість релігійних людей збільшилась до 65–70 %, а у сільській місцевості цей показник ще більше зростав [1, с. 15].

Для прикладу, поживлення релігійного життя сільського населення, зазначимо, що у селі Красносілка, на Вінниччині, знову почали відзначати релігійні свята. З моменту останнього разу святкування релігійного дійства минуло 30 років, і 19 січня 1992 року в центрі села, на ставу, відбулося свято Водохреща. Сюди зійшлося майже все доросле населення Красносілки та діти. Тепер це свято відбувається щорічно [2, с. 314].

На початку 1990-х рр. характерним явищем був екстенсивний розвиток релігійних інституцій, що до се-

редини зазначеного десятиліття завершується: в Україні вже створилась інституційна мережа релігійних організацій, достатня для задоволення релігійних потреб віруючих, і подальший її розвиток мав характер природного відтворення. По роках офіційна статистика Державного Комітету України у справах релігії фіксувала такі зміни кількості релігійних організацій на початок відповідного року: 1992 рік – 12962, 1993 – 15017, 1994 – 14962, 1995 – 16984, 1996 – 18111, 1997 – 19110, 1998 – 20406, 1999 – 21843, 2000 – 23543, 2001 – 25405, 2002 – 27072, 2003 – 28387, 2004 – 29785, 2005 – 30805 [1, с. 30]. За даними Українського центру економічних та політичних досліджень імені Разумкова, центр релігійної активності виразно зміщувався у західні області країни, де проживало лише 19,7 % населення, і при цьому зосереджено було майже 43 % усього масиву релігійних організацій. Тоді як майже п'ята частина релігійних громад країни були зосереджені в Центральному регіоні.

Починаючи з перших років незалежності, в Україні особливу роль у духовному, а отже, і культурному житті суспільства стала відігравати церква. Віруючі активно ставили питання про відкриття храмів і реєстрацію тих культурних приміщень, які свого часу були зняті з обліку. Упродовж 1996–2005 рр. кількість діючих установ культури на селі зменшувалася, але число культурних споруд зросло з 8,8 до 11,3 тис. [3, с. 127].

За конфесійною ознакою в Україні перше місце посідало православ'я. До нього належало 52,2 % їх загальної кількості. Православ'я в Україні не мало єдиного інституційного оформлення. Діяло три чисельні Церкви: Українська Православна Церква (УПЦ), Українська Православна Церква – Київський патріархат (УПЦ–КП), Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) – та вісім невеликих угруповань, які сповідували окремі версії православного віровчення [4, с. 18].

Православ'я на Україні функціонувало на двох рівнях: на догматично-канонічному та на рівні побутової релігійності, останній з яких виступав проявом міри та характеру впливу першого на побутову свідомість і поведінку людей конкретної етносоціальної групи.

Церковно-релігійне життя українського населення з 1991 по 2005 рр. значно активізувалося. Соціологічні та усноісторичні дослідження 1991–2005 рр. виявляли чітку тенденцію зростання числа людей, які стали прихильно ставитися до релігії. У 1991 р., за даними опитування, проведеного Інститутом філософії, тих, хто декларував себе як віруючих, було 43 %, за даними Київського міжнародного інституту соціології – 48 %, за показами Українського центру економічних і політичних досліджень імені Разумкова, протягом наступних 14 років особливих змін рівня і характеру релігійності українського суспільства не сталося. До віруючих відносили себе близько 60 % громадян України, а до невіруючих – близько 10 %. Майже кожен п'ятий українець вагався між вірою і невір'ям, а кожен двадцятий був байдужим до питання віри [1, с. 104].

Ядро релігійних осіб, для яких характерним було послідовне дотримання норм і приписів своєї конфесії та відповідна суспільна поведінка, що відповідала багатьом церковним вимогам, залишались незмінними досить тривалий час. Якщо точніше, це кожен восьмий житель України. Місцями найбільшої концентрації віруючих за типом поселення були здебільшого села (61 %) та селища міського типу (62 %).

За перше десятиліття незалежності владою різних рівнів у власність і користування релігійним організаціям Центрального регіону України було передано 4300 культових будівель та понад 10 тис. предметів культового вжитку, побудовано 25797 храмів та молитовних будинків. За роки державної незалежності України кількість культових будівель та пристосованих приміщень, якими користувались церкви, збільшились на 97,2 %. Значна частина цих будівель була відновлена або збудована коштом і стараннями місцевих громад, колективів підприємств чи окремих меценатів. У селах відновлювали систематичне богослужіння. Повертались до життя колишні культові споруди, які до початку 90-х рр. використовували з найрізноманітнішою метою – від складів склотари до клубних приміщень та спортзалів [5, с. 610].

Одним із критеріїв релігійності особи, крім самовизначення щодо віри, належності до певної релігії, була культова поведінка, зокрема відвідування релігійних служб. Дані, отримані в результаті опрацювання анкет-відповідей учасників усного опитування, проведеного автором публікації, засвідчили, що більшість (82 %) мешканців українського села ідентифікували себе як віруючих, релігійних людей, хоч і відвідували церкву нерегулярно. Селяни брали участь у церковних відправах, без настоятелів і служителів сільських храмів не обходилися весільні та поховальні обряди, освячення новозбудованого приміщення чи хрещення дитини.

Майже 1/4 населення не відвідували релігійні служби через їх надмірну тривалість, та через необізнаність у релігійних обрядах. Іншими, найбільш поширеними мотивами була невіра в Бога та формальність богослужінь. Тобто певну частину громадян (у т. ч. і віруючих), стримувала від присутності на релігійній службі її ортодоксальний характер.

Серед населення були поширені і наступні думки:

«Якщо я не іду до церкви, не присутній на службі, не здійснюю обряди і не знаю всіх особливостей віровчення, це ще не означає, що я не віруючий» – спогади жителя села Івангород, Христинівського району, що на Черкащині.

«Не мала здоров'я і можливості ходити до церкви, то це я що, не віруюча чи що? Мене батьки вчили дотримуватись Заповідей Божих, а не давати виторг церкві» – спогади жительки села Йосипівка Ульянівського району Кіровоградської області.

За офіційними даними, на поч. XXI ст. потребували Церкви для спілкування з Богом трохи більше половини віруючих 53,2 %, ще 12,7 % свідчили, що їм достатньо спілкування з Богом «сам на сам». Серед мотивів відвідування релігійних служб були: спілкування, здійснення релігійних таїнств; сповіді; причастя; данина традиціям народу і власної сім'ї; душевна тривога; прагнення відчутти полегшення; роковини смерті близьких, друзів;

відвідували служіння лише тому, що так робила більшість; за компанію з друзями, родичами, приятелями; відвідування релігійних служінь для задоволення естетичних потреб [6, с. 90].

Для більшості мирян характерним було наслідування лише обрядовості, не заглиблюючись при цьому в суть конфесійного віровчення. За даними соціологічного опитування, 85 % віруючих здійснювали обряд посвячення в ту чи іншу релігійну віру. З них 88 % тих, над ким здійснювався обряд православного хрещення. І хоча переважна більшість проходили обряд у несвідомому віці, він наклав відбиток на формування та усвідомлення людиною свого ставлення до віри [6, с. 92].

Релігійно-церковне життя – явище складне, і чільне місце в ньому належало проповіді слова Божого. Слово в храмі виступало як засіб прямого спілкування Бога з людьми, концентрований вираз сакрального. Божа благодать нібито особисто присутня під час читання Біблії, проповіді Христа, яке саме по собі є своєрідною формою спілкування Бога з віруючими. У слові звучала любов до Бога, спокута перед ним, прохання до нього, очищення перед ним.

Особливе місце в релігійно-церковному житті займала молитва. Вона могла виражатись або як традиційно усталений текст (наприклад молитва «Вірую», «Богородице, Діво...» тощо), або як текст, довільно складений і висловлений священиком у храмі нібито від імені всіх присутніх, або як індивідуально підготовлений віруючою людиною такий текст, коли вона добирає слова відповідно до свого розуміння життєвої ситуації та перспектив особистого життя. Під час виголошення молитви (прямого чи опосередкованого через служителя культу) людина зверталась до Бога як до власного спасителя, який слухає її, хоч і не завжди або не відразу відповідає на її прохання.

Для 73 % віруючих молитва була найважливішою складовою їх духовного життя. Дві третини віруючих знали текст не більше трьох молитов, інші зверталися до уявлюваного ними Бога у довільній формі. Причинами звернень були негаразди із власним здоров'ям чи здоров'ям когось із близьких, відчуття небезпеки, страху, душевного неспокою і т. д. [6, с. 95].

Окремою темою для сільського населення було читання Біблії.

Для ширшого пізнання Біблії населенням України проводилась робота на державному рівні. Відповідно, у шкільних музеях, бібліотеках, навчальних закладах організовувались книжково-ілюстративні виставки, виставки творів образотворчого мистецтва, проводились вікторини та конкурси творчих робіт [7, с. 32].

Зміни способу життя наприкінці ХХ ст. спонукали віруючих пристосовуватись до умов часу. Миряни змушені були користуватись досягненнями сучасної техніки, інформатики, медицини, фармакології, хімії, іншим, щоб мати змогу працювати. Вони не могли відмовитись від досягнень цивілізації, тому у своєму буденному житті більшість віруючих відступало від вчення Церкви. Молодь же, у своїй більшості, ставилась формально до релігії та була переконана у можливості людини власними силами вибудувати своє життя без сподівання на Бога. Для молодого покоління релігія була швидше народною традицією, яку по можливості слід шанувати, а не необхідною складовою життя.

Якщо раніше для православної сім'ї характерним було заохочення до скромності, мінімалізм в їжі, інтер'єрі та одязі, то з кожним роком незалежності швидко поширювались нові стандарти: престижна робота, будинок, повна чаша життєвих благ [8, с. 229].

Церква була діяльним інститутом, що репрезентував, оберігав і поширював релігію, а відтак виступала духовним вихователем людини впродовж усього її життя. Проте відвідували її переважно люди літнього віку, молодь же сторонилася церковного життя через брак часу та низький рівень духовного розвитку.

У підсумку зазначимо, що серед особливостей релігійності сільського населення впродовж досліджуваного періоду, слід зазначити наступне: із збільшенням віку людини зростає рівень її релігійності; серед чоловіків рівень релігійності був менший ніж серед жінок (ця різниця коливалась в межах 15–20 % і пояснювалась природнім фактором: жінки більш емоційні, вразливі, чутливі, а світогляд чоловіків більш раціональний і прагматичний); рівень релігійності залежав від регіону; залежність від типу населеного пункту та чисельності його жителів; залежність між релігійним самовизначенням людини та умовами їх виховання в сім'ї.

Таким чином, у роки незалежності спрямовується курс на відновлення духовного виховання шляхом різноманіття релігійної палітри, але відсутність повноцінних умов задоволення потреб віруючих гальмувала прогрес у цій сфері, залишаючись приватним питанням кожного селянина. Для релігійної ситуації кінця ХХ – поч. ХХІ ст. в Україні були характерними дві взаємодоповнюючі та взаємоспонукаючі тенденції: повернення до ортодоксального віровчення (насамперед православ'я) та пошук нових ціннісно-релігійних орієнтирів. Є підстави вважати досить значний розрив між релігійністю населення та його фактичною участю в діяльності Церкви.

Джерела

1. **Україна** релігійна. Кн. 1: Стан релігійного життя України: колектив. монографія в 3-х кн. / ред. А. Колоний – Київ : [б. в.], 2008. – 436 с. – (Українське релігієзнавство; № 46).
2. **Марущак, М. Й.** Історія села Гнаткова (з минулого по сьогодні) / М. Й. Марущак. – Вінниця : Нова Книга, 2012. – 315 с.
3. **Україна** у цифрах у 2000 році: корот. стат. довід. / за ред. О. Г. Осауленка. – Київ : Державний комітет статистики України, 2001. – 244 с.
4. **Сморжевська, О. О.** Релігійно-церковне життя України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. Сморжевська. – Київ : Вид. Лисенко М. М., 2011. – 244 с.

5. **Історія українського селянства** : нариси: в 2 т. / НАН України, Інститут історії України ; відп. ред. В. А. Смолій. – Київ : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.

6. **Дудар, Н.** Релігія і віра в житті українців / Н. Дудар, Л. Шангіна // Нац. безпека і оборона. – 2000. – № 10. – С. 83–98.

7. **У Державному комітеті у справах релігій.** Офіційний вісник // Людина і світ. – 2004. – № 6. – С. 31–37.

8. **Недзельська, Ю.** Характерні ознаки життя православних мирян в контексті українських реалій / Ю. Недзельська // Українське релігієзнавство – 2007. – № 44. – С. 225–233.

«Реальне зло» радянської дійсності у романі Олеся Ульяненка «Серафима»

О. В. Пуніна

До розгляду залучається роман відомого представника української літератури посттоталітарної доби – Олеся Ульяненка «Серафима». Досліджується категорія «реального зла» як маркер суспільної деградації.

In the article examined the novel of the known representative of Ukrainian literature of posttotalitarian XX century Oles Ulianenko «Seraphim». The category of the «real evil» as marker of public degradation is investigated.

Ключові слова: роман, експресіонізм, проблематика, персонаж.

За своєрідний творчий імпульс до художнього пошуку на основі реального факту – до створення роману «Серафима» (2007 року написання) – авторові слугували власні спостереження над змінами у суспільній нормі поведінки: йдеться про знецінення людиною фундаментальних принципів моралі, передовсім цінності життя й свідомості, категорій добра і зла. Ця етична проблематика, будучи ключовою для письменників-експресіоністів, акумульована Олесем Ульяненком у темі, за визначенням Олега Солов'я, співіснування янгольського та демонічного у людині, зокрема критик переконує, що автор «[...] від самого початку своєї творчості, від “Сталінки”, либонь, починаючи, – й досліджує цю міру присутності янгольського та інфернального в кожній окремій людині; а ще – проблему свободи та відповідальності людини перед собою та всім великим світом – як би патосно, на чийсь думку, це не звучало» (курсив О. Солов'я. – О. П.) [1, с. 36–37].

Для реалізації тематико-проблемного пласту десакралізації моральної свідомості людини письменник звертається до образу жінки-отруйниці, в імені якої – Серафима – закладено значення «вогненний янгол» (за старозавітною традицією серафим – найбільш наближений до Бога янгол, покликаний його прославляти; прообраз серафима – давньовавилонський шестикрилий демон, що в кожній руці тримав по змії). Проте, з позиції літературного критика Олега Солов'я, алегорична фігура головної героїні роману прочитується не в контексті християнської міфології: «Особисто мені Серафима представляється не так янголом, що заблукав у тенетах криміналу й розпусти внаслідок напівсвідомленого та непереборного потягу до гріха, як апіорі кримінальною Кіркою, богинею зваблення, чарування й згуби, що тимчасово завітала зі свого приморського містечка до столичного Києва. Не зайве, мабуть, хоча б коротко згадати і про “Серафіту” Оноре де Бальзака, позаяк французького письменника неабияк вабила тема присутності янгола у людині [...]. Серафима, головна героїня однойменного твору, – персонаж доволі дивний та екзотичний; хтозна, де Улян її “підчепив”» [2, с. 58]. Олег Соловей робить наголос на конотаціях «та, яка володіє кимось шляхом спокушання, принади, зваби» й «та, яка губить, знищує, позбавляє життя», що маркують образ жінки-отруйниці. Аналізуючи романну героїню з позиції міжтекстового зв'язку з античним образом Кірки, критик доходить висновку про владу Серафими над смертю й отримання насолоди від цього. «Серафима, як героїня твору, є в міру інфантильна (за великим рахунком, вона таки справді не відає, що творить) [...]; вона відзначається передовсім ненавистю до світу-поза-собою, але водночас, прагне кохання [...]. Вона не має життєвого пляну на далеку перспективу, але чітко усвідомлює, чого хоче у своєму сьогоденні. Серафима прагне бути такою, як усі. Але не такою, як її мати в провінції, цю дівчину неабияк вабить бутафорський зовнішній блиск столичної буржуазії. Водночас, і сьогодення для неї не має великого значення. Рухаючись стежками свого життя як сновида, довіряючи більше інстинктам, аніж розуму, *Серафима демонструє відверту зневагу до людського життя»* (курсив мій. – О. П.) [2, с. 60].

Розширюється спектр розуміння образу Серафими і за рахунок коментаря щодо героїні роману самого письменника в інтерв'ю з Надією Степулою, в якому Олес Ульяненко називає персонажа-жінку «Гренуєм у спідниці», «генієм отрути» [3, с. 117]. Розвиває цю думку літературний критик Євгенія Чуприна, вказуючи на те, що автор «намагався змалювати свою героїню чимось на кшталт жінки-гронуя, хоча взагалі жінки, як квіти, скоріше об'єкти нюхання, ніж суб'єкти. Його героїня – особа красива і збочена, і саме збочення є підґрунтям її краси. Автор дуже педантично показує, як відбулось перетворення звичайної провінційної дитини на столичне гламурне чудовисько, і що з цього вийшло – звісно, нічого доброго» [4]. По суті наведена паралель із головним героєм роману Патріка Зюскінда «Запах. Історія одного вбивці» – Жаном-Батістом Гренуєм, який пізнавав довколишнє за допомогою нюху, чим і прагнув реалізувати бажання влади над світом, суголосна міркуванням Олега Солов'я про прагнення володіти, у випадку Серафими – чужим життям, керувати ним, знищуючи людину.

У поведінці головної героїні роману «Серафима» закладено принцип дії реального зла, готовність обирати яке, є вродженою властивістю людини [5, с. 70], вільним її вибором. Здійснивши вперше злочинну дію,

що призвела до знищення чужого життя – не втручається у розправу над клоуном Сергієм, якого запідозрюють у розбещенні дівчинки, – Серафима отримує задоволення від учиненого й обирає тактику позбавляти людину життя для реалізації потреби вийти за межі власного існування (батьківське робітниче середовище) – вбогого, з позиції персонажа, у порівнянні з тим, до якого вона поки не причетна (життя забезпечених людей, унаочнене в романі опозиціями «життя її» – «життя справжнє»). Прагнення Серафими стати частиною «дивних світів, що там, на тому боці» [6, с. 14] (світу грошей і реалізованих потреб) – типове бажання людини ХХ століття, якщо йти за Джоном Фаулзом, який у філософській праці «Арістос» коментує проблему «Меншості та Більшості» за допомогою категорії заздрості в такий спосіб: «Ніколи ще так не розповсюджувалась обізнаність людей із тим, що мають багатші від них і не мають бідніші. Тому ніколи не були такими розповсюдженими заздрість, коли бажать того, що належить іншим, і ревність, коли не бажать, щоб у інших було те, що належить їм самим.

Кожний вік має власний міф про щасливу людину: людину, наділену мудрістю, геніальністю, святістю, вродою, будь-якою рідкісною рисою, якою більшість володіти не може. *Щаслива людина двадцятого століття – це людина з грішми*. Оскільки наша віра в загробне життя як винагороду занепала швидше, ніж ми досягли можливості творити як винагороду життя сучасне, спонукана дорівнятися до зразка сильна як ніколи» (курсив мій. – О. П.) [7, с. 64–65].

Як типова представниця «Більшості» Серафима бажає того, що належить іншим – їй імпонує чужий спосіб життя з усіма привілеями, інструментом для реалізації чого стають уміння персонажа труїти. Власне головна героїня існує за законами свого капіталістичного часу, де зло, як переконує Джон Фаулз, «полягає не в особистому щасті, а в особливому особистому привілеї, який витікає з несправедливого суспільного привілею. Велике зло капіталізму в тому, що при ньому у нас не тільки немає однакового доступу до джерел щастя, але створено світ, у якому *головне джерело щастя – мати доступ до них*. Не просто яблука в саду, які є об'єктом заздрості тих, кого не впускають: вони більше навіть заздрять самому праву увійти до саду. Вони прагнуть бути членами клубу з обмеженим доступом якраз через те, що він доступний небагатом, а не через можливості, які він надає» (курсив автора. – О. П.) [7, с. 94–95]. Шлях Серафими до «джерел щастя» – це застосування власних спроможностей спокушати й позбавляти життя людей різних соціальних шаблів, де вони займають авторитетну позицію чи спроможні виконувати необхідні для реалізації плану героїні дії: начальник берегової охорони Костя Перепаденко (Атас), колишній кримінальник, сутенер, – лідер бандитів у містечку дівчини; брокер Василь Ісаакович (Шпуля) – старий шахрай, гомосексуаліст; вурка Фікса, майор Реус, олігарх Хрустенко та інші. По суті, героїня роману Олеса Ульяненка, реалізуючи одне вбивство за іншим, є ілюстрацією категорії зла в експресіоністичній площині.

Реальне зло Серафими як особливий особистий привілей володіти смертю й отримувати насолоду від подібної влади стає наслідком незадоволення потреб – ключовою бачиться потреба персонажа в любові, якої вона не зазнала ані з батьківського боку («радянські» батьки переймаються фізіологічними потребами, натомість життєвий простір дитини обмежується підвалом, у якому відбувається входження до великого світу через перші імітації любові й алкоголь), ані з боку численних коханців, що у випадку з персонажем супроводжуються негативними емоціями печалі, туги й суму («Серафима відразу піднімає голову: *туга-печаль, зелена, як вода у серпні, стоїть у її очах*. Лізка проходить коло і повертається. Їй не відомо, для чого папірці, але зрозуміло, чому Серафима сидить біля вікна, весь час біля вікна, і *жовтий сум колишеться за її плечима* – тонкими і ніжними» (курсив мій. – О. П.) [6, с. 29]). Подібні емоції є актуальними для головної героїні у зв'язку з її світопочуванням – самотністю: «Вона сидить на пагорбі. Тут достобіса всілякої трави. Небо кришиться об каміння і зарості верболозу. Серафима ходитиме сюди день у день, тоді, коли у неї вистачатиме часу. Вона збиратиме зелений запашний болиголов, викопуватиме довгі, роздвоєні, як язик змії, корені аконіту, ламаючи рожеві, ще дитячі нігті, викопуватиме кореневища дурману. Потім сидітиме на пагорбі, склавши ноги по-турецькому, і *печально проведжатиме сонце*. Саме тут вона *знає, що таке печаль*. Як відчуття відстані до сонця, чи знання того, що треба кудись летіти чи йти. Це неймовірно приходило, коли всі отруйні трави лежали, дбайливо укутані в ганчірочки, на зеленому шовковому покривалі. І вона не запитувала, для чого це і звідки прийшла потреба в цьому. *Тому, що їй не було у кого запитувати*» (курсив мій. – О. П.) [6, с. 40].

Негативні емоції персонажа є складовими почуття ненависті до інших – основи емоційної сфери Серафими, яке формується за принципом протесту: неможливість задовольнити потребу в любові підміняється можливістю задовольнити потребу інакше – в нелюбові, отримуючи насолоду (задоволення) від влади над чужим життям, володіння смертю і таким чином реалізуючи помсту за вчинену образу (самотність, відсутність справжнього людського тепла): «Коли збирала зілля, готувала, заливала готову отруту в темні кольорові слоїки, весь час збуджувалася. Вона до кінця роботи не могла притлумити в собі відчуття – з іскристими флюїдами смерті. Серафима не знаходила чоловіка, на котрого б могла перенести все це, а тому довго після своєї праці мастурбувала. Але й це не задовольняло її. Тому вона ходила уздовж ріки, наче шукаючи відповіді своїм почуттям. І потрібне прийшло, вихід знайшовся: *несподівано лють, яскрава, як вибух, розляглась від голови, ударила в живіт, підняла високо її груди*. Серафима відчула, як тіло *наповнюється силою, і подивилася на місто, скригнула зубами*. І цього разу зрозуміла, що *йде саме тим, правильним, шляхом, що його вона обрала кілька років тому*» (курсив мій. – О. П.) [6, с. 52]. У соціумі така людина розглядається як унаочнення зла, на що вказує у випадку з Серафимою чи не єдиний по-справжньому щирий в своїх почуттях до неї персонаж – Север'ян: «Вона (Серафима. – О. П.) вис, лається диким матом. Обличчя перекошене, нігті обламано, з-під них сочиться кров, вирячені очі мов оловом налилися, але він не бачить там безумства, *він бачить зло, справдешнє зло*, яке пропустив. Вона рве халат на грудях. Б'є себе, гатить головою до стіни. Вона починає стоячи мочитися на килими. Потім навалює велетенську купу лайна» (курсив мій. – О. П.) [6, с. 190–191].

Зло ульяненківської Серафими співзвучне злу, до якого звертається в романі «Колекціонер» (1963) англійський письменник Джон Фаулз. Автор філософської праці «Арістос» коментує мету свого роману, як спробу проаналізувати у формі притчі окремі наслідки протистояння в суспільстві «Меншості й Більшості»: «Клефт, викрадач, чинив зло, але я намагався показати, що його зло було значною мірою – а можливо, і цілком – результатом поганого виховання, підлого оточення, сирітства – всіх факторів, непідвладних його контролю» [7, с. 12]. Як результат відповідного виховання можна розцінювати й реальне зло Серафими, мати якої, будучи вчителем хімії, допомагала розвивати здібності своєї дитини, що призведуть до незворотних наслідків.

Проте письменник негативний аспект свідомих зусиль жінки-персонажа, спрямованих на знищення, яка сприймається оточенням за ворога людського роду, уособлення світового морального зла – сатану, уписує в контекст «боротьби за людину» (О. Соловей). Смерть Серафими, передбачувана її жертвами та безпосередньо героїнею у релігійно-міфологічному ракурсі («І, напевне, тоді, нипаючи холодно-здивованим поглядом у купах зелені, у світло-срібних клубках червненого дня, вона зрозуміла, що і цей круглоголовий відчув її, наче й сам був жінкою, і в його тверезих очах всілася вся та жіноча каламутина [...]. [...] Вона краєм ока спостерігала за павутиною рота чоловіка у комбінезоні, за його нерухомим поглядом, за його очима, що дивилися без злості, без ошуканства, але так, як у людини, яка намацала необхідний їй предмет. Несподівано кругловидий зник, покинувши її стояти у червеному полудні, і жінці видалося, що її дійсно щось полишило, чи вона те “щось”, утратила. По-дитячому провела рукою по чолі і затримала її, мружачись від різкого сонячного проміння, що пробивалося крізь пальці; повільно прибрала руку і так стояла – струнка, дорого вбрана, з пір’ям мелірування у каштановім волоссі, доки хтось не рушив до неї назустріч, і аби вона на правду вірила в Бога, то неодмінно сказала, що це вийшов на прогулянку гунявий дрібний біс: кирпатий, ще хлопчисько – саме ластовиння, наче кукурудзяні пластівці, надавало його обличчю дитячості. Він стояв за крок від неї, протягував руку і легенько брав за лікоть» (курсив мій. – О. П.) [6, с. 5]), – своєрідна відповідь Бога як вищого морального начала на людську беззаконність, на що вказує й висновок самої героїні: «Коли лікар запитує її, чи вірить вона в Бога, Серафима не задумуючись відповідає: “Напевне щось є, але Бог не вірить у мене» [6, с. 216].

Вибір людини на користь реального зла у романі Олеся Ульяненка «Серафима» зумовлюється письменницькою стратегією художнього зображення причин і наслідків суспільної деградації, яка бере начало зокрема і в радянській дійсності, над чим і працює позачасовий та позанаціональний мистецький експресіонізм, зберігаючи і виражаючи певні первинні принципи людського існування, прагнучи відновити його органічність.

Джерела

1. Соловей, О. Заборонена правда (Ситуація українського письменника в 2009-му році) / О. Соловей // Оборонні бої: статті, рецензії, есеї / Олег Соловей. – Донецьк : Видавництво БВЛ, 2013. – С. 32–44.
2. Соловей, О. Гріховна траєкторія краси : [рецензія на роман «Серафима»] / О. Соловей // Олесь Ульяненко: навчальні матеріали до основного курсу («Новітня українська література»). Частина 1 / уклад. О. В. Пуніна. – Донецьк : ДонНУ, 2014. – С. 57–66.
3. ІН примітні процеси в культурі України: пошук перспектив (Надія Степула, радіо «Свобода», 20 квітня 2007 р.) // Олесь Ульяненко. Без цензури: інтерв’ю. – Київ : Махаон-Україна, 2011. – С. 114–118.
4. Чуприна, Є. Олесь Ульяненко «Серафима»: не читайте, якщо ви не мазохіст [Електронний ресурс] / Є. Чуприна // Сумно : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://sumno.com/article/oles-ulyanenko-serafyma-ne-chytajte-yakscho-vu-ne/> (дата звернення: 20.07.2016), вільний. – Назва з екрана.
5. Куннас, Т. Зло. Розкриття сутності зла у літературі та мистецтві / Тармо Куннас ; пер. з фін. І. Малевич, Ю. Стояновської. – Львів : Вид-во Анетти Антоненко; Київ : Ніка-Центр, 2015. – 288 с.
6. Ульяненко, О. Серафима : роман / Олесь Ульяненко. – Харків : Фоліо, 2013. – 217 с.
7. Фаулз, Д. Арістос / Джон Фаулз ; пер. В. Мельника. – Вінниця : ПП «Видавництво “Тезис”», 2003. – 340 с.

Людина на тлі епохи (досвід реалізації проекту з усної історії)

Н. І. Слободянюк

У статті подано відомості про досвід реалізації проекту з усної історії на теренах Вінницької міської централізованої бібліотечної системи. На основі практичного матеріалу автор виявляє окремі характерні риси повсякденного життя вінничан за радянських часів, демонструючи приклад використання усних джерел при вивченні історії повсякденності.

The information about the experience of oral history project realization in the Vinnytsia City Central Library System is given in the article. On the basis of practical material the author identifies separate features of the Vinnytsia residents' everyday life in the Soviet times, demonstrating the example of oral sources in the process of daily routine history learning.

Ключові слова: історія повсякденності, радянська повсякденність, усна історія, повсякденне життя вінничан.

«Людина на тлі епохи» – проект, започаткований у Вінницькій міській централізованій бібліотечній системі авторським колективом у складі завідувачки бібліотеки-філії № 1 О. М. Вергун, головних бібліографів ВМЦБС Л. П. Домашевської і Н. І. Слободянюк. Проект реалізується у співпраці з істориком, громадською діячкою О. І. Романюк. Його мета: 1) виявлення характерних рис повсякденного життя вінничан за радянських часів, 2) розширення уяви про функціонування тогочасних бібліотек, 3) з'ясування, як трансформувалася свідомість радянських громадян в часи кардинальних політичних зрушень, що призвели до утворення незалежної Української держави.

Реалізацію проекту розпочато 21 травня 2016 року. Вибір перших респондентів був випадковий. Інтерв'ю проводились без опитувальників, і являли собою біографічні оповіді. Кореспонденти у хід розповідей не втручалися, лише задавали їх загальну спрямованість. За чотири місяці в опитуванні прийняли участь п'ять респондентів, з ними було проведено дев'ять інтерв'ю.

Троє респондентів – давні і постійні читачі бібліотеки-філії № 1: 1) Неля Григорівна Мирончак, 1947 року народження, журналіст за фахом, 2) Наталія Миколаївна Косич, 1953 року народження, бухгалтер за фахом, 3) Маленко Іван Мусійович, 1939 року народження, інженер за фахом.

Інші респонденти в різний час працювали (працюють) у стінах нашого закладу. Ніна Іванівна Кисельова, 1940 року народження, розпочала свою професійну діяльність у Вінниці 1974 року з посади завідувачки відділом центральної міської бібліотеці, а згодом очолила ВМЦБС, пропрацювавши на посаді директора до 2003 року. Віра Іванівна Лебедєва, 1961 року народження, є фахівцем бібліотеки-філії № 8, а розпочинала свій трудовий шлях у бібліотеці-філії № 20.

В статті на основі окремих інтерв'ю досліджуються деякі характерні риси повсякденного життя вінничан за радянських часів. Дана стаття містить лише перші підсумки проведеного дослідження.

Характеризуючи радянське минуле, респонденти виділяли як позитивні, так і негативні особливості епохи. Двоє респондентів (Н. Г. Мирончак та Н. І. Кисельова) характерними рисами радянської повсякденності вважають високі моральні засади суспільства, перевагу колективізму над індивідуалізмом, що проявлялася, зокрема, в самовідданій праці на благо людей; високі соціальні стандарти (безкоштовні освіта, медицина, житло), гарантоване працевлаштування за фахом з достойним рівнем заробітної плати. У цих респондентів різко негативне ставлення до огульного очорнення радянських часів. Н. Г. Мирончак: «Немає жодного народу без чорних плям в історії, немає жодної людини без гріхів – ми не святі. Оглядаючись на минуле, я дуже осуджую, да прямо таки осуджую тих людей, які не подумавши, не зваживши, не подивившись навіть в історію свого роду, своєї сім'ї гудять, і гудять, і гудять все, що було в минулому. Але ж що таке країна, держава – це ми, кожна сім'я, кожна родина, кожна людина. От ми там жили, наші батьки, наші діди, наші прадіди... Це ж не щось абстрактне – стіни будинків, якісь скали, що ми їх осуджуємо, якісь явища природи. Це люди, у кожної людини там коріння». Негативні риси радянської повсякденності дані респонденти розглядають, як тимчасові недоліки, які згодом можна було усунути.

Різко негативний погляд на радянське минуле у респондента І. М. Маленка. Демократичний устрій він вважає основою життя. Тогочасна повсякденність у Івана Мусійовича асоціюється виключно з негативом – голодоморами, репресіями, Соловками, тотальним дефіцитом, андроповськими каральними заходами щодо посилення трудової дисципліни. На думку І. М. Маленка тиск командно-адміністративної системи є істотним впродовж усього періоду існування СРСР. Навіть в період брежнєвського правління респондент не бачить якогось послаблення репресій.

І. М. Маленко: «На жаль, коли я був в Кіровограді, я чув від близьких людей: «От ця гнила демократія. От у нас нема хазяїна. Та тільки піймали і треба от раз – і давай на Соловки». Так, хазяїн треба, але тут же – «демократія гнила»... Ну що з того, що в нас буде такий хазяїн як Путін... Оце багато людей у нас цього хочуть. Так от про ті роки. В 30-х роках пішли голодомор, ці всі «на Соловки, на Соловки»... Брежнєв – знов таки Соловки, всіх прикручують... І таким чином воно було. Ми відчували це, особливо, коли Брежнєв помер, коли пішли оці усі – Черненко, Андропов та інші; ці всі репресії, ці всі загони, особливо коли по електричкам шастали і т. д. Це важкий був час, тобто коли нічого у нас не було. Треба було, або в Москві там набирати й сюди возити, що я теж робив, або в Київ. Моя бідна дружина теж виїздила в Київ, значить, і там привозила, щось там їсти...».

Респонденти Н. Г. Мирончак та Н. І. Кисельова вважають, що незаконні репресії цілком на совісті місцевих органів влади та пересічних громадян, які писали наклепницькі доноси із меркантильних міркувань (зздрість, помста, бажання привласнити чужі блага, зробити кар'єру тощо). Ми задавали респондентам питання, чи зустрічали вони на своєму життєвому шляху репресованих. Н. І. Кисельова: «Ну я, наприклад, серед своїх знайомих не знаю, не бачила. Один раз тільки бачила, коли ми приїхали перший раз в Іваново [на батьківщину чоловіка]. Прийшли ж там гості. І прийшов дід – лисий такий, якийсь сусливий. І мені ж було дуже цікаво - він же, кажуть, з Сибірі приїхав! Мені було цікаво, за що він там сидів. А він говорить: «Ну так я ж троцькист!». Ви уявляєте, людина з таким рівнем освіти, що він це слово і то неправильно говорив – «троцькист». Сидів, десять років отбухав в Сибірі і повернувся. Були випадки естественно... З моєї точки зору це дуже часто робили місцеві і сусіди в тому числі. І вряд лі це аж на самому верхньому там рівні. Дуже часто це робилося на місцевому рівні. Хтось комусь не вгодив. Хтось щось завинив перед кимось. Ну і все рівно в такому масовому порядку... Ну що, у вас було таке? Ну не було, щоб прямо так кожного хватили. Мені здається, що перебільшено і набагато перебільшено».

Окремі епізоди воєнного лихоліття збереглися у пам'яті Н. І. Кисельової та І. М. Маленка. Ці часи принесли у їх родини багато горя. Н. І. Кисельова: «Я дитина війни, народилася 24 березня 1940 року, фактично батька свого я не знаю... Батько загинув в перші дні війни. Він, як вчитель математики, приймав участь – на Західній

Україні є таке невелике місто Володимир-Волинський – там інтелігенцію таку зібрали на навчання військово... І там їх, голих і босих, захватили і... Тому я батька не знаю. І взагалі, я з класу, в якому тільки в одній дівчинки був батько. А ми всі – безбаченки. Пам'ятаю, як мама вже зі мною переїхала до бабулі, до свекрухи своєї, для того, щоб якось врятуватися. А у бабушки був великий хороший будинок і завжди його хтось займав. Той хто заходив у Новоград-Волинський, то завжди у нас були - то партизани, то німці, то румуни... Я пам'ятаю Ковпака, штаб Ковпака, вони якраз звільнили цю частину України. Я таке мале було, білоголове, мабуть я їм нагадувала своїх дітей. Вони мене носили, я їм співала, музика грає. Вони мені подарували ще відерце таке з цукром. Це було таке багатство! Добре пам'ятаю, як вони від'їздили потім на конях, ці тачанки... Через те мені не зрозуміло, як можна пам'ятник Ковпаку зняти, зруйнувати... Пам'ятаю [звільнення міста] – страшні бої були, – як німців притиснули до Случа (це річка в Новоград-Волинському), прямо в воду [скинули]... Квартиру нашу розбомбили прямо в перші дні війни, в мене нічого не залишилось. Чому в мене немає навіть фотографії батька – все згоріло. І мама добиралась, щоб врятуватися, а це далеченько».

Війну родина Маленків зустріла в Кіровограді. Микола Мусійович згадує: «Я народився 1939 року, 18 листопада. Дитинство... Як ви знаєте війна уже була. Батька нашого 44-го році угнали в Німеччину чи десь там. Довгий час було невідомо, де він знаходиться. Мою старшу сестру теж десь у 42-му році, теж угнали в Німеччину. Вона там працювала аж до 45-го року. Мій старший брат, самий старший, - нас четверо братів, 1926 року, його в 44-му році забрали в армію – йому було уже 18 років на той час, і в той же рік він загинув у Польщі на Сандомирському плацдармі. Відразу, декілька місяців він тільки побув – і загинув...».

Повоєнні роки у пам'яті респондентів асоціюються з розрухою, голодом, але держава про людей дбала – забезпечувала роботою, дахом над головою. Окремі підприємства виділяли своїм робітникам пайки. Н. І. Кисельова: «Гута - було таке приміське невелике поселення, до війни це була німецька колонія. Нам дали таку квартиру і ми жили... Мама працювала на залізниці, ну і ми трішки краще жили через те, що залізничникам давали пайки». Батьки були зайняті на роботі, тому вихованням дітей займалась школа. За спогадами респондентів (Н. І. Кисельова, Н. Г. Мирончак) учительство в повоєнні роки було швидше за все не роботою, а високим служінням. Вчитель вкладав в дітей всю душу. Н. І. Кисельова: «Я тільки зараз розумію, наскільки це були віддані своїй справі люди... Батьки були цілий день на роботі, діти були самі, без особливого догляду. А вчителі... фактично цілий день, і вечір, і ранок займались нами. Були дівчатка зовсім непередготовлені. І наскільки серйозно вчили. Нікому навіть в голову не приходило, що потрібно платити за це... Коли вже вчилися мої діти уже починалась оця свистопляска, і мене це дуже дивувало – як так можна до роботи відноситися. Ті вчителі, які працювали у той час, були зовсім іншими людьми...».

І. М. Маленко: «Після закінчення війни ми залишились – мати, мій молодший брат Борис. Він 42-го року народження. В вісім років я пішов у 26-ту [Кіровоградську] школу і закінчив її у 54-му році. Без відзнак, хоча вчився я непогано. Але були зриви у мене якісь завжди, коли я якісь екзамени здаю, чи що, інколи буває, що все чудово, все відмінно, а потім якийсь зрив і я отримую, наприклад, трійку замість п'ятірки. Босоноге дитинство без батька одна мати тільки. Поки вона працювала десь в «Заготзерно» – латання мішків для зерна. Потім після війни повернулася додому [з полону] старша сестра Ліда. Так ми й жили. Дуже важко було. Не завжди їсти було що. Дуже добре пам'ятаю, що коли поспіють влітку вишні, шовковиця, якщо єсть кусень хліба, то от так якраз з вишнею, або шовковицею і їли. Добре пам'ятаю, ми весь час гралися на вулиці. На гроші грали, на пера, на гудзики...».

Серед негативних явищ радянської повсякденності один з респондентів назвав побутовий націоналізм. Н. І. Кисельова: «Я дружина військового і в той час ми жили в Лієпає [Латвія]. Роботи практично там дуже багато, але треба знати мову, якої я не знала. Які мої враження [про Прибалтику]? Наскільки багато дала радянська влада Прибалтиці! Ми коли приїхали туди, це були небо і земля. Якщо порівнювати з Україною, з Росією і порівняти з Лієпає – це зовсім інше. На кожний хутір асфальтована дорога – це мене вразило. Ну де ви на Україні бачили асфальт прокладений в село. А то стоїть хутір – два будиночки і асфальтова дорога до нього. І світло, електрика. Де у нас це було? Нічого не було! Вразило наскільки нормально було поставлено питання [забезпечення]. Вони спочатку забезпечували свою республіку, а потім, що залишалось здавалось в союзний бюджет. Через те у них зовсім по іншому люди жили матеріально. До нас [ставлення яке було]? Я вам розкажу випадок. Я поліщучка, я гриби люблю. Я загітувала там своїх сусідок і ми пішли. А грибів там море! Ми заблудились. Пішов дощ, а там такі холодні дощі. І ми вже ідемо і не знаємо куди. Грибів набрали море, донести не можемо і не можемо повернутись в містечко військово. І топали ми в протилежну сторону. Дуже зраділи побачивши трактор. Тракторист – молодий парень. Ми підійшли до нього, щоб він нам показав куди іти додому. Він сходу визначив хто ми і показав прямо протилежну сторону. І ми протопали кілометрів десять. Замерзли... Я ніколи цього не забуду. А на зустріч машина військова – кунг. Зупиняється, виходить цей військовий, ну з нашого містечка. Каже: «Боже, а це що таке? Куди це ви?». А ми кажемо: «Додому, в військово містечко». А він каже: «Та ви вже кілометрів десять в протилежну сторону пройшли!» Ви уявляєте? Оце про ставлення до речі! Дальше. Моя Света [дочка] захворіла. Треба було молоко. Підхожу. У них же корови просто так пасуться, прив'язані, трави там море, всього хватає. Прошу – молоко в них точно є! Не, не дає молока. Каже: «Не, нема». Наговорив сім бочок арестантів, молока не дає. А потім щось ми заговорились і він почув, що я з Чернігова. А, Чернігів, то ж це – Україна! І каже: «А, так ви такіє угнетённые, как и мы». І молоко появилось, і яйця появились, ну все появилось! От вам два приклади. Один – показав дорогу не в ту сторону – жінкам, які замерзли, но з військового містечка! Хоча вони жили набагато краще. Там магазини були такі, як зараз магазини. Ми там жили п'ять років... А потім переїхали

на Україну. То я, незважаючи на те, що там краще, така щаслива була!». В цьому уривку привертають увагу такі особливості радянської повсякденності, як відсутність асфальтованих доріг та вуличного електричного освітлення в селах і невеличких райцентрах, а також дефіцит товарів народного вжитку.

Людська пам'ять розповідає не просто про події минулого, а й про ставлення людей до них, про цінності минулого часу. Тому усні розповіді дають змогу крізь призму історії життя пересічної людини розширити уявлення про характерні особливості існування всього радянського соціуму.

Джерела

1. Кисельова, Н. І. Ніна Кисельова. Спогади [Електронний ресурс] : [відеозапис спогадів] / Н. І. Кисельова // YouTube. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/channel/UCSdpi5kjoX7stePNkjoaKdg>. – Назва з екрана. – Дата публікації: 11.10.2016.

2. Маленко, І. М. Іван Маленко. Спогади [Електронний ресурс] : [відеозапис спогадів] / І. М. Маленко // YouTube. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=QrBtk3lWYs4&feature=youtu.be>. – Назва з екрана. – Дата публікації: 10.10.2016.

3. Мирончак, Н. Г. Неля Мирончак. Спогади. Фільм 3 [Електронний ресурс] : [відеозапис спогадів] / Н. Г. Мирончак // YouTube. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=98z7120XOpk&feature=youtu.be>. – Назва з екрана. – Дата публікації: 10.10.2016.

Машинобудівники Донбасу (1980-ті рр.): усні історії

О. Г. Остапчук

У статті представлена спроба реконструкції антропологічного портрету робітника машинобудівної галузі Донбасу в 1980-ті рр. на матеріалах усної історичної джерел. Розглядаються особливості та складові радянського повсякдення молодого фахівця галузі в зазначений період.

In the article provides an attempt of reconstruction of anthropological worker's portrait of Donbass' machine-building industry in the 1980-th on basis of oral historical sources. Author has presented the features and the components of Soviet everyday of young specialists of industry in specified period.

Ключові слова: повсякдення, усна історія, машинобудування, молоді спеціалісти, Донбас.

Вивчення повсякденних практик радянського робітництва, особливо його молодшої частини, є питанням надзвичайно цікавим. Адже, як зазначає О. Коляструк: «Актуалізація проблематики повсякдення радянського минулого зумовлена й розвитком власне історичної науки, оскільки ні державницька, ні тоталітаристська, ні модернізаційна історичні концепції вичерпно не розкрили феномену радянського минулого, не повністю відповіли на питання щодо його сутності в людському вимірі» [1, с.70]. Також звернення до усної історії радянського, безперечно, становить науковий інтерес, «...оскільки цікавими є не лише оцінки й уявлення як такі, а їхній зв'язок з практичною поведінкою у конкретних історичних, соціальних та біографічних умовах» [2].

В історичній літературі досить повно представлений антропологічний зріз такої робітничої категорії як гірники Донбасу [3]. Натомість, реконструкція повсякдення машинобудівників регіону в останнє радянське десятиліття має фрагментарний характер і потребує вивчення. Метою даного дослідження є здійснення аналізу радянського повсякдення робітника машинобудівної галузі Донбасу в 1980-ті роки. Стаття написана на основі спогадів робітників заводу засобів пилотажу м. Красноармійська Донецької області, які, на нашу думку, допоможуть скласти уявлення про життя машинобудівника в той час. Головним чином увага буде зосереджена на робітниках, які тільки-но отримали фах та почали працювати на початку 1980-х рр.

Усні свідчення дозволяють нам створити візуальний образ молодих людей, яким на той час виповнилось 20–28 років, вони здобули вищу чи середню спеціальну освіту за машинобудівною спеціальністю та перше місце роботи отримали за направленням від учбового закладу або приїхали працювати на заводи Донбасу за власним бажанням. У нашому випадку респонденти працювали на заводі, який був збудований у 1978 році. 2/3 опитаних – це люди приїжджі, географічно – зі всього колишнього СРСР. Їхали працювати на завод, тому що «послали по направленню с інститута» [4], але переважно через те, що «вместе с рабочим местом предоставляли жилье» [5]. Для більшості респондентів цей період – це перш за все один з найкращих періодів їхнього життя, час дорослішання та формування досвіду. Завод ставав першим місцем працевлаштування для молодих людей, які тільки отримали дипломи про здобуття машинобудівної освіти, і в вагомій частині спогадів підкреслюється, що люди часто працювали на одному заводі до виходу на пенсію. За свідченням однієї з респонденток, «когда пришла работать, не ощущала существенных трудностей производственного характера, так как всегда могла получить поддержку и совет более опытных товарищей по цеху» [6]. Підкреслюється колективіський принцип як важлива складова трудових взаємовідносин: «На заводе было четкое ощущение коллектива» [7]. Цікавим видається те, що ідеологічне виховання та шляхи його реалізації, як-то збори парткомів чи лекторії сприймалися як даність, що «особливо не заважала», а участь у соціалістичному змаганні розглядалась, як можливість отримати додаткову матеріальну винагороду, хоча і з вірою в те, що «ми будували комунізм». Заробітна плата в цілому влаштувала,

в середньому для молодого фахівця з вищою освітою вона становила 120–150 крб. У багатьох спогадах є згадки про те, що «по порівнянню з робочими ітр получали в рази менше; у мене, спеціаліста с высшим образованием было 130 руб., у рабочего – 300. Хотя текучки кадров из-за этого не было» [8].

Але труднощі все ж таки були, в основному саме в площині облаштування побуту. Переважна частина респондентів вказує на проблему постачання продуктами харчування та промисловими товарами. «Не знаєм, як успевали, но в очередях стояли все», «в 6 часов утра занимали очередь за молоком, вопрос: почему так? не возникали, все так жили...» [9]. Гострою проблемою було влаштування дітей до дитсадків, до них записувати дитлахів потрібно було заздалегідь. Про це повідомляють як жінки-респонденти, так і чоловіки.

Цікавими є спогади про проведення дозвілля та відпочинку. Респонденти згадують про відпочинок на вихідні в місцях публічного відпочинку, наприклад, у парку або будинку культури. Великою популярністю серед молоді користувались танці, так звані «вечори відпочинку», спільні культпоходи до кінотеатру, «посиденьки» під магнітофон [10]. Влітку виїздили відпочивати на море. Також профспілковий комітет заводу часто організовував поїздки «вихідного дня». Досить велику частину вільного часу машинобудівники присвячували читанню газет і журналів і були активними передплатниками. Без сумніву, переважну частину свого часу робітники проводили на роботі, тому не дивно, що саме тут молоді люди часто влаштовували своє приватне життя: знайомилися, заводили стосунки та створювали сім'ї. Є згадки про те, як іноді завод спостерігав за любовними перипетіями та «трикутниками», хоча це і не схвалювалось більшістю [11].

Підсумовуючи, слід зазначити, що лейтмотивом всіх без виключення наративів є теза про те, що «ми жили життям заводу, добре працювали, а завод про нас завжди турбувався, жалкуємо за тим часом» [12]. І, мабуть, слушною, але без засудження, в цьому випадку, видається думка І. Прохорової: «Этот нынешний тон ползучей ностальгии – не по реальному Советскому Союзу, а по той жизни, которая ассоциируется со стабильным, неподвижным, молодым существованием... Люди сначала вспоминают свою молодость, а потом воспринимают как реальность, что жили бедно, зато все были чудесные и духовные» [13].

Таким чином, застосування усних наративів дозволяє розкрити широке коло аспектів з повсякденного життя молодого машинобудівника в останнє радянське десятиріччя, особливою складовою якого виступає саме виробниче повсякдення, життя «життям заводу».

Джерела та література

- 1. Коляструк, О.** Історія радянської повсякденності: актуальність вивчення в умовах декомунізації / О. Коляструк // Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел : зб. матеріалів Всеукр. наук.-теорет. семінару, 14–15 трав. 2015 р., м. Вінниця / редкол.: О. А. Коляструк (відп. ред.), Н. В. Жмуд (відп. секретар), Т. Р. Каросва. – Вінниця, 2015. – С. 69–75.
- 2. Мусієздов, О.** Про феноменологічний погляд на радянське [Електронний ресурс] / Олексій Мусієздов // Україна модерна : міжнар. інтелектуал. часоп. : [веб-сайт]. – Електрон. дані і програми. – Режим доступу: <http://bit.ly/2ef2yux> (дата звернення: 11.10.2016). – Дата публікації: 05.05.2016. – Назва з екрана.
- 3. Герасимова, М. С.** Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр. : автореф. дис.... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. С. Герасимова. – Донецьк, 2007. – 20 с.
- 4. Ізмайлова, К. В.** Повсякденне життя шахтарських родин Донбасу у середині 1960-х – середині 1980-х рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. – Донецьк, 2012. – 19 с.
- 5. Кузіна, К. В.** Соціально-економічні процеси у монопрофільних шахтарських містах Донбасу (1950–1980-ті роки) : монографія / К. В. Кузіна, З. Г. Лихолобова. – Донецьк, 2010. – 335 с.
- 6. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття / за ред. З. Г. Лихолобової.** – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 339 с.
- 7. Інтерв'ю з Людмилою Олександрівною С., 1960 року народження, м. Красноармійськ, Донецька область.** Запис: 09.07.2015 р.
- 8. Інтерв'ю з Миколаєм Івановичем К., 1954 року народження, м. Красноармійськ, Донецька область.** Запис: 21.06.2015 р.
- 9. Інтерв'ю з Людмилою Олександрівною С., 1960 року народження, м. Красноармійськ, Донецька область.** Запис: 09.07.2015 р.
- 10. Інтерв'ю з Валентиною Василівною Л., 1959 року народження, м. Красноармійськ, Донецька область.** Запис: 02.08.2015 р.
- 11. Інтерв'ю з Людмилою Олександрівною С., 1960 року народження, м. Красноармійськ, Донецька область.** Запис: 09.07.2015 р.
- 12. Там само.**
- 13. Інтерв'ю з Єлизаветою Іванівною К., 1960 року народження, м. Київ.** Запис: 15.05.2015 р.
- 14. Інтерв'ю з Людмилою Олександрівною С., 1960 року народження, м. Красноармійськ, Донецька область.** Запис: 09.07.2015 р.
- 15. Інтерв'ю з Ніною Олександрівною С., 1960 року народження, м. Красноармійськ, Донецька область.** Запис: 05.09.2015 р.
- 16. Прохорова, И.** Музей запахов социализма излечил бы старшее поколение от ностальгии : спецматериалы / И. Прохорова // Rus2web : платформа для независимых журналистов и граждан. репортеров : [веб-сайт]. – Електрон. данные и программы. – Режим доступа: <http://bit.ly/2e535zC> (дата обращения: 12.10.2016). – Дата публикации: 23.08.2016. – Заглавие с экрана.

Юлія Грош: портрет бібліотекарки, краєзнавця й директорки музею у дзеркалі часу

О. А. Юрчишина

У статті йдеться про життєвий шлях і подвижницьку діяльність Юлії Всеволодівни Грош – бібліотекарки, краєзнавця, фундаторки й першої директорки музею С. Руданського (с. Хомутиці на Вінниччині).

The article refers to the life and selfless work of Yulia Vsevolodivna Grosh – a librarian, local historian, the founder and the first director of the museum named after S. Rudanskyi (Homutyntsi village in Vinnytsia region).

Ключові слова: бібліотекарка, фундаторка і директорка музею С. Руданського, двічі лауреатка Всеукраїнської літературно-мистецької премії імені Степана Руданського.

Як найбільшу реліквію зберігаю листи, написані рукою Юлії Всеволодівни Грош – від них віє непідробною інтелігентністю, інтелектом, а ще добротою й людяністю... Для мене вона була не лише доброю знайомою, колегою, краєзнавцем, засновницею та першою директоркою єдиного музею Степана Руданського в Україні та й у світі, а й рідною по духу людиною.

Про себе Юлія Всеволодівна розповідала: «Народилася 3 грудня 1925 року в місті Миколаєві у родині вчителя Всеволода Михайловича Богородицького. У 1932–1933 рр. мешкали в Миргороді в старенької бабці на квартирі. Були свідками, як до хати прийшли з тієї комісії, що забирала в людей останні харчові продукти. В бабці був горщик квасолі і той забрали. На свій пайок батько одержував 100 грамів хліба, а я як «иждивенець» – 25 грамів – маленький шматочок, завбільшки з сірникову пачку... На 1-ше Травня, я пам'ятаю, якась добросердна тьотя дала мені корж з лушпиння гречки, цвіту акації і ще чогось... Спас нас батьків брат, який жив у Чернігові, до якого ми переїхали» [8, лист без дати].*

Згодом сім'я мешкала в Полтаві, потім переїхали на Вінниччину. До війни закінчила 8 класів. Упродовж 1945–1947 рр. навчалася у Чернятинському плодово-ягідному технікумі, але не закінчила його – зрозуміла, що майбутній фах – не її покликання. У 1948 р. вступила до Тульчинського технікуму підготовки культурно-освітніх працівників (нині Тульчинське училище культури), який закінчила у 1950 р. За направленням приїхала на роботу до Калинівки на Вінниччині, працювала завідувачкою Калинівської районної бібліотеки для дітей, пересувного фонду бібліотеки для дорослих. У 1951 році за згодою була тимчасово переведена на посаду завідувачки Хомутинської сільської бібліотеки.

«Холодно в бібліотеці, чорнило замерзло. Дві лампи газові: одна – в читальні, друга – в книгосховищі. Читачів, правда, багато було. Доріг ні по селі, ні в райцентр Калинівку не було. Восени ні проїхати, ні пройти. А хати, здебільшого під соломою, а в хатах холодно, стіни мокрі» [8, лист без дати]. В Хомутицях познайомилася з Юрієм Федоровичем Грошем, учасником Другої світової війни. Юлія Всеволодівна згадувала про те, що він приходив до бібліотеки і приносив їй запашні й смачні яблука з власного саду. Згодом вийшла за нього заміж. Побудували хату, посадили сад, виростили трьох синів і доньку. Отож в Калинівку не повернулася, залишилася в селі на все своє життя...

До роботи ставилася сумлінно. Була однією з кращих сільських агітаторів. Часто її з книгами, журналами й газетами можна було побачити на фермах, серед механізаторів, в ланках. Всюди радо її зустрічали, односельці тягнулися до неї, відповідали на ширість і людяність довір'ям і повагою. Працюючи в сільській бібліотеці, дізналася, що в Хомутицях народився поет Степан Руданський. За власною ініціативою розпочала збирати матеріали про Степана Руданського. «Оформила в бібліотеці книжкову виставку на видатну дату поета. Замовили разом із сільською радою портрет С. Руданського. Ось уже був куточок, присвячений поету-земляку» [8, лист без дати]. Від письменників, літературознавців, всіх кому не була байдужа доля української культури, на адресу Ю. В. Грош надходили різні документи й матеріали. Накопичувалися експонати. У 1959 р. з нагоди 125-річчя С. Руданського в одній із клубних кімнат було відкрито літературний музей поета на громадських засадах. Очолити музей Ю. В. Грош. На адресу новоствореного музею надійшло багато вітальних телеграм від діячів науки й культури, мистецтва, педагогічних колективів, студентів. З часом виникла необхідність перейти у більш просторе приміщення. На загальних зборах села всі односельці одностайно проголосували за будівництво окремого будинку для музею. «Жителі села Хомутиці звернулися до райвиконкому по допомогу в спорудженні будинку, де б розмістився музей. В подальші роки за керівництва в селі голови колгоспу А. Вагальюка, виділялася машина для завезення цегли з с. Гушинець. У будівництві музею допомагала, навіть власноручно вантажила цеглу на машину і слідувала за будівельними роботами голова сільської ради Мудрик Марія Павлівна. З районної будівельної організації було виділено в розібраному вигляді фінський будинок, і в 1967 році нове приміщення було готове», – згадувала Юлія Всеволодівна [1, с. 162–163]. До музею в Хомутиці щорічно приїздили з усіх куточків СРСР делегації й окремі відвідувачі, про що свідчать записи у книгах відгуків музею. У своїй статті «Уклін землі Руданського» в районній газеті «Прапор перемоги» від 7 січня 1984 р. Ю. Грош писала: «А скільки листів зібралось за цей час! З шемом у серці переглядаємо листи, які вже стали реліквією. З якою любов'ю до поета і його земляків писали В. Сосюра, М. Рильський, П. Панч. Листи, книги з автографами, телеграми видатних діячів науки, культури і мистецтва – це наша гордість, за те, що наше невелике подільське село привертає до себе таку увагу з боку кращих синів і дочок Батьківщини» [2, с. 4].

У листі-спогаді до українського дитячого письменника Євгена Білоусова Юлія Всеволодівна розповідала:

«Надсилаючи листи з проханням до поетів, письменників України слати на адресу музею вірші, спогади, оповідання, ноти до пісень поета, я всі матеріали, які були надіслані, завезла у Вінницю літературознавцю Потупейку, що працював у педінституті, для підготовки до друку книги про Руданського» [1, с. 163]. Так була започаткована збірка «Степанові Руданському», яка побачила світ у 1968 р. у видавництві «Маяк» в м. Одесі. До складу редакційної колегії видання увійшла Ю. В. Грош. Подвижниця досліджувала родовід Степана Руданського. «У Вінницькому архіві зберігаються книги, які були в старій церкві. Мені було дуже цікаво переглянути ці книги, куди записували священники всі треби, які проводили в церкві: хрещення, вінчання і ін. Ще є записи батька поета Руданського Василя Руданського, який був священником у Хомутинях» [7, лист від 13.10.2003]. Юлія Грош їздила до нащадків поета у Вінницю і старовинний Брацлав. Привезла для музею цінні фотознімки.

Юлія Всеволодівна клопоталася про відкриття в Хомутинях пам'ятника Степанові Руданському. На зборах громадськості села було написано звернення до районного відділу культури, згодом в обласне управління культури, у Міністерство культури України. Якось листоноша вручив Юлії Всеволодівні листа від Івана Макаровича Гончара, у якому відомий скульптор висловив своє побажання створити пам'ятник улюбленому поетові. «Скульптора цікавили фотографії Степана Руданського в профіль і анфас, спомини в книгах очевидців, хомутичан, що поет був високої вдачі. Всі ці риси характеру втілював Іван Макарович у своєму витворі душі і серця», – згадувала вона [3, с. 3]. На кошти Вінницького обласного товариства охорони пам'яток історії і культури було виготовлено погруддя з граніту, яке височіє біля сільської школи, і погруддя з мармуру, яке зберігається в приміщенні музею. У грудні 1969 р. відбулося урочисте відкриття пам'ятника.

Бібліотекарка організувала літературно-музичні вечори, на яких співомовки поета читала не лише молодь, а й люди літнього віку, співали, танцювали. Керувала хором. «Вечори переросли у свята сатири й гумору. І найкраще вони проходили в день народження Степана Руданського, були глибоко змістовними й цікавими. А з роками, десь в кінці вісімдесятих [у 1981 р.]* уперше відбулося районне свято сатири та гумору Степана Руданського.

Правду кажучи, радощам не було меж» [9, с. 2]. До заходів поступово стали долучатися відомі поети й письменники, митці, громадські діячі. А найголовніше те, що такі заходи стали виявом любові й глибокої шани до українського поета.

У Центральному державному архіві-музеї літератури й мистецтва зберігається лист Ю. В. Грош від 22 жовтня 1969 р. до голови Правління Спілки письменників України Олесь Терентійовича Гончара з проханням висловитися щодо доцільності перенесення з Ялти пам'ятника С. Руданському на його батьківщину: «Пробачте, що турбую Вас, але у нас в селі Хомутині виникло непорозуміння. Можливо Ви допоможете нам. Нещодавно з райвідділу культури нам повідомили, що в Ялті, де похований наш земляк Степан Руданський, треба забрати надгробний пам'ятник і перевезти де він народився, тобто в Хомутині. Звичайно ми не проти цього. Цікаво, які причини спонукали до того, щоб забрати його. Говорять, що Массандрівське кладовище знімається. Якщо дійсно це так і надгробку нашого земляка не буде місця, то ми з охотою забрали б, бо він нам дорогий. Якщо ж заміна кращим витвором скульптора, то думається, це недоцільно. Слова написані на надгробку, повністю відносяться до місцевості, де він похований «На чужині не заплаче...» [4, с. 185]. Незадовго надійшла відповідь. Олесь Гончар писав про те, що перевозити пам'ятник не має рації, адже і в Ялті є чимало шанувальників поета.

Подвижниця проводила бесіди з односельцями, заздалегідь визначивши коло запитань, записувала перекази хомутичан про Степана Руданського, збирала матеріали про історію села, його трудівників, сільські ремесла й промисли, ін. Збирала матеріали до музею історії села, який розпочав функціонувати в Хомутинях у 1982 р. Створила альбоми про односельців-учасників Другої світової війни, солдатських вдів. До останніх років свого життя, скільки здужала, збирала свідчення хомутичан про голодомор 1932–1933 рр., історію Хомутинецької церкви: «Зараз я зайнялася записами про давню церкву в нашому селі. Є цікаві матеріали. Треба лише обійти декілька стареньких бабусь» [7, лист від 22.02.2003], «...по папці голодомору ще буду щось трохи збирати. Піду цими днями по фотографію на відкриття пам'ятника» [8, лист від 07.12.2009]. [У 2009 р. в Хомутинях було відкрито пам'ятник жертвам голодоморів]. «Є ще очевидці треба записати взимку. І ще думаю по історії села, сільському господарству, а то трохи записала. Все це цікаво, але вже і здоров'я не те...» [8, лист від 07.12.2009].

А ще була багаторічним кореспондентом Калинівської районної газети «Прапор перемоги». «В спілкуванні з читачами... а це були і вдови, і їхні діти, і фронтовики... брала близько до серця їхні розповіді й писала в районну газету...» [8, лист без дати]. Друкувала свої розвідки про Степана Руданського, статті про діяльність сільського музею, простих сільських трударів, життя сільської громади, історію села, тощо. У 2006 році до Хомутинів приїздив із Феодосії дитячий письменник Євген Білоусов. Працював у сільському музеї, спілкувався з Ю. Грош, яка надала йому багато цікавих матеріалів для його майбутньої книжки «Степан Руданський – поет і лікар» (2008, Тернопіль). У 2008 р. ми разом із правнучатим племінником Степана Руданського О. В. Боржковським, Ю. В. Грош, її правнучкою Русланкою упорядковували могили Стефана Васильовича Комарницького та його дружини Ольги, (сестри поета) в с. Малих Кутищах на Калинівщині, висаджували в ґрунт тюльпани та нарциси. Юлії Всеволодівні було на той час 83 роки. В останні роки життя Юлія Всеволодівна скаржилася на головні болі, зір, тому чи не в кожному листі вибачалася за почерк. Кілька інсультів здолали її життя. 18 травня 2014 року Юлії Всеволодівні не стало...

Все життя Юлії Всеволодівні було сповнене великого подвижництва, самопожертви й наполегливої праці. В листах до О. В. Боржковського писала: «Як швидко пролітають роки! Все ж добре, що вони прожиті не даремно» [7, лист від 29.11.2009], «Я теж відривала відведений на спочинок час для громадських робіт: завідувача

музеєм, керівник хору, основна бібліотечна робота, сількор, агітатор...» [7, лист від 23.11.2010]. А ще була головою місцевої жіночої ради. До 1999 р. працювала директоркою музею Степана Руданського. Достойниця стала двічі лауреаткою Всеукраїнської літературно-мистецької премії його імені. У 2016 р. під час VII Всеукраїнського літературно-мистецького свята імені Степана Руданського в селі Хомутинцях на фасаді музею було відкрито меморіальну дошку Юлії Всеволодівні Грош.

Запам'яталася надзвичайно приємною співрозмовницею, скромною й привітною. Була вдячною, чесною й порядною людиною. Ми разом раділи й сумували. Вона вмiла цікаво розповідати, слухати, могла втішити, розважити, з нею було по-справжньому затишно. «...мені завжди подобалося віддавати свої знання, уміння для покращення життя людей, для їх просвітництва. Мені здається, що я з цим справилася... Все своє життя я намагалася жити так, як вчив мене батько – не забувати ніколи тієї людини, яка зробила тобі добро», – говорила Юлія Всеволодівна [5, с. 7].

Найважливішою заслугою Ю. В. Грош є популяризація життєвого шляху й творчості українського поета-класика й лікаря Степана Руданського. Все своє життя по крихтам подвижниця збирала експонати, які мають і сьогодні значну матеріальну й духовну цінність. Саме вона була фундаторкою, першою директоркою й мудрою хранителькою музею поета-земляка, однією з ініціаторів відкриття пам'ятника поетові у Хомутинцях, зачинателькою літературно-мистецьких свят поета на Вінниччині. Здавня село було колискою нації, джерелом генофонду. Ю. В. Грош примножила славу Хомутинців: сюди приїздили, надсилали листи видатні діячі мистецтва, культури, науки, письменники й поети, щорічно тут відбуваються Всеукраїнські свята сатири й гумору імені Степана Руданського. Юлія Грош була однією з найяскравіших представників сільської інтелігенції другої половини ХХ ст. Незважаючи на складні умови тогочасного сільського життя, в яких їй довелося працювати, вона зробила вагомий внесок у формування культурно-освітнього рівня мешканців села, розвитку їхньої духовності. Її щоденна праця та громадська діяльність були спрямовані на відродження національної свідомості, а створений нею музей став осередком культури й просвіти не лише для односельців, а й для всіх, хто прагне внутрішньо збагатитися, прислужитися рідному народові, рідній Україні.

** У цитуванні збережено стилістику та орфографію Ю. В. Грош. У квадратних дужках примітки від автора статті.*

Джерела

1. Білоусов, Є. В. Степан Руданський – поет і лікар : худож.-док. повість для дітей / Є. В. Білоусов ; худож.: В. Виноградов, В. Пашенко. – Тернопіль : Навч. кн. «Богдан», 2008. – С. 159–166.
2. Грош, Ю. Уклін землі Руданського / Ю. Грош // Прапор перемоги. – 1984. – 7 січ. – С. 4.
3. Грош, Ю. Як творився пам'ятник С. Руданському / Ю. Грош // Прапор перемоги. – 2003. – 11 черв. – С. 3.
4. Лист завідувача музею С. Руданського в с. Хомутинці Вінницької обл. Ю. Грош голові правління СПУ О. Т. Гончару з проханням висловитись щодо доцільності перенесення з Ялти пам'ятника письменнику С. Руданському // Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80-х рр. 20 ст. : зб. док. та матеріалів / упоряд.: П. Т. Тронько, О. Г. Бажан, О. Г. Данилюк. – Київ, 1999. – С. 185–186.
5. Мельник, Г. Її букет нев'янутих квіток / Г. Мельник // Прапор перемоги. – 2003. – 30 квіт. – С. 7 : фот.
6. Мудрик, О. Високе духовне призначення : третього грудня Юлії Всеволодівні Грош виповнюється вісімдесят років / О. Мудрик // Прапор перемоги. – 2005. – 3 груд. : фот.
7. Особистий архів Олексія Боржковського.
8. Особистий архів Ольги Юрчишиної.
9. Спадкоємиця сміхотворця удостоєна обласної премії : з ініціативи Юлії Грош у Хомутинцях побудували музей Степана Руданського // РІА-Калинівка. – 2006. – 1 лют. – С. 2 : фот.
10. Юрчишина, О. Завдяки цій жінці світ більше взяв про Хомутинці / О. Юрчишина // Прапор перемоги. – 2010. – 3 груд. : фот.
11. Юрчишина, О. Слово про хранительку музею / О. Юрчишина // Прапор перемоги. – 1999. – 6 лют.

З історії однієї сільської бібліотеки

С. М. Фрецюк

У статті досліджується історія Червонівської сільської бібліотеки Барського району (нещодавно с. Червоне перейменовано у Грабівці) від витоків її створення у I пол. ХХ ст. до сьогодні. Використано спогади жителів громади, які мали безпосереднє відношення до книгозбірні.

Ключові слова: сільська бібліотека, історія бібліотеки, село Червоне (Грабівці), бібліотечні послуги.

У пропонованому дослідженні простежується історія публічної бібліотеки с. Грабівці (донедавна с. Червоне) Барського району. Її автор, який працює бібліотекарем у цій публічній бібліотеці, віднайшов у Вінницькому державному архіві дані про те, що ще у 1921 році у Червоному працювала школа і хата-читальня [1].

Майже через три століття, невдовзі після закінчення лихоліття Другої світової війни, 21 грудня 1949 року у селі засновується бібліотечний заклад нового типу – сільська книгозбірня. Книжковий фонд стартував з кількості півсотні екземплярів, а згодом досяг показника 2,5 тисячі.

Інвентарна книга Червонівської бібліотеки розпочинається записом: «21 грудня 1949 року № 1. Панас Мирний. Серед степів. – Київ, 1949». До речі, ця книга і нині зберігається у цій бібліотеці як реліквія [2].

Велику кількість книг для бібліотеки придбав за власні кошти Михайло Михайлович Яцков, який і заснував Червонівську бібліотеку. Чимало у справі поповнення літератури допомагали односельчани, що приносили в дар власні книги. У період з березня 1953 р. по кінець травня 1968 р. Червонівський колгосп ім. Горького придбав для бібліотеки 1725 книг [3, с. 31].

Близько трьох десятків років у цій бібліотеці працювала моя мати Фрецюк Павліна Степанівна, яка закінчила Тульчинське училище культури. 25 липня 1984 року за довголітню добросовісну працю від імені Президії Верховної Ради СРСР рішенням Вінницької обласної Ради народних депутатів вона нагороджувалась медаллю «Ветеран труда».

Бібліотека, і передусім у сільській місцевості, спільно з клубом, школою і дитячим садком є важливими закладами виховання людини, формування її особистості. У бібліотеці кожен житель громади має змогу проконсультуватись з приводу пошуку потрібної інформації, вибрати собі видання до душі, розширити світогляд і сферу інтересів. Бібліотечний працівник, у свою чергу, має бути людиною творчою, ініціативною, захопленою своєю роботою, зацікавленою в тому, щоб кожен користувач отримав тут задоволення від знайомства з новим, поспілкувався духовно, відпочив душею [4].

Спілкуючись з односельчанами, я зібрав цікаві свідчення з історії цієї книгозбірні. Одним з таких є спогади жительки Стратій Надії: «Ми з Павліною Степанівною дружили все життя. Концерти були, були бесіди, проводили репетиції вистав, таких як «За двома зайцями» Михайла Старицького, «Мартин Боруля» Карпенка-Карого, «Фараони» О. Коломійця... Виступали у сусідніх селах Каришкові, Перепільчинцях. Співали і вірші розказували. Було, що приїздив до нас на заходи і начальник з відділу культури».

Наймасовіші тематичні вечори для молоді того часу були присвячені Дню народження В. Леніна і Дню перемоги. До 12-ї години ночі (а то і до першої по опівночі) грав на гармошці житель Віктор Білокур. Було дуже весело, багатьох переповнювало почуття піднесення та ейфорії причетності до масштабних процесів розвитку соціалістичної країни.

Поруч з бібліотекою були клумби з чорнобривцями, за якими старанно доглядали. Колгоспне життя вирувало, тож носили на поля, на ферму, на тракторний стан свіжі газети та журнали, щоб у період обідньої перерви трудівники могли переглянути новини [5].

Прусак Світлана Євгенівна, 1939 року народження, згадує про попередницю своєї матері на посаді бібліотекаря Надію Гребенюк: «Завклубом у тих роках працювала Надія Ліщенко, яка разом з твоєю матір'ю у 1957 році закінчила школу, потім мати пішла навчатись у Тульчинське училище культури, яке закінчила у 1961 році. По закінченні прийняла Червонівську сільську бібліотеку після Гребенюк Надії і працювала тут довгий час. Разом із завклубом ми ходили на тік, на ферму, носили кореспонденцію, робили червоні куточки, проводили бесіди з працівниками полів та ферми. Таких працівників, як вони, більше не було. Вони і танцювали, і виступали. Я також з ними виступала, був гарний у нас хор. Як каже моя сусідка, «такого вже не буде, як було». Вистави і п'єси ставили, і чого тільки не було... Дуже гарно було! Я танцювала тільки з Анатолієм Вербицьким. Ми ходили виступати на олімпіаду в старий клуб у Копайгород, заночували там, бо пішов великий дощ, а нам додому потрібно було пішки йти 7 кілометрів. То був 1957 рік.

До Дня народження Леніна ми організували суботник. Микола Закревський, я, твоя мати, Надія Закревська, Володимир Стратій, Ганя Андрушенко, колишня завфапом у Червоному посадили частину черешневої алеї біля дороги, що веде до траси Могилів-Подільський – Вінниця. Молоді черешні брали в урочищі Березина, там їх копали і трактором привозили, так що частина алеї аж до яру посаджена нами. Липи біля клубу та бібліотеки посадив Семен Дерев'яно на прізвисько Божеєдиний, сам посадив їх та доглядав. Прізвисько таке отримав, тому що мав звичку весь час говорити: «Боже єдиний, спаси мене».

Проводили українські вечорниці, свято Івана Купала... Усе було чудово. Збирали частину колективу і йшли на ферму, тік, тракторний стан. Чи то був початок жнив, чи обжинки, проводили літературно-музичні композиції, читали вірші, танцювали».

Цікавими є спогади жительки Посполітак Аделі Мар'янівни, 1937 року народження: «Молодіжні вечори проводили кожен тиждень. Олександра Прусак просили грати на гармошці, бо музики не було тоді ніякої. Хлопці ходили за ним додому й приводили до клубу. Не платили йому за музику ні грошима, ні могоричами. Старий клуб наш знаходився на тому ж місці, що й теперішній. У ньому був магазин, маленький зал і дві кімнатки – одна для завклубом, інша – для бібліотеки. Там працювала Надія Гребенюк, а після неї – твоя мама. Я працювала дояркою тоді. У старому клубі «крутили» кіно. Приїздила машина з села Українське, ставили на вулиці дизель-двигун, що виробляв електрику і демонстрували фільми. Якщо були такі кіна як «Тарзан», то нас малих пускали (квиток коштував копійки). А якщо показують ті, де двоє цілуються, нас не пускали, казали, що тільки після 18-ти років.

У старому клубі замість стільців стояли прості лавки. Мені запам'ятався концерт, коли з Вінниці приїхали бандуристи. Клуб – мала хатинка, був повністю набитий людьми. І сиділи, і стояли: яблуку не було де впасти» [7].

У далекому 1979 році, коли було завершено капітальний ремонт червонівського сільського клубу, було добудовано велике світле, сонячне приміщення бібліотеки [8]. Тут на новеньких стелажах «комфортно» розташу-

валися книги для дітей і старшокласників, книги для дорослих та спеціалістів сільського господарства. Площа бібліотеки мала 80 метрів квадратних.

«Я тоді навчалась у 7-му класі і пам'ятаю, як із приміщення сільської школи, де тимчасово знаходилась бібліотека на період ремонту, на маленькому тракторі дядько Міша Паращук перевозив книги, їх було багато-багато...», – свідчить грабівчанка Лариса Влад, директор дошкільного навчального закладу «Бджілка» [9].

На посаді бібліотекаря Червонівської сільської бібліотеки я, автор статті Сергій Фрецюк, працюю з 1993 року.

Нагороднюк Марія Михайлівна, 1960 року народження, зауважує: «Я пам'ятаю липень 1995 року. В село Червоне з'їхалася бібліотечна спільнота району. Тут проходив семінар «Сільська бібліотека: проблеми і перспективи». Працювала я тоді секретарем Каришківської сільської ради, до якої належить і наше село. Цікавою була і зустріч з місцевою поетесою Ніною Андрух, яка читала вірші про село, поле, кохання, розповідала про свій життєвий і творчий шлях. На завершення проходило літературне свято «Нашому роду – нема переводу!» [10].

Після того, як директор місцевої агрофірми «Вікторія» Микола Вовк подарував Червонівській сільській бібліотеці комплект комп'ютерного обладнання, в її стінах з 2014 року надаються бібліотечні послуги з вільним доступом до мережі Інтернет. Бібліотека допомагає користувачам в організації он-лайнного пошуку інформації. Багато кому це допомагає більше дізнатися про секрети насадження та догляду за плодовими та квітковими рослинами. Більшість з них власники приватних господарств, які протягом багатьох років займаються вирощуванням та збутом своєї власної сільгосппродукції. Бібліотека забезпечує спілкування користувачів даної групи з іншими власниками присадибних ділянок, що сприяє обміну досвідом [11].

А ще у нас є чудовий краєзнавчий народознавчий куточок, де зібрані речі ужиткового мистецтва: колекцію стародавньої вишивки, ткацтва, гончарства, картини, предмети повсякденного побуту подолян. Куточок постійно поповнюється такими виробами [12].

Закінчити публікацію хочу рядками власного вірша «Моя робота»:

Ні дня без книги!
Всі сьогодні знають:
Ріка бере початок з джерела.
Любов і мудрість,
Творчість та наснагу
Несуть в цікавих книгах два крила.
Я так закоханий в свою роботу,
Захоплений цікавим ремеслом,
Що навіть і не чую, як хтось каже:
«Не чоловічим зайнятий трудом».
Бібліотека була й завжди буде!
Священний храм живих, народних слів.
Шевченка люблять і читають люди,
Й усіх літературних мудреців.
І не потрібно бути розумнішим,
Щоби пізнати минувшину свою.
Живу наснагу передай ще іншим,
І мудрість, й розум, і любов свою! [13, с. 148].

Джерела та література

1. Фрецюк, С. Невідоме про Червоне / Сергій Фрецюк // Поділ. край. – 2008. – 8 жовт.
2. Фрецюк, С. Червонівська бібліотека: минуле і сучасне / Сергій Фрецюк // Поділ. край. – 1994. – 2 лип.
3. Вінниччина бібліотечна : довідник / кер. авт. кол. В. Ф. Циганюк ; уклад. П. І. Цимбалюк. – Вінниця : Логос, 2003. – 224 с.
4. Змістовний семінар // Поділ. край. – 1995. – 11 лип.
5. Спогади Стратій Надії Іванівни, 1939 року народж.
6. Спогади Прусак Світлани Євгенівни, 1939 року народж.
7. Спогади Посполітак Аделі Мар'янівни, 1937 року народж.
8. Фрецюк, С. М. Черемшина / С. М. Фрецюк [Електронний ресурс] // Червонів. сіл. б-ка: офіц. блок-пост. – Режим доступу: http://chervonivskalib.blogspot.com/2016/04/blog-post_20.html (дата звернення: 26.08.2016), вільний. – Назва з екрана.
9. Спогади Влад Лариси Петрівни, 1966 року народж.
10. Новини культури області : факт-ревію // Камертон-ікс. – 1995. – 17 серп.
11. Фрецюк, С. Інтернет у бібліотеці / С. М. Фрецюк [Електронний ресурс] // Червонів. сіл. б-ка: офіц. блок-пост. // Режим доступу: http://chervonivskalib.blogspot.com/2014/06/blog-post_17.html (дата звернення: 26.08.2016), вільний. – Назва з екрана.
12. Фрецюк, С. Урок народознавства у сільській бібліотеці / Сергій Фрецюк // Поділ. край. – 2013. – 14 черв.
13. Поезія, що задзвеніла в тиші: зб. поет. твори працівників б-к Вінниччини / упоряд. і автор вступ. ст. В. М. Дубовий. – Вінниця, 2005. – 160 с.

Чечельник: від післявоєнної відбудови до сьогодення

В. І. Колійчук

У статті з використанням друкованих джерел та спогадів мешканців містечка подається розповідь про історію і сьогодення смт Чечельник за післявоєнний період, неодноразову реорганізацію Чечельницького району, відновлення і розвиток усіх галузей виробництва та соціальної сфери, життя в умовах незалежності України.

Ключові слова: селище Чечельник, Чечельниччина, Ольгопіль, промисловість, сільське господарство, відбудова, дефіцит товарів, Акту проголошення незалежності України, громадські організації, відродження храмів.

Тяжку спадщину залишили жителям Чечельника фашистські окупанти. Спиртовий і цукровий заводи лежали в руїнах, МТС розграбовано, знищено друкарню, харчокомбінат, електростанцію, зерносушарку, інкубаторну станцію, пошту, телеграф, вивезено 79 тракторів, 13 комбайнів та багато інших матеріальних цінностей. Загальна сума збитків, завданих селищу, сягнула 114,1 млн крб. Після визволення чечельничани взялися за відбудову зруйнованого господарства. В короткий строк були відремонтовані заводи, відновлено МТС. Через 4 місяці запрацювали школи, лікарня на 60 ліжок.

Чечельник швидко зростав. У 1961 р. йому було надано статус селища міського типу, хоча статус міста, втрачений у 1923 р., Чечельнику повернути так і не вдалося.

У 1962 р. Чечельницький район (вже в третій раз за роки радянської влади) було ліквідовано і приєднано до Бершадського [3]. Та в грудні 1966 р. район було відновлено і об'єднано з Ольгополем. Але ще довгий час він залишався «молодшим братом» Бершаді.

Керівництво відновленого району перш за все взялося за подолання головної проблеми райцентру – бездоріжжя. Було прокладено дорогу з Чечельника до Ободівки, до Ольгополя, через Червону Греблю до траси Кодима-Балта. В Чечельнику збудували цегельний завод. Активними темпами велося будівництво адмінбудинку, універмагу, гастроному, будинку побуту, райлікарні, житла. Було завершено добудову приміщень Чечельницької школи № 1. Виросло приміщення музичної школи, в парку з'явилася літня естрада на 1000 місць, завершено добудову райлікарні. Швидко виросло нове приміщення Чечельницької школи № 2, дитсадок «Веселка», спортивного комплексу «Динамо». В 1974 р. почав діяти новозбудований Будинок культури, де розмістилася районна бібліотека для дорослих [1].

Промисловість, на відміну від сільського господарства, розвивалася дуже успішно. Це був період швидкого зростання і розвитку виробництва у Чечельнику і на всій Україні в цілому. Провідна роль так і залишалася за цукровим та спиртовим заводами. Крім прибутків, заводи давали змогу розвиватися селам району, приймаючи у них цукровий буряк і зерно. На початку 60-х років цукрова і спиртова промисловість знову стали тією тягловою силою, що наприкінці 19 і на початку 20 століття підняла економічний, соціальний і культурний розвиток Чечельника. Були такі роки, що надпланові прибутки на цукровому заводі – перевищували 750 тисяч карбованців, а на спиртовому заводі 100 тисяч крб. [2].

Використовуючи віддаленість Чечельниччини від великих центрів у її Демівських лісах, почали будівництво стартових майданчиків від ядерних ракет. Через деякий час район було відновлено і об'єднано з Ольгополем. Але часті зміни у адміністративно-територіальному поділі та устрої негативно вплинули на формування єдиної тісно пов'язаної між собою районної економіки та підготовку і виховання керівних кадрів. Після роз'єднання Чечельник ще довгий час залишався «молодшим братом» Бершаді.

Період 70-х років характерний для Чечельницького району швидким зростанням продуктивності господарств. Було відкрито ряд нових підприємств, прокладено дороги, проведено у селах електроенергію, збудовано нові школи, магазини, дитячі садки, медичні пункти, будинки культури, частково механізовано колгоспи і підприємства.

Однак життєвий рівень населення в Україні у порівнянні з європейськими державами був надзвичайно низьким. У магазинах хронічно не вистачало товарів повсякденного вжитку, якісного одягу, взуття, був малий асортимент продуктів.

Основна частина від прибутків підприємств перераховувалась на розвиток військових програм, важкої промисловості та будівництва. І тільки незначна частина виділялася на розвиток легкої промисловості та збільшення заробітної плати. Цілі бригади жінок вирушали з району до Ленінграду і Москви, де забезпечення товарами у магазинах було набагато кращим. Продавали там лікарські рослини, мед, горіхи, соняшникове насіння, купляли одяг, взуття та інші товари. Такі поїздки переслідувалися владою і розцінювалися як спекуляція.

Різниця між заробітною платою робітників і колгоспників призвела до того, що у 70–80-х роках значна частина сільської молоді покинула район і перебралася до міста. У результаті упала продуктивність, змінилося співвідношення між пенсіонерами і працюючими [2].

Сумлінна праця чечельничан принесла вагомий результат. В колишньому Радянському Союзі добре знали високоякісну продукцію фабрики «Україна», очолюваної Л. П. Козеренком. Високих урожаїв зернових і технічних культур домагалися працівники радгоспу цукрокомбінату. По 500 і більше центнерів цукрового буряка з гектара вирощували ланки Губенко Любові Савівни з відділення ім. Петровського, Конечної Олени Семенівни,

Горіної Настасії Михайлівни, Краус Марії Павлівни з відділення «Садиба», Демченко Надії Максимівни, Оцабрик Марії Василівни, Козиренко Ірини Климівни, Годованої Ганни Петрівни, Козбан Марії Семенівни з відділення ім. Шевченка. Славився радгосп високими надоями молока, валовим виробництвом м'яса.

За високі врожаї зернових і технічних культур нагороджено орденами Леніна та Трудового Червоного Прапора, Грамотою Президії Верховної Ради УРСР керуючого відділенням «Садиба», згодом головного агронома радгоспу Павла Митрофановича Лилика, керуючого відділенням ім. Шевченка Франца Павловича Кариченського – орденами Трудового Червоного Прапора та Жовтневої революції [1].

У кінці 80-х років чечельничани, як і більшість населення України, виявили прагнення до справді незалежного державного розвитку.

У 80-х роках ріст продуктивності господарств поступово почав падати. Однак у Чечельнику ще вдалося завершити будівництво декількох багатоповерхових житлових будинків, школу, поліклініку, піонерський табір та ряд інших службових приміщень.

У кінці 80-х років ще гостріше почало відчуватися поглиблення економічної кризи. Величезні черги у магазинах за білизною, милом, одягом стали звичайним явищем у нашому житті. Цілі баталії відбувалися біля магазинів імпортованих товарів та золотих виробів. Професія продавця стала однією з найпрестижніших у районі. Для того, щоб придбати холодильник, телевізор, килим, необхідно було записуватися на список без гарантії на отримання. За автомобілем стояли в черзі по декілька років. Навіть інвалідам не завжди вдавалося його придбати.

Дефіцит товарів та підвищення заробітної плати породили інфляцію. Реформа Павлова поглинула грошові заощадження громадян, що викликало масове незадоволення населення. У Чечельнику відбулися зміни, характерні для всієї України. Припинено діяльність Комуністичної партії, змінено прапор, герб, призначено адміністрацію [2].

Здавалось, Україна добилася того, за що боролася століттями. В кінці 80-х років чечельничани, як і більшість населення України, виявили прагнення до справді незалежного державного розвитку. 24 серпня 1991 р. відбувся Акт проголошення незалежності України. А у грудні того ж року проведено референдум. Більше 90 % населення району проголосували за утворення власної Української держави.

Після проголошення незалежності України відбулися зміни у суспільно-політичному житті Чечельника. В 1994 р. до Чечельника докотилася багатопартійна хвиля. Першою районною політичною організацією став осередок Демократичної партії України. Через деякий час були зареєстровані осередки Комуністичної і Народно-Демократичної партій. Люди стали вчитися жити в умовах багатопартійності. Першою районною політичною організацією став осередок Демократичної партії України, яку очолював А. Мотрук.

З громадських організацій зареєстровано товариство «Просвіта» і фізкультурно-спортивне товариство «Колос». У 1996 р. Чечельник відвідав крайовий отаман Українського козацтва Вінниччини – Микола Крижанівський. Під час зустрічі з ним було створено організацію Українського козацтва.

Великі зміни відбулися і в релігійному житті району. Чечельниччина розпочала відбудову своїх святинь. За короткий час було відбудовано церкви. Справжньою прикрасою Чечельника став реставрований костюл. У 1996 р. на фундаменті колишньої Чечельницької церкви розпочалося встановлення храму. Відродження храмів і повернення до християнської моралі є важливим кроком у культурному, духовному та історичному розвитку краю [1].

За короткий час руками громадян було відбудовано церкви в Рогізці, Ольгополі, Стратіївці, Жабокричці.

У 1928 р. було зруйновано в с. Куренівці три монастирі старообрядців-розкольників.

Враховуючи те, що в туристів зростає інтерес до релігійних пам'яток України, при державній підтримці Чечельниччина стає одним із зразків релігійного мистецтва 19 століття на Східному Поділлі. Шість її релігійних храмів занесено до Державного реєстру національного культурного надбання. Багатьом з них уже виповнилося 200 років.

Творчо розвиваючи і підтримуючи добрі традиції попередніх років, які сформувалися у всіх сферах життєдіяльності, древній Чечельник впевнено дивиться в майбутнє. А воно у нього є!

Джерела

1. Вовк, С. Т. Нариси з історії Чечельника. З найдавніших часів до наших днів: 500-річчю Чечельника присвячується / С. Т. Вовк, В. А. Косаківський, С. В. Таранець. – Вінниця : Віноблдрукарня, 2000. – 214 с.

2. Барвінський, І. І. Історія Чечельниччини з найдавніших часів до кінця ХХ ст. : монографія / І. І. Барвінський. – Одеса : Астропринт, 1998. – 64 с.

3. Історія міст і сіл УРСР : в 26 т. Т. 1 : Вінницька область. – Київ : УРЕ, 1972. – 958 с. : іл., карти. – Зі змісту: [Про історію Чечельника]. – С. 687.

Як «пам'ятають» у Вінниці. Старе місто

Павло Педін

У пропонованому матеріалі аналізується «відчуття місця» мешканцями одного з найстаріших мікрорайонів Вінниці – Старого міста. На основі польових матеріалів розглядаються такі об'єкти: торговельна мережа; розважальна сфера; місце роботи.

Ключові слова: наратив, усна історія, Вінниця, мікрорайон Старе місто.

Вінницький мікрорайон Старе місто був центром зародження міста, проте історичні події призвели до того, що головний нерв вінницького міського життя сьогодні знаходиться в іншому місці. Старе місто, попри його історичність, перетворилося на звичайний мікрорайон, хоча й зі своєю специфікою. У пропонованій публікації здійснюється спроба визначити своєрідність «відчуття місця», своєрідність пам'яті городян.

З трьох головних методів дослідження (опитування, спостереження за поведінкою мешканців, дослідження архівних матеріалів) лівова частка належить двом першим, дещо менше залучалися архівні документи і друковані джерела. У ході дослідження було опитано 5 респондентів, частину з них інтерв'ювано неодноразово (загальна кількість інтерв'ю – 8), опитування велося в формі неструктурованого або напівструктурованого інтерв'ю.

Інтерв'ю були як індивідуальними, так і груповими, та містили переважно два головних «сюжетних» блоки: автобіографічний і культур-ландшафтний. За тривалістю оповіді, нарративної діяльності на перший сюжетний блок припадає від 40 до 90 % обсягу інформації, викладеної в інтерв'ю. Причому частину інформації (зокрема, щодо господарчої діяльності, міської архітектури) можна віднести як до одного, так і до другого блоку, залежно від того, наскільки особистісно чи відсторонено вона інтерпретується.

Треба сказати, що в культур-ландшафтній частині інтерв'ю власне опис простору є порівняно складною справою для респондентів у плані інтерпретування. Набагато простіше людям розповісти про себе, про сусідів і родичів, про власну професійну діяльність. Оскільки культурний ландшафт Старого міста перебуває в досить віддалених «шухлядках пам'яті» (через те, що його мешканці вперше стикаються з необхідністю міркувати про навколишнє середовище у певною мірою заданих межах, часто не розуміють, що саме від них вимагалось), то з цим і пов'язана порівняно слабка орієнтація в запам'ятованому міському просторі.

Власне, в статті йтиметься якраз про сюжетний блок нарративів, що стосується локації, простору, і мене цікавитиме оповідь респондентів з точки зору того, як вони орієнтуються в реальному і запам'ятованому просторі, якими засобами вони його описують, як вони його тлумачать і як вони його відчувають.

У випадку зі Старим містом постала унікальна можливість дотримуватися «чистоти експерименту» – щодо відтворення хронології подій: з одного боку, пам'ять про ландшафт стосується короткого відтинку часу, а саме: дореволюційне Старе місто – за переказами рідних респондентів, радянська епоха та період незалежної України. Така ситуація майже не дає збоїв щодо хронологічної послідовності, в нарративах практично відсутні накладки одного часового сегменту на інший.

Дещо складнішою є ситуація з описом простору. Ось тут постійно під час інтерв'ю відбувалися різні «накладки» і «збої», які найкраще було виправляти колективно, тобто під час групових інтерв'ю.

Старе місто розташоване на лівому березі Південного Бугу. Тож до центру міста «старогородці» добіралися майже виключно рікою. Сушею подорожувати було також можливо, однак для цього треба було робити «великий гак» на північ, і тому цей спосіб пересування до центру міста використовувався у разі крайньої потреби, наприклад, під час розливу річки, або потребою перевезти вантаж автотранспортом. Таким чином, незважаючи на «фізичну» близькість до центру (сучасна вул. Соборна), Старе місто залишалося значною мірою ізольованим від цивілізації з усіма похідними. Життя жителів Старого міста було нерозривно пов'язане з Бугом, Сабарівським лісом, садками біля «ЖБК», а також із с. Лука Мелешківська. Власне, чинник Південного Бугу робить культурний ландшафт Старого міста нестандартним, специфічним, відмінним від інших мікрорайонів великих міст, де основний акцент ставився на «нерозривності» центру і околиць. Тут же «було село», вирощувався скромний набір сільськогосподарських культур, роботі на землі тут приділялося більше уваги й часу, ніж у іншому середньостатистичному українському обласному центрі. Натомість важливими видами «виживальної» діяльності були рибальство, заготівля деревини і сіна, садівництво (перш за все яблуні, груші і сливи).

Відчуття місця і форми прив'язаності до місця

Географія Старого міста, його природний і культурний ландшафт інтерпретується різними респондентами по-різному. В мене виникало особливе емоційне піднесення, коли якийсь шматок оповіді одного респондента нагадував мені почуте від попередніх мовців. Однак таке траплялося порівняно рідко. Набагато частіше мене переслідувала нав'язлива думка, що люди розповідають про різне, таким протилежним і суперечливим поставало Старе місто в пам'яті його мешканців. Певну роль тут відіграло й те, що і я мешкаю на Старому місті.

Досліджуючи сегмент простору в межах ХХ ст. і до наших днів, я пересвідчився, що кожен з оповідачів демонструє специфічну форму пам'яті, так би мовити, свій спосіб пам'ятання минулого, через призму особистого життя та поглядів на своє минуле. Так, одні мовці прекрасно представляли інформацію з побутового життя, інші ж були чудовими оповідачами людських історій, однак занадто важко давалася місцева топографія і топоніміка. Найцікавіше, що люди, блискуче представляли схематичну топографію Старого міста, але разом з тим плуталися в назвах кутків, урочищ тощо, інші ж респонденти – давали чіткий перелік топонімів.

Працюючи з різними респондентами, я сподівався скласти цілісний портрет Старого міста 1950-х – кінця 90-х рр., адже всі респонденти причетні до цього історичного проміжку, однак цього не вийшло, оскільки бачення історії у кожного різне, як і смаки, і стиль життя.

Однак так чи інакше, кожен з записаних нарративів, незалежно від якісних та кількісних характеристик пам'яті їх творців, представляє велику цінність, і, об'єднавши всі історії, можна провести цілісний аналіз і «відтворити повну картину Старого міста».

Зібраний матеріал дозволив простір Старого міста проаналізувати за такими складовими:

а) торговельна мережа;

- b) розважальна сфера;
- c) місця роботи.

Торговельна мережа. Більш-менш яскраво і чітко описана торгова мережа Старого міста, що включала в себе: магазини, стихійні базари та особливі місця торгівлі-продажу (хлібна будка, торгова підвода та ін.). Беручи за основу радянський період, слід зазначити відображені в пам'яті державні магазини:

«Магазин був от 9-й там старий на площі де Маяковського починається, ну то там магазин був» – «Біля Старого Міста?» – «Не, Старе місто це тут, а це ось як з моста йти (площа С. Наливайка). І був там, де 19-а школа, тільки вниз от там був магазин, а то в якому році в Старому місті построїли магазин я час тобі скажу, десь 56-57 рік» – свідчення Валентина Постолювського.

«Стосовно магазинів, то на весь Старий город було два магазина, тут де Старе місто – на Маяковського був, і ще біля Дом Отдыха з лівої сторони, де кафе зараз там робить і аж на Кривій і 9-й магазин осьдо з моста, оце стільки на весь Старий город було місць». Згадується про відкриття філіалу 9-го магазину на педучилищі: «... пізніше на педучилищі – построїли філіал такий невеличкий і тоді магазин, але це вже теж пізніше, що до цих років підходить, то почали розширяться (80-ті). А це на Старому місті магазин № 9 він називався на площі з моста, не знаю як вона зветься... Калініна» – свідчення Коцюбської Леоніди.

Крім магазинів є згадки про торгіву підводу, яка курсувала по Старому місті з вул. Маяковського до Щорса і до Ленінградської, є згадки про хлібну будку на площі 8 Березня.

Щодо базарчиків, то яскраво в пам'яті зберігся стихійний ринок по вул. Маяковського (біля магазину «Старе місто»), що мав унікальну самоназву – «Кіросінка», йдеться також мова про донедавна існуючий «Базарчик біля 3-ї лікарні», що сформувався в 1990-ті і діяв до 2010 р.

Переходячи плавно в часи незалежної України, торговельна мережа трансформувалася – закрилися «Кіросінка» та «Базарчик біля 3-ї лікарні», натомість збудована велика кількість магазинів, але й досі відсутній будь-який супермаркет. У пам'яті фігурують основні магазини сучасності: «Старе місто» по вул. Маяковського, «Староміський», «Вацак», «Курочка» по вул. Маяковського біля 3-ї лікарні.

Слід зазначити і про суміжні торгові місця, якими користувалися жителі Старого міста: стихійний ринок по вул. Свердлова та Центральний ринок. Це зумовлено близькістю і межуванням території Старого міста з іншими центрами Вінниці.

Мала кількість магазинів і відсутність великих ринків була зумовлена аграрним розвитком Старого міста, всі основні харчові потреби старогородці компенсували огородинцтвом та тваринництвом, однак враховуючи зростання кількості населення Старого міста і перехід до індустріальної праці (переважна більшість працювала на заводах у центрі міста), аграрність поступово відійшла на другий план. Слід зазначити, що з падінням Радянського Союзу і розвитком ринкових відносин була збудована велика кількість малих магазинів. Торгова сфера найкраще збереглася в пам'яті, оскільки вона була частиною повсякденного життя і кожного дня відбивалася у пам'яті містян.

Розважальна сфера пам'яті жителів Старого міста в першу чергу пов'язана з культурним центром – кінотеатром ім. Т. Г. Шевченка на площі 8 Березня. У Радянські часи це була гордість і відрода жителів Старого міста на проведення культурного відпочинку.

«А нам хватало на весь Старий город Кіно Шевченка, до кіна зі всього Старого города сходилися, сеанси починалися з 5-ти годин вечора, 5, 7 і 9 годин вечора, три сеанси, хто кому підходить. Якщо якесь «особливе» кіно привозили, то ще пускали і в час дня, і люди приходили, зал був повний, три касири були, дві буфетчиці і кабінети (служебні) були. Кінотеатр був на 500 місць!».

«Кінотеатр строїв, кірпічі носив» – «Коли він почав строїтися, цей кінотеатр?» – «1958–59 году відкрили. В темпі вальса, як то кажуть строїли» – «Шевченка. А скільки кінозалів тут було 1-2?» – «1 там був. І наверху там буфет був, всьо, а зал 1 був. Тоді в кіно попасти білетів не було».

«Як я прийшла сюди, то тільки відкрився в 67-му, в 73-му році я прийшла сюди, то тільки відкрився кінотеатр Шевченка». – «В каком году?» – «Ми сюда перейшли в 73-му, почали строїтися, не, в 78-му»; «Кінотеатр начал раньше строиться, в 59-м он уже работал, я знаю, бо мы кончили свою хату в 59-м году, а Новый год мы уже встречали, то это Зыкина – Тамарина свекруха и Коля и Шура играли на гармошке, и мы после этого ходили в кино». – «А кинотеатр большой был?» – «Ну да ж, отвалили половину, да большой был».

Саме територія Царина асоціюється саме з кінотеатром Шевченка, хоча в пам'яті збереглась інформація про пустир на цьому місті, на якому хлопчачки грали у футбол і навіть, саме на території Старого міста, пройшов перший офіційний футбольний матч м. Вінниці.

Крім цього, в пам'яті містян відображено й інші «культурні» місця. Це кінотеатр ім. Кірова, що напроти сучасної фабрики «Рошен», в народі цей кінотеатр називали – «Дунька». Це кафе біля сучасного шиномонтажа, що по вул. Площа 8 березня. Згадується історія про гойдалки на Царині: «Тут на Старом городі. Качелі поробили, вечером тут собиралася молодежь, на качелі співали там і всьо-прочее». – «А примерно в які роки качелі?» – «Ну, после Революції 18-й, 20-й–22-й год. Батько дуже гарно співав, краще от нього на Старому городі ніхто не співав, і в нього песеннік забрали, казав, що там десь 200 з лишнім песен було, як тільки співають, то батько каже: « – це наша пісня!». То його в «Думку» хтіли брати, а батько (дід) каже: «а за хазяйством хто буде?», бо тоді хазяйство держали і коні були, то батько не пустив його. А потом сама менша сестра з качелі упала, дід прийшов з сокирою, та й порубав всьо... на етом закончилось. Там мали давно строїти церкву, бо наш дядько Ревуцький – камінь вивозив, в нього коні були, він вже і камінь вивіз, а потом Революція пішла, на церкву гоненія, так на етом і кончилось, там шо вивезли, то люди порозбирали».

Щодо танців і дискотек, то інформації майже не збереглося, оскільки частина респондентів поселилися у зрілому віці, коли цікавили мирні сімейні розваги, а молодь точно відтворити не може, але є згадка про староміські дискотеки: «А дискотеку як перву, спочатку на «почтампі» на Козицького був джаз-оркестр, грали танці, но вони шось тільки 2 неділі грали, а потім сильнейша драка була, то мали їх вигнали, було на Глеба Успенського, де цей меблевий комбінат був якийсь, це де заправка горіла, а це рядом там була».

Крім того, зазначається Староміський ліс – що знаходиться на кінцевій коло Будинку відпочинку, як одне з кращих місць відпочинку.

У пам'яті багатьох зазначені місця відпочинку: санаторій по вул. Нагірна, санаторій коло педучилища, табір по вул. Маяковського, табір «Колос» на кінцевій коло педучилища та Будинок відпочинку.

Проблемою Старого міста була, а нині стала ще актуальнішою (після підпалу кінотеатрів «Дуньки» і «Шевченка»), відсутність розгалуженої мережі культурних місць для відпочинку, оскільки діти і молодь не мають змоги відпочивати, крім кафе і генделіків, сімейні пари теж страждають від відсутності культурних місць для відпочинку. Але найбільша проблема була і залишається – це відпочинок старшого покоління, оскільки відсутні будь-які місця для обговорення та влаштування розважальних заходів для них. Переважання приватної забудови, власникам якої не потрібні кафе чи ресторани. «Старий город – село, хто туди піде, коли можна на подвір'ї чи покине хату?, коли в кафе треба заплатити скільки грошей, то воно довго в нас не пробуло». А ще сусіди могли б подумати щось не те... А от що стосується спортивних комплексів, театрів, а нині й кінотеатрів, це було і залишається гострою проблемою і дотепер.

Місця роботи. Історично склалося, що Старе місто асоціюється з «селем» і саме аграрний чинник тривалий час зумовлював його розвиток. Слід зазначити, до середини ХХ ст. тут було 2 колгоспи, і майже повна відсутність підприємств та багатоповерхівок. Лише після Другої світової війни починається урбанізація Старого міста. У пам'яті людей залишилися такі підприємства на його території:

«На Старому городі, колхоза не було, а від Луки, було як тобі сказати, відділення. От там де «сільхозтехніка», там була ферма якась, я не знаю, я ще помню як наші ходили там робити, вернее не там де «сільхозтехніка, а цей «ЖБК», вот на месті «ЖБК» була ферма якась, бо ми з батьком в ліс ходили, не кладбіще там, а «грибное место» там було, батько туди коней пасти на ніч ганяв, ото як вроді «наш ліс був» трошки, виділили там, де для каждой общини чи як це, тоді ж ліс виділяли і левади були за 45-м, за хімкомбінатом».

«А будинки з кірпича, коли вже пішли? Чи були тут бараки – знамениті Сталінські?» – «Не, там на кірпичном, кірпичний вже давно в нас. 6 кірпичних заводів було, там де зараз кірпичний завод, 6 труб стояло!» – «6 заводів? Ще за царя чи при совєцкой власті?» – «Ще до совєцкой власті було, а вже після війни вже почали, першу розібрали, там внизу було біля «плодзавода», ось тут на Московській 1, 2-га стояла і там було шось 2 чи 3, де стара, де общежитіє, там була труба, чуть дальше туди на Щорса була, в общем 6 штук було. Тут труба була, де общежитіє дерев'яне, де зараз 10-этажка, ззаду там була». – «А якісь училища, я не знаю, підприємства чи цехи були на Старому городі?» – «Не, не. МТС був, де сільхозтехніка, кірпичний, кондитерська фабрика, мельница, плодзавод» – спогади Валентина Постоловського.

– «А якісь заводи, фабрики тут були?».

– «І «канфетка», і «кірпичний», і лікарня, і Дом отдыха, і санаторій, перша – коло Дома отдыха, а друга велика – на Нагорній, більше не було таких міроприємств, сушарка велика була, знає де?» – «Краснофлотська, це на РТСі остання зупинка на Данила Нечая, як на Луку їхати, то там площа з 1,5 га місце, там сушарка довго существовала, туди звозили зі Старого города, то вона довго була, а після того, занехали її, стояла і тоді по кусочку, по кусочку – розтягнули, от це міропріятія такі, більше нічого не було тут» – спогади Коцюбської Леоніди.

«Ну найважливіші, то я не думаю в нас великих підприємств є ЖБК і Сільхозтехніка, Цегляний завод, зараз стоїть проблема в зв'язку зі збільшенням кількості населення, то виникла проблема у продуктах харчування, то напевно Сільхозтехніка, яка в нас є, то теж відіграє не останню роль для покращення сільського господарства, тому що сільське населення – зменшилося, якщо раніше люди працювали, то зараз більший упор йде на техніку, то з цим можна їх пов'язати» – згадує Семенов Дмитро.

Об'єднуючи загальні відомості, та інформацію респондентів, слід зазначити, що головними підприємствами на початок ХХ ст. – були цегельні заводи, які після Другої світової війни поповнилися заводами залізобетонних конструкторів, плодово-консервним та кондитерською фабрикою. Крім того жителі Старого міста працювали у сфері послуг, якщо брати територію Старого міста (магазини, кінотеатри, санаторії та ін.), але більшість старородців була зайнята на заводах, фабриках, органах місцевої влади, а також у сфері надання послуг.

Висновок. Досліджуючи історичну пам'ять жителів Старого міста, можна констатувати, що найкраще у пам'яті відобразилися місця буденного життя (магазини, лікарні, робота та дім) або ж навпаки місця, пов'язані з урочистими подіями (кінотеатр ім. Т. Шевченка, кінотеатр ім. С. Кірова). Проблемою Старого міста є майже повна відсутність пам'яток історії та архітектури, вписаних у загальнодержавну історію, а також відсутність місць розваг і відпочинку. Нині район постає як окраїна міста. Люди шкодують, що втратили кінотеатр Шевченка, який давав відраду для серця, що не вистачає торгово-розважальних і спортивних комплексів, підприємств з робочими місцями. Тому і не дивно, що Старе місто «відірване» від центру, і більше походить на «село» і типове передмістя, де добре відпочити в «тиші», але неможливо отримати всі матеріальні блага, що доступні в «центрі» для задоволення своїх потреб. Тут є умови для життя, але складається враження, що «історичний» ритм другої половини ХХ – початку ХХІ ст. тут якось згасає, і здається через те, що відсутня тяглість історії цього району, реалізована в архітектурі, топоніміці чи історичному нарисі.

Приготування страв та напоїв у глиняному посуді в печі: за матеріалами розповідей мешканців Полтавщини початку XXI століття

О. В. Щербань

Про особливості висвітлення технології приготування страв і напоїв у глиняному посуді в печі у другій половині XX століття інформаторами з Полтавщини. Наголошено на діалектичній єдності печі і глиняного кухонного посуду. У науковій обіг уведено польові матеріали.

Annotation: the importance of cooking stoves to prepare food and drink in pottery in the Poltava region in the second half of the XX century. Oven considered in the context of traditional food culture. Emphasized the dialectical unity clay oven and kitchen utensils.

Ключові слова: вариста піч, глиняний посуд, традиційна культура харчування, Полтавщина.

Вариста (хатня) піч – вогнище закритого типу, що конструктивно передбачало можливість варити, тушкувати, смажити, запікати, парити, підігрівати, сушити страви та напої в глиняному посуді. Розглядаючи основні напрацювання етнографів стосовно даної проблематики, помічаємо, що детальні описи особливостей процесу приготування страв у глиняному посуді в печі відсутні, тож основними джерелами є матеріали польових етнографічних досліджень. Авторкою було здійснено ряд експедицій упродовж 2003–2016 рр. У даній статті наведено найбільш цікаві матеріали.

Зокрема, інформатори повідомили певні правила розтоплювання, розігрівання печі, а також раціональні «примудрості» користування пічним температурним режимом. «Піч добре натоплювали (близько півтори-дві години – О. Ш.), розтоплювали піч, поклавши дрова «колодязем» і посунути в піч – всередині покласти підпалений віхтик. У піч пора саджати хліб, як побіліє всередині, то значить, що добре натопилася» [3]. «Витопити піч, приготувати страви, спекти в ній хліб – важка жіноча праця» [7].

Досвідчені господині, впродовж тривалих років витоплювання печі вже відчували ступінь її напаленості: «воно чути, як напалена, тоді згорнути жар на ту і ту сторону, змести попіл, щоб черинь був чистий» [Третяк, 2003]. «Мати варила борщ Федюн (Пацула) Уляна Оверківна (1908–1988), нас п'ятеро, іде на роботу – піч топе, хмизу насуне, горщик поставе відерний, сім'я ж. Все заразом варила. Крім того і картошку і молоко поставе в піч. Закривала горшки, покришки такі були і сковорідки» [5]. Цікаві відомості вдалося зафіксувати стосовно приготування страв у двох глиняних горщиках у печі одночасно: в зв'язку зі скрутою із паливним матеріалом («бо топить було нічим») варили страву (кашу, борщ, гарбуз) «одночасно в двох горщиках – горщик на горщику – той, що зверху, скорій кипить» [6].

Було з'ясовано, що посуд під час приготування страв у печі «засмалювався» зовні. «Як у печі варити їсти, зверху найдужче ж огонь як горить, то воно ж в кругову горить і воно ж там шось є, не пусте ж, а тут верх же пустий і тоді через те воно отоді обсмалює. Викіпає ж, як борщ вариш чи шось. Викіпа із кришкою і на вінцях засмалюється. Але смотря де стоїть. Дужче до вогню – смалиться, од огню – не засмалиться. Засмалене потім не одмиєш. Скільки його не шаруди. От сьогодні, наприклад, помий, а завтра обратно засмалюється. Горшок з кашею обачно ставлять на жар, щоб вона мліла. Огню, щитай, вона не баче. Вона ж накрита стоїть і умліває. Воно не засмалюється. А може, коли і засмалиться. Як дуже жарко, буває і верх каші згорить. Наливали води в горщик для варіння по самі вінця (по плечі виробу)» [8].

Спостерігаючи за процесом приготування борщу в глиняних горщиках у печі під час проведення Першого та Другого всеукраїнських гастрономічних фестивалів-квестів «Борщик у глиняному горщику» у 2014 та 2015 роках (до речі, спеціально для цього організованих), помітила, що борщу не доливали в горщик. Вдалося зафіксувати такий спогад: «Одна молодиця варила борщ, і все горшок неповний получався, а чоловік ревнував, що неповний, так вона раз долила водою борщ, та другий, та так і варила повний горшок борщу» [Донець]. «Як варили борщ, насипали не дуже повно, бо розширяється, на два пальці не наливали повно, і не накривали. Як доварюється, вогонь не такий сильний, накривали, бачимо по огні, як слабенький, то накривали» [8].

Для приготування різних страв використовували різні посудини: «Для борщу і для каші у мене окремий горщик, вони однакові, але борщу варили більше, каші менше варили, бо борщу наїсишся». «Кашу ж становлять на жар, щоб мліла, вогню вона не баче, вмліває. Як і крута каша, була як дуже жарко в печі, прихвачується і верх» [8]. «Борщ варити від мами навчилася. Горщик літрів чотири на борщ. З вухом, як вухо одіб'ється – не годиться. Покришкою череп'яною накривали. Нарізати буряка з квасу, картошки, як перехилити горщик – щоб пів-дня було, води, щоб не повно, рогачем у піч. Буряка і картошки – порівну і капусти. І галушки кидали в борщ колись. Кришити буряк довгенько, а картошку, щоб тоненько» [4]. «Варили борщ у полив'яних і череп'яних горщиках, молоко парили у горщиках. В основному варили у полив'яних горщиках. У череп'яних горщиках варили борщ, тільки він не довго стоїть, у полив'яних довго стоїть. Кашник, щоб варити кашу. У великому горщику, на відро, варили повидло у печі: ставили у піч, воно зідалося, тоді досипали слив, ще покипить, і так досипали, поки повне буде, без цукру, і довго стоїть. Бабки полуднували хлібом з повидлом, вмочали. Варену варили теж у горщику: клали перцю, кориці, води, можна варення для кольору. Як розбивався горщик, вважалося гарною прикметою [7]. «Борщ варити – в горщик 3 літри – м'ясо, картошка і води стільки, де звужується, бистро уварюється, як дійде, зажарки, капусти кришу, закипіло раз – відставляю, зелені тепер повелось, а вже кріп вивелось. Борщ варити хмизом самим. Борщ варили з квасом, буряки борщові і сахарні, квасить на 2-й і 4-й квартирі, на молодиці

не кришили. Зажарку жарю в сковороді – буряк, морква, цибуля, смалець трошки, томат – помідори на м'ясо-рубку. А ще оттопляють, і на решето. Но я не люблю оттоплене. Сім'я – кожен день варили борщ. Зутра – раненько варили, горщик на печі скраю – присобка, вимитий звечора мили горщик. У чавунчику 4 літровому парили молоко – щодня мили посудину, я должна була мити – бо невістка. Кришка глиняна швидко лопається – бо жар в печі. І сліди, щоб не витікав борщ – каже свекруха, накривали кришкою залізною. У хазяйстві штук п'ять горщиків, глечиків – двадцять було» [1].

«У печі варили варення у горщику, полив'яному всередині, насипали може із відро ягід чи слив чи терно-слив, два-три горшки заразом ставили у піч без сахарю в основному, а як був то трішки сипали. Засовали у піч як витоплять піч, хліб випечуть, тоді дрів накидали і засовають усі три горщики у піч. Більш відра влазить у горщик. Стоять вони поки вихолоне піч, до ранку. Витягують їх з печі і знову топлять як обично. Варять разів 3-4 у гарячій печі, а як звариться усе тоді в один горшок зсипають, воно засохне, густе, без кісточок, тоді у холодне – у кладовку. Не перемішувати! Кірка зверху утвориться. У горщиках і стоїть, понакривані покришками (що для горщиків) і зберігатися могло і рік і два (але діти раніше поїдять)» [Яковенко]. «Борщ варили в горщиках, купували посуд на базарі в Зінькові. Мати посилала на базар і приказувала, щоб купили горщик для борщу – борщівник, полив'яний, трьохлітровий і невеликий – кашник на кашу. Для узвару був горщик. Узвар варить великий горщик. Макітри полив'яні були, штук п'ять, більші, менші, хліб у них місили. Макітерка і з вушком і без, на вареники і пишоно терти. Ще були тикви полив'яні для квасу, зверху широченька, рука пройде. Проволокою стягували по вінцях посуд, що надколовся» [9].

Зафіксовані й відомості про обрядове використання глиняного посуду. «На Великдень посуда хороша, на Різдво. Били посуд на весіллі у понеділок. По свячену воду ходили з глечиком красивим, уквітчаним, широке горлечко, з ручкою. Дитині кашку варили в маленькому горщику. Як вилилось в печі, на клопот. Зберігали посуду на горщці. Били посуд на весіллі у понеділок, як жито молотили у молодого. Те жито в пучок, ціпом молотять. Давайте нам горщиків, мисок. Дають драні й негожі. Черепки тоді з житом обмолоченим віяли, а тоді в мішок збирають, щоб не було пусте жито молодим, а тоді годами хранять» [9].

Зібрані свідчення інформаторок, які користувалися глиняним посудом під час приготування страв у печі в другій половині ХХ століття на території Полтавщини, розкривають досі невідомі сторони культури харчування місцевого населення.

Джерела

1. Спогади Галини Антонівни Бейгул (у дівочтві Маслій) (11 серпня 1949 р. н., село Василю-Устимівка), від 12.05.2014 р., с. Миколаївка, Зіньківський р-н, Полтавська обл. // Польові матеріали Олени Щербань. Приватний архів Олени Щербань (Опішня, Полтавщина).

2. Спогади Ганни Степанівни Донець, 1931 р. н., від 28.09.2006 р. Лютенські Будища, Зіньківський р-н, Полтавська обл. // Польові матеріали Олени Щербань. Приватний архів Олени Щербань (Опішня, Полтавщина).

3. Спогади Надії Михайлівни Короті, 1929 р. н., від 23 жовтня 2003 р., с. Сенча, Лохвицький р-н, Полтавська обл. // Польові матеріали Олени Щербань // Приватний архів Олени Щербань (Опішня, Полтавщина).

4. Спогади Катерини Антонівни Овсій (дів. Тимошенко) (5 грудня 1932 р. н., с. Деревки), від 12.05.2014 р., с. Миколаївка, Зіньківський р-н, Полтавська обл. // Польові матеріали Олени Щербань. Приватний архів Олени Щербань (Опішня, Полтавщина).

5. Спогади Віри Макарівни Серої (дів. Федюн) (14 жовтня 1946 р. н., хутір Романи) від 12.05.2014 р., с. Кирило-Ганнівка, Зіньківський р-н, Полтавська обл. // Польові матеріали Олени Щербань. Приватний архів Олени Щербань (Опішня, Полтавщина).

6. Спогади Марії Касянівни Ткаченко, 1932 р. н., від 12.03.2016 р., с. Глинськ, Зіньківський р-н, Полтавська обл. // Польові матеріали Олени Щербань // Приватний архів Олени Щербань (Опішня, Полтавщина).

7. Спогади Надії Михайлівни Третяк, 1937 р. н., від 16 жовтня 2003 р., с. Яреськи, Шишацький р-н, Полтавська обл. // Польові матеріали Олени Щербань // Приватний архів Олени Щербань (Опішня, Полтавщина).

8. Спогади Ганни Михайлівни Цюрюпи, 1929 р. н. від 20 липня 2003 р., смт Опішня, Зіньківський р-н, Полтавська обл. // Польові матеріали Олени Щербань // Приватний архів Олени Щербань (Опішня, Полтавщина).

9. Спогади Марії Шапошник, 1931 р. н. від 14.09.2006 р., Велика Павлівка, Зіньківський р-н, Полтавська обл. // Польові матеріали Олени Щербань. Приватний архів Олени Щербань (Опішня, Полтавщина).

Переривання вагітності в усноісторичному наративі селян Південної України (за матеріалами ЗНТН)

Я. Г. Шаповал

У статті подається аналіз польових експедицій Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького з питань абортів. Охарактеризовано методи, до які використовували жінки для позбавлення вагітності, та реакцію влади на абортів в СРСР. Визначено місце проблеми абортів та специфіку розкриття її в усноісторичному інтерв'ю.

The article is devoted to analyze of the field expeditions towards problems of abortion that organized by J. Nowicki Zaporizhzhya Scientific Society. The author characterized methods which women used for deprivation of pregnancy and

the reaction of the authorities in the USSR on abortion. Also determined the place of abortion and specificity of this question in the oral historic interview.

Ключові слова: аборт, операція, народна медицина, контрацепція, акушерка.

Проблема переривання вагітності відноситься до глибоко табуйованих питань мікроісторії. На сьогодні, значна частина тієї, не значної інформаційної бази з цього питання, зустрічається, переважно, на сторінках етнографічних видань. Причому, мова в більшості випадках йде про дослідження XIX ст., коли були зафіксовані методи переривання вагітності за допомогою різних лікарських трав. У свою чергу XX ст. з його революційними змінами у відносинах в середині родини, між чоловіком і жінкою, між батьками і дітьми здається більш інформаційним в цьому контексті. Усноісторичне інтерв'ю – це один з тих видів джерел, що може допомогти у дослідженні цієї проблеми.

Польові експедиції Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького на сьогодні вийшли далеко за межі Запорізького краю і охоплюють на сьогодні Запорізьку, Дніпропетровську, Херсонську, Миколаївську, Одеську області та АР Крим, що дає змогу говорити про активний розвиток польових досліджень. Усні спогади жителів Степового регіону надають дослідникам вагомий масив інформації. Спогади респондентів слугують не лише джерелом інформації, вони відображають їх світобачення.

Респонденти надають інформацію з різних напрямків дослідження. На сьогоднішній день запитальник, з яким працюють члени наукового товариства, викладачі та студенти історичного факультету університету, містить більше п'ятисот запитань, які згруповані в тематичні блоки. Протягом п'ятнадцяти років зібрано вагомий масив інформації присвяченої вагітності, народинам та дитинству. Однак така тема, як переривання вагітності в усно історичному наративі зустрічається досить зрідка. Як ми зазначали, сама тема завжди і залишається табуйованою в будь-якому суспільстві. Тому усно історичне інтерв'ю, як джерело, яке створює як респондент, так і інтерв'юер зазнає подвійного табування. З одного боку, респонденти похилого віку соромляться розповідати про такі речі, а з іншого – інтерв'юери, особливо коли це студенти, досить часто соромляться задавати такі запитання. Але, незважаючи на такі обставини суб'єктивного характеру, досліджувана тематика зустрічається в матеріалах зібраних «Товариством».

Революційні перетворення протягом XX ст. не обмежилися лише зазначеними сферами життя чи культури, а й зачепили законодавчу сферу. Більшовицька Росія першою у світі легалізувала аборти. У листопаді 1920 року вийшла постанова Наркоматів юстиції та охорони здоров'я, яка дозволяла «бесплатное производство операции по искусственному прерыванию беременности в обстановке советских больниц, где обеспечивается ей максимальная безвредность». Аборт робили без знеболення, бо не вистачало медичних препаратів. Кількість охочих перервати вагітність зростає настільки, що 1924-го року з'явилася постанова про заснування «абортних» комісій. Із лікарів і представниць «жіночих відділів». Члени комісій формували чергу за класовим підходом. Насамперед згоду давали безробітним-одиначкам. Потім – самотнім робітницям, які мають дитину. Далі йшли багатодітні матері, а також працівниці фабрик і заводів. І лише тоді – «прочие гражданки». Жінки, яким комісія відмовляла, оперувалися за гроші [2]. 1926-го право на аборт зафіксували в шлюбно-сімейному кодексі. А через чотири роки переривання вагітності зробили платним – за 50 крб. – половина тодішньої середньомісячної зарплатні. Ціну щороку збільшували, мотивуючи тим, що аборт завдає шкоди жіночому організмові. Це було одним із проявів політики держави, мета якої – звільнення жінок для потреб народного господарства. У декреті 1936 року було прийнято загальносоюзний «Закон про заборону абортів» [3]. В Україні його було введено в дію постановою ЦВК та РНК УРСР від 4 серпня 1936 року № 1192 «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям, встановлення державної допомоги багатодітним, розширення мережі пологових будинків, дитячих ясел і дитсадків, посилення кримінального покарання за несплату аліментів і про деякі зміни в законодавстві про розлучення» [4]. В 1955 році штучне переривання вагітності знову легалізували. СРСР швидко посів перше місце у світі за співвідношенням абортів до кількості народжених дітей. Постанова про легалізацію абортів з'явилася саме для того, щоб зупинити смертність серед жінок дітородного віку від домашніх абортів. Хоча не звела нанівець аборти народної медицини. Показовим є той факт, що в Україні цю постанову скасовано лише в 1995 році [5]. Враховуючи той факт, що респонденти археографічно-етнографічних експедицій – це мешканці сіл, можна стверджувати, що подібні революційні пертурбації законодавства мінімально вплинули на реальний стан речей. Причому влада турбувалась лише про легалізацію чи заборону самого абортів, і в контексті цього нічого не робила для попередження вагітності. Засобів контрацепції на території СРСР майже не було, тим паче в селах, де про них навіть не чули.

На Півдні України жінки використовували різноманітні засоби, часто не турбуючись про власне здоров'я. Для цієї функції на селі існували спеціальні «акушерки», які народними методами «витравлювали» плід з утроби. З іншого боку, подібна діяльність викликала категоричне несприйняття та осуд громади. Відтак у селянській традиційній культурі сформувалась своєрідна жіноча табуйована культура. Наприклад, в с. Білоцерківка Куйбишевського району Запорізької області Кльованик Петро Кузьмич, 1932 р. н., розповідає: «...Тоді ж рамки були, що не можна аборт зробити, ніхто ж не робив, це як якась бабка крадькома зробиє, а другий раз невдачно, що вмерла, посадили, сидить. А зараз, пожалуста, хочеш – роди, хочеш – не роди...» [16]. Респондент наголошує на тому, що аборти робили жінки не самостійно, і приховуючи цей факт від громади. Поряд з цим варто відзначити, що для даної процедури існували спеціальні люди, які проводили дану операцію. Причому це не обов'язково могла бути жінка, яка знається на народній медицині. Часто зустрічаються згадки про те, що аборти робили медичні

сестри, які працювали в лікарні, чи акушерки, які приймали на дому. «... Та була, тут, у нас, баба Марфа така, всьо ото до неї по ті аборти ходили. А вона, шо ж, в больниці работала, отутовочки, у Кірові, та й приймала дома. А тоді одна померла, прямо у неї в хаті, так її за це посадили, а та ж, через два роки померла в тюрмі, ну захворіла там чі шо...» [9], згадує даний факт мешканка с. Юрківка, Орхівського району, Запорізької області, Герасимлюк Марія Василівна.

Зустрічаються поодинокі розповіді, які стосуються безпосередньо не самої процедури абортів, а відзначення факту смерті від абортів. Причому респонденти наголошують на тому, що попри загрозу смерті дівчата все одно робили аборти. «...А та дівка зробила аборт від аборта вмерла і дитину не народила. О це тіки, як багатий треба за багатого, а за бідного і ні балакай...» Керчук Таїсія Яківна, 1918 р. н., с. Титово [12].

Більшість респонденток, які надають інформацію з даної тематики, здебільшого самі проробляли дану процедуру різноманітними методами. Шоріна Марія Оксентіївна, 1919 р. н., з с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області: «...А аборти тоді сама собі робила. Отак колотила й мило, йод лила, і ото спринцовкою (в мене спринцовка така здорова), і сама лягаю. А ще робила, це ще мамо живі були, так мене вчили. Оце такі із сосни вирізали, як палець у мене. Отут гостреньке, за петлю, ну як папіросна бумажечка. І ото обв'язу себе, закладу отой гачок в матку, а сама обв'язуся, шоб воно не пішло туди далеко. І ходю в ньому обв'язана, поки підуть в мене ті..., ну кров. А тоді витягую...» [11]. Горпинченко Лідія Василівна, 1955 р. н., с. Сурсько-Михайлівського району Дніпропетровської області, розповідала про відомі їй рецепти переривання вагітності: «...Були такі, що робили. [Разом говорять]. Ну, да, були, там цибулиння якісь пили. Настаювали листя з цибулі і ото пили, шелеху. Який срок так і пили, зривали. Як, ну, буває таке що можна напитися і окровиться, вмерти. Ну, вобще люди лікувались ще якимись травами. Но я не знаю, не робила. І матір наша не робила. Вобще аборти в селі почали робити у 50-х роках, після війни. Та дома, в лікарні, Боже сохрани...» [14]. Ще один цікавий метод розповіла Віра Павлівна Бабенко, мешканка с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області: «...Ото пір'інку туду закладали. Ну як ...береш ото пір'інку, обрабатуюєш спеціальним розтвором мила хазайственного і закладасш собі в матку ...і ждеш, ну як ждеш ходиш собі робиш усе, ото пока кров не піде, це значить шо всьо...» [8].

Отже, можемо стверджувати, що питання переривання вагітності відноситься до малодосліджених аспектів мікроісторії. Усноісторичні розповіді, які є одним з основних видів джерел з цього питання, не дають, принаймні на сьогодні, провести повноцінне наукове дослідження. Це зумовлюється наступними факторами: по-перше – специфіка вивчення основних аспектів абортної операції в радянський період мала право бути винесеною на публічне обговорення лише з медичної точки зору; по-друге – аспект сором'язливості та табуованості теми. З зібраних матеріалів експедицій можна зробити висновок, що мешканки Степової України часто робили таку дану процедуру, причому більшість згадок стосуються не самої операції абортів вдома, а смертності жінок, які самостійно проводили операцію. На Півдні України жінки використовували різноманітні засоби, часто не турбуючись про власне здоров'я. Для цієї функції на селі існували спеціальні «акушерки», які народними методами «витравлювали» плод з утроби. З іншого боку, подібна діяльність викликала категоричне несприйняття та осуд громади. Відтак у селянській традиційній культурі сформувалась своєрідна жіноча табуована культура.

Джерела та література

1. Свод законов Российской империи. СПб., М., 1916. – Т. 10. – Ч. 1. – С. 145.
2. Свод Указов РСФСР. – М., 1917, № 10. – С. 52.
3. Свод Законов СССР. – М., 1926, № 82. – С. 112.
4. Свод Законов СССР. – М., 1936, № 34. – С. 309.
5. Нечаева, А. М. Новый семейный кодекс // Государство и право. – 1996. – № 6. – С. 91.
6. Ромовська, З. В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. – Київ: Правова єдність, 2009. – 432 с.
7. Рукописний відділ Запорізького відділення інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Далі РВЗВІУАД НАНУ). – Ф. 8. – Оп. 22. – Інтерв'ю з Вірою Павлівною Бабенко, с. Капулівка, Нікопол. р-ну, Дніпропетров. обл.
8. РВЗВІУАД НАНУ. – Ф. 8. – Оп. 22. – Інтерв'ю з Герасимлюк Марією Василівною, с. Юрківка, Орхівського району, Запорізької області.
9. РВЗВІУАД НАНУ. – Ф. 8. – Оп. 22. – Інтерв'ю із подружжям Вербицьких, 1943 та 1939 років народження, місто Гуляйполе.
10. Кокошинський, О. М. Родильні, весільні та поховальні традиції в домашній обрядовості українців Півдня (на матеріалах Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей) / О. М. Кокошинський. – Запоріжжя, 2007. – 88 с.
11. Портелли, А. Особенности устной истории / А. Портелли // Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., общ. ред. М. В. Лоскутовой. – СПб., 2003. – С. 39.
12. Усна історія Степової України / голов. ред. П. Сохань ; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України, Міжнародна громадська організація «Інститут українці», Інститут усної історії Запорізького національного університету, Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008. – Т. 1. – 362 с.
13. Усна історія Степової України. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. – Т. 2. – 362 с.
14. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008. – Т. 3. – 492 с.

15. *Усна історія Степової України*. – Запоріжжя : АА Тандем, 2009. – Т. 4. – 400 с.
16. *Усна історія Степової України*. – Запоріжжя : АА Тандем, 2009. – Т. 5. – 460 с.
17. *Усна історія Степової України*. – Запоріжжя : АА Тандем, 2009. – Т. 6. – 464 с.
18. *Усна історія Степової України*. – Запоріжжя : АА Тандем, 2009. – Т. 7. – 380 с.
19. *Усна історія Степової України*. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – Т. 8. – 360 с.
20. *Усна історія Степової України*. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – Т. 9. – 412 с.
21. *Усна історія Степової України*. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – Т. 10. – 412 с.
22. *Усна історія Степової України*. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – Т. 11. – 400 с.

Усноісторичне дослідження в системі підготовки філолога

А. Т. Карабахцян, А. О. Москаленко, Р. М. Омельченко

У статті розкривається поняття методу «усна історія», її значення, проекти, що реалізуються в Україні, у т. ч. про один із них «Майдан: усна історія», подаються поради студентам-філологам щодо методики проведення інтерв'ю.

Ключові слова: *усна історія, інтерв'ю (біографічне, проблемне), питальник, оповідач, інтерв'юер, респондент.*

Останнім часом дедалі більшої популярності серед дослідників набуває усна історія. Вона стала інструментом пошуку відповідей на питання про те, ким ми є: завдяки інтерв'ю зі свідками й учасниками подій ми не лише заповнюємо білі плями минулого, але й дізнаємося більше про сьогодення.

Усна історія як феномен сучасності виникла 60 років тому – її власна історія почалася тоді, коли тисячі американських солдатів поверталися з фронтів Другої світової війни. Вони були свідками тих подій, а їхні спогади стали цінністю для дослідників. «Цей травматичний досвід великої кількості людей позначився на американському суспільстві. Якщо раніше вважалося, що історія – це те, що роблять великі люди, й інтерв'ю варто брати лише у визначних особистостей, то цього разу зацікавив досвід людей, які повернулися з війни. 40–50-ті роки ХХ ст. теоретики усної історії назвали ренесансом спогадів: спогади стали об'єктом дослідження», – каже Наталія Отріщенко. Хоча тривалий час історики критикували усну історію як суб'єктивну, згодом суспільство зрозуміло, що суб'єктивність – перевага усної історії. «Суб'єктивність пам'яті ще не означає, що це погано, – зазначає пані Отріщенко. – Це означає, що ми пам'ятаємо ті речі, які для нас важливі. Це частина нашого “я”».

То що ж таке усна історія? Зазвичай усна історія вважається методом запису свідчень та результатом запису – розповідь свідка, очевидця, людини, яка має спогади про минуле. Порівняно з класичним журналістським інтерв'ю усна історія цікавиться персональними поглядами, згадками й емоціями. Зміст таких інтерв'ю – спогади про минуле, а не коментарі про сучасність. По-друге, інтерв'ю зі свідками тривають довго – інколи дві, три, чотири години, аби оповідач розповів якомога більше фактів зі свого життя.

Результат інтерв'ю – усна історія – стає історичним документом, доступним для громадськості. Однак лише в тому разі, якщо особа, котра дала інтерв'ю, погодиться на його публікацію.

В Україні усна історія з'явилася в 1990-х роках. За цей період було реалізовано декілька проектів. Один із перших – присвячений дослідженню пам'яті про примусову працю цивільного населення окупованої України на території Німеччини під час Другої світової війни. Є й низка інших проектів, зокрема «Усна історія Степової України», видання «Україна ХХ століття у пам'яті жінок» (про ХХ століття з погляду жінки), проект «Усна історія української селянської культури 1920–30 рр.». Є також проекти сучасної історії – усна історія Євромайдану. Один із них – «Майдан: усна історія» – реалізується Українським інститутом національної пам'яті. Мета проекту – зібрати відео- та аудіосвідчення, суб'єктивний досвід активістів Євромайдану.

У програмі підготовки філологів своєрідне місце посідають форми навчання, що безпосередньо контактують з методами й цілями усноісторичного дослідження. Маємо на увазі фольклористичну та діалектологічну практики. З огляду на важливість комунікативного компоненту в цих видах навчальної діяльності, а головне – на konieczність досягнення порозуміння з респондентом, на встановлення ситуації довіри, можемо говорити про продуктивність усноісторичних методик для підготовки фахівця-філолога. Стисло перелічимо та проаналізуємо головні принципи усноісторичного дослідження.

Перш ніж розпочинати інтерв'ю, варто розуміти, про що саме буде усна історія, адже залежно від мети виокремлюються два основні види інтерв'ю. По-перше, пише українська дослідниця усної історії Гелінада Грінченко в посібнику «Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження», це біографічне інтерв'ю, яке ще називають наративним. У цьому випадку мають на увазі розповідь про історію життя, покликану вивчити суб'єктивне сприйняття минулого. Другий вид інтерв'ю – проблемне (тематичне, сфокусоване). Його основна мета – вивчити переживання людиною певної історичної події, ситуації чи явища.

Попри цю відмінність, правила проведення інтерв'ю спільні для обох видів. Базові правила – принципи усної історії – розроблено для них обох.

«Усна історія», як дослідницький метод, має ряд особливостей, які необхідно враховувати. Респондент

під час інтерв'ювання ніби переживає минуле наново, і неминуче «забуває» щось «незручне» для себе, а щось, навпаки, випинає і робить центральним місцем свого оповідання, хоча, насправді, ступінь об'єктивної значимості даних подій може бути незначною. Оповідач своєю розповіддю ніби творить історію, робить її, моделює своє минуле відповідно до світогляду, політичних та культурних установок, особливостей своєї біографії.

Перш за все, це високий ступінь суб'єктивності матеріалів, отриманих в результаті інтерв'ювання. Адже оповідач не просто сумлінно згадує і промовляє свою історію. Під час інтерв'ювання так чи інакше виявляються соціальні ролі, психологічний настрій і психічний стан. При цьому ставлення до подій у автора спогадів може змінюватися, і не факт, що у 80 років людина відтворить свої реальні емоції, думки, почуття, які колись охоплювали її, як сучасника подій 65–70-річної давнини.

Проговорений оповідачем текст піддається потужному впливу з боку інтерв'юера. Він може скеровувати перебіг оповіді питаннями, які він ставить. Він задає емоційний тон опитування, може свідомо провокувати свого контрагента або ж супроводжувати його осторонь від якихось тем. Своїми висловами і навіть виразом обличчя він здатний дати емоційну оцінку того, що він чує, що змусить оповідача або орієнтуватися на неї, або спробувати спростувати. І те, і те неминуче порушує об'єктивність розповіді. Відтак, усна історія обов'язково стає в якійсь мірі продуктом спільної діяльності розповідача, і того, кому розповідають.

Необхідно враховувати, що будь-яка анкета має поділятися на дві частини. Перша частина має бути спрямована на з'ясування біографічних даних людини, що опитується. Друга частина повинна містити питання, спрямовані на з'ясування почуттів та подій, що пережила людина в роки Другої світової війни. Варто враховувати, що під час війни людина могла бути: учасником бойових дій, знаходитись на окупованій території, перебувати в тилу, бути остарбайтером, бути дитиною. В залежності від цих обставин питання можуть змінюватись.

При складанні анкети-опитувальника в рамках методу «усної історії» використовують лише відкриті запитання, які передбачають розгорнуту відповідь.

Головним методом збору матеріалів з усної історії є інтерв'ю. Дослідник, який організовує та проводить інтерв'ю, називається кореспондентом, а людина, в якій беруть інтерв'ю – респондентом.

При проведенні інтерв'ю необхідно дотримуватися наступних методологічних рекомендацій:

- провести попередню роботу з респондентом, заздалегідь познайомити його з питаннями, щоб він зміг пережити первинну емоційну оцінку, продумати свою відповідь;
- задати емоційний фон розповіді про важливість завдання, змалювати можливу аудиторію читачів створюваного тексту так, щоб респондент був натхнений значимістю поставленого перед ним завданням і постарався максимально відповідати вимогам інтерв'юера;
- скласти запитальник таким чином, щоб питання побічно перекривали один одного і тим самим дозволяли перевірити ступінь ширості та об'єктивності розповіді респондента;
- для опитування використовувати аудіотехніку, однак це не повинно бути нав'язливим. Найкраще підійде невеликий, що не кидається в очі диктофон, щоб респондент не відчував себе скутим перед мікрофоном чи камерою. Інакше він може бути нещирим;
- у ході бесіди задавати не навісні, а уточнюючі запитання. Уникати нав'язування респонденту тих чи інших оцінок, але стежити, щоб кожен факт, що ним згадується був зрозумілий і витлумачений;
- при розшифровці запису обов'язково виробляти транскрибування, тобто позначати всі паузи, особливості реакції респондента, буквально відтворювати всі його слова і вирази, не піддаючи текст навіть граматичному редагуванню;
- при розшифровці запису вказувати дату запису, дату розшифровки, хто робив запис і розшифровку, обов'язково вказується прізвище, ім'я та по батькові респондента, дата його народження та домашня адреса;

- до аудіофайлу докладати текстовий файл інтерв'ю.

Під час постановки запитань слід дотримуватися таких правил:

- Беріть інтерв'ю в тихому місці.
- Слухайте уважно і активно, показуйте свою зацікавленість.
- Не перебивайте і не сперчайтесь.
- Майте в голові перелік тем, а не дослівних запитань.
- Дайте співрозмовнику/ці помовчати, подумати.
- Ставте тільки одне запитання за один раз.
- Використовуйте прості фрази та слова.
- Не нав'язуйте відповідь.
- Не наполягайте на запитанні, якщо людина ухиляється від відповіді.
- Перепитайте, якщо щось не зрозуміло.
- Не затягуйте розмову, зважайте на настрій/стан співрозмовника/ці.
- Запитайте про фотографії/матеріали.
- Подякуйте за розмову.

Що потрібно робити після інтерв'ю:

- Відразу після інтерв'ю зробіть примітки в паспорті/блокноті.
- Скопіюйте запис інтерв'ю та підпишіть носій із записом.
- Розшифруйте інтерв'ю, позначте час.
- Проаналізуйте текст інтерв'ю. Перевірте факти, що прозвучали.
- Якщо необхідно – домовтесь ще про одну зустріч.

Принципи дослідження, розроблені фахівцями в царині усної історичної дослідження, є практичним підґрунтям для будь-якого «контактного» дослідження, яке провадиться філологом у межах практики зі збирання фольклорного чи діалектологічного матеріалу. Водночас слід зазначити, що процес розробки питальників для філологічних практик мусить бути динамічнішим, відображати змінність самого матеріалу. Тут знову в пригоді філологові може стати усна історія.

Література

1. **Грінченко, Г. Г.** Усна історія : методич. рек. з орг. дослідж. : для студентів і аспірантів / Гелінада Грінченко. – Харків : Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 28 с.
2. **Отрищенко, Н.** Особливості застосування проєктивних методів у соціології / Наталія Отрищенко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2013. – Вип. 19. – С. 214–222.
3. **Otrishchenko, N.** Beyond the Square : The Real and Symbolic Landscapes of Euromaidan / Natalia Otrishchenko / Ukraine's Euromaidan : analyses of a Civil Revolution / Ed. by D. R. Marples, F. V. Mills // Soviet and Post-Soviet Politics and Society. – Stuttgart, 2015. – P. 147–162.

Психологічні особливості емоційних переживань у військовослужбовців – чоловіків та жінок

Л. О. Матохнюк, М. М. Прищепя

Питання гендерних відносин неодноразово порушувалося в багатьох дослідженнях і тому часто є присутнім порівняльний аналіз особистісних характеристик військовослужбовців – чоловіків і жінок. Авторами були виявлені особливості протікання емоційно-психічних розладів у жінок та чоловіків, різниця фізіології жіночого й чоловічого організму, те, як реагує нервова система і психіка на психотравмуючі ситуації.

The issue of gender relations went up repeatedly in many studies and so often there is a comparative analysis of the personality characteristics of military men and women. The authors discovered peculiarities of emotional and mental disorders in women and men, the difference in physiology of female and male body, how the nervous system and mind responds to stressful situations.

Ключові слова: *військовослужбовець, гендерні особливості, травмуюча ситуація, психічна травма, психотравмуюча ситуація, посттравматичний стресовий розлад.*

Актуальність. Сучасна реальність є невичерпним джерелом стресових, критичних, травмуючих ситуацій. Повсякденна психічна травматизація є неминучим явищем, в якому проявляється ставлення людини до різноманітних стрес-факторів її життя. Проблема психологічних травм і необхідності постійного їх подолання стала ще більш актуальною у зв'язку із загальним загостренням соціальної кризи, також потрібно врахувати й соціально-політичну обстановку в країні, а особливу увагу звернути на військові дії на її території і, відповідно, наслідки, які звідси випливають. Необхідність вивчення самосвідомості, як ставлення людини до себе, визначається низкою практичних потреб особистості. Насамперед, таких, як детермінація життєвих цілей, вибір адаптивних механізмів і стратегій поведінки в різних ситуаціях, вибудова життєвої перспективи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У роботах як зарубіжних, так і вітчизняних психологів, зокрема Т. М. Титаренка, Т. С. Кириленко, І. П. Манохи, О. П. Саннікової, Е. Л. Носенко, С. І. Яковенка, підкреслюється роль формування та розвитку особистості у психотравмуючих ситуаціях.

Метою статті є дослідження психологічних особливостей емоційних переживань у військовослужбовців – чоловіків і жінок.

Виклад основного матеріалу дослідження. На основі проведеного теоретичного аналізу індивідуально-особистісних переживань у психотравмуючій ситуації, ступінь розробленості даної проблеми у наукових колах, ми під психічною травмою розуміємо травму, що виникла в результаті дії на психіку людини особисто значущої інформації; емоційну дію, яка викликала психічний розлад; шкоду, нанесену психічному здоров'ю людини в результаті інтенсивного впливу несприятливих факторів середовища або гостроемоційних, стресових впливів інших людей на її психіку.

Під поняттям психотравмуюча ситуація ми розуміємо подію, яка з різним рівнем імовірності може призвести чи призводить до порушення установленого життєвого способу буття, до руйнування прийнятого особистістю психічного світу.

Під посттравматичним стресовим розладом ми розуміємо неспокійну відстрочену реакцію на травматичний стрес, здатну викликати психічні порушення практично в будь-якої людини, це важкий психічний стан, різновид тривожного розладу (неврозу), що виникає в результаті одиначної або повторюваних психотравмуючих ситуацій, як, наприклад, військовими діями, важкою фізичною травмою, сексуальним насильством або загрозою смерті. Також ми розглянули класифікацію даного розладу.

Особистість військовослужбовця розглядається як певний соціально-професійний тип особистості, який володіє сукупністю специфічних властивостей, особливостей (виховання високих особистісних якостей; емоційна стійкість, наполегливість, рішучість, впевненість у своїх силах; формування вмінь, що дозволяють успішно досягти свідомо поставленої мети), що виражають належність індивіда до військово-професійної соціальної групи.

Розглядаючи психологічні особливості емоційних переживань військовослужбовців, необхідно враховувати гендерні особливості. У структурі особистості військових чоловіків та жінок спостерігаються відмінності: у жінок вищі показники соціальної пластичності, емоційності, соціальної емоційності, а в чоловіків – енергійності (здатності виконувати роботу за несприятливих умов – шуму, некомфортної температури тощо), пластичності та індивідуального темпу. При цьому соціальна енергійність і соціальний індивідуальний темп зі статтю не пов'язані.

Якщо говорити про прагнення до лідерства, домінантності, незалежності, то Е. Іглі зазначає, що чоловіки є інструментальними лідерами, а жінки – соціальними [2].

Домінантність у жінок супроводжується незалежністю від соціальних умов, гетероагресивністю, у чоловіків же – залежністю від думки групи. Самостійність у прийнятті рішень жінки розглядають як позитивну якість, пов'язану зі свободою самовиявлення у спілкуванні, чоловіки ж розглядають її не настільки позитивно. Для них така самостійність означає відірваність від групи, очікування негативного ставлення до себе [2].

Чоловіки значимо відрізняються від жінок авторитарністю, схильністю до ризику, догматизмом і автономністю; жінки ж мають більш високі показники по імпульсивності, відчуженості.

Аналіз особистісних проявів показав відмінності між чоловіками і жінками. Екстраверсія, що включає домінантність і пошук відчуттів, більше виражена в чоловіків, доброзичливість – у жінок. Чоловіки більш схильні до конфліктів і асоціальної поведінки, а також до неадекватності емоційних проявів [2].

Спостереження психологів свідчать, що у чоловіків частіше зустрічається переважаючі холеричні риси темпераменту. Саме для них характерний чіткий прояв вольових реакцій, напористості, енергійності, нетерплячості. Чоловік зазвичай характеризується більшою зовнішньою агресивністю, більшою наполегливістю, здатністю протистояти грубому натиску. Тому холеричний темперамент можна розглядати в якості «чоловічого темпераменту».

Жіночій природі більше відповідає сангвінічний і меланхолійний темпераменти. Для жінок характерні рухливість, бурхливий прояв почуттів, швидка зміна настрою. Жінка буває агресивна, як правило, тільки якщо вона нещасна.

Чоловіча рішучість і схильність до ризику добре доповнюються жіночою обережністю, чоловіча різкість – жіночою м'якістю, чоловіча зневага до деталей побуту – підвищеними естетичними вимогами жінки.

Чоловіки люблять, коли їм вдається проявити волю, витривалість, силу й інші «силові якості» або ж чисто інтелектуальні здібності, тоді як жінки тяжіють до гуманітарної сфери, до того, що стосується людини і його внутрішнього світу [2].

Нервова система жінок менш стійка. Тому жінка швидко переходить від одного емоційного стану до іншого. Її здатність до миттєвого психічного перевтілення перевершує здатність чоловіка. Зазначаючи вище сказане можна припустити, що жінки краще пристосовуються до мінливих обставин.

Н. Н. Обозов відзначає, що існують гендерні відмінності в мотивації щодо похвали і винагороди. Жінка відчуває потребу в тому, щоб її робота була відзначена оточуючими. Тому жінки часто страждають від незадоволеної потреби у визнанні, не уваги членів сім'ї і недооцінки їх праці.

Чоловік теж любить, коли його хвалять за роботу, проте, якщо він впевнений, що виконав її добре, то високу думку про себе він буде мати навіть у тому випадку, якщо його робота не буде визнана іншими. Отже, чоловіки більш незалежні в своїх самооцінках від думки оточуючих.

Згідно з іншими дослідженнями [5], незважаючи на відсутність відмінностей між чоловіками і жінками за загальним рівнем коефіцієнта емоційності, жінки виявляють більш високий рівень за міжособистісним показником емоційного інтелекту (емоційності, міжособистісних стосунків, соціальної відповідальності). У чоловіків переважають внутрішньоособистісні показники (самоствердження, здатність відстоювати свої права), здібності до управління стресом (стресостійкість, контроль імпульсивності) і адаптованість (визначення правдоподібності, розв'язання проблем). Чоловіки, в свою чергу, проявляють більшу самоповагу, більш незалежні, краще справляються зі стресом, краще вирішують проблеми, більш оптимістично налаштовані, ніж жінки.

Відмінності в інтенсивності вираження емоцій можуть бути пов'язані з тим, що у жінок лицьова активність в цілому вище, ніж у чоловіків. Слід враховувати і той факт, що чоловіки в рамках своєї традиційної статевої ролі схильні до «обмежувальної емоційності» – мінімізації емоційної експресії.

Більша різноманітність способів вираження емоцій в осіб жіночої статі, можливо, пояснюється тим, що у них здатність до вербалізації емоцій формується раніше й розвивається швидше, ніж у осіб чоловічої статі. У чоловіків переважає пряма агресія (фізична і вербальна), у жінок – непрямая, або «агресія взаємин» [1].

Результати досліджень Ш. Берна говорять про те, що емоційність, тобто сила пережитих емоцій, у представників обох статей однакова, різна лише ступінь їх зовнішнього вираження [1].

При особистій бесіді з деякими військовослужбовцями був відмічений стан підвищеної тривожності, особливо це відмічалось при бесіді з жінками, 9 осіб з яких показали тривожність по двох факторах одночасно: і особистісну, і реактивну. Можливо припустити, що це є наслідком досить довготривалої ситуації напруження серед військових, перебування в стані підвищеної бойової готовності, що унеможлиблює планування свого життя на тривалий період. Наслідком може бути також і перебування в зоні бойових дій як самих військових, так і їх рідних та близьких.

Як зазначає Дж. Грей [3], досягнення цілей має величезне значення для чоловіків, бо саме таким способом вони можуть довести свою спроможність і не впасти у власних очах. Чоловіки пишаються тим, що можуть все зробити самостійно. Жінки виявляють себе як більш впertі. Витримка та самовладання виявляються в умінні стримувати свої почуття, якщо це потрібно, гальмувати імпульсивні дії, підпорядковувати себе поставленій меті. На думку І. М. Микільської, жінки є більш емоційно-нестабільними, що свідчить про схильність до ірраціональної поведінки.

І. П. Петяйкін виявив відмінності між чоловіками і жінками в прояві рішучості. Особливо виразно це проявлялося при виконанні «небезпечної» вправи. Так, жінки прийняли рішення розпочати виконання вправи в середньому через 26,6 секунди, а чоловіки – 6,1 секунди. Але і при виконанні нешкідливого завдання в осіб жіночої статі, як правило, прийняття рішення вимагає більшого часу. Дані І. П. Петяйкіна відповідають поширеній думці, що чоловіки більш схильні до ризику, ніж жінки. Ю. Козелецький пише, що функція ризику і прогресу належить чоловікові, а функція стабільності та надійності – жінці [4].

Більшсть військовослужбовців-жінок «відкриті» до потреб суспільства, а їх мотив приносить найбільшу користь суспільству посідає одну з перших позицій в їхній ієрархії соціальних цінностей. Інтереси суспільства є пріоритетними для військовослужбовця-жінки. Жінкам властиве вміння ставити суспільні інтереси над особистими, їм притаманна сумлінність, ініціативність, винахідливість, впertість, співчутливість. Натомість військовослужбовці-чоловіки зводять свою соціальну роль у суспільстві виключно до військової місії, яка пов'язана з захистом території. Їм притаманні такі особистісні якості, до яких належать: готовність до ризику, наполегливість, організаторські здібності, самостійність, незалежність [2].

В особистих бесідах були відмічені значні відмінності між чоловіками й жінками. Серед чоловіків відчувалась впевненість, навіть при досить нестабільній ситуації в країні вони вели себе досить розважливо та рішуче, була неодноразово висловлена готовність діяти, незважаючи на невизначеність майбутнього. При згадуванні подій під час бойових дій, навіть при досить песимістичних настроях стосовно ситуації в країні, відмічалась більш висока життєстійкість, ніж серед жінок.

Висновки дослідження перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Аналіз цих досліджень надав можливість зробити такі висновки.

У жінок спостерігається більш високий рівень розвитку професійної рефлексії, ніж у чоловіків. Це обумовлено тим, що жінки частіше, ніж чоловіки вдаються до самооцінки, кожне рішення обдумується ними більш ґрунтовно, ніж чоловіками, їм надається відповідна оцінка; на відміну від чоловіків, які демонструють високі рівні прямої агресії, жінкам притаманна непрямая агресія, тобто агресія, невиражена у фізичних діях. Крім того, чоловіки частіше є об'єктом фізичного нападу. Але думка про те, що чоловіки завжди виявляють більш високий рівень агресії, ніж жінки, не знайшла підтвердження; нестачу фізичної сили жінки компенсують тренуваністю та майстерністю володіння зброєю; фізіологічні властивості жіночого організму надають можливість жінкам бути більш стійкими під час випробувань тривалим фізичним навантаженням; жінки виявляють більше цілеспрямованості і наполегливості під час виконання професійних завдань, ніж чоловіки; виразність динаміки окремих психологічних характеристик військовослужбовців – чоловіків та жінок є різною, що обумовлено різним рівнем психоемоційних навантажень в бойових умовах; жінки виявляють більш високий рівень саморегуляції власних психічних станів при виконанні професійних завдань; за рівнем інтелектуального розвитку й особистісного адаптаційного потенціалу не виявлено суттєво значущих розходжень між чоловіками і жінками. Однак варто визначити сферу можливого використання праці військовослужбовців-жінок з урахуванням фізіологічних особливостей їхнього організму; на відміну від чоловіків освітній рівень військовослужбовців-жінок є значно вищим; жінки мають більш високий ступінь розвитку професійних комунікативних якостей; найбільш стійкими в чоловіків є інтелектуальні інтереси, змінність настрою (нейротизм), готовність змиритися з невдачею, високий рівень претензій, а в жінок – наполегливість, естетична чуйність, життєрадісність, бажання дійти до межі можливого. Жінки перевершують чоловіків у швидкості сприйняття, у рахунку та швидкості мови, а чоловіки мають деяку перевагу в просторовій і тимчасовій орієнтації, у розумінні механічних відносин та математичних міркувань.

Джерела

1. Берн, Ш. Гендерная психология / Шон Берн. – Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 318 с.
2. Бурчак, О. І. Гендерні особливості особистісних властивостей військовослужбовців : дипломна робота.... рівня «Магістр» : 8.03010203 «Психологія» / О. І. Бурчак ; Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир, 2014. – 46 с.
3. Грей, Д. Мужчины с Марса, женщины с Венеры / Джон Грей. – Москва : София, 2009. – 352 с.
4. Козелецкий, Ю. Психологическая теория решений / Ю. Козелецкий. – Москва : Прогресс, 1979. – 31 с.
5. Обозов, Н. Н. Межличностные отношения / Н. Н. Обозов. – Ленинград : ЛГУ, 1979. – 160 с.

**Усні свідчення митців про події Революції Гідності:
науково-популярний метод опрацювання джерел**

Т. В. Привалко

Представлено основні результати проекту «Майдан: усна історія», який реалізується Українським інститутом національної пам'яті з 2014 року. Проаналізовано роботу з підготовки збірника спогадів митців про події Революції Гідності.

The article contains basic results project «Maidan: oral history», which carried Ukrainian Institute of National Remembrance with 2014. The preparatory work to edition of artists' memories about Revolution of Dignity is analyzed.

Ключові слова: усні свідчення, усна історія, спогади, пам'ять, Майдан, Революція Гідності, оповідач, інтерв'юер, збірник.

Протестні акції, що відбулися в Україні у листопаді 2013 р. – лютому 2014 р., названі Революцією Гідності. Вони стали найчисельнішим соціальним спротивом часів Незалежності України. Громадяни, які вийшли на вулиці столиці та багатьох міст і сіл, не погодилися з геополітичним вибором, здійсненим тодішньою владою. Майдан 2013–2014 рр. став зламним етапом у цивілізаційному поступі України та визначальним для подальшого розвитку українського суспільства і держави.

Вже під час самого Майдану було започатковане наукове дослідження тих подій. На численних наукових заходах у програмних дискусіях та неофіційному спілкуванні повсякчас обговорюється Майдан та наступні за ним події. Серед наявних на сьогодні праць варто зупинитися на тих, що базуються на використанні методу усної історії. Аналізу оповідей про загиблих під час Майдану та їх інтерпретації різними сторонами конфлікту присвячена стаття М. Міленіної [1]. Про документальну ініціативу Центру міської історії Центрально-Східної Європи, яка оформилася у проект «Голоси супротиву та надії: Київ-Львів-Харків», йдеться у праці Н. Отріщенко [2]. Про початковий етап проекту «Майдан: усна історія», що реалізується Українським інститутом національної пам'яті (далі – УІНП), подано у статті А. Киридон [3].

Майже три роки минає від початку Революції Гідності. За цей час реалізовано чимало ініціатив зі збору усних свідчень про ті події. Ці матеріали розкидані і для опрацювання потребують багато зусиль. Тому очевидно є потреба їх зібрати в єдиний архівний комплекс. Створення такого зібрання передбачено здійснити УІНП у рамках проекту «Майдан: усна історія». Тож УІНП приймає на зберігання копії записів усних свідчень про Революцію Гідності, зібрані іншими державними, комунальними органами чи установами, громадськими організаціями, ініціативами, фізичними особами. Такий архів усних свідчень надаватиме вільний доступ для дослідників та усіх зацікавлених осіб.

Поряд із цим УІНП у рамках проекту «Майдан: усна історія» продовжує запис спогадів учасників та свідків подій зими 2013–2014 років. Проект було започатковано у березні 2014 р. і на теперішній час зібрано понад 400 інтерв'ю.

Наразі робочою групою проекту здійснюється часткове оприлюднення записаних інтерв'ю. Відповідно до завдань та специфіки діяльності УІНП таке оприлюднення базується на використанні науково-популярного методу опрацювання усних свідчень. Науково-популярний виклад спогадів сприяє їх більшій поширеності, викликає зацікавленість не лише у фаховому середовищі, а й серед різних верств суспільства. Широка популяризація спогадів про Майдан сприятиме його меморіалізації, а також, що не менш важливо, слугуватиме додатковим запобіжником від повторення трагічних подій зими 2013–2014 років.

У 2015 р. робочою групою проекту був підготовлений збірник спогадів «Майдан від першої особи. 45 історій Революції Гідності». Він вийшов до другої річниці Майдану і складався з історій людей, які представляли різні ініціативи та спільноти протестного середовища, які упродовж трьох місяців зими 2013–2014 рр. своєю присутністю, акціями та креативом творили неповторний простір столичного Майдану. Надзвичайно високий рівень самоорганізації, взаємні допомога, довіра та повага стали характерними рисами, які найперше відзначали в Революції Гідності.

Тематика цього річного збірника – «Мистецтво на барикадах» – також є не випадковою, адже Майдан 2013–2014 рр., окрім усього, увійшов в історію як мистецька революція. Такого потужного вибуху творчості, який відбувся під час Революції Гідності, доти не знала жодна протестна акція ні в Україні, ні у світі. Естетизація протестного простору була тотальною: від барикад і систем життєзабезпечення до спеціальних мистецьких акцій. Через творчість учасники Майдану декларували свої вимоги, намагалися переконати своїх противників. І свою скорботу за полеглими героями теж виражали через творчість.

Майдан називають суцільною інсталяцією посеред міста, перформансом тривалістю у три місяці, масштабним арт-майданчиком, де кожен, хто міг і хотів, мав можливість висловити свою думку за допомогою мистецтва. Для цього не потрібні були професійна освіта, великі кошти чи особлива аудиторія. Розмаїття мистецького

самовираження не знало обмежень і вражало своєю розкутістю. Водночас на Майдані був і митець-громадянин, який займався тим, що розносив канапки, допомагав із поселенням, забезпечував медикаментами, стояв на барикадах і... кидав «коктейлі Молотова». На Майдані кожен вибирав для себе те завдання, ту роль, яка йому краще вдавалася та дозволяла бути максимально корисним.

Щоб узагальнити цей неповторний досвід, доведеться видати багатотомну енциклопедію. Виданням «Мистецтво на барикадах» ми долучаємося до вже наявних досліджень і, головне, робимо свій посильний внесок у збереження пам'яті про Майдан та вшанування його учасників, які своєю відвагою, сміливістю та креативом вписали свої імена в історію нашої країни.

У збірнику «Мистецтво на барикадах» представлені розповіді людей, твори яких для нас видалися найбільш помітними та різножанровими, які створювалися як під час Майдану, так і про Майдан. Збірник складається з шести розділів. У першому – зібрані спогади митців словесного жанру: письменників, поетів, публіцистів. До другого увійшли розповіді учасників Майдану, які підтримували протестний дух музичною творчістю. Найбільшим за обсягом, і це закономірно, став розділ, присвячений художньому мистецтву, адже воно на Майдані превалювало. Швидкий перебіг революційних подій вимагав миттєвої й релевантної реакції. Наявним для цього арсеналом засобів володіли насамперед представники візуального мистецтва. Художники, фотографи, карикатуристи прийняли цей виклик і блискуче з ним упоралися. Точні, мінімалістичні, дотепні образи стали своєрідним способом документування подій того часу та їх рефлексії.

Окрему групу розповідей ми умовно віднесли до категорії «дійство». Сюди увійшли спогади митців, задіяних у театральній та кінематографічній творчості, у концертах, виставах, перформансах. Своєрідним сегментом культурного життя Революції Гідності стала діяльність людей, які взяли за збереження пам'яті про Майдан. Музейники, пам'яткоохоронці, фахівці усної історії почали робити свою справу ще під час тих подій і займаються цим донині.

В останньому розділі книги зібрані спогади митців, чії громадянська позиція, ініціативність та організаційські здібності забезпечували проведення різноманітних акцій, сприяли налагодженню координації та комунікації у революційному середовищі, а також тих, хто робив спроби встановлення діалогу з противниками Майдану.

У цій книзі можна почути голоси різних людей. Вони належать до різних поколінь і середовищ, мають різний досвід громадської активності й навіть по-різному ставляться до Майдану. Серед них є знані на весь світ і ті, хто лише починає свою творчу кар'єру. Всі вони розказали про пережите під час Революції Гідності, про те, як ті події вплинули на них особисто та яке значення, на їхню думку, вони мають для країни загалом.

Усну історію, на якій побудовані спогади героїв книги, також певною мірою можна назвати мистецтвом. Ми надавали оповідачам можливість самим будувати свої розповіді, згадувати, на їхню думку, найважливіше, ділитися найсильнішими переживаннями.

Водночас оповідачі мали змогу відповісти на питання інтерв'юерів. Програма опитування охоплювала надзвичайно широкий спектр тем: причини і мотиви участі у протестних акціях, міжлюдські стосунки, погляди на релігію та церкву, ставлення до опонентів, суб'єктивні оцінки наслідків Майдану тощо. У наших інтерв'ю не йшлося про з'ясування маловідомих фактів чи реконструкцію перебігу революції, а здебільшого говорили про цінності, породжені Майданом, про те, що втратили і здобули українці в ході тих доленосних подій.

Ми намагалися, щоб постать інтерв'юера під час спілкування була якомога непомітною. Для збірника всі інтерв'ю ми перевели у монологічне русло, щоб читачі мали можливість побути з оповідачами наодинці, зануритися в їхні міркування та переживання.

Звісно, у спогадах митців найперше нас цікавило те, що вони думають про мистецький простір Майдану: найпомітніші постаті, акції, твори, тенденції, що зародилися під час революції, та їх подальший плін. Водночас ми хотіли представити перед читачами образ митця як живої людини – з його родинними перипетіями, спілкуванням у колі друзів, внутрішніми суперечностями та страхами. Тож у збірнику – селекційна добірка, де професійне й особистісне сплелися в єдину оповідь, де немає чіткої межі між творчістю і громадською активністю – як, власне, й було на Майдані.

Для книги ми відбирали те, поділитися чим, за нашим відчуттям, оповідачам було найважливіше. Те, що складає для них меморіальний образ Майдану: знакові зустрічі, непересічні люди, питання, що й для суспільства, і для них особисто досі залишаються без відповіді. Іноді ці розмови були для наших співрозмовників чи не першими спробами осмислення того, чим є Майдан для них і для суспільства загалом, чи мав він шанс залишатися мирним, чи виправдані були людські жертви, і що треба найперше пам'ятати про ті події.

У добірках подано чимало діалогових моментів. Вони, як правило, насичені деталями місця і часу, відтворюють репліки присутніх у тих ситуаціях людей. Такі моменти роблять оповідь живою, передають експресію спілкування, характерні особливості учасників діалогу, а разом створюють ефект присутності. Тож читаючи ці спогади, буде можливість разом із героями книги ще раз пережити події Майдану.

Для нас принципово важливо було донести до читача емоційний настрій оповідачів. Зрозуміло, що на формування цього настрою вплинули різні чинники – і життєвий досвід, і пережите під час Майдану, і те, як оповідачі оцінюють наслідки тих подій, і багато іншого. Своєю чергою, емоції справляють помітний вплив на формування самого спогаду. Збереження емоційного забарвлення розповіді дає можливість сприймати оприлюднений спогад цілісно.

Перенести на папір емоції, що супроводжують усну розповідь, досить складно. Найкраще це можна зробити через збереження стилістики мовлення оповідачів. Для цього було зроблено дослівне текстове транскрибування записів, використовуючи науково-популярний метод. При редагуванні текстів були збережені «фірмові» для кожного оповідача слова, завдяки яким його мовлення є упізнаваним. Також у спогадах збережені незакінчені речення, просторічні звороти, риторичні запитання і багато інших стилістичних ознак, якими насичені спогади творчих людей.

У кожній розповіді ми виокремили думки, в яких сконцентровано міркування оповідачів про власну навколомайданну творчість, роль мистецтва в Революції Гідності, певні узагальнення про ті події загальносуспільного або й політичного плану. У збірнику ці думки оформлені як винесені цитати, щоб читач міг швидко «вхопити» основну ідею оповіді. Також для полегшення сприйняття у посторінкових посиланнях подано пояснення слів та понять, які, на нашу думку, цього потребують.

До кожної усної історії підібрані світлини, що ілюструють творчість митця, а також його перебування на Майдані. Слід відзначити, що відшукати ці знімки було досить складно, адже запрошені нами оповідачі під час Майдану не надто переймалися фіксацією себе на тлі історичних подій. Вони самі більше спостерігали, фіксували, рефлексували. Завдяки чому, зрештою, маємо нині великий масив мистецьких творів про Майдан. Найяскравіші зразки авторських доробків представлені наприкінці кожної розповіді.

Митці – тонкі натурі. Їхній внутрішній світ набагато чутливіше резонує із суспільними настроями та подіями. Тож у багатьох оповідачів передчуття Майдану зародилося задовго до його початку. Так, один з активістів Мистецького Барбакану Іван Семесюк згадує, що ще за два роки до Революції Гідності виникло дуже багато низових мистецьких ініціатив, хоча для художників це нетипово: «...художники – це такі досить вайлуваті істоти, а тут сплеск низової ініціативи – починаючи від підпільних галерей, абсолютно нелегальних. Люди перестали ходити кудись по дозвільні папірці й почали самі робити те, що їм хотілося» [4].

Коли у ніч на 30 листопада сталося побиття протестувальників, на думку письменника Андрія Куркова, вже можна було передбачити, що влада діятиме жорстоко: «...ця влада не чекатиме, не буде такої патової ситуації, як за Кучми під час Помаранчевої революції. У цієї влади була інша культура, ніби інша традиція насильства – донецька, чи донбаська, в якій виріс і Янукович і до якої звикли всі інші, кого він привів до влади. Тож, в принципі, далі можна було прогнозувати, що буде насильство» [5].

Художник Олександр Мельник, автор відомої на Майдані картини «Очі Господні», ще у грудні 2013 р. робив прогнози щодо того, чим може завершитись протест: «...я був упевнений, що Янукович не здасть владу без крові, бо він награвувався так, що ті строки, які він Юлі [Тимошенко] дав... він ними не відбудеться. Тут йому довічне світить, якщо не розтерзають його на зоні. Так що він буде до кінця стояти і не зупиниться перед кров'ю» [6].

Куратор виставки «Плакати Майдану» Наталія Іванченко про завершення Майдану згадує так: «Коли втік Янукович, я не зраділа – я напружилася: що буде далі? Мені не 20 років, і я розуміла: щось може далі бути – буде звідти інтервенція. Він не просто так пішов, він обов'язково ще щось утне. І я вважаю, що цю війну він теж спровокував. Не тільки Путін, у цьому замішаний і Янукович також» [7].

Митці тонко відчують дух часу, вловлюють його основні течії і через свою позицію та творчість допомагають відчутти й осмислити їх іншим людям. Завдяки митцям діапазон суспільних рефлексій є насиченим і повномірним, що особливо потрібно для таких знакових подій, як Революція Гідності.

Отже, у рамках проекту «Майдан: усна історія», який реалізується Українським інститутом національної пам'яті, зібрано понад 400 усних свідчень про події Революції Гідності. Окремі з них увійшли до збірника «Майдан від першої особи. 45 історій Революції Гідності», виданого у 2015 р., та «Мистецтво на барикадах», підготовленого у 2016 р. Оприлюднення усних оповідей здійснюється з використанням науково-популярного методу опрацювання джерел, що сприяє популяризації подій Майдану та їх меморіалізації.

Джерела та література

1. Міленіна, М. Танатологічний дискурс української революції: прагматика усних бібліографічних оповідей про загиблих / М. Міленіна // Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді : матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Львів] 25–26 верес. 2014 р. / [упоряд.: О. Р. Кісь, Г. Г. Грінченко, Т. В. Пастушенко]. – Львів, 2014. – С. 261–272.

2. Отріщенко, Н. Усна історія Євромайдану: методологічні і етичні виклики / Н. Отріщенко // Там само. – С. 273–284.

3. Киридон, А. Проект «Майдан. Усна історія» як спосіб фіксації подій Революції гідності / А. Киридон // Там само. – С. 244–260.

4. Семесюк, І. Інтерв'ю з Іваном Семесюком. Запис 31 лип. 2015 р., м. Київ // Поточний архів УІНП.

5. Курков, А. Інтерв'ю з Андрієм Курковим. Запис 12 квіт. 2016 р., м. Київ // Поточний архів УІНП.

6. Мельник, О. Інтерв'ю з Олександром Мельником. Запис 23 верес. 2014 р., м. Київ // Поточний архів УІНП.

7. Іванченко, Н. Інтерв'ю з Наталією Іванченко. Запис 7 квіт. 2016 р., м. Київ // Поточний архів УІНП.

Революція Гідності на Черкащині: спогади очевидців та учасників подій

Т. О. Григоренко

У статті розповідається про Євромайдан та події Революції Гідності на Черкащині 2013–2014 рр.

The article tells about the events of the Euromaidan and Revolution of Dignity in Cherkasy region in 2013–2014.

Ключові слова: Євромайдан, Революція Гідності, Черкаси, Черкащина.

Революційні події листопада 2013 р. – лютого 2014 рр. почалися громадянськими протестами 21 листопада 2013 р., які виникли після рішення Кабінету Міністрів України про призупинення процесу підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом. Основні події відбувалися в Києві, але черкащани на місцях активно підтримували протестні акції.

Вперше мітинг на підтримку Євроінтеграції України у Черкасах відбувся 22 листопада 2013 р. Акція на підтримку асоціації України з ЄС розпочалася ходою кількох сотень черкащан центральною вулицею міста від площі Богдана Хмельницького до Соборної площі. Присутня на ньому київська журналістка Тетяна Чорновол написала: «В принципі як для Черкас взяло участь чимало людей, близько тисячі чоловік або може навіть трохи більше. Люди пройшли центральною вулицею Черкас, прийшли до обласної адміністрації, де був заявлений мітинг і висловили свою позицію» [1].

Ввечері 23 листопада 2013 р. активісти намагалися встановити намет на Соборній площі біля облдержадміністрації. Десь о 20.30 на площу приїхали черкаські опозиціонери Микола Булатецький, Леонід Даценко, Юрій Ботнар, Анатолій Бондаренко та Наталія Старікова, щоб підтримати молодь. Міліція не дала встановити намет та вступила в сутички з громадськими активістами. Один з очевидців подій розповів: «Декільком спробам встановити вже розламаний намет міліція постійно перешкоджала. Потім на акцію підтяглися депутати і журналісти. І стало ще гарячіше. Спробували встановити свій намет, але міліції стяглося уже понад 100. Взяли людей в кільце, почалася штовханина і майже бійка. Якійсь літній жінці викликали швидку. Потім, коли напруга досягла максимуму, організатори попросили людей не реагувати на провокації міліції. Закликали всіх їхати на київський Майдан або знову приходити в Черкаси завтра на 12.00» [2].

Після цих подій окружний адміністративний суд заборонив пікетування, пішу ходу, демонстрації і збори на чотирьох найбільших площах міста – Соборній, Дружби народів, Театральній і Європейській. Заборона мала діяти впродовж двох місяців – від 26 листопада 2013 р. до 25 січня 2014 р. Таке рішення ухвалили за адміністративним позовом виконувача обов'язків міського голови Черкас Віктора Білоусова. Попри рішення суду черкащани 25 листопада зібралися біля пам'ятника Тарасу Шевченку на Театральній площі. Влада намагалася зірвати мітинг, підігнавши до місця проведення акції кілька автомобілів «КАМАЗ» з причепами. Водії неохоче пояснили, що їм наказано приїхати для ремонту парапету обласного драмтеатру. Все ж захід відбувся. На ньому були присутні десь 200–300 осіб. Виступив Л. Даценко і запропонував на Театральній площі, де вперше підняли національний прапор, підняти й прапор ЄС [3].

Тим часом координатор черкаського Євромайдану Таїсія Плахута повідомила про початок переслідування організаторів та учасників мітингів на підтримку вступу України до Євросоюзу в Черкасах: «Мені особисто кілька разів телефонували міліціонери і просили не встановлювати намети, в яких можна ночувати, бо будуть зносити. Вочевидь влада нас так боїться, що буде придумувати все нові способи протидії». Також, незважаючи на заборону, в той день понад 400 студентів Черкас вийшли на протест. Студенти йшли з гаслами: «Викладачі, випустіть студентів!», «Ганьба байдужим!», «Виходьте!», «Ми не хочемо у МС, бо ми хочем у ЄС» [4].

Події Революції Гідності посилювалися після кривавого розгону студентів на Майдані Незалежності в Києві в ніч на 30 листопада 2013 р. Це настільки збурило людей, що вже на ранок 30 листопада по всій Україні почали виходити на майдани мільйони українців. Вранці 30 листопада 2013 р. на площу біля пам'ятника Шевченку в Черкасах люди вийшли на мітинг, організований опозиціонерами Януковича – Л. Даценком, М. Булатецьким та А. Бондаренком. На ньому було обговорено жорстоке побиття студентів у Києві.

Уже 3 грудня 2013 р. під будівлею УМВС в Черкаській області зібралися журналісти з вимогою покарати працівників «Беркуту», тому що у Києві в побитті студентів брали участь і черкаські спецпризначенці та було жорстоко побито журналістів.

10 грудня 2013 р. черкаські студенти пройшли маршем бульваром Шевченка, щоб висловити свою позицію та з вимогою розслідувати побиття студентів у Києві і покарати винних. Під Черкаською міською радою виник і свій невеличкий Майдан – була встановлена палатка, де постійно чергували активісти, можна було принести допомогу для Майдану в Києві.

З кожним днем черкащани все більше й більше долучалися до протестів. 11 грудня 2013 р. громадськість зібралася біля будівлі Черкаської міськради, під час невеликого мітингу була спроба встановити на флагштоку прапор ЄС. Міліція активно перешкоджала встановленню, все ж прапор ЄС був піднятий, але через годину знятий. Увечері, під прикриттям міліції, група молодих людей у костюмах комунальників розібрали палатку Штабу національного спротиву біля міської ради, в якій були приймальні народних депутатів Миколи Томенка та Юрія Сиротюка і все майно, генератор, теплі речі й допомогу, яку принесли люди, повантажено на вантажівку комунальників і вивезено в невідомому напрямку. Відбулася невелика «потасовка» між черкаськими «свободівцями» та невідомими молодиками в капюшонах. Міліція не втручалася» [5].

22 січня міліція затримала черкаський автобус, який мав довести до київського майдану зібрані черкашанами харчі та теплі речі та, після втручання активістів, був відправлений на Київ. 22 січня 2014 р. сталися перші вбивства на майдані у Києві. Увечері того дня кілька сотень черкашан прийшли з Соборної площі, де молилися за вбитих у Києві активістів, з пікетом під будівлю Черкаської ОДТРК «Рось». Якраз у цей час у прямому ефірі мали виступати представники обласної влади. Будівлю оточили міліціонери, люди скандували гасла «Ні брехні!», «Беркутівці – вбивці», «Ганьба!». 23 січня 2014 р. автомайданівці та журналісти деяких ЗМІ вдень закликали черкашан зібратися на 18.00 до будинку облради на мітинг. Близько ста машин черкаських автомайданівців організувалися в колону і проїхали вулицями міста. Валентин Чернявський, учасник Автомайдану розповів: «Зараз облаштуємо прапори і будемо закликати людей вставати і не дрімати в той час, коли такі події кояться у країні» [6].

Автоколоною автомайданівці рушили центром міста. Такі ж колони по 5–7 автівок курсували в кожному мікрорайоні Черкас, а о 14.00 усі з'їхалися до обласної адміністрації.

Увечері 23 січня 2014 р. на мітинг зібралось близько двох тисяч чоловік. Близько 300 представників майдану спробували захопити державну адміністрацію, виламали двері та зайшли у фойє, але це було ненадовго, тому що вже о 23.00 підрозділи «Беркуту», що прибули з Києва, відтіснили з будинку активістів, заарештувавши 58 осіб. При штурмі будівлі міліція застосовувала струмені води з пожежного шланга, сльозогінний газ, а протестувальники «коктейлі Молотова» та піротехніку. Прес-служба Управління МВС у Черкаській області прокоментувала подію: «Міліція занепокоєна, що окремі особи чинять низку правопорушень, пов'язаних із масовими заворушеннями, погромами, знищенням майна та захопленням будівель. 23 січня громадяни в кількості близько 300 осіб, ігноруючи вимоги правоохоронців про збереження спокою та недопущення масових заворушень, направились до ОДА, виламали двері та зайшли в фойє, пошкодили і підпалили майно. Молоді люди використовували піротехнічні засоби, каміння, залізні прутки» [7]. Під час штурму облдержадміністрації постраждала дівчина, на голову якої з четвертого поверху було скинуто керамічний горщик з квітами. У результаті цього вона отримала тяжку черепно-мозкову травму, довго лікувалася і стала інвалідом.

На другий день «Беркут» провів ряд арештів молоді прямо посеред міста. Viktoriya Suprunovich написала в соцмережі: «За словами свідка, який з нами зв'язався, близько 19.30, коли він виходив із магазину на центральній площі міста, то побачив наступну картину. Велика кількість «Беркуту» налетіла на близько 30 осіб віком не більше 18 років, їх поклали обличчям на сніг, дуже сильно били, потім запакували до двох автобусів-Богданів та повезли невідомо куди». «При цьому беркутівці розмовляли російською мовою з російським акцентом. Бійців було близько 100 осіб (чоловік каже, що в Черкасах стільки беркуту немає) + місцева міліція. Оточили всю площу. Коли чоловік спробував достукатися до совісті беркутівців, закликав не бити хлопців, то отримав по голові. Потім йому сказали: «Дед, не хочеш попасть – вали отсюда» [8].

Після штурму та арештів до Черкас приїхали народні депутати України Ірина Геращенко та Микола Томенко. Вони відвідали постраждалих і травмованих у лікарні Черкас. За словами народного депутата Ірини Геращенко, серед них – не лише учасники акцій протесту, а й прості перехожі, які потрапили під дубини «Беркуту» тільки тому, що опинилися біля облради [9].

Депутати вимагали від Уповноваженого з прав людини Валерії Лутковської терміново виїхати до Черкас для вивчення фактів тортур та знущань над громадянами з боку представників «Беркуту» та правоохоронних органів. 24 січня активісти знову вийшли на пікет під міліцію та прокуратуру з вимогою звільнити затриманих під час штурму ОДА активістів.

З УМВС до пікетувальників ніхто не вийшов, працівники міліції закрилися всередині, а вхід до будівлі прокуратури Черкаської області заблокували кілька міліціонерів, які загородились від людей щитами. Біля прокуратури стоять також чотири «КамАЗи» [9].

29 січня 2014 р. черкаські журналісти передали керівництву обласного управління міліції звернення з вимогою: «Не бийте нас, ми журналісти!». У зверненні наводяться факти жорстокого побиття журналістів представниками правоохоронних органів під час масових акцій, які відбувалися у Черкасах. Співробітники ЗМІ вимагали припинити насильство до колег та покарати винних. Ініціатором звернення виступила обласна організація Спілки журналістів. Свої підписи поставили 78 працівників ЗМІ, зокрема, ОДТРК «Рось», ТРК «Вікка», газет «Вечірні Черкаси», «Черкаський край», «Акцент», «Нова Молодь Черкащини», інформаційного агентства «Прочерк», власкори національних медіа та інші. За словами відповідального секретаря Черкаського обласного осередку НСЖУ Василя Трохименка, журналістська спільнота обурена насильством щодо колег та відсутністю адекватної реакції з боку керівництва міліції: «Журналісти звернули увагу, що захисні жилети «преса» стали не елементом захисту, а мішенню для «беркутівців» [10].

Начальник управління громадської безпеки УМВС України в Черкаській області Володимир Іващенко повідомив: «Під час штурмів Будинку рад 23-го січня та 27-го січня на допомогу працівникам міліції Черкащини були залучені спецпідрозділи міліції із південних регіонів України. А в подіях 26-го січня брали участь працівники патрульно-постової служби та бійці з черкаського загону спецпідрозділу «Беркут» [11].

26 січня 2014 р. у Черкасах під час мітингу була обрана Народна Рада, на якій висунуто вимогу звільнення голови Черкаської обласної державної адміністрації Сергія Тулуба та голови Черкаської обласної ради Валерія Черняка. Представники опозиції народний депутат Леонід Даченко, голова обласної організації ВО «Свобода» Юрій Ботнар, депутат облради з «Батьківщини» Валентина Коваленко, голова обласного «УДАРу» Віталій Лященко вступили у перемовини з головою Черкаської облради Валерієм Черняком, його заступником Володимиром Вовченком та заступником голови ОДА Едуардом Івакіним про припинення масового затримання активістів,

відставку голови Черкаської обласної державної адміністрації Тулуба, виведення роти «Беркуту» з Черкас і звільнення всіх затриманих.

Але домовленостей перемовники не досягли, навпаки, репресії влади посилювалися. В ніч на 27 січня 2014 р. невідомими була здійснена спроба другого захоплення будівлі державної адміністрації. Перед цим на Соборну площу приїхали учасники столичного Автомайдану. Активістів і автомайданівців підставили «тітушки». Вони розпочали штурм, а коли з будівлі вибіг «Беркут», молодики організовано відійшли в бік. Водночас силовики, а їх було 300 чоловік, кинулися на людей. Після зачистки міліція продовжила переслідувати активістів і трощити їхні машини. Сім машин автомайданівців були розбиті. Спецпризначенці зачистили площу біля будівлі і заарештували 12 осіб. Серед затриманих був один з лідерів Автомайдану з Києва Сергій Хаджинов. Журналістка Інна Іщук написала тоді на своїй сторінці у Facebook: «Автомайдан у Черкасах. Штурм ОДА. З другого поверху лунають вибухи. Там видно щити з написами «міліція». З іншого вікна другого поверху ллють воду. На 5-му поверсі спостерігають тітушки» [12].

Очевидець штурму ОДА розповів, що спершу на площу під'їхало близько 30 автовок автомайданівців. Окрім них, до обласної адміністрації прийшли і черкаські – загалом близько сотні людей. П'ятеро із них почали штурм ОДА: вони кидали «коктейлі Молотова» у будівлі і били вікна. У цей час прибігли бійці внутрішніх військ. Люди почали тікати, а бійці їх затримувати. Людей дуже сильно били кийками. Били сильно і по машинах, в які сідали люди. Бійці пробіглися по всьому району і добивали та затримували людей». Також очевидець розповів, що «тітушки» розбили автомобілі на очах у міліції» [12].

Під час побиття Автомайдану постраждали журналісти: фотокореспондент газети «Вечірні Черкаси» Ігор Єфімов, власний кореспондент телеканалу «Інтер» Станіслав Кухарчук, редактор сайту «0472» Олег Огілько, польські журналісти Сергій Марчик та Юрій Висоцький (обидва громадяни Білорусі). Було розбито камеру оператора телеканалу «ВІККА» Сергію Єфімову. Під час силового розгону протестувальників під Черкаською ОДА «беркутівець» погрожував розправою оператору телеканалу «ВІККА» Сергію Єфімову. Сайт телеканалу оприлюднив зафіксовані на відео погрози.

З ролика добре чути, як представник «Беркуту» в грубій формі забороняє оператору проводити зйомку: «Прибери камеру... Побачу (...) вб'ю», – крикнув він до журналіста [13].

Після затримань правоохоронці зареєстрували кримінальні провадження за ознаками кримінальних правопорушень, передбачених частинами 1 і 2 статті 294 Кримінального кодексу – масові заворушення та захоплення державних будівель. Пізніше справи були розглянуті, частина людей відпущена під домашній арешт.

27 січня 2016 р. у Черкасах три сотні активістів прийшли на позачергову сесію міськради. Вони висловили недовіру в. о. мера, комуністу Віктору Білоусову, та утворили Народну раду Черкас. «Серед пунктів резолюції – вимога заборонити в країні Партію регіонів, скасувати закони від 16 січня та звільнити усіх затриманих учасників акцій.

Під час трагічних подій 20 лютого 2014 р. у Києві, спецпідрозділ міліції «Беркут» силою розігнав блокпост активістів на черкаській дамбі. По активістах стріляли з помпової зброї та автоматів Калашникова, били кийками. Також було побито фотокореспондента газети «Вечірні Черкаси» Ігоря Єфімова. Зі струсом мозку він потрапив до лікарні. «Беркутівці» били його попри те, що він кричав: «Преса» [14].

Слід відмітити, що великий вклад в перемогу Революції Гідності зробили активісти західних районів Черкащини, які, ризикуючи здоров'ям і життям, перекривали трасу Одеса – Київ, не пускали на Київ вірних Януковичу міліціонерів і «тітушок» з АР Крим, Одеси, південних областей України.

Джерела

1. **Їхала** на день-другий, а повернулася додому через 3 місяці, – черкаська активістка про Майдан [Електронний ресурс] // ІнфоМІСТ : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://infomist.ck.ua/yihala-na-den-drugiy-povernulasya-dodomu-cherez-3-misyatsi-cherkaska-aktyvistka-pro-majdan/> (дата звернення: 20.07.2016), вільний. – Назва з екрана.

2. **Черкаський** Євромайдан закінчився сутичкою з міліцією (нові фото, ВІДЕО) [Електронний ресурс] / Прочерк : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://procherk.info/news/euromaydan/18797-cherkaskij-evromajdan-zakinchivsja-sutichkoju-z-militsieju-foto-video> (дата звернення: 20.07.2016), вільний. – Назва з екрана.

3. **Горова, В.** Черкаський Євромайдан загородили камазами з причепами (фото) [Електронний ресурс] / В. Горова // Дзвін : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://dzvin.org/cherkaskyj-jevromajdan-zahorodyly-kamazamy-z-ryucheramu-foto/> (дата звернення: 20.07.2016), вільний. – Назва з екрана.

4. **Київські** Євромайдани об'єдналися, а у Черкасах, Чернівцях й Луганську влада заборонила акції [Електронний ресурс] / Тиждень.ua : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/94926> (дата звернення: 20.07.2016), вільний. – Назва з екрана.

5. **Намет** Штабу спротиву в Черкасах знесли під міліцейським супроводом [Електронний ресурс] // Вікна-новини : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://vikka.ua/news/98458-namet-shtabu-suprotivu-v-cherkasakh-znesli-pdmltseyskim-suprovodom-.htm> (дата звернення: 20.07.2016), вільний. – Назва з екрана.

6. **Черкаський** Євромайдан: як це було [Електронний ресурс] // Zmi.ck.ua : інформ. ресурс. – Режим доступу: <http://zmi.ck.ua/cherkassy/cherkaskiy-vromaydan-yak-tse-bulo-foto-vdeo.html> (дата звернення: 20.07.2016), вільний. – Назва з екрана.

7. **У Черкасах** затримали 58 людей через штурм ОДА [Електронний ресурс] // BBC Україна : офіц. сайт. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/01/140124_local_administrations_or (дата звернення: 20.07.2016), вільний. – Назва з екрана.

8. В центрі Черкас «Беркут» полне на молодь [Електронний ресурс] // Нова доба : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://novadoba.com.ua/2557-v-centri-cherkas-pracivnyku-umvs-vidlovlyuyut-molod.html> (дата звернення: 20.07.2016), вільний. – Назва з екрана.

9. Черкащани вийшли пікетувати прокуратуру і міліцію [Електронний ресурс] // 24 канал : офіц. сайт. – Режим доступу: http://24tv.ua/cherkashhani_viyshli_piketuvati_prokuraturu_i_militsiyu_n401923 (дата звернення: 20.07.2016), вільний. – Назва з екрана.

10. Черкаські журналісти вимагають покарати беркутівців, які їх побили [Електронний ресурс] // Інститут масової інформації : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://imi.org.ua/news/42957-cherkaski-jurnalisti-vimagayut-rokarati-berkutivtsiv-yaki-jih-pobili.html> (дата звернення: 20.07.2016), вільний. – Назва з екрана.

11. У Черкасах зачищав майдан «Беркут» з півдня України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vgolos.ua/news/u_cherkasah_zachyshchav_maydan_berkut_z_pivdnya_ukrainy_133146.html (дата звернення: 20.07.2016), вільний. – Назва з екрана.

12. У Черкасах удруге штурмували ОДА [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://archive.ec/E4ae1#selection-309.0-309.32> (дата звернення: 20.07.2016), вільний. – Назва з екрана.

13. «Беркутівці» побили журналістів під час розгону «штурмовиків» біля Черкаської ОДА [Електронний ресурс] // Радіо Свобода : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/25244166.html> (дата звернення: 20.07.2016), вільний. – Назва з екрана.

14. НСЖУ засуджує бездіяльність міліції у розслідуванні побиття журналістів у Черкасах під час Євромайдану [Електронний ресурс] // Національна спілка журналістів України : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://ru.telekritika.ua/pravo/2014-12-25/101977> (дата звернення: 20.07.2016), вільний. – Назва з екрана.

«За покликом серця і душі» (Революція гідності: свідчення учасників та очевидців подій)

Ю. М. Маршук

Усноісторичні дослідження подій Революції гідності, свідчення жителів Бершадського району – учасників та очевидців тих подій.

Oral history research developments Revolution dignity evidence Bershada district residents – participants and witnesses of those events.

Ключові слова: Революція гідності, Євромайдан, свідчення очевидців.

Минуло два роки з того часу, як на Майдані лунали розстріли студентів та мирних людей. Чимало інших подій відбулось в Україні, але нам не варто забувати сотні тисяч людей, які боролись насправді не за міфічні європейські цінності, а за цінності загальнолюдські, які відповідають десяти Заповідям Бога, та за власну гідність.

Нація, яка народжує героїв, має право на майбутнє. Звичайні люди, які вийшли на Майдан з фанерними щитами проти професійних військових снайперів, не безумці. Віддаючи власне життя, вони хотіли дати можливість кращого життя іншим людям, обираючи честь, а не безчестя. Це звичайні прості люди, скромні трудівники, жителі України, в тому числі Бершадського району, які живуть і працюють за покликом своєї совісті, керуючись громадянською позицією, та не афішуючи своїх вчинків, не потребуючи якоїсь подяки чи уваги до себе. Ті пам'ятні дні вже стали історією, але ми з приємністю згадуємо, що до неї були причетні і наші славні земляки: Валерій Купріянович Андрусик, Любов Володимирівна Колібабчук, Вадим Миколайович Уліч, Анатолій Анатолійович Григорашенко, Валентина Парфенівна Горлова, Марія Андріївна Запорожець та інші.

Ядро бершадців – євромайданівців, які організували поїздки у Київ, забезпечували транспортом та усім необхідним склали: Сергій Максимчук, Євген Трохименко, Людмила Крук, Віктор Шевченко, Василь Віхренко, Олександр Тарковський, Михайло Білозір, Олександр Форес.

У місті Бершадь громадськість подала пропозицію встановити пам'ятний знак на площі Героїв України. Міською радою було оголошено відкритий конкурс на кращу проектну пропозицію щодо встановлення пам'ятного знаку. До спільної справи долучилися митці-професіонали, аматори, громадські та державні організації для подальшого виконання проекту.

Створено Громадське об'єднання «Бершадь-Майдан», учасники якого переконані: революція продовжується, ще дуже багато необхідно зробити, але для цього потрібно бути небайдужими. Зокрема, необхідно контролювати владу, примусити недобросовісних підприємців та олігархів чесно сплачувати податки, підростаюче покоління треба навчати правдивої історії тощо.

У місті Бершаді на площі Героїв українських майданів відбувся мітинг, приурочений до річниці Революції гідності. В ньому взяли участь представники громадських організацій і політичних партій, трудових колективів, керівники району і міста, містяни – загалом понад півтори сотні людей. Голова громадської організації «Бершадь-Майдан» Анатолій Козоріз, який вів зібрання, відзначив, що вимоги людей, які протестували і гинули на Майдані, поки що не виконані, а система й досі залишається старою.

На мітингу усі присутні пригадали події минулих років, час, з якого почався Майдан. Країна змінилася, людей об'єднало прагнення жити в цивілізованій державі, бути гідними українцями. Україна відбулася як нація, українці стали іншими. Під час мітингу було прийнято звернення до Президента України. Громадяни висловили

Президенту думку про бажання зберегти суверенітет України, про побудову країни з торжеством справедливості, честі і гідності.

Бершадська центральна районна бібліотека провела цикл заходів з метою усноісторичних досліджень подій на тему: «Революція гідності: свідчення учасників та очевидців подій Революції гідності».

У читальній залі районної бібліотеки відбулася година спілкування «Революція гідності: ми маємо пам'ятати» з учасниками Євромайдану. Цікавим був перегляд відеоматеріалів про Революцію гідності, які продемонстрували працівники «Бершадської кіномережі» за сприяння директора Олега Писанецького. Власне відео та фото для перегляду надав учасник Майдану Анатолій Савостьяненко.

Напередодні Дня вшанування Героїв Небесної Сотні, який вся Україна відзначає 20 лютого, в Бершадській центральній районній бібліотеці було організовано зустріч з учасниками Майдану. Тема зустрічі «Небесна Сотня – герої нашого часу». Розпочалась зустріч хвилиною мовчання в пам'ять про невинно убитих на Майдані. Присутні переглянули документальне відео «Хроніка подій Майдану», яке продемонстрували працівники Бершадської кіновідеомережі. Документальні кадри нагадали про криваві події на Майдані, що сколихнули увесь світ.

Голова ради церков та релігійних організацій при РДА отець Михайло, Максимчук Сергій Іванович, Трохименко Євген Анатолійович, Крук Людмила Михайлівна, Горлова Валентина Парфентівна, Траченко Іван Максимович – очевидці, безпосередні учасники тих подій, по черзі розповіли про свою участь, враження та побажали молоді бути справжніми патріотами та любити Україну понад усе!

Із розповідей очевидці тих подій Любові Андріївни Маковської, яка знає що таке гідність.

Вона бачила її. Тільки той, хто має гідність, може знайти в собі сили робити те, що вважає за потрібне, незважаючи на страх. Страх померти. На той момент страх відійшов на останній план...

«Єдине, що скажу чесно: в такі екстремальні моменти плин часу змінюється, – розповідає Любов Андріївна, – секунди тривають, як вічність... При мені лилася кров і доводилося допомагати пораненим та проводити в останню путь загиблих. Люди, що стояли морозними ночами на Майдані, продемонстрували світові бажання жити у вільній країні та силу людської гідності. Хай всі знають: якщо хтось захоче позбавити нас нашої гідності – то ми зможемо себе захистити. Як не в суді, то на вулиці, співаючи Гімн України з коктейлем Молотова в руках».

По закінченні зустрічі працівники центральної районної бібліотеки подякували учасникам Революції гідності за повчальні, змістовні розповіді, та завершили зустріч словами: «Хай пам'ять усіх невинно убитих згуртує нас, живих, дасть нам силу та волю, мудрість і насагу для зміцнення нашої держави!». Від імені усіх присутніх учасникам Майдану було вручено квіти.

Ми повинні зберегти світлу пам'ять про загиблих у ті дні, захистити перед майбутніми поколіннями, від перекручування історичних подій, перед вандалами, які без жалю знищують їх могили. Потрібно пам'ятати трагічні події та їх учасників, не впадаючи у зневіру від нинішніх подій в Україні. Багатостраждальна Україна щоразу намагається очиститися святою кров'ю своїх синів та доньок, починаючи від давніх історичних подій, переживаючи трагедію Крутів, геноцид голодом та репресіями, розстрілами на Майдані, Іловайським котлом, Донецьким аеропортом та ще досі не закінченими подіями АТО. Не знищене зло буде повертатись знову, тому нам потрібно про це знати, пам'ятати, відстоюючи свою правду на своїй землі.

«Хто не буде пам'ятати минулого, той не матиме майбутнього, адже історії притаманно повторюватись» – цими актуальними словами був завершений захід. Ідеали Майдану, які стосувались незалежної, сильної, могутньої та прекрасної України, – вони живуть. Їх не можна кинути за ґрати або убити. Вони переможуть!

Джерела

1. Запорожець, М. Герої Майдану: [про учасниць Майдану Валентину Парфенівну Горлову та Любов Іванівну Колібабчук] / М. Запорожець // Бершад. край. – 2014. – 29 серп.

2. Руденко, Р. Сила патріотизму: [про Івана Максимовича Траченка з м. Бершаді, учасника Євромайдану] / Р. Руденко // Бершад. край. – 2014. – 29 серп.

3. Максимчук, С. За покликом серця і душі: [про найбільш активних учасників Євромайдану з Бершадщини] / С. Максимчук // Бершад. край. – 2014. – 5 верес.

4. Крук, Л. Побували на програмі Савіка Шустера: [Людмила Максимчук та Валентина Горлова представляли наш регіон у популярній програмі «Шустер LIVE» у Києві] / Л. Крук // Бершад. край. – 2014. – 19 верес.

5. Із першої сотні самооборони: [про Валерія Купріяновича Андрусика – жителя села Сумівка, який був зарахований у першу сотню самооборони на вул. Грушевського у м. Київ та був на Майдані з перших днів] // Бершад. край. – 2014. – 31 жовт.

6. Гуз, Г. Посланці миру – діти: [про відвідини волонтера Антоніни Баюри, учасника Революції гідності, яка подарувала учням сіл Сумівки та Кошаринець прапор зі словами подяки за листи від солдат, що воюють під м. Щастя] / Г. Гуз // Бершад. край. – 2014. – 31 жовт.

7. Маршук, Ю. Ті події маємо пам'ятати: [про Любов Андріївну Маковську, волонтера, учасницю Майдану] / Ю. Маршук // Бершад. край. – 2014. – 21 листоп.

8. Вербецький, В. Рік, що змінив Україну: [про мітинг з нагоди річниці Революції гідності, в якому взяли участь представники громадських організацій політичних партій трудових колективів, керівників району та ін.] / В. Вербецький // Бершад. край. – 2014. – 28 листоп.

9. Ніч пам'яті: [28 листопада 2015 р. на площі Героїв Майдану у м. Бершаді громадські активісти долучилися до Всеукраїнської акції «Ніч пам'яті, яка була ініційована співачкою та громадською активісткою Русланою Лижичко] // Бершад. край. – 2015. – 4 груд.

Сторінки усної історії Уманщини: Революція гідності

О. В. Скус

У статті на основі збору усних свідчень очевидців та учасників, сторінок преси, огляду засобів масової інформації, інтернет-ресурсів аналізується перебіг подій Революції гідності в місті Умані та прилеглий території з 21 листопада 2013 р. по 28 лютого 2014 р. Подано фрагментарні спогади учасників протестних акцій, які об'єднали учнів, студентів, підприємців, священників, політиків та небайдужих громадян. У кожного з тих, хто був на Майдані, є спогад про власне диво, власна історія, які не дуже вкладаються у стандарти буденності. Зроблено неупереджені висновки про героїчну боротьбу українського народу за свою свободу і незалежність.

The article is based on the collection of oral testimonies of witnesses and participants, the pages of the press, reviews media, internet resources analyzed the events of the Revolution Advantages in Uman and the surrounding area on November 21, 2013 to February 28, 2014 Posted fragmentary memories of participants of protest shares joined students, entrepreneurs, priests, politicians and concerned citizens. Each of those who were on the Square, is the memory of its own miracle, its own history that are not invested in the ordinary standards. Made unbiased conclusions about the heroic struggle of the Ukrainian people for their freedom and independence.

Ключові слова: Революція гідності, мітингувальник, Євромайдан, Умань, «тітушки», протест, блокпост.
Keywords: Revolution dignity, protesters, euromaidan, Uman, "titushky", protest, checkpoint.

Початок XXI століття... Нове покоління... Прогресивний розвиток... Здавалося б, що ми мали б вже знати більше, ніж знали два сторіччя тому. Проте сьогодні у нас більше питань, аніж відповідей. Одним із цих питань є «Чому людство не живе постійно щасливо?».

На Сході країни досі йде війна (офіційно АТО). Тисячі молодих хлопців гинуть там за свою країну. Дана оборона є продовженням хвилі Революції гідності, яка оповила всю країну під час Євромайдану. В кожному містечку та селі повстали активісти проти невігластва та деспотії влади четвертого президента. На основі збору усних свідчень очевидців та учасників, сторінок преси, огляду засобів масової інформації, інтернет-ресурсів спробуємо висвітлити перебіг подій Революції гідності в місті Умані з 21 листопада 2013 р. по 28 лютого 2014 р. та зробити неупереджені висновки про героїчну боротьбу українського народу за свою свободу і незалежність.

Дорога українського народу до здобуття своєї незалежності була тернистою та сповнена перепонами. Здається, українці пройшли чи не найкривавіший та найважчий шлях до визнання самобутності та змоги вільно спілкуватись своєю мовою, співати власний гімн та вшановувати свої національні символи, а не окупантів.

Всі ті, хто називають себе громадянами України, повинні завжди пам'ятати і шанувати подвиги ГЕРОЇВ, тих, що в смертельній боротьбі віддали своє життя за волю України! «Сумно, тривожно та лячно стає, коли починаєш рахувати втрати України, синів та дочок рідної неньки, тих, котрі лягли в борні за її волю. На жаль, жодна статистична установа, жоден вчений, жоден дослідник не назве нам точної цифри, того числа наших співвітчизників, котрих забрала у свої обійми така рідна і тепла для них українська земля. На жаль, ми ніколи не поррахуємо точного числа тих героїв, що лягли за Україну, за її національну символіку, і в муках національно-визвольних змагань схиляли свої голови до настільки чужої, холодної землі Сибіру, Колими, Соловецьких островів...» [1]. Тепер знову іде відстоювання українським народом незалежності своєї держави.

21 листопада 2013 року розпочалась мирна акція за підписання асоціації з Європейським Союзом під монументом Незалежності в Києві. Зібралось близько тисячі людей. Частина мітингувальників не розходилась всю ніч, а вже наступного дня подібні акції пройшли у Львові, Вінниці, Одесі, Миколаєві, Донецьку, Сумах, Харкові та майже в кожному іншому обласному центрі України, виключенням не стала й Умань.

Ось як описав ті події журналіст Мустафа Наєм: «Янукович погано знав історію. Він просто не зміг оцінити масштабів виклику. Вночі з 29 на 30 листопада бійці спец'єднання міліції «Беркут» по-звірячому побили студентів, що мирно протестували під тим самим монументом Незалежності. Через день після того, 1 грудня, ця подія спричинила новий вибух гніву і солідарності – одну з наймасовіших в історії України маніфестацій [2, с. 7].

Наступного дня (2 грудня) до учасників всеукраїнського страйку приєдналися й уманські школярі та студенти зі словами «Ми малі і не можемо поїхати в Київ, там де наші батьки. Так, як ми всі вчимося, і можуть бути переслідування... Зараз тут є представники Уманської міської гімназії, загальноосвітніх шкіл № 3, 4, 11, медичного та агротехнічного коледжу. Ми засуджуємо жорстокий розгін Євромайдану. Ми хочемо вчитися, але в європейській країні». Молодь вийшла з гаслами: «Почнемо з школи – закінчемо Європою», «Посигналь, якщо ти за ЄС», «Вставай, мила моя ВСТАВАЙ» та саморобним прапором Євросоюзу. Це був єдиний на всю Україну «шкільний – учнівський» Майдан. З цих учнів та студентів і почалась боротьба за зміни в Умані. За їх словами, деякі школи закрили зсередини та не випускали нікого, погрожували навіть виключенням. Проте жителі міста підтримали акцію протесту та з захопленням переповідали один одному, яке відповідальне та не байдуже підростаюче покоління.

9 грудня в Умані розпочав роботу Революційний комітет. До нього увійшли партії ВО «Свобода» та ВО «УДАР», Рада громадських організацій, студенти Уманського державного педагогічного університету та медичного коледжу. Комітет допомагає та підтримує всіх тих, кого залякують звільненням з робочого місця або виключенням з університету та безкоштовно допомагає дістатись до Євромайдану в місті Києві. Проте уманчани не поспішали вступати до їх лав, боячись втратити навчання чи роботу. Також комітет надавав юридичну консультацію

постраждалим. Більше тижня вони влаштовували біля стін міської ради мітинги, проте ніхто із чиновників до них так і не вийшов.

У ніч із 8–9 грудня в Києві «повалили» перший пам'ятник Леніну. «Опитування в інтернеті показало, що в пам'ятника Леніна в нашому місті є і шанувальники, і ненависники. Проте більшості все таки немає різниці, хто буде «стояти» біля міської ради. Не дивлячись на мітинги, які майже щоденно проходять біля стін мерії, міліціонери ставити на сигналізацію «культурну пам'ятку» не будуть. В міській раді так і не повідомили, як довго ще Ленін буде прикрашати Умань» [3].

У п'ятницю 13-го Координаційна рада Уманського Євромайдану організувала автопробіг. Більше 20 автомобілей із прапорами України та ЄС проїхало колоною по місту. Головна умова – повна відсутність політичних гасел та атрибутів і лише одна вимога – відкрити дорогу до Європи. Проте мітинг ледве не переріс у бійку. Все ж представники партії «Свобода» прийшли зі своїм прапором (Додаток 2). Все ж уманські водії їхали лише під прапорами України та Євросоюзу. Їм набридло політичні бої. Чимало водіїв приєдналося до автомобільної колони «по дорозі».

10 січня більше 20 автомобілів із Києва та Умані проїхали по місту із прапорами України та ЄС. Представники об'єднання «КолоВорот» приїхали аби розповісти всю правду про Євромайдан. Із барабанами, плакатами та листівками під стінами міської ради кияни закликали уманчан продовжувати боротьбу проти несправедливих діянь чиновників. Гості обмінялися прапорами України із жителями міста. Відтепер на головній «йолці» Києва майорів прапор підписаний уманчанами.

Автоколони з Києва приїхала до Умані аби нагадати, що Євромайдан у Києві стоїть. Вони прагнуть розрушити міф, що на Євромайдані люди борються за ЄС і отримують за це гроші.

У ніч з 22 на 23 січня в Київ було відправлено нову партію «тітушок» з жінок і чоловіків. Місце відправки залишилось невідоме. До цього вони відправлялися від супермаркету АТБ в центрі міста, потім – від школи № 7. Одні їздили на Майдан підзаробити, проте інші їздили туди захищати свій народ від силовиків. Уманчанин Андрій поїхав до столиці аби боротися за світле майбутнє своєї країни, за що отримав від «беркутів» кулю в ногу. Не зважаючи на травму, повернувся і далі продовжував стояти за свою країну.

Відео про відправку нічних рейсів з «тітушками» з Умані, яке поширилося у мережі Інтернет, викликало масу обурення в уманчан. Особливо обурило відео, як один з уманських боксерів видирав телефон у перехожого, який зняв, як від готелю «Умань» збиралися нічні рейси до Києва. Уманські спортсмени відреагували на дії колеги. Фітнесист та випускник історичного факультету Ярослав Кротенко закликав усіх не продаватися.

28 січня (після двох місяців протестів) уманчани обурились і масово «встали». Міський голова Юрій Бодров (певне, злякавшись) вперше вийшов до людей лише після того, як Черкаська облдержадміністрація впала під натиском обурених черкашан. Проте обурення у людей викликали не лише мерія, а й... сама опозиція. Причиною стали партійні прапори та присутність людей, що з'являються «на горизонті» під вибори, а у «паузах» воліють займатися не завжди легальним бізнесом та забувають про добрі справи. І якщо в Черкасах люди мітингували під прапорами України, то в Умані – на один прапор України було кілька партійних. Хоча захід мав бути народним, а не політичним. «Кому війна, а кому – мати рідна!» – обурювалися у натовпі під час останнього «віче» 26 січня 2014. – В країні по людях стріляють, а вони і тут людей ділять» - лунало із натовпу. Проте все ж на відміну від інших міст протести в Умані все ж відбувалися без погромів і підпалів адміністративних будівель.

У зв'язку з цим треба згадати ще й маловідомий епізод із життя соратника Януковича, нардепа-регіонала Антона Яценка. **«Треба демонстративно розстріляти 30 осіб на Майдані, і от тоді всі інші вгамуються. Боятися будуть!»**, – цю фразу він сказав в офісі нардепа при багатьох свідках, повернувшись із наради в Адміністрації Президента України в січні 2014 року. Сказав щиро та переконливо. У декого з присутніх при тому мороз пішов шкірою від усвідомлення серйозності ситуації, що розвивається в країні, та передчуття великої біди. Дехто того вечора прийняв світоглядне рішення припинити спілкування з кровожерливим нардепом і також піти на Майдан Незалежності. За кілька тижнів після цього висловлювання Антона Яценка київський Майдан був розстріляний. Янукович почув свого адепта. Виникає безліч запитань до Генеральної прокуратури України: чому ГПУ не допитає Яценка в рамках розслідування кримінальної справи по розстрілу мирного протесту? Адже сказане ним прозвучало відразу після спілкування з президентом Януковичем. Він, напевне, знав дещо, невідоме широкій громадськості. Буквально за тиждень-два Майдан був розстріляний. Але режим це не врятувало. А Яценко сьогодні почувається так, немов нічого не сталося взагалі. Немов у країні нема війни, яку ведуть його «подельники», а в славетній Умані люди боязко замовкають, почувши його прізвище. Не розумію причини страху перед звичайним приплентачем та столичним шахраєм VIP-класу, якому вдалося кілька разів легко скупити голоси мешканців уманського виборчого округу. Яценко – це ганьба Черкащини і України. Це ганьба уманчан, одиниці з яких здатні відкрито висловити своє ставлення до цієї жалюгідної постаті української політики [4].

Надалі протести перейшли більше у соцмережі, де активісти обговорюють плани та закликають до нових віче. Спроба за прикладом Черкас створити Народну Раду у понеділок, завершилася нічим – завадила сварка двох різник «козаків від різних козацтв» [5].

12 лютого Уманська опозиція об'єднала всі зусилля та створила Народну Раду. Подібні ради створювалися по всій Україні.

До складу Народної Ради увійшли як політичні діячі, так і громадські активісти, уманчани, яким не байдужа доля їхньої країни. До складу Президії Ради увійшли Антон Котвіцький (УДАР), Людмила Кирилук (ВО «Батьківщина»), Любомир Вихватнюк (ВО «Свобода») та Сергій Яремчук (ВО «Майдан»).

18 лютого уманчани розділились на 2 табори. Одні зібрались на віче під стінами адміністрації, а інші (учасники провладного мітингу) з гаслами «Уманчани проти екстримізму» зібрались біля кінотеатру «Комсомолець». Обидва мітинги розпочалися в один і той самий час, з однакового гімну. Проте відрізняло їх одне: всі свої думки Євромайданівці говорили під стінами міської ради з «власної голови», а уманчани, які зібрались біля кінотеатру «Комсомолець» із «власного листочка». Повідомили, що в місті створили загін самооборони. До нього вже записалися перші добровольці та почали проводити навчання.

19 лютого уманчани зупинили перший автобус «тітушок». Не для преси працівники Уманського зводу ДПС розповіли, що наказ пропускати автобуси із «тітушками» їм надав їхніх керівник. Поспілкуватися нам з ним не вдалося, оскільки, за словами його підлеглих, він зараз на трасі. Працівники ДПС мали відмітити автобус із молодиками спортивної зовнішності в себе на посту та пропустити його далі. Близько 200 уманчан в ті хвилини разом з іншими активістами чекали на автобані Київ-Одеса на десяток танків, які рухались «розганяти» Майдан. Вони підготували їм «гарячу» зустріч – запалили шини та тримали зброю в руках.

Блокпост працював справно і першого ж дня було зупинено 2 автобуси з силовиками. «Ікарус», у якому їхали спецпризначенці, активісти спалили. Мікроавтобус, де були ВВшники, відремонтували та відправили назад додому. Постраждалих серед військових немає. Проте загинув один активіст, якого залишив його без голови джип, що їхав на шаленій швидкості. Відтоді на блокпосту чергувала карета швидкої допомоги.

Вночі два великих жовтих «Богдани» набитих людьми на під'їзді до блокпосту, побачивши, що їх не пропустять розвернулися і поїхали назад. Журналісти знайшли ще один спалений автобус, який віз податківців з Криму на розгін у Київ. 17 автобусів під Уманню, злякавшись блокпосту біля Маньківки, поїхали у бік Черкас. Швидше за все добирались до Києва в об'їзд.

21 лютого, коли вже фактично переміг Майдан, в Умані з'явилася група «активістів» на чолі з регіоналом Андрієм Столяром. «Ця група «перекрашених» видає себе за майданівців і вимагає утворення в Умані «нового майдану». Вони переслідують координатора уманського відділення Майдану Сергія Яремчука і керівника молодіжного крила «Батьківщини» Романа Похольчука, намагаються чинити тиск на очільницю Уманської «Батьківщини» Людмилу Миколаївну Кирилюк. Мета «засланих козачків» очевидна, вони прагнуть відтіснити справжніх організаторів уманського майдану, які з першого дня мобілізували уманчан на боротьбу з владою Януковича і ходили під статтею «Організація масових зворушень». Це їм потрібно, аби зайнятися звичною для регіоналів справою – «дерібаном портфелів». П'ятеро «перевертнів» оточили Романа Похольчука і вимагали аби той негайно «зник», «загубився», бо їм потрібен «новий майдан», вони вже навіть уклали свій список призначень на провідні посади в органах місцевої влади в Умані.

Наступного дня під Уманню була масова «готовність по тривозі» – активістам повідомили, що у напрямку Києва рухається колона з кількома десятками автобусів. Інформація надійшла від активістів міста Южноукраїнськ. Зустріч очікували з 2 до 3 годин ночі, оголосили мобілізацію. Але з десяти автобусів прориватися вирішив один. Не виключено, що це був «пробний». «Коли ми їх зупинили, вели себе нахабно. Автобус був набитий молодиками і жінками старшого віку, які намагалися здійняти галас. Їхали вони на АнтиМайдан... Нам довелося усіх вивести з автобуса і проводити через дорогу. А автобус розвернути. Тоді людей завантажили і порадили їхати додому. Вони обурювалися – казали, що через нас не зможуть заробити. Один з хлопців, якого ми опитали, казав що їм обіцяли 800 гривень на день», – повідомляє «Вечірня Умань». На відрізку траси Умань-Маньківка було створено 3 форпости. На першому і самому небезпечному чергували цілодобово уманчани.

Близько 9 ранку активісти біля села Тальянки намагалися зупинити 8 автобусів із тітушками. У відповідь, ті відкрили вогонь та поїхали назад у бік Одеси.

Активістам вдалося зупинити автобус із «тітушками» біля Тального. Серед них були учасники бойових дій у Чечні. Про це свідчать посвідчення, які були вилучені у молодиків. Вони їхали на Антимайдан до Києва прихопивши із собою... бойові гранати. Люди просто осякаєні. Автобус розбили вщент. Трох найбільш знахабнілих тітушок із важкими побоями відправили до лікарні.

Міліція пішла проти народу. Перевіряти автобуси, що сліднують повз Умань на наявність зброї та гранати, Уманський райвідділ міліції не може – у них лише одна опергрупа. Але і скористатися допомогою народних блок-постів і дружин теж не хоче – начальник райвідділку Олександр Мельник назвав їх незаконними. Тому, якщо люди почнуть допомагати міліції, на них складатимуть протокол.

26 лютого закінчилась «варта окування тітушок» на трасі Київ – Одеса біля села Подібна. Ціною його існування стала загибель одного активіста Віктора Чернеця і кульові поранення інших. Там залишились лиш одинока свічка, вінок і свист вітру. Саме там уманчани і маньківчани зупинили підхід підкріплення для спецпризначенців у Києві. Три ночі існування блокпоста змінили країну. Як результат були зупинені автобус із бійцями ВВ – хлопців повернули додому та автобус із спецпризначенцями, які назвалися працівниками податкової і спробували втекти. Через що автобус спалили. «Коли почали тікати 17 автобусів, ми пишалися собою. Гарно спрацював Жашків, Звенигородка і Монастирище. Під Жашковим затримали автобус, де була граната», – згадує Микола Лупиніс.

22 лютого 2014 р. на Центральній площі (нині пл. Соборності) зібралось близько 3000 тисяч жителів та гостей міста. Метою зібрання було обговорення «що ж далі робити із «вождем»». Більшістю голосів було прийнято рішення звалити та продати постамент. За допомогою тросу уманчани позбавили свого «рідного та звичного» місця постамент Леніну. Через декілька днів депутат викупив його, а гроші передали до дитячого будинку. Рука пам'ятника була передана до Уманського краєзнавчого музею. Відтоді на центральній площі майорів державний прапор, а не залишки радянського минулого.

Слідом за пам'ятником Леніна 25 лютого подав у відставку і міський голова Юрій Бодров. Керівництво міста звинувачено у відправленні «тітушок» на Антимайдан, прийнято рішення про перейменування вулиць міста та площі, які мали «комуністичні» назви, прийнято рішення про саморозпуск Партії Регіонів, КПУ та Народної партії. Три місяці міськрада не хотіла чути Уманський Майдан, а тепер НАРОД не хоче чути та бачити їх.

Голова Уманського відділення ВО «Майдан» Сергій Ярмчук зачитав вимогу громади до міськвиконкому [6].

Голос Уманського Майдану В'ячеслав Зозуля заявив: «Призначаючи нову владу, потрібно пам'ятати хто і ким був». Сьогодні в місті досить не проста ситуація. Так як я і попереджав на мітингах, зараз в Умані починають з'являтися політичні пройдисвіти. В мене вже є досвід 2004-2005 років, і знаю як цей процес проходить. У таких ситуаціях головне, щоб людям не відбило пам'ять, і вони пам'ятали хто і ким був. Навіть ті депутати, які виходили на віче до людей, на мою думку, просто піарилися. Вони дублювали слова один одного. Мені особисто було гидко їх слухати. Найбільшою зневагою, як на мене, було й те, що жодний з них навіть не представився і не сказав з яких вони партій, і кого представляли. А люди мають це знати. Ми пам'ятаємо, хто відправляв автобуси на Антимайдан, хто чинив провокації. Нам потрібна повна люстрація усіх представників влади: всіх чиновників та депутатів. Тільки так ми зможемо зберегти наше місто» [7].

Надалі планувалося зібрати віче, на якому потрібно було обрати кандидатури, які б контролювали подальші дії міської ради. Всього висунули 16 кандидатів, з яких потрібно було обрати лише 6. Серед перших висунувців були: Руслан Скрипник, Анатолій Андрущенко, Володимир Ярошенко, Любомир Вихватнюк, Микола Житнухін, Антон Котвіцький.

Напередодні 8 березня на Центральній площі пройшла акція «Жінки України за мир». Організатор акції Лідія Кравчук подякувала небайдужим матерям, бабусям та донькам українського народу, які відклали святкування 8 березня і прийшли підтримати свою країну в такий важкий для країни час: *«Тільки такою єдністю, не лише в місті, а й у всіх регіонах України ми зможемо зберегти мир».*

Підтримати свою Батьківщину вирішила і «сильна» частина міста. Чоловіки масово почали з'являтися до військкомату із проханням записати їх до добровольців захищати свою країну. Одні з них уже служили, інші – ні. Проте у військкоматі приймають всіх. Станом на 11 березня готові до мобілізації були вже майже 700 уманчан. Найстаршим добровольцем став 76-річний дідусь, який не боїться пройти ще одну війну у своєму житті. Всі бажуючі пишуть заяви, залишають свої номери телефонів та вразі потреби готові йти на захист своєї Батьківщини.

Отже, Революція гідності, яка охопила всю країну не могла оминати наше місто. Адже, у ключові моменти кровопролиття саме уманчани разом із маньківцями не допустили пропуску беркуту та морської піхоти на підмогу спротиву кращого майбутнього нашої країни, всіляко підтримували та допомагали встояти проти колишньої влади та не піддалися на «солодкі» обіцянки провокаторів спокою.

Завершити своє дослідження хочу словами Тараса Прохаська: *«Хочу до вас звертатися словами Йосипа Сліпого: «Бажайте великого. Треба бажати цього, щоб робити самого себе». Ми повинні показати своїй намір і свою віру в те, що ми хочемо цього. Кожне покоління має своє революцію, і ви маєте щастя зробити це сьогодні. Не відступайте від своїх бажань, і тоді будемо жити добре!».*

Список використаних джерел та літератури

1. Україна в боротьбі за наше майбутнє [Електронний ресурс] // Укрінформ. – Режим доступу: <http://shkola.ukrinform.ua/node/562>, вільний (дата звернення: 19.03.2016).
2. Майдан від першої особи. 45 історій Революції гідності / упоряд.: Т. Ковтунович, Т. Привалко ; Укр.ін-т нац. пам'яті. – Київ : К.І.С., 2015. – 320 с. : іл.
3. Ленін в Умані може стояти спокійно [Електронний ресурс] // Вечірня Умань. – Режим доступу: <http://vch-uman.in.ua/material.php?id=523>, вільний (дата звернення: 19.01.2016).
4. Вбивця Майдану [Електронний ресурс] // Інформаційний портал громади міста Умань. – Режим доступу: <http://uman.one/2015/09/22/>.
5. Умань встала! [Електронний ресурс] // Вечірня Умань. – Режим доступу: <http://vch-uman.in.ua/material.php?id=580>, вільний (дата звернення: 19.01.2016).
6. Слідом за Леніном у центрі міста у відставку пішов Юрій Бодров [Електронний ресурс] // Вечірня Умань. – Режим доступу: <http://vch-uman.in.ua/material.php?id=647>, вільний (дата звернення: 24.01.2016).
7. Голос Уманського майдану [Електронний ресурс] // Інформаційний портал громади міста Умань. – Режим доступу: <http://uman.info/ua/news/golos-umanskogo-maydanu-vyacheslav-zozulya-pryznachayuchy-novu-vladu-potribno-pa--7390.html>.

Події Євромайдану в місті Бар крізь призму спогадів учасника А. Цицюрського

С. В. Мірчук

У статті досліджуються події Євромайдану на рівні міста Бар Вінницької області. Основою для дослідження слугують спогади очевидця та одного з організаторів місцевих протестних акцій Артура Цицюрського, який на сьогодні займає посаду міського голови. Його свідчення дають можливість охопити основні етапи та механізми, за якими проводились акції непокори на місцях, а також вловити атмосферу тих подій.

Ключові слова: Євромайдан, Революція Гідності, громадський рух, суспільна свідомість, об'єднання громади.

21 листопада 2013 року на Майдані Незалежності в Києві зібралось близько 1500 громадян: громадські активісти, журналісти та опозиційні політики. Причиною їхнього зібрання було призупинення владою євроінтеграційного курсу України, про що попередньо було оголошено тодішнім прем'єр-міністром Миколою Азаровим [1]. Ця невелика акція протесту згодом переросла у набагато масштабніші і водночас трагічні події, які вже увійшли в історію України під назвами «Євромайдан» та «Революція Гідності».

Основні протестні події відбувались в центрі Києва: на Майдані Незалежності, поблизу адміністративних будівель на вулицях Банковій, Інститутській, Грушевського тощо. Але паралельно у сотнях міст та містечок України проходили власні «Майдани». Враховуючи єдиний орієнтир та взаємокоординацію між розрізненими центрами, усі акції протесту на місцях мали приблизно схожу структуру. Та водночас у кожному місті революційні події виявляли особливий колорит, репрезентували ситуації різного характеру. Не є винятком у цьому плані і місто Бар Вінницької області.

Метою цієї статті є дослідження подій Євромайдану та Революції Гідності в місті Бар крізь призму спогадів очевидця та одного з організаторів протестних акцій на місці Артура Анатолійовича Цицюрського.

Кожна масштабна подія має декілька рівнів вияву: від загальнодержавного до індивідуального. І щоб уповні осягнути її масштаб, варто зібрати свідчення учасників заходів. Індивідуальна пам'ять про Майдан може дати нові знання про події майже трьохрічної давнини [2, с. 21].

Артур Анатолійович Цицюрський одним із перших у місті Бар долучився до руху протестів. Об'єднавшись з іншими однодумцями, став організатором численних місцевих віче, урочистих ходів, звернень до тодішньої районної влади тощо. Пізніше це переросло у районне об'єднання «Майдан», яке нараховувало більше двох сотень учасників. Сьогодні Артур Анатолійович займає посаду міського голови міста Бар. Його спогади про Революцію Гідності дозволяють скласти загальну картину подій, що відбувалися в місті у той час.

Найбільшим резонансом для пробудження громади Бару стали події 30 листопада, коли мирних протестувальників насильницьки розігнав «Беркут» з метою звільнення площі для монтажу новорічної ялинки. «Після 30 листопада можна говорити про розмежування поняття «Євромайдан» і «Майдан» через зміну акцентів у риторичі протестувальників, коли основна вимога щодо підписання асоціації з ЄС змінюється на вимогу – відставки уряду та через зміну форм протестів від ненасильницьких на насильницькі» [3, с.70].

Як зазначає Артур Анатолійович, перший виступ в Бару було проведено одразу після побиття мирних протестуючих на Майдані Незалежності. Як і в столиці України, так і на місці одними з перших свою позицію висловили студенти. У випадку Бару це була молодь Барського коледжу транспорту і будівництва, організована викладачем Сергієм Кривоносом. Зробивши власноруч плакати, студенти з прапорами пройшли від коледжу до центральної площі міста, де й виголосили підтримку протестувальникам на Майдані Незалежності. Якщо заглянути у недалеке минуле, виявиться, що подібні заходи для барських студентів були не одноразовими. Так, у 2004 році молоді люди активно брали участь у подіях Помаранчевої Революції, тодішній рух на місці очолив голова студкому Сергій Стаднік, який сьогодні є депутатом обласної ради. А вже навесні 2012 року відбулася акція «Шевченко проти Табачника», яка поєднала вшанування 198-ї річниці від дня народження Кобзаря з вимогою звільнення тодішнього міністра освіти Дмитра Табачника [4].

Спочатку місцеві акції були малочисельними. Окремі активісти ставили намети (інколи – від політичних опозиційних партій) на центральній площі, спілкувались з прохожими людьми, закликали збиратись на віче наступного тижня. Паралельно чимало барчан брали участь у київських подіях. Одним із таких був тодішній вчитель, а сьогодні – голова районної ради Михайло Іванович Піддубний. Будучи в той час депутатом районної ради, на грудневій сесії він піднімав питання про засудження подій 30 листопада, але при цьому не отримав підтримки взагалі. А навпаки – тільки насмішки та осуд за спиною.

За спогадами Артура Цицюрського, усі допоміжні матеріали учасники місцевого «Майдану» робили власноруч. Так, цікава історія сталася із прапором Євросоюзу. Форму прапора з тканини зробили у місцевому побутово-комбінаті, а зірки окремо надало одне з вінницьких поліграфічних підприємств. І все це без будь-якої плати. Саме такий, певною мірою саморобний прапор супроводжував перші два віча у Барі. Ще один візуальний символ – хоругва іншого активіста, Олексія Пацьори, яка знаходилась в епіцентрі київських і барських подій, була пошкоджена в декількох місцях у результаті пострілів та вибухів на барикадах.

Ще один момент, який посприяв об'єднанню учасників навколо єдиної мети – створення Громадської ради міста. Цей дорадчий орган було скликано якраз за ініціативи Артура Цицюрського восени 2013 року. Перше установче зібрання ради відбулось в жовтні, а вже у грудні її основний склад брав участь у подіях Революції Гідності як у Києві, так і в Бару.

Наступне віче 8 грудня (усі вони відбувались щонеділі, о 12:00, після Богослужінь) об'єднало навколо себе вже значно більшу аудиторію – близько 50 осіб. І в подальшому ця кількість тільки зростала. Було налагоджено випуск програм до наступних зібрань, по місту розклеювали оголошення, монтували скриньки для збору допомоги (кошти, теплі речі, продукти) протестуючим у Києві, а також збирали документи для реєстрації місцевого осередку організації. Паралельно проводилась координація виїздів до столиці, тобто частина активістів залишалась на місці, інші ж приєднувались до загальноукраїнської акції. Потім вони змінювали одне одного, щоб мати змогу прийняти участь у подіях різних рівнів.

Після прийняття так званих «законів 16 січня» активісти почали звертатись до місцевих депутатів від «Партії регіонів» з вимогою, щоб ті писали заяви про вихід зі складу провладної політичної сили. Результату фактично

не було. Пізніше представників влади неодноразово запрошували на заходи місцевого Майдану. Як згадують очевидці, приходили вони неохоче, і якщо й виступали зі сцени, то висловлювали загальні та завуальовані думки без конкретних пропозицій та рішучості діяти.

Особливим чином відзначались дати з історії України. До Дня Соборності України та Дня пам'яті Героїв Крут проводилася урочиста хода через усе місто, далі на площі демонструвалися відеосюжети з Майдану Незалежності, зняті та змонтовані барчанами. Легка музика, спільне виконання гімну, спільна молитва, зігрівання теплим чаєм в морозні дні – все це додавало особливого ореолу тодішнім подіям. За спогадами Артура Анатолійовича, усі заходи за відчуттям проходили дуже швидко, хоч і насправді тривали не менше 2 годин, а то й більше.

Атмосфера місцевого Майдану об'єднувала сім'ї в одному патріотичному пориві. Серед найяскравіших образів тих часів Артур Анатолійович найперше згадує маленьку дівчинку, яка разом з дідусем, бабусяю та батьками відвідувала майже усі віча, уважно слухала виступи людей та гарно виспівувала Гімн України. І це в той час, коли на вулиці була досить морозна погода, а віча тривали упродовж декількох годин. Наступний яскравий образ припав на переддень православного Різдва. Коли у Києві люди розходились по домівках готуватись до свят, місцеві майданівці ще залишались і не хотіли розходитись. У той день усі присутні урочисто отримали посвідчення учасника Всеукраїнського об'єднання «Майдан».

Вищеописана атмосфера могла б мати хороший педагогічний ефект. Артур Цицюрський вважає, що вчителі мали б возити учнів на екскурсію до Києва, щоб школярі буквально на декілька годин занурились у внутрішній побут протестуючих. Високий рівень самоорганізації, розподіл роботи між учасниками, єдність та направлення усіх зусиль для досягнення єдиної мети – демонстрація цих якостей сприяє особистісному розвитку підростаючого покоління.

Ще однією позитивною якістю протестувальників була взаємодопомога. У ході організації та проведення заходів завжди виникали різноманітні потреби, які вирішувались власними силами. Кожен з майданівців міг допомогти іншим у своїй сфері. У цьому контексті згадується приклад барчанина Руслана Розбийголови, який займається виготовленням зовнішньої реклами. Після трагічних подій 18–21 лютого 2014 року завдяки його зусиллям у Бару з'явилась меморіальна дошка пам'яті Героїв Небесної Сотні. Так саме люди, долі яких пересіклися у революційних подіях, підтримують зв'язок і до сьогодні.

Євромайдан та Революція Гідності, незважаючи на різноманітні оцінки, все ж таки внесли чимало змін в українські реалії. По-перше, вони посприяли утвердженню гідності, впевненості, усвідомленню власної значущості серед значної частки населення України. По-друге, більшість громадян свідомо зробила вибір на користь євроінтеграції. По-третє, почався процес відсіювання вже давно відмерлих та шкідливих елементів культури та суспільної свідомості. По-четверте, люди навчилися самоорганізовуватись, краще планувати громадську активність, враховувати ризики та форс-мажорні обставини. Але при цьому з'явилися нові виклики та нові проблеми, які потребують нагального вирішення. Як зазначає громадська активістка Наталія Сербин, «Україна стала країною контрастів» [5]. І поки що ці контрасти тільки поглиблюються. Все ж таки глибинні наслідки цих подій будуть помітні тільки через десятиліття.

Джерела

1. **Азаров** відмовився від угоди про асоціацію з ЄС [Електронний ресурс] // Українська правда : [веб-сайт] / засновник проекту Г. Гонгадзе ; голов. ред. С. Мусаєва-Боровик. – [Київ], 2000–2016. – Електрон. дані і програми. – Режим доступу: <http://bit.ly/2e6GGN4> (дата звернення: 12.10.2016). – Дата публікації: 21.11.2013. – Назва з екрана.

2. **Федьков, О.** «Революція Гідності» та історична пам'ять / О. Федьков // Перша річниця Революції Гідності: підсумки та перспективи : зб. матеріалів круглого столу. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 21–24.

3. **Кривітченко, О.** Євромайдан – майдан як біополітичні спільності нового типу, що самоорганізуються / О. Кривітченко // Грані. – 2014. – № 6. – С. 69–74.

4. **У місті** Бар на Вінниччині відбулася акція «Шевченко проти Табачника» [Електронний ресурс] // Всеукраїнське об'єднання «Свобода». Вінниця : офіц. сторінка. – Електрон. дані і програми. – Режим доступу: <http://bit.ly/2dWQaOj> (дата звернення: 12.10.2016). – Дата публікації: 09.03.2012. – Назва з екрана.

5. **Рік** від початку Революції Гідності. Думки активістів [Електронний ресурс] // Агенція новин Firtka.if.u. : [веб-сайт]. – Електрон. дані і програми. – Режим доступу: <http://bit.ly/2dLofTN> (дата звернення: 12.10.2016). – Назва з екрана.

Революція Гідності: спогади очевидців Майдану

Л. Б. Леськів

У статті подано спогади учасників Майдану, записані на місці події 2014 року.

Ключові слова: Революція Гідності, Майдан, майданівці, Майдан Незалежності, антимайдан, вул. Грушевського, вул. Інститутська, Маріїнська площа, «тітушки».

«Сьогодні 21 листопада ми з дідом Олегом (йому 95 років) дивились випуск новин. Дід почув, що влада

замість Європи веде Україну в Москву. Я ніколи раніше не бачив, як плакав мій дід... Він сказав: «Знову повертають нам ярмо». Мій дід – ветеран, він ненавидить ту країну, яка його кинула у війну. Батько діда помер під час Голодомору, а з ним три дядьки... Я відчув весь біль його життя. Дід сказав: «Шкода, що молодь цього не розуміє, не піднімають протест». Тоді я вже знав, що на Майдані починається (через facebook), і відповів діду: «Ні, молодь буде протестувати». Тоді дід дістав з-під матрацу дві купюри по 500 гривень і сказав: «Синку їдь туди, там твориться історія твоєї країни». Зараз пишу з поїзда – їду в Київ. Сподіваюсь, ви теж приєднаєтесь». – Таким був початок Майдану Гідності для Володимира Станка і для багатьох сміливців, початок визволення від кримінальної влади та власних комплексів меншовартості.

Один з кращих бізнес-мислителів сучасності Іцхак Адізес так написав на своєму блозі в статті про протести в Україні: «Я ніде в світі не зустрічав такої відвертої, відкритої безсоромної корупції, як в Україні» [1]. Корупція та свавілля, особливо щодо побиття студентів на неполітичному Майдані, стали останньою краплею народного терпіння. Замість того, аби вивести країну в європейське майбутнє, нас тягнули в минуле.

Тоді настав момент істини для всіх справжніх громадян держави Україна. Сумнівів не було – влада розраховувала на те, що, зваживши на терезах усі «за» і «проти», середньостатистичний житель України залишиться вдома, на своєму дивані (тоді і виникло означення «диванний патріот»). Однак сталось інакше: коли вночі забили дзвони в Михайлівському соборі, чимала частина киян, незалежно від віку і статі, піднялась, згуртувалась і прибула на Майдан. Усі розуміли, що настав важливий історичний момент і якщо зараз відступимо, то втрачимо можливість будувати нормальну цивілізовану державу, в якій голос мирного громадянина важитиме дещо більше, ніж гумовий кийок спецпризначенця.

«Кияни, беріть теплі речі і на Майдан! Зараз вирішується наша доля і майбутнє наших дітей!!!», «Всі на Майдан! Вночі буде контратака окупантів та штурм. Беріть з собою мішок цементу, піску, будеміття! Автомобілісти! АВТОПОКРИШКИ! Везіть шини. Вкрай важливо для оборони!» – такими повідомленнями кричали соцмережі. Зрештою мобілізувалась вся Україна.

Марічка Падалко: «З вражень дня... Перехожу Хрещатик в бік Монумента через підземний перехід близько шостої вечора. Переді мною сходами підіймається невисокий хлопець, він тримається за перила, і кожен крок йому дається дуже важко, ноги іксом, плутаються, схоже, ДЦП. Перша думка – допомогти, бо прямо боляче на нього дивитися. Друга – звичайно, не чіпати, хлопець дає собі раду сам і, напевно, цим пишається. Він таки підіймається нагору, а на вулиці... дістає з кишені свого чорного плаща синьо-жовтий прапор і загортає в нього свої розправлені плечі. Хлопець йшов на Майдан» [2].

Вперше я попала на Майдан 1-го грудня. Їхала за гроші проданої на відзначення Голодомору обручки. Далі – за гроші мами-пенсіонерки. Доба стояння на кухні Профспілок – і тиждень по тому лікування простудженої спини вдома. І так весь Майдан – щоразу приїду, кілька днів або допомагаю на кухні, або волонтером на майдані, захворію, їду додому, не встигаю вилікуватись, як відразу назад. Несила була сидіти вдома навіть хворій. Останній раз сильно захворіла, тому під час бойових дій та обстрілу була вдома на поширенні інформації та координації дій майданцівців і тих, хто добирався до Києва. Аж через два роки по тому я отримала подяку від дружини колишнього афганця з Дніпропетровська: завдяки моїй координації в соц. мережах та телефоні її чоловіку разом з цілою колоною бажаючих попасти на Майдан вдалось безпечно доїхати до Майдану. Всі три місяці ті, хто не мав можливості перебувати на Майдані, але мав доступ до інтернету, в скаженому темпі доба за добою поширювали інформацію щодо того, що твориться на Майдані та за його межами. Можливо, завдяки інет-сотні вдалось уникнути набагато більших жертв. На жаль, зовсім уникнути смертей не вдалось...

Але тоді, 1 грудня, все тільки починалось. Починалась ЩІРІСТЬ. Одні несли щось поїсти з дому, інші готували щось на кухні (хоча яке там готували? – канапки переважно і чай), ще інші лагодили намети, творили оброну, кияни вишукували, кого прихистити до себе на нічліг (особлива шана і подяка пану Валентину Сагайдаку, який перший прийшов на кухню і запросив у свою невелику оселю п'ятьох хлопців. Далі постійно брав й інших, але ота перша довіра була великою несподіванкою). Тоді творилась історія. Тоді країна перероджувалась. Тоді чесні люди нарешті зустрілись. І досі ловлю себе на думці: хочу назад, на Майдан. В ту чисту, націоналістичну, революційну і справжню атмосферу...

Восьмирічний Кирило СЕЛЮК: «На Майдані був 11 разів, а на барикади прийшов уперше. Хлопці на пропускному пункті мене зупинили. Один сказав: «Дітям без батьків на барикади не можна». Тато взяв мене за руку. Сказав, що він зі мною і бере всю відповідальність на себе. Сьогодні зранку в Борисполі люди збиралися перекривати дорогу, щоб «тітушки» в Київ не їхали. Батько хотів туди йти, та я його відмовив. Попросив, щоб узяв мене сюди. Тато поставив умову: перед тим маю зробити уроки на понеділок. Думав, до вечора вчитиму англійську, а я за 20 хвилин впорався. Мама з нами не ходить – боїться. Половина учнів нашого класу були на Майдані. На вулицю Грушевського треба приходити у протигазі. З батьком минулого тижня знайшли два у дідуся на горищі, але взяти забули. Тут медики нам дали дві марлеві пов'язки. Вони нікуди не годяться – за годину почорніли від диму. Я собі на руці хрестика намалював – щоб завтра протигазу не забути. Останній місяць сниться лише Майдан. Бачу, що мітингувальники перемогли владу і наша країна стала іншою» [3].

Майдан показав світові, що Україна – це Європа. Майдан мав право на існування – Майдан вчив нас єднання, доброти, праведності та любові, обережності та мудрості. Однак існував й інший майдан – прихильників кримінальної влади. Два майдани в столиці України. Дві грані українського життя. Дві ознаки, що вирізили людей: гідність та ницість. Майдан на Майдані Незалежності та антимайдан на Маріїнській площі поряд з Верховною Радою.

Майдан гідності: доброта, взаємодопомога, відсутність агресії, усміхнені обличчя, закохані молоді пари та просто неймовірна атмосфера піднесення. Чистота зовнішня та внутрішня – ось ті риси, які вирізили майдан гідності від провладного майдану. Тут вперше за багато років я побачила, що люди стають справді одним народом, однією нацією – разом співають, працюють, стають пліч-о-пліч в охорону. Відкидаючи амбіції, забуваючи про власне становище в суспільстві, люди спільно готували їсти, будували барикади, прибирали сміття. Здружувались, закохувались – незалежно від регіону проживання, національної, політичної чи релігійної приналежності. В першу ніч, коли я чергувала на кухні в Будинку профспілок, поряд зі мною робили канапки, розливали чай, розносили їжу і прибирали дівчата, жінки та хлопці з різних регіонів України, різних професій. Кияни тепло запрошували у свої скромні помешкання приїжджих майданівців. Підприємці та прості люди приносили їжу, теплі речі, ліки, гроші. Люди усвідомлювали, що саме зараз і саме від них залежить якість нашого життя завтра.

І повною протилежністю Майдану гідності був антимайдан. Міліція, що охороняла сіру масу, купа сміття, переважно неукраїнська музика, п'яні обличчя, матюки та бійки – таким невеселим видовищем сіро зустрічав провладний майдан нову порцію проплачених владою – бюджетників, студентів і просто бідних затурканих людей. Це були люди, які не усвідомлювали, що за срібняки продають не лише власне майбутнє, а й майбутнє наступних поколінь.

Частина тих, хто був на антимайдані, прокинулася після розстрілу Небесної сотні, декого пробудила війна, а дехто так і залишився на ворожому боці.

«Майдан був лакмусовим папірцем: по тому, хто повірив, підтримав, а тим більше був та воював на Майдані, можна зрозуміти, ким є ця людина», – це слова мого чоловіка Дмитра (псевдо – Вовк), з яким ми познайомились на Майдані і який у боротьбі з беркутом отримав травми колін та інфаркт легенів (результат отруєння газом). Досі чоловік задихається – і через непрацюючу легеню, і через недовершеність Майдану.

Зі спогадів керівника хмельницької сотні Юрія Кравчука: «Ніч з 18 на 19 лютого була найдовшою у моєму житті. 20-го на Інститутській, витягуючи поранених з передової, також упіймав автоматну чергу. Моя сотня тоді зазнала значних втрат: з тих 36 добровольців, що зголосилися йти зі мною, двоє загинули! (ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ, ПОБРАТИМИ), 12 отримали різного ступеню важкості кулеві поранення! Зараз, переосмислюючи, що відбулось, я констатую, що суспільство ще не до кінця розуміє, який унікальний шанс НЕБЕСНА СОТНЯ подарувала усім нам, українцям, щодо побудови Української України. І зараз справа за кожним з вас. Сьогодні усі повинні розпочати з себе».

Відплакали «Небесну сотню», провели панахиди і кожне в душі дало собі слово довести нашу благородну мету до кінця. Тому і взялись за розбудову країни. Почали з себе: зорганізувались в загони самооборони на місцях. Ще не оговтавшись від пост-майданівського стресу (кілька місяців сльози були на очах, мабуть, в кожного майданівця), ринулись творити історію кожен на своїй малій батьківщині. Немирівська Самооборона, яку я організувала та координатором якої була, першою в Україні зібрала 100т продуктів на допомогу нашим воякам на Схід. Допомогу добровольцям на війну збирали у всіх куточках України. По суті завдяки згуртованості українців нашим воякам вдалось втримати свої позиції.

Більшість майданівців пішли воювати на Схід на війну.

Андрій Юркевич на Інститутській витягнув пораненого Володю Гончаровського. А вже 5 вересня загинув на війні добровольцем батальйону «Айдар». Після його загибелі вийшла його книжка «Моя революція» – спогади, які Андрій встиг систематизувати [4].

Віта Завіруха в 17 років пішла на Майдан. Потім на війну. Численна участь у боях. Контузії. Через контузії сильно упав зір. Окуляри – подарунок від «Айдару». Подарунок війни. Тепер рік сидить у СІЗО. Зараз у неї запалення нирок через довготривале перебування у підвальних боксах.

Лакмусовим папірцем Майдан став для простого люду, але не для влади. Нова влада переслідує патріотів, продовжує залякування. Трагедією сучасного українства є те, що зрада стала нормою.

Для багатьох з нас Майдан був і є справою честі. Ми поклялись не відступати і таки довершити нашу революцію, наш Майдан гідності, адже Майдан є надбанням спільної боротьби багатьох поколінь. Відбудова держави забирає багато часу та сил. Але відступати не маємо права. Ми є творцями історії та майбутнього України. Слава Україні!

Інтернет-ресурси

1. Адізес, Іцхак. Українці повинні змести корумпованих лідерів силою [Електронний ресурс] // zik.ua/news : офіц. сайт. – Режим доступу: http://zik.ua/news/2014/02/17/itshak_adizes_ukraintsi_povynni_zmesty_korumpovanyh_lideriv_syloyu_461325 (дата звернення: 13.07.16), вільний. – Назва з екрана.

2. Падалко, М. З вражень дня... Переходжу [Електронний ресурс] // Facebook : соц. мережа. – Режим доступу: [//www.facebook.com/marichka.padalko/posts/566181856803874](http://www.facebook.com/marichka.padalko/posts/566181856803874) (дата звернення: 13.07.16), вільний. – Назва з екрана.

3. ЄВРОМАЙДАН | АТО | ДРОГОБИЧ : [Електронний ресурс] : 8-річний Кирило СЕЛЮК про Євромайдан // ВКонтакте : соц. мережа. – Режим доступу: https://vk.com/wall-61694193_9937 (дата звернення: 13.07.16), вільний. – Назва з екрана.

4. Презентація книжки «Моя революція» нашого земляка з Тернополя Андрія Юркевича [Електронний ресурс] // Залішки online: офіц. сайт проекту. – Режим доступу: <http://zal.te.ua/index.php/statti/mysteckyj-kutok/787-prezentatsiia-knyzhky-moia-revoliutsiia-nashoho-zemliaka-z-ternopolia-andriia-yurkevycha> (дата звернення: 13.07.16), вільний. – Назва з екрана.

Досвід майдану через усноісторичні оповіді

І. В. Ковалишена

У статті подано огляд результатів досліджень та опитування респондентів про події Євромайдану та Революцію гідності, що проводили студенти ДонНУ.

Ключові слова: Революція гідності, Євромайдан, євроінтеграція, усноісторичні оповіді, протестний рух.

Революція гідності, що відбулася в Україні взимку 2013–2014 років, є подією надзвичайних масштабів та ваги як для класичної історії, так і для усноісторичних досліджень, що спираються не лише на факти та події, а й на осмислення та переживання їх різними людьми, так чи інакше причетними до Євромайдану.

Досвід Євромайдану потребує дослідження, як і переосмислення людьми власних поглядів та почуттів, адже переосмислення теж є складовою частиною цього досвіду. У даній розвідці робиться спроба дослідити та проаналізувати сприйняття Майдану крізь призму часу.

Євромайдан від самого початку був так званою «революцією соцмереж», що почалася з дописів у соціальній мережі Фейсбук, несподівано переросла у реальні протистояння на вулицях столиці. Але соцмережі так і залишилися основним засобом комунікацій для причетних до Євромайдану і, відповідно, значним джерелом людських спогадів щодо цієї події. Частина цього нарративу було опубліковано видавництвом «Комора» у книзі «Літопис Самовидців». Тексти, зібрані у книзі, висвітлюють, передусім, точку зору учасників і симпатиків Революції гідності, втім все ж дають змогу достатньо повно відтворити загальну картину.

З цих текстів та із зібраних матеріалів можна зробити висновок, що до ночі 30 листопада незначний відсоток українців цікавився питанням євроінтеграції і студентськими протестами, а якщо й цікавився, то не покладав на них особливих надій [1, 2, 4].

І тільки після побиття студентів почався активний протестний рух, котрому допомагали й співпереживали, хоча розмах цих подій і став несподіванкою навіть для їх учасників [7]. Особливістю цього руху є те, що до нього долучалися не лише з почуття солідарності з постраждалими, а також через співчуття і жагу справедливості, безвідносно до питання про ставлення до Євроінтеграції.

Також можна стверджувати, що ще з самого початку серед протестувальників не було єдиної думки про те, чому Майдан важливий. Думки радикально коливалися, траплялося захоплене: *«Знаете, мне хочется верить, что нынешний Майдан – это эмбрион, из которого разовьётся новая Украина. Не за месяц и не за год. Но разовьётся. Потому что город-утопия – уже сегодня никакая не утопия. Майдан – это абсолютно полноценный живой организм, который отдаёт гораздо больше, чем получает. Это город, который наполняет своих граждан не только энергией и силой, он наполняет особенной верой»* [5, с. 35].

А траплялися й думки виважено песимістичні: *«Этого крайне мало. Пустая телеграмма, пусть и красивая, подписанная многими именами, ничего не говорит тем, кто давно превратил тело народа в бумагу о теле – в закон, в решение, в предписание, в официальное заявление правительства. Но Майдан – это крайне важно для того, чтобы состоялся народ, и тело обрело голос. Потому Майдан сегодня – это не о политических требованиях, но о способности переживать самих себя. Увидеть друг друга, понять, что я не один на этом острове. Hello? Hello? Hello? Is there anybody in there? Just nod if you can hear me – слова Pink Floyd рефреном звучат в голове. Встретиться на Майдане, понять, что ты есть, что цел, что у тебя есть надежда. Это правда немало для людей, чья общность часто под сомнением для самих себя»* [5, с. 10].

Втім, романтизація, як точка зору, перемогла. Це можна вважати закономірним, оскільки Майдан, як було зазначено вище, починався як акція навіть не солідарності, а співпереживання і емпатичного зв'язку, тож не дивно, що чуттєве тут було важливішим за раціональне.

Як доказ цього превалювання емоційного над раціональним можна навести кілька прикладів сприйняття Майдану через символи, образи і архетипи: *«Був у мене один друг, який безпосередньо брав участь на Майдані. Пам'ятаю лише одну історію. Розповідав, як серед палаючих шин і всього гамору він зустрівся поглядом з якоюсь дівчиною і йому привиділось, ніби була в тій дівчині сама Україна... Він просто романтик і поет, тому таке мені розповідав»* [3].

«Найбільше мене вразила одна подія... звісно, всі ті трагічні смерті теж вразили до сліз, але найбільше запам'яталося таке... Включила я пряму трансляцію з Майдану якраз після чергового штурму. Там така сумна картина: все чорне, потрошене, безлюдно. І над усім цим співає пташка. Не знаю яка, але гарно так співає... Мене це найбільше вразило...» [2].

Або один з найпопулярніших взимку 2014-го текстів, написаний письменницею Макс Фрай: *«Главная беда с СССР была такая: для выживания в этих условиях требовалась скотская покорность. Как минимум – притворная демонстрация скотской покорности в определенные моменты. Такое даром не проходит, территория, на которой долгие годы массово проявлялась скотская покорность, становится территорией зла. Ничего путного на такой земле не построишь, как ни старайся. Сначала ее надо расколдовать»*.

А расколдовывается земля только одним способом: проявлением силы человеческого духа. Проявлением воли к изменению. Это только выглядит как политика, а на самом деле – магия. Самая настоящая, круче не бывает.

Я только одно напишу еще. Я не знаю, чем все это там закончится. Но я точно знаю, что там уже нача-

лось. Нечто очень важное, пока неформулируемое. Может быть, вообще новый человеческий смысл – не теоретический, как в книжках, а практический, деятельный, преобразующий людскую природу» [8].

Ці цитати, а також вірші про події Євромайдану, спогади людей, тотальна міфологізація як подій, так і Майдану в цілому, все це дозволяє стверджувати, що від самого початку події Євромайдану базувалися не стільки на практичних, скільки на світоглядних основах. У різного роду спогадах про події зими 2013–2014 рр. за багатоманітними, яскравими спогадами, почуттями й переживаннями губляться суто практичні речі, навіть такі нагальні, як стратегія протестів.

Звісно, можна стверджувати, що саме через цю емоційність та масовий кордоцентризм протестів і стала трагедія загибелі Небесної сотні (до речі, сама поява цього терміну теж вказує на романтизацію і навіть певну міфологізацію Майданівських подій). Однак без них, скоріш за все, не було б масових протестів.

Романтизація Євромайдану не скінчилася навіть тоді, коли сам Майдан став спогадом. Однак змінився їх настрій та наповнення. Україну наздогнало класичне розчарування революцією, суть якого полягає в тому, що мрії та прагнення людей значно випереджають реальність і багатьом видається, що надії на якісні зміни більше немає.

Так, у результатах опитувань студентів ВДПУ та ДонНУ восени 2015 р. можна побачити велику кількість суджень про те, що події зими 2013–2014 рр. були даремними, що їх позитивні наслідки нерівноцінні втратам. Часто трапляється думка про те, що саме Майдан спричинив війну з Росією, тож якби його не було, не було б усіх цих жертв [6].

Деяко подібне можна спостерігати в найновіших, 2016 р., опитуваннях. Говорячи про своє ставлення до Євромайдану, тепер, через відстань у три роки, люди добирають переважно обережні висловлювання, менше захоплюються Майданом і можна сказати, навіть подекуди виправдовують його: «Я вважаю, що якийсь струс був потрібен... Може, не Майдан, може, щось інше, але потрібна була подія, яка б сколихнула всю країну. Без цього не було б майбутнього» [2].

«Можу сказати, що за певні ідеали кров пролилась не марно. Бо узурпатора вигнали з країни. Але часто чую думки про те, що все це було марно... Для України Майдан – спроба піти шляхом реформ, але сам цей шлях важкий і результати будуть ой ще як не скоро. Але крига скресла – це вже щось» [3].

Є також і рішуче позитивні оцінки Євромайдану.

«Майдан був життєво необхідний. Якби не він, хтозна, чи можна було б нас наразі називати нацією. Люди зробили те, що мали: зібралися відстояти свою свободу. Шкода лише, що в Україні на той момент (та і зараз) не знайшлося справжнього лідера, який би взяв на себе відповідальність розігнати Раду, половину перестріляти, решту посадити, і набрати нових, нормальних (розумію, що це утопія, але ж можна помріяти трохи)» [4].

«Завдяки Майдану багато людей усвідомило, що насправді для них означає Україна, та відчуло приналежність до нації. Проте найголовніше він став черговим спусковим механізмом для подій, що розкручувалися в світі, та продовжують руйнувати всю систему безпеки та перекроювати, у своєму руйнуванні» [1].

Реципієнти вказували також, що серед їх оточення досить поширена точка зору розчарування Майданом як таким, чий жертви минули дарма. В соцмережах також популярною є теза: «Не за це загинула Небесна сотня!» [1, 2, 7]. Цей процес закономірний: високі ставки і тоді, і зараз, високі суспільні запити і неясні перспективи – все це породжує розчарування нейздійсненими очікуваннями та відсутністю простих відповідей.

Однак тоді, коли очікування, як і сам Євромайдан, більш світоглядні, ніж прагматичні, тоді рівень розчарування зменшується.

«Нині у мене були майстри з Київводоканалу. У нас тут трапилася неприємність із пломбою на холодну воду. Готувалися до найгіршого, а майстер і майстриня виявилися дуже привітними, зробили свою роботу швидко й чемно пішли. Нічого не вимагали. Це – наслідок Революції гідності. Жахливо усвідомлювати, що заради елементарної справедливості в Україні мало загинути стільки і то переважно молодих людей, але так є. Згадаймо їх щоразу, коли бачимо зміни на краще, а вони в багатьох випадках очевидні» [9].

Говорячи про досвід Майдану, можна згадати вислів вченого Ентоні Сміта про те, що «нації – то відчуті і пережиті спільноти». Можна стверджувати, що Майдан – це відчута і пережита подія, яка має велику цінність як власне подія, цінність її визначається ставленням до неї людей, їх очікуванням та розчаруванням, їх рефлексіями та висновками, їх прагненнями та діями. Відособлено від людського ставлення ця подія не має тієї важливості, яку ми всі відчуваємо, вона важлива рівно настільки, наскільки вона впливає на наші думки і вчинки.

Джерела та література

1. Бондаренко, А. Інтерв'ю з Анастасією Бондаренко, 1990 р. н. ; записано 27.09.16 р. // Архів автора.
2. Гадасюк, Н. Інтерв'ю з Ніною Гадасюк, 1954 р. н. ; записано 27.09.16 р. // Архів автора.
3. Довбиш, В. Інтерв'ю з Вітою Довбиш, 1996 р. н. ; записано 01.10.16 р. // Архів автора.
4. Зуєнко, Я. Інтерв'ю з Ярославою Зуєнко, 1995 р. н. ; записано 27.09.16 р. // Архів автора.
5. Літопис самовидців : Дев'ять місяців українського спротиву / автор проекту О. Забужко, упоряд. Т. Терен ; передмова С. Алексієвич. – Київ : КОМОРА, 2014. – 312 с.
6. Матеріали дослідження «Студентська молодь з і про Євромайдан» // Архів автора.

ВІЙСЬКОВИЙ СИНДРОМ: ВІЙНА ОЧИМА ДИТИНИ (ІІ СВІТОВА ВІЙНА, АТО)

Без «батьківської турботи»

С. Д. Гальчак

У статті йдеться про упереджене ставлення радянської держави до колишніх невільників Третього Райху – «остарбайтерів», віднесених сталінським керівництвом до неблагополучної категорії населення, вірогідних ворогів народу, їхню «другосортність» у радянському суспільстві. Подаються їхні спогади.

This article deals with the preconceived attitude of the Soviet State to the former Third Reich's slaves – «ostarbiter», considered by the Stalin leadership as suspect category of population, possible people's enemies, their «second – rate» in socialist society. Their memories are presented there.

Ключові слова: «остарбайтери», упередженість, вірогідні вороги народу, негласний нагляд, приниження, суспільна неповага.

Кривавий слід залишила в Україні Друга світова війна. Її глибока рана – сповнена нелегких випробувань доля «остарбайтерів». Близько 2,5 млн мешканців УРСР (найбільше із окупованих територій колишнього Радянського Союзу) було насильно вивезено на каторгу в Третій Райх. Серед них 195880 подолян [1, с. 110]. Бранцям довелося пройти через усі кола пекла, влаштованого «примітивним слов'янам» носіями «вищої (арійської)» раси: їх залякували, виловлювали під час облав, у нелюдських умовах етапували в рабство, торгували, наче худобою, всіляко знущалися над ними, морили непосильною працею і голодом...

Однак упродовж десятиліть радянське суспільство жило, ніби цих людей взагалі не існувало. Держава, де домінували культ особи, командно-адміністративна система, задалегідь визначила для них місце в суспільній ніші. Про них не згадували на уроках історії, в підручниках, енциклопедіях і довідниках. Ні в будні, ні в свята. З ідеологічних міркувань вони ледь не на все життя були позбавлені «власної історії» [2], не стали категорією населення, що користувалася б певними соціальними пільгами та суспільною повагою на зразок, скажімо, героїв-фронтовиків. Віднесені ще в час війни сталінським партійно-державним керівництвом до розряду неблагополучних, вірогідних ворогів народу, примусові робітники Райху не вписувалися в широко пропаговану ідеологічно-пропагандистську доктрину масового героїзму радянського народу, його високого патріотизму, синівської відданості Батьківщині, бо ж, як аргументували апологети радянської ідеології, у критичний час не стали «всі, як один», на захист рідної Вітчизни, не проливали рясно кров у боях за її звільнення від загарбників. Більше того, працювали на зміцнення ворожої мілітаристської економіки, а багато хто власними руками виробляв компоненти зброї та боєприпасів, що використовувалися на фронті проти Червоної армії, для знищення беззахисного населення, руйнування важливих військових та цивільних об'єктів. За що ж їх любити чи поважати?.. Для тих, хто визначав внутрішній і зовнішній політичний курс в повоєнній країні, було байдуже, що все те робилося проти власної волі каторжан, в умовах крайнього примусу невільників, свого часу залишених тією ж державою на погаль ворогові.

Через згадану упередженість адаптація репатріантів-«остарбайтерів» як частина постійного процесу соціалізації відбувалася в Радянській країні з великими труднощами й затягнулася після їх повернення на Батьківщину на багато років. В умовах фактичного цілковитого безправ'я їхніми життєвими стратегіями та моделями поведінки стали намагання якомога менше конфліктувати з владою, виконувати усі її рішення та вказівки, задовольнятися мінімумом соціальних потреб, хоч кожен, хто повернувся з нацистської каторги, сподівався на розуміння, співчуття і підтримку рідної держави. Мріяв по-новому розпочати своє життя, в якому не було б місця кривді й образам, насильству й злу, після пережитих в Райху страждань і принижень хотів, нарешті, відчутти себе повноправним громадянином звільненої від ворога країни, з оптимізмом дивитись у майбутнє.

Про пережите жертвами двох тоталітарних режимів, помисли та стан душі, красномовно засвідчують їхні спогади, відверті розповіді, зізнання, які довелося почути під час безпосереднього спілкування з ними, а також численні архівні документи.

Цивільні примусові робітники Райху дуже болісно переносили свою вимушену відірваність від батьківської землі, близьких та рідних. Проте, незважаючи на трагізм становища, в якому опинилися, усім серцем любили рідну Україну й далеко від рідної домівки.

Так, Ганна Коцюрuba із с. Росоша Липовецького району в листі з Німеччини писала: «Може, ви мене і забули, бо як не є, а вже 9 місяців, як я з дому. О, боже, як же хочеться побачитися з вами усіма, дорогенькі мої. Мамусю, мені ніколи удома не снилося, щоб я так довго не бачилася з вами, не чула слова рідної мами, татка, бабуні та сестричок своїх... Я як сяду за верстатом, то цілий день думки мої про вас... Мамусю рідненькі, ви мені цієї ночі так гарно приснились. Давали мені їсти... Яка у вас погода, бо у нас весна, всі дерева розвиваються, травичка зеленіє. О, боже, щоб це у себе, на своїй любій Україні, у своєму селі, коло своїх рідних! Матусю, напишіть мені чи вам хоч скучно за мною...» [3].

«В Німеччині мені дуже не вистачало України. Сумувала за нею, моїми рідними, що залишились там... Було

дуже гірко на душі, що мою Україну, мою Батьківщину, терзає ворог, що я тут, далеко від неї, що безсила чимось допомогти» [4]. (Зі спогадів Олени Небелюк, с. Теофілівка Бершадського району).

Та чи не найбільше у пам'яті кожного невільника закарбувався довгожданий день визволення.

«...З їдкою тугою у серці ми чекали смерті. Але несподівано прийшло визволення. Налетіли американські літаки і стали скидати на місто бомби. Одна з них вибухнула на території табору... Вирвало двері, у мене задзвеніло у вухах. Декого вбило, багато робітників отримало поранення... Німецька охорона в паніці розбіглася і більше ми її не бачили. Згодом з'явився американський танк. Він зупинився недалеко від воріт табору. З нього вийшли два танкісти. Один був негр... Другий – схожий на нас. Напевне, офіцер. На поганій російській мові він сказав, що ми тепер вільні...» [5]. (Зі слів Василя Кириленка, с. Бубнівка Гайсинського району).

«Я працювала в селі за кілометрів десять від Одера. Одного разу навесні від річки донісся сильний гуркіт, схожий на грім, а небо на сході вночі стало червоним. То наступали наші. Потім канонада наблизилася... [Я] заховалася у погребі..., щоб не вбило снарядом, і більше не підходила до дверей... Як тільки стрілянина вшухла, я наважилася виглянути зі своєї схованки. В селі були уже наші. Дуже брудні, в кіптяві. Було дуже багато поранених. Сльози заступили мені очі, посипалися, як град. На радощах я побігла у бік вулиці. Якийсь солдат, сприйнявши за переодягнутого в лахміття німкеню, хотів, мабуть, мене вбити із автомата. Я закричала, що я наша. Він сердито відповів, що наші на фронті воюють, а не шляються тут із німцями, і брутально обізвав мене. Але стріляти не став. Інші солдати, що підійшли, виявилися добрішими. Не стали мене ображати, розпитали хто я, чи не заховалася в підвалі фріци, де хазяїн?.. Того ж дня вони пішли далі, а мене передали у свій тил, звідки я згодом поїхала додому...» [6]. (Із спогадів Ганни Блащук, с. Лисогора Вінницького району).

Але спершу, ніж повернутися додому, усім вчорашнім «остарбайтерам» потрібно було пройти обов'язкову принизливу фільтрацію (перевірку на політичну лояльність); окремі з них, розповідали, що їх кілька разів підряд, як правило, посеред ночі, викликали слідчі, ставлячи одні й ті ж питання; при цьому вели себе грубо, високомірно; особлива прискіпливість проявлялась до співвітчизників, які були звільнені військами союзників [7]), відмучитися у перевірочно-фільтраційних таборах, збірно-пересильних пунктах:

«...Сьогодні – уже 1 листопада, а я все ще у Володимир-Волинську. Ти не можеш собі уявити, скільки тут уже людей, землянок не вистачає, двору не вистачає, люди знаходяться за дротом і по всьому полю. У нас в землянці біля двохсот чоловік. Вдень і вночі двері не закриваються, і не дивлячись на це, повітря завжди важке. Світла немає. По воду доводиться йти більше кілометра... Білизну попрати ніде, вмитися ніде, взагалі табір не пристосований для утримання людей, абсолютно ніяких життєвих зручностей немає... Навіть туалету немає...» [8]. (Із листа О. Крюкової).

«Ви собі не уявляєте, як нам хотілося додому... За тим поїздом усі очі виглядали, а його все нема... Коли й прибував якийсь, то не наш... То для сталінських, то для харківських, то полтавських людей... Народу в таборі ціле море, а день, як рік. Всі чекають... Ой, як це важко» [9]. (Із розповіді Галини Миронюк, с. Рахнівка Гайсинського району).

Ешелони, якими колишні бранці поверталися додому, були великими й склалися із 30–35 вагонів товарного парку, частково обладнаних для перевезення людей. В середньому у кожному такому вагоні позміщувалось 30–35 пасажирів. Про зручності мова не йшла, але вони нівелювалися радістю повернення після багатьох років страждань на рідну землю.

«Що вам сказати про нашу дорогу? Поїздом їхали. У вагоні було тісно від народу. Не пробратись. Але ми на це не зважали. Додому віз нас поїзд, не в Німеччину» [10], – розповідав Іван Олянич, с. Малинки Погребищенського району).

Врешті, після численних митарств у дорозі, репатріанти потрапляли на обласні приймально-розподільчі пункти.

«Не думайте, що нас зустрічали з оркестром і квітами. Цього не було. З музикою на вокзалі зустрічали тільки поїзди фронтників. В них ордени, медалі... А в нас які могли бути нагороди... Зустрічали нас хіба що портрети і гасла. Пам'ятаю, у Жмеринці на вокзалі висів великий портрет Сталіна, а рядом кілька гасел, що славили його і партію, як творців перемоги у війні. Звичайно, ми читали написане і подумки дякували «батькові всіх народів» за повернення. А музики і квітів не було» [11]. (Із розповіді Марії Мельник, с. Браїлів Жмеринського району). Хоч саме тоді в усі райони Вінниччини надійшов офіційний документ за підписом заступника голови виконкому облради депутатів трудящих М. Шелінговського, озаглавлений промовисто й заклично: «Батьківською турботою зустріти наших радянських громадян, котрі повертаються з німецького рабства». У ньому наголошувалося, що «одним із почесних завдань наших районних партійних, комсомольських, радянських і господарських працівників, голів колгоспів буде батьківська наша радянсько-більшовицька зустріч радянських громадян, які повертаються на батьківщину...» [12].

З обласних приймально-розподільчих пунктів місцеві репатріанти потрапляли вже безпосередньо додому. Тут їх зустрічали зруйновані чи напівзруйновані оселі, післявоєнна розруха, злидні. Багато хто не мав ні даху над головою, ні одягу, ні взуття, ні шматка хліба. Життя потрібно було починати буквально на голому місці.

«Коли я повернувся з Німеччини в село, то не впізнав його. Хати, всі під солом'яним дахом, по вікна встрягли в землю, почорніли. Деякі виявилися спаленими і в тих подвір'ях ніхто не жив. Навіть собаки не гавкали... В оселях було холодно... Не було вугілля, дров, у печі протоплювали жменькою соломи, різним сухостоем... Не було навіть керосинової лампи. За неї слугувала гільза від 45-міліметрової гармати із вставленим саморобним гнотом... В обійсті не виявилось жодного вцілілого горщика, одні черепки. А тому, щоб зварити борщ, доводилось

позичати горщика в сусідів. Благо, вони не відмовляли. Ложку витесав сам... Ось таким був наш побут...» [13]. (Зі спогадів Петра Шевчука, с. Курилівка Хмельницького району).

«Я не пам'ятаю причини пізнього повернення у жовтні 1945 року в рідне село, де нас ніщо добре не чекало. До весни жили по сусідах, рідних, знайомих, спали на землі, підстеливши трішки соломи. Вкривались, в чому були одягнені вдень. Навесні щось збудували і в нас уже був будинок на одну кімнату...» [14]. (Із спогадів М. Одинчук, с. Топори Ізяславського району Хмельницької області).

Недавнім остарбайтерам, як і раніше, доводилося долати серйозні труднощі, при цьому більше покладались на свої роботящі руки, підтримку та безкорисливість рідних, родичів, односельчан.

«...Якби не родичі, не їхня хай і скромна допомога, не знаю чи вижила б» [15]. (Зі спогадів Надії Менчинської, с. Дашківці Літинського району).

Крім хліба насущного, люди, які поверталися з нацистської каторги, гостро потребували також, образно кажучи, хліба духовного. Роками відірвані від рідної землі, не маючи на чужині ніякого доступу до поточної суспільно-політичної інформації, на батьківщині вони жадібно ловили кожне слово тих, хто міг повідати про останні події в світі, СРСР, Україні, області, районі, про перемоги Червоної армії над німецькими загарбниками, зовнішню і внутрішню політику Радянської держави і післявоєнний час. Зрозуміло, коло інтересів не обмежувалось лише цим, оскільки їхній інформаційний голод був тотальним, стосувався буквально всіх аспектів суспільно-політичного життя, економічних, соціальних та інших питань.

«...Ми хотіли чути і слухали все, що нам казали, бо ж стільки були не вдома. Там, в Німеччині, чули тільки: «Арбайт!» А тут стільки всякого!.. Це як голодному до їжі допасти...» [16]. (Зі слів Галини Мазур, с. Малий Митник Хмельницького району).

За таких умов держава без особливих пропагандистських зусиль мала можливість виставити себе у найвищому ракурсі, нав'язати потрібну думку, погляд, активізувавши агітаційно-масову роботу серед репатріантів.

«Коли нас збирали оті лектори, то вони дуже багато говорили про політику. Часто говорили про одне й те ж саме, що дуже погана Німеччина і дуже гарний Радянський Союз. Навіть запитували чи не хочемо ми назад в Німеччину? Заставляли всіх плескати в долоні як тільки хтось із нас відповідав, що ні» [17]. (З розмови із Сергієм Общакон, с. Татарське Селище Козятинського району).

Незважаючи на колосальні зусилля, влада не завжди отримувала результат, на який сподівалася.

«Тепер, коли не має ні Сталіна, ні СРСР, можу прямо сказати: дуже швидко оті збори, мітинги, лекції, з якими нас зустріли в Союзі, нам надоїли... Якщо такий мудрий і сильний Сталін, така непереможна [Червона] армія, то чому так довго тривала війна? Чому ми так довго мучилися? Чого мене, сільського пастушка, з німецьких шахт відразу ж відправили в Сибір в Челябінськ? Чому, як так гарно всім в Союзі, я там, як раб, годував своєю кров'ю шурів?..

Там, на заводі, час від часу теж проводилися мітинги, збори. Але я намагався на них не ходити. І не тільки я...» [18]. (Із розповіді Павла Петрика, с. Сосни Літинського району).

Павлу Петрику, як і тисячам його колегам по нещастю, довелося після повернення в СРСР каторжно трудитись в одному із так званих трудових батальйонів, де від кожного вимагалась «ударна праця». Основна ж маса репатрійованих поповнила лави колгоспників – чи не найбезправнішої і найбільш соціально обділеної, безмірно пограбованої державою категорії населення.

«Що ми отримували в колгоспі? Фактично нічого. Хіба що трішки зерна. А от грошей не давали. Не було за що купити навіть блузки... Виручали коноплі. Вирощувати їх тоді не забороняли. Ніхто не знав тоді, що вони мають оту біду... Коноплі вимочували в ставку, мняли на терниці. Із прядива сукали нитки. Потім з цих ниток ткали полотно. Полотно вибілювали на сонці. А вже з полотна шили все необхідне. Сорочки, штани, спідниці. Грубовагий був матеріал, але доводилося ходити в ньому. Бо ж краму в кооперації, щоб пошити щось краще, купити не було за що. Колгосп наш був дуже бідним, хоч плани якось й виконував...» (Зі спогадів колишньої «східної робітниці» Варвари Михальчук, с. Іваньки Погребищенського району) [19].

«Люди в селі задихалися від праці і нестатків. За оті пусті трудовні жити було просто неможливо. Тому й намагалися, особливо хто молодший, втікти в Вінницю. І втікали, як втікали в війну в Німеччині з лагерів... Сталін не хотів любити нас» [20], – з гіркотою згадував Василь Олійник, с. Зозів Липовецького району.

«Відверто скажу, наше життя в колгоспі ставало все нестерпнішим. Ми були голодні, голі й босі. Все з'їдали податки, які то й платити не було з чого... Не повірите, але навіть у 1952 році ми голодували, як у 47-му. Йдеш ранесенько на роботу, а в животі кишки марш грають. Бо ж як же інакше – замість супу чи каші снідати доводилося чаєм з назбираних весняних першоцвітів та куском сухаря. Раніше виручала коза, але її змушені були продати... Робочий же день у колгоспі був дуже довгим – від зорі до зорі. Як в Німеччині... Це я вам сьогодні можу сказати, тоді не раз виникала думка: де я зараз? В себе в Союзі чи в Німеччині? Коли вже, нарешті, стане легше? За що така кара?..» [21]. (Із розмови з колишнім «остарбайтером» Василем Меренюком, с. Осична Оратівського району).

Однак, незважаючи на все, колишні примусові «східні робітники» працювали (і не лише в колгоспах). Працювали ударно.

«Після війни я дуже любила читати газети, слухати радіо. Там щодня повідомлялось, що збудовано те то, відремонтовано те то. Знов збудовано Дніпрогес... У Вінниці з'явився маслозавод, мав запрацювати суперфосфатний, це я про хімічний завод, що біля [залізничного] вокзалу. Сам вокзал теж був знищений. Його теж почали будувати... Я тоді будівельником працювала. Ремонтувала будинки. Знаєте, до цих пір горджуся, що у будинках

Вінниці є і моя праця... Ми тоді, такі, як я, не жаліли себе...» [22]. (Зі спогадів колишньої примусової робітниці Райху Валентини Кульбацької, м. Вінниця).

Таке ставлення репатріантів до праці, що було одним із важливих компонентів формування лояльності до радянського режиму, зумовлювалось багатьма факторами: патріотичним бажанням швидше відродити рідний край з руїн, бачити рідну Вітчизну квітучою і сильною; усвідомленням того, що не гнеш більше спину на не-нависного німецького фабриканта-рабовласника чи бауера, а працюєш тепер в ім'я своєї держави, майбутнього добробуту; спокутою особистої провини (хай і умовної) перед державою; відсутністю належної матеріальної допомоги з боку держави, а звідси – гострою необхідністю заробити на себе (щоб не вмерти з голоду, одягнутись, взутись, поліпшити побутові умови, забезпечити вищий рівень життя); природженим потягом подолян до праці.

Адаптуючись у радянському суспільстві, крім патріотичних мотивацій у ставленні до праці та бажання заробити на шматок хліба, репатріанти своїм трудовим старанням переслідували ще одну важливу для себе мету – захиститись від можливих репресивних заходів режиму, адже як правофлангові у праці, такі репатріанти здобували надійніший «імунітет» від посягань держави, мали більше шансів спокійніше дивитися на своє «німецьке» минуле, менше соромитись і боятись його.

Позиція ж держави стосовно «остарбайтерів» залишалася незмінною. За всіма, хто повернувся з нацистської каторги, здійснювався відкритий та прихований нагляд. Мали місце утиски громадянських прав та свобод: колишні примусові «східні робітники», особливо ті, котрі опинилися в сільській місцевості, не мали можливості отримати паспорти громадян країни, вступити в КПРС, здійснити поїздку за кордон (навіть з туристичною метою), відчували перешкоди у здобутті вищої освіти, кар'єрному зростанні тощо.

«У сталінські роки особливо погано до нас ставилися партійці. Особисто не раз доводилося чути від них образи типу «німецька служанка» «німецька ганчірка» чи ще гірше...» [23]. (Зі слів Марії Муравської, с. Селище Літинського району).

Холодне ставлення Батьківщини пригнічувало та хвилювало всіх, хто повернувся з нацистської неволі: «Серце німіло від болю, хотілося криком кричати, коли бачила, що Батьківщина не довіряє нам. А як же ми линули, хотіли пригорнутись до неї» [24]. (Зі спогадів Ольги Крицької, с. Дашів Іллінецького району).

«Який же я ворог? Та я так хотіла їхати в ту Німеччину, як помирати... Якби я заховалась не в льоху біля хати, звідки мене витягли поліцаї, а десь у лісі, то може й цього не було і ніхто б не думав про мене так погано» [25]. (Зі слів Юлії Солоніної, с. Підлісівка Михалпільського району Хмельницької області).

«Хотілося хоч крихітки людського щастя. Хотілося, щоб всі знали, що ніякі ми не вороги нашого народу. Що ми такі ж жертви страшної війни, як і тисячі калік, які повернулися з фронту... Нас насильно завезли в ту прокляту Німеччину... Теж покаліченими ми вернулися з фашистського пекла, не дай Бог нікому пережити те, що випало нам... Ой, як же важко чути гірку ту неправду, яку говорять про нас. А ще більш важко відчувати, що Вітчизна на тебе дивиться косо. Ми ніколи не були зрадниками. Ми завжди любили свою Вітчизну всім серцем...» [26]. (Із спогадів Надії Бондаренко, с. Уладівка Літинського району).

За таких умов чи не всі колишні «остарбайтери» вважали за краще не згадувати та декларувати свого минулого, залишаючись на десятки років забутим, хоч і численним соціумом.

«...Раніше була така політика, якщо ти був в Германії, навіть якщо тебе примусово вивезли на роботу, і повернувся додому – ти був ворогом народу. Треба було мовчати, щоб жити, щоб за тобою не було гоніння, щоб не переслідували ні тебе, ні твоїх дітей, щоб діти твої потім спокійно могли навчатися у вузах, жити на своїй Батьківщині. З таким тягарем я прожила все своє життя...» [27]. (Із спогадів Тетяни Степанівни Семенюк, с. Білопілля Козятинського району).

Отож, продекларованої на різних рівнях влади «батьківської турботи» колишні цивільні примусові робітники Райху так і не відчували.

Джерела та література

1. **Гальчак, С. Д.** «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С. Д. Гальчак. – Вінниця : Кн.-Вега, 2004. – 344 с.
2. **Скоробогатов, А. В.** Проблеми німецько-фашистської окупації України 1941–1944 рр. у західній історіографії / А. В. Скоробогатов // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – Вип. 26. – Київ, 2004. – С. 62.
3. **Державний архів** Вінницької області (далі: ДАВіО), ф. р. 4277, оп. 1, од. збер. 303.
4. **Інтерв'ю** з Небелюк Оленою Андріївною, 1925 р. н., с. Теофілівка Джулинського (тепер Бершадського) району Вінницької області. Запис 12.03.2001, м. Вінниця // Особистий архів автора.
5. **ДАВіО**, ф. 6117, оп. 1, спр. 6.
6. **ДАВіО**, ф. 6117, оп. 1, спр. 5.
7. **Невигадане** : усні історії остарбайтерів / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Харків : Райдер, 2004. – С. 51.
8. **Центральний державний архів** громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 1480, арк. 257.
9. **Інтерв'ю** з Миронюк Галиною Хомівною, 1926 р. н., с. Рахни Гайсинського району Вінницької області. Запис 09.11.2004, м. Вінниця // Особистий архів автора.

- 10. Інтерв'ю** з Оляничем Іваном Михайловичем, 1924 р. н., с. Малинки Погребищенського району Вінницької області. Запис 25.05.1999, с. Малинки Погребищенського району // Особистий архів автора.
- 11. Інтерв'ю** з Мельник Марією Василівною, 1925 р. н., с-ще Браїлів Жмеринського району Вінницької області. Запис 03.02.2001, м. Вінниця // Особистий архів автора.
- 12. ДАВіО**, Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 2.
- 13. Інтерв'ю** з Шевчуком Петром Павловичем, 1927 р. н., с. Курилівка Хмельницького району. Запис 10.02.1999, м. Вінниця // Особистий архів автора.
- 14. Пам'ять** заради майбутнього : спогади / [ред.-упоряд.: О. Гаца, Т. Корнійчук, Н. Слесарева]. – 2-ге вид., допов. – Київ, 2003. – С. 413.
- 15. Інтерв'ю** з Менчинською Надією Олександрівною, 1919 р. н., с. Дашківці Літинського району. Запис 04.04.1997, м. Вінниця // Особистий архів автора.
- 16. Інтерв'ю** з Мазур Галиною Миколаївною, 1927 р. н., с. Малий Митник Хмельницького району. Запис 21.10.2005, м. Вінниця // Особистий архів автора.
- 17. Інтерв'ю** з Общаком Сергієм Йосиповичем, 1927 р. н., с. Татарське Селище Козятинського району. Запис 01.02.2005, м. Вінниця // Особистий архів автора.
- 18. Інтерв'ю** з Петриком Павлом Аркадійовичем, 1926 р. н., с. Сосни Літинського району. Запис 04.06.2005, м. Вінниця // Особистий архів автора.
- 19. ДАВіО**, ф. 6117, оп. 1, спр. 20.
- 20. Інтерв'ю** з Олійником Василем Семеновичем, 1924 р. н., с. Зозів Липовецького району. Запис 10.12.2003, м. Вінниця // Особистий архів автора.
- 21. Інтерв'ю** з Меренюком Василем Васильовичем, 1924 р. н., с. Осична Оратівського району. Запис 27.03.2001, м. Вінниця // Особистий архів автора.
- 22. Інтерв'ю** з Кульбацькою Валентиною Федорівною, 1926 р. н., м. Вінниця. Запис 18.03.2002, м. Вінниця // Особистий архів автора.
- 23. Інтерв'ю** з Муравською Марією Миколаївною, 1922 р. н., с. Селище Літинського району. Запис 11.06.1999, м. Вінниця // Особистий архів автора.
- 24. Інтерв'ю** з Крицькою Ольгою Михайлівною, 1926 р. н., с-ще Дашів Іллінецького району. Запис 25.02.2000 // Особистий архів автора.
- 25. Державний архів** Хмельницької області, ф. р. 6193, оп. 6, спр. 6802.
- 26. Інтерв'ю** з Бондаренко Надією Олександрівною, 1926 р., с. Уладівка Літинського району. Запис 11.10.2004, м. Вінниця // Особистий архів автора.
- 27. Із листа** до ДАВіО, № 18 / 1 від 22.02.2007 р.

Внесок юних месників Сумщини у Перемогу в Другій світовій війні (за матеріалами краєзнавчих музеїв)

В. В. Снагощенко

У статті розповідається про дітей Сумщини, юних месників, учасників Другої світової війни, які зробили значний внесок у Перемогу над ворогом.

In the article told about the children from Sumy, young avengers, participants of Second world war, that did considerable payment in Victory over an enemy.

Ключові слова: музей, музейна експозиція, музейний експонат, інсталяції, історична пам'ять, національна свідомість.

У розбудові незалежної української держави чи не найважливішим завданням є формування національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу. У її реалізації суттєвим чинником виступають музеї краєзнавчі, історичні, які виконують науково-дослідницьку, пізнавальну, виховну та інші функції. Відомо, що необхідною умовою суспільного розвитку є історична спадкоємність поколінь як у галузі матеріального, так і духовного життя суспільства. Завдяки своїм сутнісним рисам музеї мають виняткові можливості впливу на особистість, формування її світогляду та духовності. Тут доречно було б пригадати знані слова Клавдія Птолемея (90–160 рр.): «Чому загарбники в першу чергу винищують культурні, історичні цінності народу? Дуже просто. Прекрасне служить опорою душі народу. Зломивши його, розбивши його, ми ламаємо засади, що примушують людей битися і віддавати за батьківщину свої життя. На спаскудженому, витоптаному місці, не виросте любові до свого народу, військової мужності і громадянської доблесті» [1, с. 17].

Кожне нове покоління, створюючи свою культуру, починає не на порожньому місці, а успадковує, розвиває й використовує культурні надбання своїх попередників, адаптуючи до конкретно-історичних завдань свого часу.

Усі краєзнавчі (історичні) музеї Сумщини мають експозиції, присвячені подіям Другої світової війни. Крім того, відбувається багато цікавих і різноманітних краєзнавчих заходів. Зокрема, у Сумському краєзнавчому музеї можна відвідати екскурсії «Сумщина у роки Другої світової війни» (для учнів 6–11 кл.), тематичні для дорослих,

практикуються інтерактивні експозиції «Пішли в похід – ввійшли в легенду», інсталяції музейно-тематичної програми «Листи з фронту» тощо. У листах писали про головне, можна навіть стверджувати, що це були рядки, які характеризували стан душі людини в хвилини найвищих випробувань. Листи відверто, без прикрас висвітлюють суворі будні війни, їх автори – різні люди. Це і кадрові командири, рядові бійці, робітники і селяни, представники інтелігенції, які в грізний для країни час взяли в руки зброю. Це і безвусі юнаки, які тільки що закінчили школу. Це і жінки, які стали поряд з чоловіками, це і сини полків, які рано, не по літах, одягнули військову форму.

Постійна експозиція розповідає про діяльність Сумської молодіжної групи «Прапор».

10 жовтня 1941 р. Суми були окуповані. Та місто не здавалося. На зміну страченим патріотам ставали нові. І серед них зовсім юні, вчорашні школярі. З випускників 1941-го створено було підпільну групу «Прапор», керівником якої став Дмитро Косаренко. Серед підпільників Анатолій Зубченко добре розумівся на радіосправі, з деталей склав радіоприймач, записував повідомлення ТАРС, фронтові звернення, новини, які потім переписувалися від руки, поширювались серед населення. Це була важлива робота. Підпільники виготовляли фальшиві штампи, печатки німецьких військових установ, підробляли підписи навіть коменданта міста. Налагодили також зв'язок із підпіллям, організували передачу розвіданих партизанам. Але знайшовся зрадник. Було схоплено керівника групи Дмитра Косаренка, Володимира Худякова, брата і сестру Рапот та їх матір Олену Сергіївну. Заарештованих підпільників було страчено на подвір'ї машинобудівного заводу. За 2 години до страти Дмитро Косаренко написав на волю останні свої слова...

«Мне душно, мне тяжело в сырой этой клетке, где солнечный луч такой тусклый и редкий...».

Після звільнення міста багато хто з «Прапора» влився в діючу армію.

З самого початку окупації на Сумщині створювалися партизанські загони. Кращі сини українського народу брали зброю в руки і йшли воювати з ненависним ворогом.

Одним із перших розгорнув свою бойову діяльність Путивльський партизанський загін під командуванням С. Ковпака.

У ковпаківському з'єднанні билосся немало молоді і навіть підлітків, хоча командування неохоче приймало їх в ряди народних месників. Особливо негативно до цього ставився комісар С. В. Руднев: «Діти ви у нас, зовсім діти, а доводиться воювати нарівні з дорослими» – говорив він. Хоча поруч з ним воював його 16-річний син Радик. Хлопчик закінчив 9 клас. Хотів стати садівником. Але війна розвіяла юнацькі мрії. Тисячі кілометрів пройшов Радик разом з батьком партизанськими стежками. Не раз ходив у розвідку, разом з підриивниками здійснював героїчні диверсії. Хоча батько Радика Семен Васильович був комісаром у партизанському з'єднанні, син не користувався якимись особливими пільгами. Навпаки батько доручав йому найнебезпечніші завдання, де часто доводилось ризикувати життям.

Радик був сином усього загону, його партизани любили. Ворожа куля скосила хлопця в селі Яремча Івано-Франківської області. Тут, у братській могилі, вічним сном спить юний месник.

Про його життєвий шлях і ратні справи розповідають багато книг, експозиції музеїв в Путивлі, Сумах та інших містах і селах області, в Спадщанському лісі, в Путивльському педагогічному коледжі імені Героя Радянського Союзу С. В. Руднева та ін.

Юні партизани мужньо переносили усі тяготи похідного життя, хоробро билися з ворогами.

Коля Шубін з'явився в загоні 9 вересня 1941 р. Спочатку Колі відмовили. Наполегливий 14-річний підліток відмовився йти з загону, довелося його прийняти. Шубін став бійцем 4-ої роти, ходив у розвідку, брав участь у багатьох операціях. Виконував складні завдання командування – наприклад, був зв'язковим Ковпака під час бою за Прип'ять.

Мишко Дворников був переконаний, що для вступу в партизани у нього є усе необхідне – і рушниця, і відмінні лижі. Отримавши відмову, хлопчина дочекався, коли в Стрельники прийшли партизани, і слідом за ними вирушив до лісу. Дворников став бійцем 6-ої опергрупи.

Зв'язківець з Нової Слободи Ваня Черняков і розвідник з села Землянка Мишко Семенистий свої обов'язки виконували зразково. Особливо їм подобалося те, що обом дали коней, яких хлопці любили і були умілими наїзниками. Бійці їх з повагою звали Іваном Івановичем і Михайлом Кузьмичем. Мишко Семенистий загинув під час Карпатського рейду.

Льоня Четоткін почувши, що у лісах формуються загони партизанів, вирішив якнайшвидше встановити з ними зв'язок. А поки-що даремно час не гайнував: збирав зброю і ховав у надійні місця. Зрадив, коли нарешті встановив зв'язок з партизанами. Сам комісар С. В. Руднев дав йому завдання агітувати надійних людей у партизанський загін.

Першими до лав месників вступили його шкільні товариші. Ось так в селі Бунякине Путивльського р-ну почала діяти підпільна організація з 9 осіб. Її очолив Льоня Четоткін. Мужні хлопці збирали цінні розвідувальні дані і швидко передавали їх у партизанське з'єднання.

У 1942 р. юні месники прийшли до партизанів. Льоною зарахували в роту кінних розвідників. Для нього не існувало слова неможливо. Одного разу, під час бою за село Пигарівка Середино-Будського р-ну, в найтяжчий момент партизани відчували нестачу боєприпасів для трофейних мадярських кулеметів. Дістати їх можна було тільки у противника. Леонід пробрався у лігво ворога, захопив в'ючного коня, звалив на нього два ящики патронів і доставив їх на наші позиції. 28 липня 1942 р. в бою з мадярським гарнізоном за завданням командування Льоня знищив бойову охорону окупантів, чим допоміг нашим ротам без втрат розбити батальйон ворога. В цьому бою Льоня був смертельно поранений. Посмертно його нагороджено медаллю «За відвагу».

На підвір'ї школи в селі Бунякине, де вчився Льоня, встановлено пам'ятник, шкільний музей розповідає про юного месника, головна вулиця села названі його ім'ям [2, с. 3].

У роки війни учень Сумської школи № 4 Юра Бондаренко став партизаном-розвідником. Він кілька разів пробирався крізь ліси до великих залізничних мостів, обміряв їх, уточнював кількість охорони і про все доповідав підриивникам. А ті робили своє діло: пускали під укіс ешелони. Зокрема, 10 лютого 1943 р. командир партизанського з'єднання надіслав у Москву радіограму: «...здійснено одночасний диверсійний удар по чотирьох залізничних мостах... Рух ешелонів на лінії Суми-Харків, Суми-Курськ припинено... І мало хто знає про те, що допоміг вчинити цю диверсію партизанам школяр.

Одного зимового дня Юру чекали в загоні. Розвідник мав повернутися після обстеження важливого об'єкту. Всі були певні, що хлопець перехитрує фашистів. Він і справді повертався з цінними відомостями. Та на лісовій стежці його підстерegli гітлерівці.

...Дві доби катували юного месника. Але у відповідь було мовчання. Юра не сказав ворогам жодного слова.

Володя Шишов народився у селі Голубівці Середино-Будського р-ну. Разом зі своїм шкільним другом Костиком Ядутою прийшли в партизанський загін з рушницею і великим запасом патронів, які «позичили» у гітлерівців.

Весною 1942 р., коли партизани вибили ворогів із села, Володя став зв'язковим. Завжди спокійний і розсудливий, спостережливий хлопчик добував найцінніші відомості і вчасно доставляв їх у загін. Одного разу після операції, він приніс патефон, біля якого потім з друзями проводив вільний час. Він був дуже серйозним хлопцем, комісар Руднев навіть довірив йому наглядати за своїми юними товаришами. За бойові подвиги його невдовзі було нагороджено орденом Червоної Зірки.

Якось гітлерівці підстерegli юного месника й смертельно поранили. Перемагаючи біль, він знайшов у собі сили дістатись до своїх і передати командирі загону важливе донесення [2, с. 3].

Учні 8 класу Баницької школи Глухівського р-ну Андрій Таранов та Порфирій Шкурат, коли почалась війна, вирішили роздобути зброю і бити окупантів. Невдовзі хлопці вже мали німецькі автомати. Під час однієї з вилазок вони знищили офіцера і двох ворожих солдат. Гітлерівці запідозрили Андрія і заарештували. Але спритний хлопець зумів замести сліди, і його відпустили. Далі перебувати в селі було небезпечно. Хлопці прийшли в Шалигінський партизанський загін.

Випробовування почалися з першого дня, бо фашисти зав'язали бій. Поряд з Андрієм стріляв кулеметник. Раптом вогонь вщух, і гітлерівці кинулись в атаку. Але довга черга кулемета знову змусила їх залягти. То Андрій замінив бойового друга. Та от і його поранило в руку. Стріляв одною, доки вороги не відступили.

За мужність, виявлену в бою, Андрія Таранова нагородили орденом Вітчизняної війни II ступеня. Пізніше поряд з цією нагородою на грудях юнака засяяли ще дві медалі: «За відвагу» та «За бойові заслуги». Таким же хоробрим був і його друг Порфирій Шкурат. У грудні 1942 р. в бою з ворогом Шкурата вразила куля. Андрій взяв побратима на плечі і став виносити з поля бою. Та сам упав, підкошений автоматною чергою [4].

14-літній Ігор Іванченко був партизанським розвідником, добував потрібні відомості для партизанів. Брав участь у боях, знищив 8 окупантів. Одного разу його затримали біля будинку в якому містився фашистський штаб. Допитували чорноокого хлопчика німецькі офіцери. Прикинувшись невинним циганчом, Ігор щось лопотів їм незрозуміле, і окупанти, які були саме нападпитку, відпустили його.

Увечері партизани оточили ворожий штаб. Німців і поліцаїв захопили зненацька. І як же вони були здивовані, коли поряд з командиром партизанського загону побачили «циганча» з автоматом у руках, який ще годину тому належав фашистському офіцеру.

Загинув Ігор 10 травня 1943 р. Був важкий і нерівний бій. Фашисти оточили партизанів. Ігор відстрілювався до останнього патрона і не здався живим.

15-літня підпільниця Ніна Созіна в партизанський загін прийшла в липні 1942 р. Її зарахували в 2-гу роту автоматників. Зброю ж потрібно було добувати в бою, незабаром смілива дівчина добула німецький автомат.

Мишко Немолот прийшов у партизанський загін «Смерть фашизму» в червні 1942 р. Обірваний, босий, голодний 16-річний юнак втік із Конотопа, рятуючись від німецької неволі. Михайла зарахували в групу розвідників. Це була чи не найвідповідальніша робота в загоні. Хлопець швидко призвичаївся до нелегкого життя народних месників і виявив себе не тільки хоробрим, а й кмітливим розвідником. Немало героїчних епізодів у його бойовій біографії на нелегкому партизанському шляху від Сумщини до Західної України.

27 грудня 1943 р. в бою біля річки Случ Михайло Немолот був смертельно поранений і після хірургічної операції помер. Похований у місті Городища Житомирської області [5].

Васі Вертюченку виповнилось 15 років, коли його село Первомайське охопило полум'я війни. Рішення могло бути лише одне: треба йти до партизанів.

Спочатку були нескладні завдання: збирав трофейну зброю і боеприпаси. А коли вирушили в рейд, його призначили ординарцем командира з'єднання М. І. Наумова.

У березні 1943 р. під Вінницею відважний месник, видавши себе за особистого ординарця начальника Київської жандармерії, кілька днів був у самій гущі ворожих військ. Під час запеклих боїв німці навіть послали його парламентарем на переговори з партизанами як довірену особу, що знає російську мову. Одержані розвідником відомості мали велику цінність. Незабаром він був призначений командиром роти розвідників. Одного разу в Західній Україні Василько потрапив у пастку. Зав'язався нерівний бій, і юний розвідник був оточений... Вже тяжко пораненого його схопили і після довгих катувань розстріляли.

14-річному Володі Ключнику навчання в Маловисторопському сільськогосподарському технікумі перервала війна. Він лишився жити на окупованій території. Спершу він діяв самостійно – збирав зброю, розповсюджував листівки. 7 листопада 1941 р. він підняв червоний прапор над будинком німецької комендатури в селі Малий Вистороп. Оскаженілі вороги лютували. Іншим разом Володя дізнався, що гітлерівці готують каральну експедицію в село Стеблянки. Він розшукав у навколишніх селах партизанів і повідомив про наміри ворогів. Народні месники зробили засідку і розгромили ворогів. З тих пір Володя тримав тісний контакт з партизанами. Ходив у розвідку, добував потрібні відомості, розповсюджував серед населення листівки.

Вороги кинули проти партизанів цілий батальйон. Після нерівного бою народні месники відступили. Перебувати в селі далі було ризиковано. Володя пішов у ліс, щоб сховати чемодан з листівками. Коли повертався назад натрапив на гітлерівців. Допит був жорстоким. На очах у нього розстріляли матір і дядька. Але юнак не вимовив жодного слова і впав, скошений ворожою кулею. Посмертно нагороджений медаллю «За бойові заслуги» [6].

Минають роки, але не втрачає свого виховного значення все те, що пов'язане з подвигом українського народу, зокрема юних його представників. Звертаючись сьогодні до тих довгих і суворих років війни, ми багато чого уточнюємо, намагаємось глибше зрозуміти велич народного подвигу. У цьому, безумовно, допомагають музейні експозиції, усні свідчення учасників тих подій, листи фронтовиків, партизанів і підпільників, в'язнів концтаборів.

Джерела

1. **Актуальные** проблемы вузовских музеев : материалы межвуз. науч.-практ. конф. – Санкт-Петербург : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2004. – 59 с.
2. **Геленко, С.** Клятва Леоніда Четоткіна / С. Геленко // Червон. промінь. – 1989. – 12 берез.
3. **Литвинова, О.** Юность, опаленная войной / О. Литвинова // Путивл. відом. – 2011. – 21 верес. – С. 3
4. **Крамаренко, В.** Музей комсомольця-партизана в Конотопі / В. Крамаренко // Ленін. правда. – 1968. – 25 верес.
5. **Палажченко, О.** Доблесна юність / О. Палажченко. – Київ : Знання, 1968. – 48 с.
6. **Наумов, М.** Степовий рейд / М. Наумов. – Київ : Молодь, 1961. – 257 с.

Дитячі спомини про Другу світову війну в структурі усної історичної наративи селян Південної України

(за матеріалами Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького)

М. І. Павленко

Стаття присвячена аналізу дитячих споминів про Другу світову війну. Детально розглянуто та проаналізовано комплекс усних спогадів, зібраних в ході археографічно-етнографічних експедицій Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького. Визначено місце дитячих спогадів про Другу світову війну в структурі усної історичної наративи селянства Південної України.

In the article describes the children memories about Second World War. The author considered and analyzed complex of oral memories that were collected during archaeological and ethnographic expeditions of the J. Nowicki Zaporizhzhya Scientific Society. Also the author determined the place of children memories about Second World War in the structure of oral historic narrative of the farmers of Southern Ukraine.

Ключові слова: *аналіз, «діти війни», Друга світова війна, наратив, особливості.*

Друга світова війна пройшла катком не лише по життях військовослужбовців, вона покалічила тисячі доль цивільного населення, зокрема й дитячих. Стосовно проблематики так званих «дітей війни» було здійснено чимало наукових досліджень, ще більше було написано у художній літературі та публіцистиці, але новий виток актуальності дана тема отримала з прийняттям у 2005 році Верховною Радою Закону України «Про соціальний захист дітей війни». До цієї категорії населення належать люди, яким на момент війни не виповнилося 18 років, тобто особи 1927–1945 років народження.

Наукові дослідження з проблематики «дітей війни» можна умовно поділити на два великих періоди: радянський та пострадянський. Радянський період історіографії, на нашу думку, включає в себе три взаємопов'язаних етапи: від початку 1940-х до середини 1950-х; від середини 1950-х до 1985 року; від 1985 року до 1991 року. Уже в 1942 році з'явилась низка праць, присвячена тяжкому становищу цивільного населення, включаючи і неповнолітніх, які перебували на окупованій території України. Одним із перших почав досліджувати К. Дубина, який «по гарячих слідах» наводив переконливі факти про нацистські злочини. Згодом до цієї проблематики звертались О. Глухий, Л. Новиченко та багато інших. У перше повоєнне десятиріччя починають з'являтися дисертаційні дослідження Т. Халепи та П. Балкового, на сторінках яких містяться незначні за обсягом сюжети, присвячені неповнолітнім громадянам під час війни. Доволі динамічним і плідним були періоди «хрущовської відлиги» та Брежнєва, в цей час (за підрахунками В. Стецкевича) вийшло майже 70 % наукової продукції на воєнну тематику. В цей час досліджували проблему «дітей війни» такі знані вчені як, М. Коваль, Т. Першина, П. Мельник та багато інших, однак характерною рисою розробок цього періоду (як і радянського назагал) є те, що вони присвячувались

в основному трагедії та героїзму підростаючого покоління, не концентруючись на побутуванні «дітей війни». Також на зміст та якість досліджень негативно впливали партійний контроль та панування марксистсько-ленінської методології, яка не приділяла гідної уваги людському виміру історії. Із розпадом СРСР, переглянувши свої історіософські погляди, продовжив плідну роботу М. Коваль. Новаторством позначені і праці Т. Вронської, І. Рибак, В. Міщенко, О. Замлинської та багатьох інших дослідників. Однак варто зазначити, що на даний момент не вдалося знайти жодної наукової розвідки, яка була б присвячена дитячим споминам про Другу світову війну на півдні України в структурі селянського усноісторичного наративу.

Актуалізація методу усної історії дає змогу дослідити, як дитячі спогади про війну закарбувалися у пам'яті респондентів, як ці спомини трансформувалися з часом та який інформаційний потенціал вони несуть. Варто одразу відзначити, що усноісторичні наративи сприймаються багатьма дослідниками як ненадійний, суб'єктивний вид джерел, але, натомість, вони дозволяють по-новому розглянути перебіг війни у всій її повноті на сільських місцевостях південної України.

Серед матеріалів археографічно-етнографічних експедицій Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, які зберігаються у Рукописному відділі Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського є також і усні спогади мешканців півдня України 1910–50-х років народження. Переважну частину складають саме наративи «дітей війни», оскільки це покоління на момент збору інтерв'ю було найбільш поширеною верствою старожиливі.

Характерною рисою цих інтерв'ю є те, що респонденти в більшості випадків починали відкриту фазу інтерв'ю розповіддю про війну, оскільки ці події найбільше закарбувалися у їхній пам'яті і саме дитячі спогади та враження накладають відбиток на подальше життя людини, саме в цей період формуються світогляд і основні риси характеру. Тому значну частину інтерв'ю категорії респондентів, яких називають «дітьми війни», становлять саме спогади про Другу світову війну. Часто вона постає у споминах не офіційно-книжною, а такою, якою вона вкарбувалась у дитячій пам'яті.

Часто на початку оповіді трапляються ремарки на кшталт: *«Та я нічого такого й не знаю, ми в те врем'я такі були затуркані, Господи, хто нас тоді просвіщав, кому ми нужні були? Нікому ми не нужні»*, – ці фрази мають виправдати необізнаність у багатьох питаннях, які у подальшому задаватиме інтерв'юер [1]. Інколи респонденти навпаки намагаються позиціонувати себе як активних учасників війни: *«Я ж кажу, [наше покоління] скільки надивилися всього, скільки пережили, а хто тепер про нас скаже, що ми щось робили чи щось знали?»* [2]. Значно рідше трапляються зовсім протилежні твердження: *«Та ми ніколи не інтересувалися [війною], воно нам не нужне таке»* [3].

Найбільш частою відповіддю на питання про звістку про початок війни є цитування пісні *«Двадцять другого юнія, ровно в четьре часа»*, що пояснюється впливом радянської пропаганди на індивідуальну пам'ять. Лише інколи можна знайти відповідь, що про початок війни повідомили по радію, у школі або сповістили сусіди [4–8]. Варто відзначити, що для значної кількості респондентів війна розпочалася лише зі вступу німців до їхнього села: *«Ну, ми як, як діти, інтересно що ж воно, а ті вояки – позасуковані рукава, куда там, ідуть джеркочуть»* [4; 9–11].

Згадки про підготовку оборони у 1941 р. та про евакуаційні процеси трапляються лише інколи, лише поодинокі респонденти пригадують, що їх або їхніх родичів залучали до риття протитанкових окопів або евакуації колгоспного майна: реманенту, техніки, худоби чи збіжжя [9; 12]. Про евакуацію комуністів або єврейського населення в даному контексті майже не йдеться [13].

Також часто трапляються сюжети про переховування від артилерійських обстрілів і пересиджування наступальних операцій у хатніх погребях або в окопах, які сільські мешканці самі собі копали на краю городу. Така методика зустрічається як у розповідях про бойові дії 1941 року, так і у оповідах про події 1943–44 рр., коли наступ вели вже частини Червоної армії. Місцева ж адміністрація (як радянська, так і нацистська окупаційна) не переймалася долею цивільного місцевого населення під час бойових дій [9; 11; 14; 15].

Крім того, наративні джерела дають змогу побачити морально-психологічний стан сільського населення півдня України під час мобілізаційної кампанії 1941 року. За цими розповідями можна зробити висновок, що населення великою мірою було дезорієнтоване і «подавлене» мобілізацією та невдалою обороною, у військах був доволі високий рівень дезертирства та здачі в полон, що підтверджується і актовими джерелами [2; 7; 8; 10; 15; 16; 17]. Деморалізувало населення також і те, що місцева влада втікала ще до наближення фронту, тому у селах і містечках півдня України з моменту втечі представників радянської влади до приходу окупаційних військ панував безлад та мародерство, грабувались крамниці та склади [4; 14].

Щойно військовослужбовці вермахту або їхні союзники (румунини та італійці) входили у чергове село, їхнє командування брало ситуацію під свій контроль, вводило для населення комендантську годину [18], унеможлилювало акти мародерства та інші незаконні дії своїх підлеглих. Протягом перших же днів окупації створювались управи та комендатури, які мали легітимізувати нацистський режим на зайнятих територіях, проводились вибори старост та поліцаїв, які обирались із місцевих мешканців, які мали певні образи та об'єктивні претензії до радянської влади [3; 5; 6; 9; 11; 12; 14; 17; 19]. Тут варто зазначити, що переважна більшість респондентів неохоче розповідає про місцевих колаборантів і одразу намагається від них дистанціюватися: *«А Бог їх зна, куди вони подівалися, вроді з німцями потікали, їх уже й живих, мабуть, нема. Ми ніколи не інтересувалися»* [14].

Наступним сюжетом є розквартирування німецьких (італійських/румунських) військовослужбовців по сільських хатах [3; 15; 21; 22; 23]. Взаємовідносини між місцевими мешканцями і розквартированими будувались

на принципі невтручання у справи одне одного: селяни не цікавились чим займались солдати і не чинили їм спротиву, а військові, в свою чергу, лояльно ставились до домогосподарів [5; 6; 7; 9; 12; 14; 20].

Найбільш частими є оповіді про роботу та навчання під час окупації. Респонденти постійно її порівнюють із роботою в колгоспах під час радянської влади: *«Ті самі колхози, тільки порядку більше було, я вам так скажу»* [2]. До школи ж «при німцях» або не ходили зовсім [1; 5; 7], або намагались уникати: *«Ну, походила я в школу до війни, чотири класа кончила, а тоді війна, розруха... Наше покоління вже після війни доучувалось, та яка там учоба в те время...»* [10]. Також з приходом окупаційної адміністрації у селах півдня України відновилося релігійне життя: *«До війни церкви у нас не було, це вже в війну появилась, розрішили, бо я помню, ми пішли паски святить, а німці сиділи під тинами, дивились...»* [18].

Загалом, прослідковується така тенденція, що місцеве населення було налаштоване переважно конформістично, за півтори – два роки окупації звикало до німців, іноді навіть співчуваючи їм. Часто, підсумовуючи свої оповіді про взаємовідносини з окупантами, респонденти закінчують фразою на кшталт: *«Ми їм сочувували, вони – нам, ніхто нікому вреда не робив. Німці як німці, ну шо»* [4; 21; 11]. Інколи трапляються сюжети про те, як місцеві мешканці переховували німців від наступаючих частин Червоної армії [20; 21], підгодували військово-полонених [15] або надавали медичну допомогу [9].

Оповіді про діяльність партизан або диверсійних груп на півдні України трапляється обмаль, за винятком Одеської області (де зручно було переховуватись від облав у катакомбах) та плавневої зони, де прихистком для діячів підпілля ставали Дніпровські плавні [4; 7; 11; 12]. У якості виключення, траплялись відчайдухи, які переховували партизанів у себе вдома [5], але це було дуже небезпечно, нацистська окупаційна адміністрація доводила до відома населення, що якщо хтось буде помічений у зв'язках з партизанами – подвір'я будуть віддані вогню, а причетні матимуть справу з гестапо, після чого їх буде показово розстріляно [5; 11; 18; 24].

Частими в усних наративах селян півдня України трапляються розповіді про вербування місцевих мешканців на примусові роботи до Німеччини, методи уникнення (переховування, втеча тощо). Вербування почалося з 1941 р. і мало кілька етапів, але селяни найчастіше згадують саме 1943 р., коли нацисти перед відступом вивозили навіть дитячу частину населення [2; 6; 8; 9; 10; 11; 12]. Того ж 1943 р. німці активно залучали населення півдня України до підготовки оборони від наступу частин Червоної армії [2; 9; 21].

Як правило, відступ вермахту ніс певні зміни для цивільного місцевого населення, трапляються оповіді про те, що німці використовували тактику «випаленої землі», знищуючи хати, забираючи молодь на примусові роботи, виганяючи худобу і таке інше [6; 11; 9; 14]. Інколи люди, боючись подальших звинувачень радянської влади у перебуванні в окупації, покидали свої житла і втікали разом з відступаючими частинами вермахту [11]. Частими у даному контексті є згадки про акти мародерства, вчинені німецькими військовослужбовцями [1; 9; 10; 15].

Говорячи ж про закінчення війни, респонденти підсумовують свої розповіді поверненням з фронту (або загибеллю) батька, брата чи інших близьких родичів, що найбільше закарбувалось у їхню пам'ять [12; 20; 25].

Підсумовуючи особливості дитячих споминів про Другу світову війну на Півдні України в структурі селянського усноісторичного наративу, які знаходяться у Рукописному відділі Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, зазначимо, що вони не обмежуються згаданими у цій статті, й не вичерпують усіх можливостей наративного аналізу, так само, як і міркування та спостереження автора не претендують на всеосяжну інтерпретацію усього розмаїття сенсів актуалізованих споминів селян півдня України.

За допомогою актуалізованих дитячих споминів можна дати відповідь на ряд питань. Для більшості респондентів війна почалась з приходом окупаційних військ до місцевості, у якій мешкав на той час оповідач. Значна кількість споминів про початок війни носить нашарування радянської пропаганди, оскільки часто можна знайти відповідь-цитату про «двадцять второе июня, ровно в четыре часа». Ще одним сюжетом, який закарбувався у пам'яті респондентів, є мобілізація старших родичів на війну. Доволі мало інформації, яка присвячена евакуації та підготовці до оборони на Півдні України. Дуже живими є спогади про першу зустріч з солдатами вермахту, взаємовідносини з окупаційною адміністрацією та місцевими колаборантами. Вельми інформативними є сюжети про роботу, навчання та відновлення церкви під час окупації. Відзначимо ще одну характерну особливість, яка полягає в тому, що респонденти часто проявляють повну необізнаність у багатьох питаннях або ж навпаки намагаються позиціонувати себе як активних учасників війни.

До цих інтерв'ю можна ставити безліч інших запитань, застосовувати інші підходи й методики аналізу, що й складають сутність критики наративних джерел. У цій статті ми намагались спробувати зробити перші висновки про систему уявлень оповідача, аналізуючи форму і структуру селянських споминів.

Джерела та література

1. **Рукописний** відділ Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (далі – РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України). – Ф. 8. – Оп. 17. – Спр. 19. – Целева Тамара Опанасівна, 1929 р. н.

2. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 12. – Спр. 64. – Закорецька Надія Дмитрівна, 1929 р. н.

3. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 17. – Спр. 8. – Ліпницька Валентина Йосипівна, 1939 р. н.

4. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 187. – Пляка Гаврило Дмитрович, 1927 р. н.

5. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 185. – Лобода Тетяна Харитонівна, 1930 р. н.
6. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 190. – Терентьєв Михайло Павлович, 1929 р. н.
7. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 177. – Рижик Микола Артемович, 1932 р. н.
8. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 17. – Спр. 17. – Філатова Катерина Петрівна, 1931 р. н.
9. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 12. – Спр. 56. – Двірник Василь Йосипович, 1937 р. н.
10. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 188. – Пляка Галина Семенівна, 1929 р. н.
11. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 174. – Плужник Дар'я Іларіонівна, 1938 р. н.
12. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 17. – Спр. 10. – Ліщенко Віктор Федорович, 1936 р. н.
13. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 12. – Спр. 82. – Колісник Віра Іванівна, 1939 р. н.
14. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 12. – Спр. 52. – Жабов Микола Васильович, 1937 р. н.
15. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 189. – Пустовар Микола Васильович, 1927 р. н.
16. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 12. – Спр. 104. – Нагорна Олександра Дмитрівна, 1932 р. н.
17. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 12. – Спр. 48. – Войта Катерина Олексіївна, 1928 р. н.
18. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 186. – Пікуль Олександра Іванівна, 1929 р. н.
19. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 12. – Спр. 155. – Яновський Григорій Федорович, 19277 р. н.
20. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 12. – Спр. 51. – Галенко Віра Антонівна, 1930 р. н.
21. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 17. – Спр. 7. – Кручина Іван Іванович, 1929 р. н.
22. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 12. – Спр. 49. – Гавриленко Марія Миколаївна, 1935 р. н.
23. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 12. – Спр. 99. – Матвієнко Ніна Григорівна, 1931 р. н.
24. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 12. – Спр. 126. – Редька Іван Павлович, 1937 р. н.
25. **РВ ЗВ ІУАД** ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 17. – Спр. 18. – Целева Варвара Олександрівна, 1931 р. н.

«Велич серця людини»

(Ф. К. Бржезицький – колишній в'язень нацистських і радянського концтаборів)

Л. А. Мозгова

У статті подається історія людини – Франца Карловича Бржезицького, радянського підпільника, колишнього в'язня нацистських і радянського концтаборів.

Ключові слова: *Франц Карлович Бржезицький, м. Житомир, концтабори «Майданек» (Польща), Гросс-Розен (Німеччина), Ляйтмеріц (Чехія).*

Краєзнавча робота Житомирської обласної бібліотеки для дітей проводиться з метою прищеплення читачам-дітям любові та поваги до рідного краю, залучення їх до пошуково-краєзнавчої роботи з використанням новітніх технологій, а також допомоги у застосуванні інноваційних бібліотечних послуг для того, щоб сформувати повноцінні системи краєзнавчих інформаційних ресурсів, у тому числі електронних, які так необхідні для нинішніх та майбутніх поколінь в процесі вивчення історії свого краю.

Перехрестя ХХ–ХХІ віків дає можливість в особі Бржезицького Франца Карловича відслідковувати живу історію людини, яка пройшла жахи трьох концтаборів і залишилася при цьому світлою, доброю і люблячою

людей. Доля подарувала мені можливість бути особисто знайомою з цією надзвичайною людиною. На сьогодні Францу Карловичу 92 роки, він знав людина в Україні, Росії, Польщі та Німеччині. У грудні 2015 року канцлер Німеччини Ангела Меркель особисто запросила Бржезицького на зустріч. У центрі Берліна встановили великий стенд із світлиною Франца Карловича із написом німецькою: «Я ще живий!». Подібні стенди, тільки з написом: «Жива легенда» у цьому році було встановлено у м. Житомирі. Про нього написано багато статей, видана книга, створено радіосюжети, знято багато документальних фільмів. Бржезицький В. К., незважаючи на свій солідний вік, залишається небайдужим до творення сьогодення. Він є частим гостем нашої Житомирської обласної бібліотеки для дітей, із задоволенням зустрічається з молоддю та дітьми, розповідає їм про свій життєвий шлях, історію, про відчуття та відносини між людьми коли вони опиняються в складних історичних та політичних ситуаціях. На сайті Житомирської обласної бібліотеки для дітей у розділі «Славетні імена нашого краю» представлений Бржезицький Франц Карлович.

Франц Карлович Бржезицький народився 4 вересня 1924 року в місті Житомирі у звичайній польській робочій сім'ї, яка проживала на Мальованці. У роки сталінських репресій його батька розстріляли (через тривалий час повністю реабілітували), а матір відправили у Сибір на заслання. Хлопця хотіли забрати до дитячого будинку, але він утік. Переховувався, аж поки про нього не забули. Потім пішов до друзів батька, і вони влаштували його на роботу до пекарні. Там і зустрів війну.

У 1941-му році, після окупації Житомира німецькими загарбниками, Франек, якому не виповнилося ще й 17 років, разом зі своїми друзями створив підпільну молодіжну антифашистську організацію, яка згодом приєдналася до Житомирського підпілля на чолі з Григорієм Івановичем Шелушковим. Коли в місто прийшли словаки, потоваришував з ними, зв'язав їх з Житомирським підпіллям. Наприкінці 1942 року хлопця вистежило і схопило гестапо. Після допитів, на яких він нікого не виказав, хоч знав усе керівництво підпілля, був кинутий у камеру смертників. Проте в останній день замінили страту на концтабір смерті «Майданек» (Польща). «Майданек» увійшов в історію фашистської Німеччини як експериментальний концентраційний табір вироблення найбільш раціональних технологій масового знищення людей. Скільки тут було задушено в газових камерах, спалено в крематоріях і у штабелях між колодами дерев, ніхто достеменно не знає.

В «Майданек» Франц Карлович потрапив у складі житомирського етапу 13 лютого 1943 року (з 1240 чоловік цього етапу вижили і повернулися додому в Житомир після війни лише семеро). А потім були концтабори Гросс-Розен (Німеччина) і Ляйтмеріц (Чехія). Він пройшов усі кола пекла, вистояти і вижити в нелюдських умовах йому допомогли незламний характер, ідейні переконання, взаємодопомога товаришів і глибока віра в Бога.

Після визволення з концтабору був призваний в армію. А після війни Франц Бржезицький, радянський підпільник, який і у Майданеку продовжив боротьбу з ненависним ворогом як підпільник польської Армії Крайової, був заарештований СМЕРШем, але втік з тюрми. Чотири роки нелегально жив в Житомирі, проте, зрештою, був знову заарештований і без будь-якого суду отримав десять років таборів. Потрапив за колючий дріт ГУЛАГа – в Омський табір для політ'язнів, де перебував більше п'яти років. Та не зігнувся юнак, не втратив любові до життя, до правди, зумів залишитися самим собою – людиною честі і совісті. Після смерті Сталіна подав заяву на реабілітацію і був реабілітований, бо провини ніякої ж не мав.

Приїхав до Житомира. Професій мав багато, тож знайти роботу у місті складності не було. Очолив бригаду будівельників, користувався великим авторитетом. Про себе намагався не розповідати, проте про нього знали і запрошували на різні зустрічі. Запрошували також до музею Майданеку. Сьогодні колишніх в'язнів Майданека залишилися одиниці, а з України Ф. К. Бржезицький взагалі один. Про нього знають у багатьох країнах, про нього розповідає експозиція музею, про нього йдеться у книзі Йозефа Маршалека (теж колишнього в'язня) «Майданек».

Ф. К. Бржезицький був останнім, хто удостоєний честі взяти прах з місця загибелі сотень тисяч жертв «Майданека». Урну з прахом в Житомирі – єдина в Україні. У 2002 році пан Францішек, як його називають у Польщі, завдяки підтримці добрих людей виконав свою клятву: привіз урну з попелом і прахом страчених у Майданеку на Батьківщину і перепоховав біля пам'ятника жертвам фашизму на Богунії в місті Житомирі. Після цього він сказав: «Тепер їх душі заспокояться». Його – ні. Бо він, за його словами, живе для того, щоб ніколи не повторився Майданек».

Часто, зустрічаючись з молоддю, Франц Карлович гірко жартував: «Я закінчив дві академії. Одну, де ректором був Гітлер, і другу, де ректором був Сталін». Він багато розповідав про перебування в гестапо і таборі смерті «Майданек». А це робити важко, бо все знову і знову проходить крізь його серце. Зате він любить розповідати про людей, котрі відзначаються мужністю і добротою. А таких на його життєвому шляху теж було багато. Особливі слова подяки він висловлює словакам, військові частини яких в часи війни перебували в Житомирі. Багато словаків були антифашистами і включилися в підпільну боротьбу. Одним з них був капітан Ян Налепка, якому в 1945 році було посмертно присвоєне звання Героя Радянського Союзу. Франц Карлович вважає, що йому, тоді сімнадцятирічному хлопцю з житомирської Мальованки, просто пощастило спілкуватися з Яном Налепкою, бути свідком його добрих вчинків, слухати від нього правду про події на фронті, вчитися у нього його ненависті до фашизму. Налепка говорив, що солдати-словаки – не окупанти, що вони нам брати, що ніколи не піднімуть зброю проти українців і росіян. Тож, зрештою, зовсім не дивним було те, що Налепка зі своїм загоном перейшов під Овручем до партизанського з'єднання О. М. Сабурова. Серед тих, хто знаходився в загоні був і солдат Міхал Міхалик, який весь час свого перебування в Житомирі був для Франека і старшим братом, і справжнім другом.

Про Франца Бржезицького написано багато. Кожен із журналістів демонстрував свою точку зору на постать Бржезицького, на події, учасником яких він був. Але в Україні про нього писали, в основному, тільки в

місцевій пресі, хоч кожен з журналістів розумів, що життя Франца Карловича варте книги.

І ось нарешті житомирський журналіст Олександр Гуцалюк узяв на себе сміливість та відповідальність і написав документальну повість про життя Ф. К. Бржезицького. (Гуцалюк О. О. Остання війна : док. повість / О. О. Гуцалюк. – Житомир : Полісся, 2011. – 228 с.)

Спогади Франца Карловича – останнього нині живого колишнього в'язня «Майданека» не лише в Україні, а й у Росії, Білорусії, Польщі – безцінні не лише для нинішнього, а й для наступних поколінь. Франц Карлович вважає: «Бог зберіг мені життя і пам'ять, щоб я повернувся й розповів, де ми були, ким ми були і як це було».

Про важливість цієї документальної повісті висловився заслужений журналіст України Володимир Киричанський (1940–2013) в передмові до книги: «Коли я вперше писав про Бржезицького, то закінчив статтю словами: “Попіл Майданека стукає в його серце, попіл Майданека стукає в моє серце. А чи стукає він у ваші серця?”. Я переконаний, що після прочитання цієї книги попіл Майданека буде стукати в серце кожного читача. А це означає, що таких фабрик смерті в світі більше ніколи не буде». Добрим словом світлу пам'ять В. Киричанського згадує Ф. К. Бржезицький, який подвижницьки допомагав долати бюрократичні перепони і разом з ним виконав історичну місію.

Головне джерело, що донині зберігає життя і людську гідність Ф. К. Бржезицького – це віра у Бога і молитви до Матері Божої.

Джерела

1. **Бездітко, А.** Застереження правдою / А. Бездітко // Місто. – 2008. – 10 квіт. (№ 15). – С. 5. – (11 квіт. – Міжнародний день визволення в'язнів фашистських концтаборів).
2. **Бондаревич, М.** Жертви «Майданека» спочили у рідній землі / М. Бондаревич // Місто. – 2002. – 27 черв.
3. **Бржезицький, Ф.** Розповідь очевидця / Ф. Бржезицький ; записав А. Бездітко // Місто. – 2008. – 25 верес. (№ 39). – С. 5.
4. **Бржезицький, Ф.** Шаную вас, брати-словаки / Ф. Бржезицький // Житомирщина. – 2002. – 13 серп.
5. **Бржезицький, Ф. К.** Борг Франца Бржезицького : колишній в'язень «Майданека» має його перед родинами Бутовичів і Кирилюків / Ф. К. Бржезицький ; записав А. Бездітко // Місто. – 2009. – 9 квіт. (№ 15). – С. 6.
6. **Бржезицький, Ф. К.** Розповідь очевидця / Ф. К. Бржезицький ; записав А. Бездітко // Місто. – 2008. – 25 верес. (№ 39). – С. 5.
7. **Бычковская, Л.** Узнику «Майданека» – 90 / Л. Бычковская // Эхо. – 2014. – 11–17 сент. (№ 37). – С. 1.
8. **Бычковская, Л.** Франц Бржезицкий: «На территории концлагеря не было ни одного кустика, ни одной травинки – мы все съедали» / Л. Бычковская // Эхо. – 2014. – 2–8 окт. (№ 40). – С. 12.
9. **Бычковская, Л.** Франц Бржезицкий: «На территории концлагеря не было ни одного кустика, ни одной травинки – мы все съедали» / Л. Бычковская // Факты и комментарии. – 2014. – 9 окт. (№ 182). – С. 12. – (Взгляд в прошлое).
10. **Гуцалюк, О.** Окупований Житомир: міфи і реальність. Чужі стали братами / О. Гуцалюк // Місто. – 2015. – 13 берез. (№ 10). – С. 7. – (70-й річниця Перемоги над нацистською Німеччиною присвячується).
11. **Демченко, Л.** Пам'ять серця : уривок / Л. Демченко // О. О. Гуцалюк. Остання війна : док. повість / О. О. Гуцалюк. – Житомир : Полісся, 2011. – С. 203–204.
12. **Завещание** бывших узников Майданека : [зачитано Ф. К. Бржезицьким на мітингу-реквіемі в Майданеку у 1994 р.] // О. О. Гуцалюк. Остання війна : док. повість / О. О. Гуцалюк. – Житомир : Полісся, 2011. – С. 204–205.
13. **Киричанский, В.** Комбатанты / В. Киричанский // Эхо. – 2010. – 23–29 сент. (№ 38). – С. 7–8. – (День партизанской славы).
14. **Киричанский, В.** «Последний живой листок истории» / В. Киричанский // Эхо. – 2001. – 3 мая (№ 18). – С. 11–12.
15. **Киричанский, В.** Звонок из Майданека / В. Киричанский // Эхо. – 2009. – 16–22 апр. (№ 16). – С. 8.
16. **Киричанский, В.** Звонок из Майданека : отрывок / В. Киричанский // О. О. Гуцалюк. Остання війна : док. повість / О. О. Гуцалюк. – Житомир : Полісся, 2011. – С. 210–211.
17. **Киричанский, В.** И успокоятся их души / В. Киричанский // О. О. Гуцалюк. Остання війна : док. повість / О. О. Гуцалюк. – Житомир : Полісся, 2011. – С. 219–225.
18. **Киричанський, В.** «Живий аркуш історії» / В. Киричанський // Житомирщина. – 2004. – 4 верес.
19. **Киричанський, В.** Вища справедливість : уривок / В. Киричанський // О. О. Гуцалюк. Остання війна : док. повість / О. О. Гуцалюк. – Житомир : Полісся, 2011. – С. 206–207.
20. **Киричанський, В.** Синоніми Майданека : до 60-річчя / В. Киричанський // О. О. Гуцалюк. Остання війна : док. повість / О. О. Гуцалюк. – Житомир : Полісся, 2011. – С. 207–210.
21. **Липинский, В.** На братских могилах не ставят крестов... : отрывок / В. Липинский // О. О. Гуцалюк. Остання війна : док. повість / О. О. Гуцалюк. – Житомир : Полісся, 2011. – С. 205–206.
22. **Руденький, Д.** Франц Бржезицький: «Я дуже люблю Житомир, і коли мені довелось робити вибір, я надав перевагу нашому місту» / Д. Руденький // Місто. – 2014. – 18 квіт. (№ 15). – С. 3.
23. **Соболь, В.** «Остання війна»: сповідь Франца Бржезицького / В. Соболь // Житомирщина. – 2011. – 2 серп. – С. 14. – Рец. на кн.: Гуцалюк О. О. Остання війна : док. повість / О. О. Гуцалюк. – Житомир : Полісся, 2011. – 228 с.

24. Стецюк, Р. Там, де й досі плаче каміння / Р. Стецюк // Кожному мила своя сторона : краєзнав. нариси про видат. людей, минуле Житомирщини, обряди і звичаї населення краю. Ч. 2 / Асоц. інтелігенції Житомир. обл. ; упоряд. Л. І. Бондарчук, Л. С. Демченко. – Київ : Аверс, 1998. – С. 176–183.

25. Стецюк, Р. Там, де й досі плаче каміння / Р. Стецюк // О. О. Гуцалюк. Остання війна : док. повість / О. О. Гуцалюк. – Житомир : Полісся, 2011. – С. 211–218.

26. Шпак, В. Заколотник-сталініст чи герой-партизан? : цього року мінає 70 років з дня загибелі на Житомирщині словака Яна Налепки / В. Шпак // Урядовий кур'єр. – 2013. – 6 лют. (№ 24). – С. 20.

Спогади сумчан про воєнне дитинство

*Моїм батькам, усім «дітям війни» присвячую
Л. І. Рожкова*

У статті аналізуються події Другої світової війни крізь призму опублікованих спогадів та усних свідчень сумчан – «дітей війни».

Ключові слова: усна історія, спогади, Друга світова війна, Суми, «діти війни».

Метод фіксації «живої пам'яті», або усної історії, є одним з найдавніших. Започаткували «розпитування» сучасників про події стародавніх греків, такі розповіді називалися «історіями» (буквально – «розпитую», «дзнаюся») [1, с. 17]. В наш час метод усної історії застосовується для вивчення подій, доступних «живій пам'яті», тобто тих, які сталися не далі, ніж на відстані двох поколінь від нас. Даний метод позначений певним суб'єктивізмом, адже пам'ять вибіркова, а надто тоді, коли це стосується дитинства та юності. Разом з тим жодні офіційні документи та статистика не можуть передати настрої та почуття людей. Особливості дитячого сприйняття та ретрансляції пам'яті про війну визначила письменниця С. Алексієвич, яка тривалий час працює у жанрі «живої історії». «Якщо доросла пам'ять малює візерунок, дає об'ємну картину минулого, пережитого, то дитяча вихоплює найбільш яскраві та трагічні моменти. Вона часто опускає конкретне... але вона абсолютно достовірно передає почуття» [2, с. 234–235].

В основу цієї розвідки покладені як опубліковані спогади сумчан, дитинство яких припало на роки Другої світової війни, так і окремі усні свідчення. Нашою метою було з'ясувати, які події зафіксовано дитячою пам'яттю найбільш чітко, як змінювала війна самих героїв спогадів і які життєві уроки були зроблені ними. В наш час, коли відбуваються локальні війни та військові конфлікти, зокрема, неоголошена війна на Сході України, долі цих дітей, важкі спогади про пережите ними мають велику гуманістичну цінність та антивоєнний потенціал. Від подій Другої світової війни авторів спогадів відділяє більш ніж півстоліття, але, як зауважує Юрій Гаврилович Юрченко (1935–2010), «ніщо так не потрясає долі людини як війна. У будь-якому віці для кожного, хто її пережив, це – руйнів і життя він ділить на «до війни» і «після війни» [3, с. 5].

Сумську область було утворено на початку 1939 р., на цей час населення обласного центру складало 63 тис. мешканців [4, с. 24]. Найпомітнішими об'єктами у місті були машинобудівний завод ім. М. Фрунзе та артилерійське училище, що також носило ім'я цього воєначальника Червоної Армії. У 1930-х рр. у Сумах свята відбувалися за участю майбутніх офіцерів. «Артилерія була на кінській тязі і офіцери їздили верхи, носили довгі шинелі, шаблі і шпори на закахуках» [3, с. 6]. Свідомість радянської людини формувалася, значною мірою за допомогою кіномистецтва. Діти довоєнної пори захоплювалися героями пропагандистських фільмів «Чапаєв», «Трактористи», «Если завтра война» та інших. Повсюдно лунали пісні, в яких уславлювалася «легендарна та непереможна».

Не буде перебільшенням ствердження, що у суспільстві існував культ Червоної Армії та військових. Це позначалося, зокрема, на повсякденному побуті, захопленнях та іграх дітей. З чорно-білих фотографій на нас дивляться хлопчики, одягнені у матроски, безкозирки, пілотки, будьонівки. Імовірність війни з Німеччиною обговорювалася вже з 1 вересня 1939 року, коли Німеччина вторглася до Польщі. Відчуття наближення війни посилювалось після того, як взимку 1939–40 рр. до Сум почали прибувати на лікування поранені та обморожені у війні з «білофінами». У місті працювали військові шпиталі, артучилище здійснювало випуски офіцерів, яких направляли у військові частини, проводились мобілізації.

Отже, невідворотність війни відчували, але публічно ділитися такими передчуттями радянські люди побоювалися. Тому для багатьох напад Німеччини на Радянський Союз став несподіваним. Ось як згадує про початок німецько-радянської війни сумчанин Юрій Анатолійович Добровольський (1935 р. н.). «В неділю 22 червня ми втрое гуляли в парку і купили квитки в літній кінотеатр на денний сеанс фільму «Валерій Чкалов». Коли після сеансу ми вийшли з кінозалу, то побачили на широкій центральній алеї парку багато людей, які уважно і з дуже серйозними обличчями слухали якесь важливе повідомлення, дуже голосно звучала з великих вуличних гучномовців, укріплених високо на стовпі біля фонтану. Це було урядове повідомлення про те, що сьогодні о 4 годині ранку фашистська Німеччина без оголошення війни напала на нашу країну – Союз Радянських Соціалістичних республік (СРСР)» (переклад тут і далі з російської наш – Л. Р.) [5]. У пам'яті Михайла Олексійовича Євсєєнка (1934 р. н.), дитячі роки якого минули у Могилівській області недільний ранок 22 червня тісно пов'язаний зі звичним для цієї пори сінокосом. Шлях до поля пролягав через районний центр Пропойськ (з 1945 р. – Славгород, Білорусь), де колгоспники почули радіоповідомлення про початок війни [6, с. 8–11].

Переможні настрої незабаром поступилися тривозі, однак діти не повністю усвідомлювали загрозу, яка нависла над країною. М. О. Євсеєнко пригадує: «Своїм дитячим розумом я ще не зовсім розумів, чому плачуть жінки, проводжаючи на війну своїх чоловіків, синів, чи братів. Звісно, думав я, там вбивають, але чому має бути вбитий саме її чоловік або син? Звідки було мені знати, що у ХХ ст. війна стала більш кривавою, із залученням маси техніки... Цього я тоді не знав, це мені стало зрозуміло дещо пізніше» [6, с. 17].

У державі була оголошена мобілізація, якій підлягали військовозобов'язані чоловіки, що народилися в 1905–1923 рр. Батьки М. Євсеєнка, Ю. Добровольського отримали повістки у перші дні війни, батько Ю. Юрченка пішов до війська у січні 1942 р. Для родин розпочався період невідомості та очікування. У розмовах все частіше стали вживатися слова «евакуація», «біженці». З першого дня війни німці вторглися в Білорусію, а німецькі літаки бомбили Мінськ та інші білоруські міста. Тому перші біженці, яких побачили в Сумах, були з сусідньої Білорусії. Незабаром почалася евакуація сумчан. Ось як згадує літо 1941 р. сумчанка у трьох поколіннях Маргарита Вікторівна Сергієнко (1935 р. н.): «У серпні 1941 р. у дворі примушували копати щілини (для захисту від бомбардувань – Л. Р.). Вже часто бомбили, і ми ховалися у підвалі і ніколи в щілину. Пам'ятаю гарні ватяні хмаринки розривів на сліпучо-синьому небі. Потім яскрава картина у пам'яті – в дім вбігає мама у військовій формі – гімнастерці і чоботах і кричить: «Чого ж ви сидите, збирайтеся, беріть зимові пальта, срібло, білизну і біжіть на станцію, шпиталь вже від'їздить!». Мамина обласна лікарня була перетворена на евакошпиталь і ми з бабусяю (батько був на фронті) евакуювалися разом зі службовцями у товарних вагонах» [7, с. 11–12]. Евакуації підлягали кваліфіковані робітники, інженерно-технічний персонал заводу ім. Фрунзе, службовці. Початок евакуації теж яскраво відбився у пам'яті дітей. За даними М. Сергієнко, в 1941 р. було евакуйовано 20 тис. сумчан: «20 тисяч дітей, жінок і старих, які місяцями поневірялися у товарних вагонах, йшли курними дорогами з дітьми і вузлами, не милися, спали, не роздягаючись» [7, с. 12]. Евакуація відбувалася в умовах стрімкого наступу німецьких військ, під постійними повітряними бомбардуваннями, ешелони пересувалися вкрай повільно. Ю. Г. Юрченко згадував: «...німці швидко просувалися на схід і наша сім'я евакуювалася. Їхали спочатку на конях підводами, як цигани, кілька сімей із Сум – Юрченки, Бичковські, Олійники. Коні були добрі, вгодовані, і їх у нас забрали червоноармійці, а замість дали худих надірваних тварин з розбитими холками і ногами. Сяк-так на цих конях ми доїхали до Воронежської області. Німецькі літаки бомбили біженські обози і ми тікали від дороги в посадку і падали на землю. З їжею було скрутно і, наскільки я пам'ятаю, дорослі брали дещо з полів колгоспів, через землі яких проїжджали. Ганяли об'їзники, місцеві жителі... А їсти ж дуже хотілося. Так і їхали доти, доки не пересіли на залізничний транспорт. Відтоді пам'ятаю жах перед переповненими поїздами, запахом карболки на евакопунктах, вошобойками на станціях, свистом і шипінням пари з паровозів, чергами за перевареною водою на вокзалах, гуркотінням літаків над ешелонами і розривами ворожих бомб... Поїздом їхали дуже довго з багатьма зупинками й стоянками для пропуску ешелонів з військами і зброєю, які рухалися на захід та санітарних поїздів, що йшли на схід. З харчами було важко, як і з питною водою. Під'їхали до Волги. Перед мостом поїзд зупинився. По вагону пройшли солдати зі зброєю і позакривали вікна. Таким «незрячим» він і проїхав міст. Боялися диверсій. Після Волги були саратовські степи, а потім Туркестано-Сибірська магістраль і Казахстан. Їхали довго. З Сум виїхали влітку, а дісталися до Казахстану взимку. Вже лежав сніг, коли ми вивантажувалися з вагонів на станції Саріозек Талди-Курганської області. Тут ми й отаборилися у селі Холмогоровка Кугалинського району» [3, с. 8–9].

Сумські підприємства евакуювалися за Волгу, Урал, до Західного Сибіру, Казахстану, Середньої Азії. Враження від нових місць залишили яскравий слід у пам'яті сумчан. Родина М. В. Сергієнко перебувала на Кавказі. «Їхали місяців зо два». Спершу до станиці Первомайської на Кубані, а німці по п'ятах. Потім до Ростова. Жили зиму і літо на станції Іноземцево, під П'ятигорськом, поруч з місцем дуелі Лермонтова. Там мама працювала у шпиталі. Нас поселили у маєтку німців, яких виселили до Сибіру. Який це був благополучний маєток! Напередодні війни з Північного Кавказу виселили 40 тисяч німців, і маєтки стояли занедбаніми. Рік ми жили в Гурджаані, в Грузії, де наш шпиталь розміщувався у грязелікувальному санаторії «Ахтала». Там ми, діти, працювали на заводі з розливу «Боржомі», підбирали на дорозі велику сіль, розсипану з вантажівок, здавали її на завод і отримували 20 коп. Усе містечко було обвішане портретами Берії, який холодно дивився пронизливими очима крізь пенсне» [7, с. 12]. Багато родин, зокрема, родина Ю. Г. Юрченка опинилися у незнайомому багатонаціональному середовищі, мимоволі ставши свідками ще однієї трагічної сторінки війни – примусового виселення окремих народів з наказу сталінського керівництва: «поневірялися то на птахофермі, то на нарах у сараї, то у маленькій кімнатці на бойні колгоспу ім. Сталіна. Село було великим, населення – інтернаціональним: казахи, росіяни, українці. Колись це була станиця Семиріченського козачого війська. Мені тепер здається, що більшість оточуючих нас тоді людей були українцями. Втім, були ще євреї і німці. А 1944 року до села прибули депортовані з Кавказу чеченці. Вони ходили в черкесках з газирями, кинджалами на набірних поясах. Цей грізний вигляд доповнювали баранячі шапки, які високою кучмою стирчали на головах. Чеченці привезли з собою насіння кукурудзи з великими зубками і внесли дискомфорт у міжнаціональний мир села, пішли чутки про розбійні напади на людей» [3, с. 9].

Діти старшого віку працювали на підприємствах, у колгоспах, оскільки дорослих чоловіків забрали до війська. Так, 13-річний брат Ю. Г. Юрченка Сергій працював у колгоспі, навчився добре їздити верхи і виконував серйозні завдання. При колгоспі було створено дитячий садок, де перебували діти різного віку і різних національностей. До місцевої школи Юрій Юрченко уперше пішов 1944 р., коли йому було 8 років. І все ж, злиденне життя в тилу, труднощі адаптації у новому середовищі не можна порівняти зі становищем тих однолітків, які залишилися в окупованому нацистами місті. Постійний страх та небезпека для життя відобразилися у спогадах сумчан, сповнених непідробного драматизму. З жовтня 1941 р. по вересень 1943 р. територія Сумщини перебувала у

військовій зоні, де вся повнота влади була зосереджена в руках військового коменданта, який спирався на польові комендатури. Крім них, діяли деякі органи таємної поліції, жандармерії, служби безпеки. До органів управління і в поліцію йшли служити особи, згодні співробітничати з окупаційними властями. Вони також брали активну участь у залученні української молоді до примусового вивезення до Німеччини, здійснювали облави.

Як згадує Марфа Авер'янівна Олейнікова (уроджена Хоменко, 1926 р. н.), вперше місто було піддане бомбардуванню 30 вересня 1941 р., а 10 жовтня до Сум увійшли німецькі частини. Серед усіх пережитих подій окупації найжахливішим було масове вбивство євреїв. «Я на окраїні жила, бачила це. Вели їх Липками (район Сум поблизу міського цвинтаря – Л. Р.) і загнали у двір, туди, де нині автошкола... там був барак, їх роздягли, забрали цінності. Котлован був виритий, о 5 годині вечора їх почали розстрілювати, було чути жахливий крик і плач дітей» [8, с. 8А]. Ці події відбулися на початку лютого 1942 р. Єврейське населення, яке залишилося в місті, було винищене повністю. За даними обласної комісії з розслідування злочинів нацистів, під час окупації Сум було знищено понад 10 тис. людей» [9, с. 323].

Окупанти планували залишитися у місті надовго, тому наводили лад у будівлях, призначених для представників «вищої раси». Було проведено реєстрацію населення, яке залучалося до упоряджувальних робіт, розчищення залізних колій від снігу, тощо. За це сумчани отримували від окупантів пайок – 200 грамів хліба. Постійний голод та пошуки їжі змушували людей до ризикованих і тривалих подорожей у села з метою обміняти хатні речі, одяг, на продукти харчування. Як згадував Іван Іванович Чуяшенко (1929–2008), який під час окупації жив з батьками та сестрами на хуторі Пришиб поблизу Сум, місцеві діти навідувалися до німецької польової кухні і часом поверталися з казанком бобової або горохової юшки. Мати І. І. Чуяшенка разом з іншими жінками діставалася пішки до Ромен (100 км від Сум) «по махорку», яку в подальшому обмінювали на борошно для приготування загірки. Цю «страву» пам'ятають діти воєнної пори та перших повоєнних років. «3–4 склянки борошна запарювали окропом із сіллю і отримували такий клейстер, який затирали шматочком сала. Кожному діставалося по тарілці, але не щодня» [7, с. 12]. Тим, хто відмовлявся співробітничати з окупантами, загрожувала смертельна небезпека. До війни 13-річна Антоніна Галенкова жила разом з мамою та двома сестрами в Сумах на вулиці Суджанській. Сусід зустрів колону німецьких солдат, що увійшла до міста, із хлібом-сіллю. Незабаром він вступив на службу до німців, організував трикотажний цех з виготовлення речей для німецьких вояків, запросив маму А. Галенкової працювати там. Жінка відмовилась, і незабаром вона та три її доньки отримали повістки для відправки до Німеччини. Довелося переховуватися у лісі, симулювати хвороби, давати пояснення на допитах. Уже з перших днів окупації була проведена реєстрація усіх хлопців та дівчат віком від 14 років та їх огляд з точки зору придатності для роботи у Німеччині. Неявка на реєстрацію каралася смертю. Федора Василівна Чуяшенко (1928 р. н., уроджена Нечипуренко), дитячі роки якої минули у селі Дубова (нині – Жмеринський район, Вінницької області) і досі пам'ятає, як сільський староста двічі доправляв її до Літина, де формувався контингент примусових робітників, але обидва рази німецький офіцер відправляв дитину додому, оскільки через низький зріст та худорляву статуру вона здавалася зовсім малою і не відповідала вимогам майбутнього «остарбайтера».

У Сумах, на території колишньої школи № 5 (нині – школа № 8) на вулиці Троїцькій розташовувався прифронтовий пересильний табір для радянських військовополонених. А. Галенкова з подругою добиралися до табору, долаючи рів, заповнений тілами розстріляних радянських солдат. Діти кидали хліб, картоплю через паркан в'язням, яких цілодобово тримали на подвір'ї. Німецькі вояки погрожували їх розстріляти, проганяли... А. Галенкова стверджує, що у кожного є вибір, що можна залишатися людиною навіть у самий непростий час [10, с. 8А].

Найважливіший життєвий урок, який винесли «останні свідки» Другої світової війни – це усвідомлення цінності миру: будь-які труднощі можна пережити, все витерпіти, аби не було війни. В наш час, коли триває оголошена війна на Сході України, діти Донбасу не завжди мають можливість відвідувати дитсадок або школу, проте вже набули недитячих знань. Вони навчилися засинати під кулеметні черги, на слух відрізняти розриви снарядів від вибухів мін. Хто відповідь за понівечене війною дитинство?

Джерела

1. Яковенко, Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – Київ : Критика, 2007. – 550 с.
2. Алексиевич, С. А. У войны не женское лицо ; Последние свидетели : повести / С. А. Алексиевич. – Москва : Сов. писатель, 1988. – 368 с.
3. Юрченко, Ю. Г. Життя і доля : (про час, про Суми і про себе) / Ю. Г. Юрченко. – Суми : Мрія-1, 2003. – 220 с.
4. Дейнека, А. М. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. М. Дейнека. – Харьков : Прапор, 1989. – 199 с.
5. Добровольский, Ю. А. Что я помню [Рукопись] : детство / Ю. А. Добровольский ; Сумская город. дет. б-ка им. Т. Г. Шевченко. – 84 с.
6. Евсеенко, М. А. Не могу забыть / М. А. Евсеенко. – Сумы : Довкілля, 2004. – 220 с.
7. Сергиенко, М. В. Путешествие с дилетантом, или Мой Дом в интерьере Троицкой / М. В. Сергиенко. – Сумы : Фолигрант, 2012. – 120 с.
8. «Чтобы вы не знали войны...» // Ваш шанс. – 2008. – 7 трав. (№ 19).
9. Конотоп під час німецько-фашистської окупації: трагедія і подвиг : док. і матеріали : (каталог). – Київ : Укрдержархів, 2012. – 384 с.
10. У каждого есть выбор... // Ваш шанс. – 2008. – 7 трав. (№ 19).

Дорога пам'яті – дорога смерті

(із спогадів колишніх в'язнів концтабору «Мертва петля» с. Печера Тульчинського району)

В. С. Вігуржинська

У статті подано спогади колишніх в'язнів концтабору «Мертва петля» с. Печера Тульчинського району – Швейбиш Ріти Гейніхівни, Пятигорської Марії Семенівни.

Ключові слова: гетто, «дорога смерті», концтабір «Мертва петля» с. Печера Тульчинського району, м. Тульчин, с. Торків, містечко Брацлав.

Швейбиш Ріта Гейніхівна:

Я народилася 30 серпня 1936 року в місті Тульчин.

Коли почалась війна, фашисти взялися за євреїв. В Тульчині організували гетто, куди зганяли євреїв. На початку грудня 1941 року нас перевели в колишню єврейську школу (тепер це школа № 1). Там нас тримали троє суток. Всім зробили якісь прививки, щоб ми захворіли тифом. Одяг забрали і віддали мокрий і з вошами. Потім нас гнали етапом через Торків на Печеру. Ця дорога для євреїв стала «дорогою смерті». Старих і дітей, які не могли йти, вбивали зразу. Нас супроводжували поліцаї з собаками. Погнали всю мою сім'ю 7 грудня 1941 року. В Торкові ми ночували в конюшні. Людей було багато. Спали стоячи. На ранок було багато мертвих, люди не витримали, було багато повішаних. Пригнали нас в Печеру 8 грудня. Відкрили ворота, загнали людей. З обох сторін охороняли поліцаї на вишках. Вийти було неможливо. Води не було, не було навіть туалету. Коли нас гнали батько поміняв скатерку на хліб. Над'їхала машина фашистів, їх було троє, вистрілили і вбили батька зразу. Через місяць померла моя мама від хвороби, голоду і горя. Я залишилась круглою сиротою в п'ять років. Зі мною був ще брат, старший на десять років. Спочатку хоронили на єврейському кладовищі, а потім, коли почали масово хворіти місцеві жителі на тиф, стали хоронити в ровях в лісі. Разом з братом ми похоронили маму. Брат помішався, і мені прийшлося самій шукати їду і собі, і брату. Через забор вилазила в село і йшла шукати їсти. Було холодно. Досі пам'ятаю жінку, яка дала мені мішок і сказала: «Залазь в нього. Буде тепліше». Спускалися до Бугу, щоб набрати води. Там, в Сокільці стояли німці з кулеметом і губною гармошкою, їм було весело і через річку стріляли по людях, хто підходив набрати води. Вода в Бугу була червона від єврейської крові. На території табору була антисанітарія. Туалету не було. Скрізь лежали люди. Щоб не витратити патрони на дітей, їх вбивали, стукнувши головою об дерево.

Якось я пішла просити. Йшла від хати до хати. Підійшла до однієї хати і попала в хату, де жив поліцай Сметанський. Його жінка робила на веранді вареники. Я говорю їй: «Тьотю, дайте що-небудь». А вона замість того, щоб сказати: «Тікай!», покликала хазяїна, і він з сокирою біг за мною. Кинув в мене сокирою і поранив. Я півроку не могла стати на ноги.

Люди мене підтримували. Ділились останнім. Жінка поліцай Ружила приносила мені поїсти. Їй кажуть: «Нашо ви годуєте цю жидівку?» А вона відповідає: «Я годую Ріту, а Господь дасть мені дитинку». Вона потім народила.

Було дуже важко вижити. Потім румуни видали указ не розстрілювати, а мучити живими. І наша яма залишилась порожньою. Коли нас визволили кавалеристи, ми від радості цілували коней і ноги коней. Залишилось в живих десь триста людей. Я розповідаю про ці події, щоб діти знали історію.

П'ятигорська Марія Семенівна:

Я народилася 17 вересня 1939 року в містечку Брацлав.

Мені не дуже хочеться згадувати дитинство. А чи було воно в мене? Коли почалась війна, наша сім'я залишилась на окупованій території.

Батька забрали на війну, а нас в концтабір в с. Печера. В концтаборі знаходилась в 1941–1944 роках.

Пам'ятаю, концтабір було огорожено колючою проволокою. Дуже хотілось їсти. Багато вмирало і їх виносили на носілках щоденно. Якось підійшов німець і дав пластинку. Це була жувачка. Цей момент запам'ятався на все життя. Одного разу вночі мене розбудив чоловік. Взяв за руку і потягнув. Я дуже злякалась. Йшли лісом. Було дуже темно. Він взяв мене на руки і поніс.

Я опинилась у нього вдома в підвалі до кінця війни. Він був поліцаєм і одночасно виконував завдання нашого командування. Його звали Гаврилюк Яків. На наступний день після того, як я пішла, було розстріляно людей.

Втрачені сторінки: свідчення жителів села Іванів про долю єврейського населення

Л. С. Бадрак

У статті подано матеріали про розстріли єврейського населення с. Іванів Калинівського району Вінницької області фашистськими окупантами, зібрані з розповідей місцевих селян та інших людей, що заслуговують на довіру.

Ключові слова: євреї, гетто, фашистські окупанти, масові розстріли, спогади.

Дорф Ушер Давидович народився в м. Янів 5 серпня 1920 р., в Калинівському районі Вінницької області, в бідній сім'ї, де батько працював у артілі, мама – кравчиня. Склад родини: батько, мати, 3 брати і 2 сестри, бабуся і тітка. Діти вчилися в школі. Старший брат після школи працював у Хмільнику, потім у Калинівці. У 1938 р. був призваний у Радянську Армію, одержали повідомлення під час війни – пропав безвісти.

Ушер після школи вчився на помічника комбайнера в навчальному комбінаті, після працював у Яневі в МТС, збирав хліб у селі 2 роки. Потім учився на комбайнера, знову працював у Яневі, після цього перевели в Калинівську МТС. Згодом працював у с. Корделівка, відтіля пішов у вересні 1940 р. в армію. Там його застала війна і він прослужив 6 з половиною років. Батько був партизаном у партизанському загоні, його розстріляли у Калинівці. Старший брат служив з 1938 р., війна його застала в м. Томськ в 423-му піхотному полку. Він теж пропав безвісти. Меншого брата розстріляли в МТС у м. Янів – зі слів директора МТС. Матір, сестер, бабуся і тітку – фашисти також розстріляли. Перед тим їх тримали 9 місяців і 10 днів у стайні єврейського колгоспу, потім вивели і розстріляли.

Дорф Ушер був у званні гвардії сержант, командир відділення зв'язку. Служив у 161-й стрілецькій дивізії. Нагороджений орденом Вітчизняної війни III ступеня, орденом Слави III ступеня, медаллю за відвагу, медалями «За бойові заслуги», «За оборону Сталінграда», «За перемогу над Німеччиною у Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», 21 ювілейною медаллю. Ушер мав досвід участі в розвідці боєм, умів забезпечувати зв'язок командних і спостережних пунктів з частинами під артилерійським і мінометним вогнем. Запам'ятався один бойовий епізод. Розмотуючи катушку з кабелем, Ушер опинився на мінному полі. Розпізнав наявність протитанкових мін на шляху ймовірного просування наших самохідних артилерійських установок, танків і автомашин. Завдяки його пильності, викликані сапери знешкодили більш ніж 100 протитанкових мін. Це забезпечило шлях для військової техніки. Зараз Ушер Давидович, пропрацювавши більш ніж 32 роки в АТП-11263 м. Дніпропетровськ, на заслуженому відпочинку, хворіє, інвалід 2-ї групи, учасник бойових дій. Він передав багато фотографій про зустріч із друзями в рідному Яневі, на місці загибелі його рідних. Також він передав текст жахливої події часів війни «Смертельна процесія – останній шлях».

29 травня 1942 р. у м. Янів Калинівського району Вінницької області надвечір заїхав кінний загін СС (мадари), озброєний до зубів із фашистськими знаками й емблемою «череп відсіченої голови людини».

До цього часу в містечку нагромадилося багато поліцаїв, стягнутих з району. Звістка про прибуття загону миттєво облетіла все містечко. Страх і тремтіння охопили кожну людину. Дев'ять місяців і 10 днів під фашистським гнітом, переміщення частини населення в невелику вулицю і з присвоєнням їй нового імені «гетто» від слова гет – розлука, розлука з навколишнім світом. Залишили свої будинки і все нажите напризволяще, терпіли знущання поліцаїв, побої, грабежі, були в гетто під постійною охороною. Відбулися вбивства – Абрамзона Мошка Шимоновича, Дорф Давида Ушеровича, музикантів Гецеля і Шлуля Фигурт, Пинчевського Мошка, дружини Гершковича Хуни, Грунфайн Зіни Меєровни, Шариф Фрейда. Це сумні факти. Живі свідки відчували, що над містечком нависла велика буря, яка у будь-яку хвилину може перерости в шторм. Шторм обійдеться містечку дуже дорогою ціною. Але уявити собі, що все населення містечка може бути знищено, ніхто не міг. Незабаром у гетто стало дуже тривожно. Оголосили, що гетто переїжджає на роботу в інше місце і захопити із собою нічого не дозволяється. Фашисти і поліцаї пустилися в облогу, шукаючи живих людей. Через кілька годин після прибуття загону з гетто вигнали всіх його мешканців і загнали в стайню єврейського колгоспу «Хлібороб». Користуючись нічною темрявою, Гершкович, бажаючи врятувати собі життя, викинувся з вікна стайні, переплив Південний Буг, але був убитий ворожою кулею, де і хто його поховав – невідомо.

У стайню почали прибувати все нові і нові люди. Ставало вже тісно, і знову прибулі люди розташовувались під сильною охороною за стайнею. На світанку 30 травня 1942 р., у суботу, усіх, хто був на стайні і за нею, вигнали і поставили в колону. Змучені голодом і хворобами люди вирушили в останній шлях, оточені фашистським загonom, поліцаями, а зі сторони спостерігали великі юрби селян. Багато хто з них прийшли подивитися на своїх знайомих востаннє, ніби прощалися з ними.

Смертельна процесія крокує дуже повільно. Голови опущені. Вдивляючись у самого себе і у свої долі, серце горить від ненависті до ворога. Мозок працює з великою напругою, думка обганяє думку і найголовніше, чи залишаться в живих родичі, що знаходяться в далеких від містечка краях. Чи повернуться з війни ті, хто пішов у перші дні нарівні з усіма громадянами Радянського Союзу в Червону Армію на боротьбу із заклятим ворогом. Жінки несуть своїх маленьких дітей на руках, притискаючи міцно-міцно до грудей, готові два рази прийняти смерть, аби позбавити від смерті дитину. Процесія продовжується. Але одна жінка, зовсім схудла, несучи на руках дитину, відстає від колони, і тут фашист нелюд вихопив шаблю, бажаючи показати свою хоробрість, одним розмахом відтнув голови матері і дитині. Це були дочка і внучка Скляр Хайки Пинхаєськи, обоє упали на землю, земля відразу відчула смак людської крові. Правда, інший фашист наказав покласти їх у віз і вести за колоною. Крокують, а сили виснажуються, раптом Блехерман Баючи Срулевна, побачивши знайому селянку, передала їй свою доньку, але інша селянка – прихвостень фашистська вказала поліцаю, і донька була знову передана матері. Одночасно потрібно відзначити, що громадянка Бац кілька днів назад просила іншу селянку забрати до себе її доньку. Селянка не погодилася, мотивуючи відмову: «не знаємо, що з нами буде».

Таким чином крокують далі, кожна хвилинка – це рік, кожен метр – це кілометр. Але дорога усе-таки скорочується, й от уже за містечком, біля польського цвинтаря. Отут загорнули на глинище й усі побачили викопані ями. Стала для всіх ясною мета і призначення цих ям. Охорона була посилена. Раптом більше тисячі чоловік підняли лемент. Кричали нелюдським голосом, із усією силою і безупинно. Це були заклики до небес про допо-

могу. Це було звертання до усього живого про допомогу. Але допомога не прийшла, від їхнього лементу прийшли в замішання навіть прокляті фашисти, їм здавалося, що от юрба людей, змучених і доведених до божевілля, кинеться на них. Почнуть кусати і рвати волосся і платити за всі образи, але цього не сталося, не було сил зрушитися з місця, у руках нічого не було. Тоді вони підійшли до одного бородатого єврея, приймаючи його за рабина, і змусили його виступити перед юрбою і заспокоїти. Той був змушений це зробити. Текст його мови не зберігся, як передають, орієнтовно його звернення було такого змісту: «Ми знаходимося у вкрай критичному положенні. Життя наше обчислюється годинками, і до цього ведуть – наша доля, наші умови, наші гріхи. Приймаючи тут смерть, ми йдемо зі світу цього праведниками. За нами буде забезпечене вічно надгробне життя і щастя в раю». Хто був цей оратор? Великий релігійний фанатик чи великий боягуз, боячись меча гірше кулі. Чому не закликав народну масу в останні хвилини обплівувати, вилаяти і зганьбити фашистів, як помсту за безневинну смерть. Народ не залишився задоволеним. За які гріхи? Ми люди трудові і чесні, на наших руках не знайти краплі чужої крові, «на нашій совісті немає ніякої чужої образи. А в чому винуваті діти?» Народу все-таки багато притихло.

Потім виступила Сима (як видно, вона була з підпільної групи), її мова була мужньою і смисловою: «Нас загнали сюди силою. Хитрістю й обманом фашисти мучили нас голодом, холодом, хворобами більше 9 місяців, щоб позбавити нас можливості опору. Ви фашисти – готуві убити дітей в нутрі матері, немовля, глибоких стариків й усіх нас. За що і знову за що? Звір не убиває звіра, якщо він ситий, як наприклад лев, та інші. Але ніхто з нас не буде падати на коліна і просити милості. Немає в кого просити милості. Ви знищите нас, але кожна крапля крові буде будити в людей ненависть до вас і піклування за загиблими. Народи повстануть проти вас, і вас осягне та ж доля. Ми гинемо, помста, помста свята наступить!»

Тоді був наказ роздягатися. Не роздягалися. Знову був наказ роздягатися і не роздягалися. Тоді почали погрожувати, виривати очі тим, хто чинив опір, не бажаючи приймати додаткових мук, почали роздягатися, але Липовецька Клара Нахманівна і дружина Липовецького Шихи не роздягнулися. Вони були розсічені шаблями фашистів і упали смертю мучениць. Вічна вам слава. І почалася кривава розправа. Розстрілювали у двох місцях. За польським цвинтарем з кулемета і ненабагато далі, де знаходиться зараз пам'ятник – з автоматів. На площі родини і рідні, мої мама і сестри тримаються разом. А з їхніх вуст чути: «фашисти, убивці».

Підводять групу людей до ям. Змушують лягати один за одним по всій довжині ями. Лунають кілька пострілів, а за ними дикі лементи. Лементи болю, образи і протесту. Родина, яка при житті була прекрасна, повна милосердя до інших, за кілька хвилин припинила існування. Разом з нею сумно почало відмирати містечко! Людський шум, сміх молодих, посмішка старого. Підводять і підводять нові групи, стрілянина не припиняється. Перебуваючи на площі кілька годин, люди скам'яніли, непритомні й особи, які зберегли при виході зі стайні свій колір волосся, стали сивими, як глибокі старці. Екзекуція підводить одного-двох чоловік, щоб у ямі розняти, на площі не менше ста людей, а яма все поповнюється. Фашисти стали хвилюватися, як бути, якщо не вистачить ям, і почали підводити одного-двох чоловік, щоб у ямі розняти убитих. І коли підвели хлібопроса Янкеля Срулевича, і фашистський офіцер нагнувся, щоб показати, як рівняти убитих, хлібопрос вихопив бритву і з великою спритністю і хоробрістю перерізав шию і горло офіцеру. Потекла кров фашиста. Його ще відвезли в лікарню с. Гущинці, але по дорозі він помер. Так стало менше на одного ката. А з хлібопросом як? Він був розсічений шаблями. Дорогий хлібопрос Янкель Срулевич! Ти виконав свій людський обов'язок, ти мстив убивцям за безневинно пролиту кров, а сам упав смертю мученика. Вічна слава тобі!

А як з в'язнями в'язниці? З моменту окупації в Яневі відкрилася комендатура в будинку Мешмана Давида. Вони ставили своєю метою:

1. Узяти на облік усе населення містечка, у т. ч. грудних дітей.
2. Виявити неблагонадійних, здатних на підривною роботу і негайно ізолювати.
3. Розшукати й ізолювати тих, хто вклонявся від обліку і де переховуються.
4. Позбавити населення можливості вільного виходу з містечка.

При цьому вони конфіскували будинок Піймана Переца і перетворили його у в'язницю. Так з'явився новий об'єкт «Янівська в'язниця». Все було зроблено, щоб позбутися неблагонадійних, і вони були заарештовані, і направлені в Янівську в'язницю. З них більш небезпечні перевезені в Калинівку і передані в гестапо. Не забували і про тих, хто переховується. Так, дружину Гульберга Нухима Макиха витягнули з озера «Мухавка», вся вона в бруді, і так її і кинули у в'язницю. Вона зустрілася з іншими жінками. В'язні в'язниці були перекинуті в стайню єврейського колгоспу «Хлібороб». Треба відзначити, що деяким удалося вирватися з містечка. Це були майстрові люди, що подалися в найближчі села і там бродили, змінюючи місця в міру наближення небезпеки.

На світанку 1 червня 1942 р. Понеділок. Вигнали всіх людей зі стайні і вишикували в колону. Змучені голодом і хворобами, люди рушили в останній шлях. Голови поникли до землі. Люди чорні, перегоріли від хвилювання і страху. Крокують, сили виснажуються, вони йдуть під охороною фашистів і поліцаїв, їх супроводжують юрби селян, вони прийшли знову востаннє подивитися на своїх знайомих, як би прощаються з ними. Крокують, от уже біля площі «Смерть». Площа їх не повністю приймає, немає вільних ям. Частина загнали на єврейський цвинтар. Побачивши ями, усім стало ясне призначення цих ям. Лементи, плач, крики, істерика. На площі люди блідше смерті. У деяких губи щось шепотять. Що це, прохання про допомогу, прокляття ворогам? Був наказ роздягатися – не роздягнулися. Удруге був наказ роздягатися – не роздягалися. Загрожували виривати очі тим, хто чинив опір. Люди впадали в розпач, на все стали погоджувалися, почали роздягатися. Фашисти підводять до ями групу людей, змушуючи лягати один за одним по довжині ями. Стрілянина усе ще продовжується. Підходить черга до мучника Нояху. За нього заступаються місцеві селяни, вони просять дарувати йому життя, але на те не

погоджується сам мучник. Не бажаючи залишитися без рідних, друзів і знайомих, сам один ходити по обезлюдненому містечку, щоб у вухах завжди лунали плач, лемент, крики убитих і перед очима проходили сцени убивства, стрибнув у яму і закричав – стріляйте! Ворожа куля вразила його, і він упав мертвим.

Так загинула шляхетна душа. На площі стає усе менше людей, от уже останні жертви. Фашисти змусили селян засипати ями. Наступного дня кров заюшила з ям на площу, земля стала червоного кольору. Земля не відразу усотала всю кров, сонце направило на площу свої промені, щоб сонце і земля були вічними свідками всіх злочинів масових убивств безневинних людей і знущань, що фашисти зробили в одному тільки містечку за один день, щоб майбутнє покоління вимовляло слово «Фашист» із презирством і страхом, як символ смерті – людського зла. Насипи на ямах протягом двох днів то піднімалися, то опускалися. Розстрілювали людей, деякі залишилися тільки поранені, вони рвалися з ям, їм потрібна була допомога, але допомога не прийшла. Так за один день загинули більше тисячі чоловік. Як це жахливо. З усіх вигнаних зі стайні залишився хтось у живих? Так, залишилися: Шац Неся, дружина Шаца Михеля і дитина вислизнула з під спостереження охорони і цілий день простояла в Південному Бузі під мостом. Увечері пробралися в село і зайшли в один сарай, господарка будинку Ольхова Марія прийняла їх. Підтримала три доби і допомогла перебраться в село Колибабинці – звідкіля вони родом. Село зробило їм милість, і вони залишилися в живих. Переживання і страх залишили свої відбитки.

Друга смертна процесія. Напившись удосталь людської крові, фашисти і поліцаї не залишили містечко, а навпаки почалися сильні облави і погоня за людьми. Обшукували кожен будинок, був оглянутий кожен куточок. Підлоги зривали, шукали секретні місця. Так продовжувалося півтори доби, виявлених людей перегнали в стайню єврейського колгоспу «Хлібороб».

Лунають кілька пострілів з автоматів, за ними лементи болю, протести, образи. Жертви падають у ями, а на вустах застигли слова. Підводять і підводять нові групи людей, людей на площі стає усе менше й от останні жертви. Фашисти змусили місцеве населення насипати над убитими нетовстий шар землі. Так, за цей день загинуло біля двохсот чоловік, страшно, дуже страшно!

Ями залишилися не закритими, на які жертви ще розраховували фашисти? Після другої кривавої розправи в містечку залишалося трохи юнаків, вони ховалися в льоху. Моєскоіз Мокше був виявлений і розстріляний на цвинтарі. Привезли також з навколишніх сіл: Мізякова 6 чоловік, з Жигаловки 2 чоловіки, з Пикова кілька людей і розстріляли їх на єврейському цвинтарі. Захоплені партизани і неблагонадійні для фашистів теж були розстріляні на єврейському цвинтарі. До закінчення війни були розстріляні ще 9 чоловік.

Останньою розстріляною іванівською людиною був Лернер Йосип Шлемович, приведений з Калинівки. А як з тими, хто бродив по селлах? Вони були захоплені агентами гестапо чи поліцаями і також розстріляні. Де і хто з них ховався – невідомо. Треба відзначити, що Фурман Янкель працював в Уладівському колгоспі ковалем. Поліцаї прийняли його за партизана. Узимку в морозний день погнали його босоніж у Хмільник. Чи дійшов він і чи убитий гестапо, чи його убили поліцаї по дорозі – невідомо. Ясно одне, що його немає в живих.

У 1944 р. Радянська Армія завдає удару за ударом по ворогу. Фашисти зазнають поразки за поразкою. Частини Радянської Армії рухаються на Захід, вони теж проходять через Янів. У медсанбаті однієї частини працює медсестрою янівська дівчина. Наближаються до Янева, серце сильно б'ється, душа переповнена тривогою і хвилюванням, мозок роз'ятрюють думки, що принесуть найближчі хвилини? Велику радість чи велике горе? Вві- йшовши в містечко, там мертва тиша, жодної живої людини в містечку, немає в живих рідних, друзів і знайомих. Не витримавши такого великого горя, нещастя і трагедії, вона кинулася в колодязь і убилася на смерть. Так з'явилася ще одна жертва, це була Коган Роза Данилівна. Ми оплакуємо твою смерть, вірна дочка своїх рідних і свого містечка. Вічна тобі пам'ять!

За 9 місяців окупації були померлі в містечку? Так, були. До нещастя небагато (як ваша природна смерть, чи смерть від рук убивць), але вони були поховані у своїх квартирах. Для прикладу – Мирлис Мотелі, помер, але поховати його на єврейському цвинтарі не дали. Діти поховали його у своїй квартирі.

Як з тими, котрі пішли на війну? Більше половини з них загинули на бойовищах, а хто повернувся – інваліди, нагороджені, їхні груди прикрашають ордени і медалі за відвагу і хоробрість. Який вид містечка після війни? За час війни були знищені, розібрані і знесені: цегельні будинки кооперативу (стара ратуш, поруч 12 цегельних будинків під одним зводом, у т. ч. двоповерховий будинок, 10 цегельних будинків під одним зводом і в мурах, багато окремих будинків, чотирикутний комплекс колишніх магазинів і в кількості 52 одиниць розділені на два відділи з залізними воротами, прибудовами до них. Містечко втратило свій красивий архітектурний вигляд.

Шановні селяни! Прийміть низький уклін і сердечне спасибі за те, що з небезпекою для себе сприяли в порятунку живих – родини Шац Песі.

Одночасно треба відзначити і такі факти. У березні 1943 р. в Уладівському лісі висадився радянський десант для проведення підривної роботи в тилу ворога. У цьому десанті знаходився янівський гр. Фурман Шмуль Янкелевич. Десант сприяв розвитку партизанського місцевого руху. Фурман Ш. Я. брав участь в операціях десанту і знаходився під час десанту і до моменту злиття десанту з регулярними радянськими частинами, що рухалися на Захід. По закінченні війни Фурман Ш. Я. був нагороджений медалями й орденами за відвагу і сміливість. Він – інвалід війни. Ці хвороби були причиною його смерті. Він помер у 1949 р.

Шлимезон Арон Шойлович був одним із перших п'яти радянських воїнів, що перейшли Південний Буг при звільненні Вінниці. Був він високого зросту, широкоплечий, із широкими грудьми. Після війни всі груди в нього були завішані орденами і медалями. Чотири роки він дивився смерті в очі, але мало звертав уваги на те, що до нього підкрадається недуга – апендицит. Незважаючи на те, що живучи після війни у Вінниці, де багато медичної

сили, він вчасно не був оперований, і це стало причиною його смерті. Він помер незабаром після війни. Шкода, дуже шкода!

У 1944 р. Радянська Армія вже звільняє Вінницьку область, незабаром вони ввійдуть у Янів. У одній військовій частині знаходився уродженець м. Янів Дорф Ушер Давидович. Він одним з перших ввійшов у Янів через с. Байківка. 4 роки його мучило питання, що робиться в Яневі? Яка доля містечка? Порожнеча відповідає. Сумна і нещаслива доля містечка? Шукай-шукай. Але в живих не знайти ні старого, ні дитини. Заридав гірко радянський воїн. А з площі смерті – голоси: «Кріпися, кріпися і бережи свої сили, перед тобою шлях до Берліна. Помста, помста за безневинно пролиту кров. А чесному покажи свою любов».

Підлубний Фроїм Волькович – під час розстрілу єврейського населення м. Вінниця була убита його дружина, а він був легко поранений. Він якось вибрався з ями і подався в ліси – сіл Каменогірки і Брусленова. Партизани його підібрали, і він був у партизанському загоні до закінчення війни. Підлубний Ф. В. брав участь і в операції, проведеній партизанами, по знищенню колишнього до початку війни начальника станції «Вінниця» за зрадництво і зраду радянської влади. Серед громадян Янева, полеглих на бойовищі, були люди сміливі, хоробрі і які, можна з упевненістю сказати, в боротьбі з фашистами виявляли мужність і героїство.

Подальше дослідження багато розповідь гарного на честь їхньої пам'яті. Це – донька Держинського із хлопчиком Хама, Махлич Янкель-Хільніса Ісаак та всі ті, що перехувалися після масового знищення населення. Велика подяка і тим шляхетним людям, що у важкі хвилини передавали бухінець хліба і пляшку молока у в'язницю й у гетто окремим своїм знайомим чи й незнайомим бранцям.

Нехай нещастя і горе ніколи не переступить поріг Вашого будинку. Будьте щасливі назавжди.

Дорогі й улюблені. Ви впали жертвами від рук фашистських убивць, Ваші переживання, страх і знуцання над вами – невимірні. Ми завжди з гіркотою оплакуємо Вашу смерть. Серце наше б'ється від болю і суму, почувавоючи наближення катастрофи, ніхто не зробив акта самогубства. Перебуваючи на площі смертей, ніхто не падав на коліна перед убивцями і не просив їхньої милості. Усі зберегли людське достоїнство. Ми робимо усе для увіковічнення вашої пам'яті. Споруджено пам'ятники, буваємо часто на ваших могилах. Містечко наше! Мертві твої сини, мертві твої доньки. Залишився тільки сум і жалоба, які будуть передаватися з покоління в покоління. Вічна вам пам'ять!

Список

розстріляних німецькими загарбниками громадян (євреїв)
Янівської сільської ради Калинівського району Вінницької області в травні 1942 року

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові глави сім'ї	Вік	Кількість розстріляних членів сім'ї	Професія	Хто винуватий у розстрілі
1.	Санес Янкель	65	4	Артіль, виготовлення ситцю	Команданти Цімерман і Петерс
2.	Абрамзон Мошко Ниеелевич	50	7	Круподерник	Ті ж
3.	Куржніз Айяїк Бенціонович	48	6	Райсільпо	Ті ж
4.	Ройзензон Гадель	56	4	Райсоюз	Ті ж
5.	Гуральник Юкель Абович	54	4		Ті ж
6.	Гольдман Моть	62	2	Комісіонер	Ті ж
7.	Хлібопрос Янкель Срульович	33	4	Промартіль	Ті ж
8.	Липовецький Нахман	60	6		Ті ж
9.	Дорф Дувід	51	5		Ті ж
10.	Фурман Янкель	59	3	Коваль	Ті ж
11.	Труб Іцько	48	4	Круподерник	Ті ж
12.	Шварц Аврум	54	5		Ті ж
13.	Меєрчук Іцько	45	3	Артіль, виготовлення ситцю	Ті ж
14.	Скульська Хана	58	3		Ті ж
15.	Пінчевський Мошко	40	6	Працівник кооперації	Ті ж
16.	Бейгельман Рейзя Шімосовна	46	3	Швейний майстер	Ті ж
17.	Усач Арон	35	3	Колгоспник	Ті ж
18.	Яновський Лейб	68	2	Пошиття шапок	Ті ж
19.	Пляц Янкель	35	5	Колгоспник	Ті ж
20.	Яновський Герш Лейбович	37	5	Кравець	Ті ж
21.	Шехтман Нухім	62	6	Кравець	Ті ж

22.	Хлібопрос Манус Срульович	30	3	Кожівник	Ті ж
23.	Шмарук Бузя Шлемівна	48	3	Продавець	Ті ж
24.	Рубінштейн Шльома	72	2		Ті ж
25.	Гершензон Іхіль	47	4	Кожсиндикат	Ті ж
26.	Хлібопрос Шмуль	35	3	Швець	Ті ж
27.	Бейгельман Сруль	66	3	Мотузник	Ті ж
28.	Сонькін Ілько	52	4	Мотузник	Ті ж
29.	Намельман Броня	75	1		Ті ж
30.	Геплер Люба	90	1		Ті ж
31.	Пустильнік Туба	98	3		Ті ж
32.	Бурд Льова	38	4	Колгоспник	Ті ж
33.	Шікерман Іцько Мошкович	35	4	Пошиття шапок	Коменданти Цімерман і Петерс
34.	Гітельман Дувід	54	4	Промартіль	Ті ж
35.	Гітельман Голда	52	2	Швейна майстерня	Ті ж
36.	Гешкович Любов Срулівна	42	2		Ті ж
37.	Мучнік Аврум	62	2	Колгоспник	Ті ж
38.	Лернер Йосиф	58	4	Союзбрухт сировина	Ті ж
39.	Овечкіс Йоплик	50	3	Кладовищик	Ті ж
40.	Крифман Бузя	37	3	Продавець	Ті ж
41.	Паршис Сура	35	3	Швейна майстерня	Ті ж
42.	Демба Сіта	52	4	Інвалід	Ті ж
43.	Гіткіс Нахім	?	2		Ті ж
44.	Гіткіс Фавель Нахімович	44	9	Колгоспник	Ті ж
45.	Лемез Вева Шльомович	34	4	Швейна майстерня	Ті ж
46.	Хвальський Сімха	60	4	Золотівник	Ті ж
47.	Хвальський Ушер Аврамович	42	3	Колгоспник	Ті ж
48.	Кілішеп Янкель	65	2	Колгоспник	Ті ж
49.	Кілішеп Сімха Янkelівна	30	4	Інвалід	Ті ж
50.	Абрамзон Лейб Ніселевіч	32	2	Колгоспник	Ті ж
51.	Хмельницький Рейзя	67	1		Ті ж
52.	Бернштейн Марія Давидівна	70	1	Акушерка	Ті ж
53.	Хуторянська Рухля	52	2		Ті ж
54.	Коваленко Борух	40	3	Продавець	Ті ж
55.	Бейгельман Сура	52	1		Ті ж
56.	Труб Моть Мордкович	45	3	Колгоспник	Ті ж
57.	Гершкович Сруль	78	4		Ті ж
58.	Гарікс Герш	36	4	Заготівельник	Ті ж
59.	Блехман Сруль	73	2		Ті ж
60.	Дельман Сухім	48	3	Коваль	Ті ж
61.	Розенбліт Сруль	47	4	Працівник дитячого будинку	Ті ж
62.	Фрідман Бейла	46	3	Інвалід	Ті ж
63.	Розенбліт Наум	54	2	Продавець	Ті ж
64.	Бреніштейн Меєр	85	1		Ті ж
65.	Літман Мошко	55	5	Колгоспник	Ті ж
66.	Клейпнер Мошко	50	4	Колгоспник	Ті ж
67.	Грінберг Елка	52	1		Ті ж
68.	Ромбом Дувід	65	4		Ті ж
69.	Сметана Янкель	62	3	Кравець	Ті ж
70.	Шашіс Бумчік	32	3	Кучер	Ті ж

71.	Гольдман Аврум	55	4	Сільпо	Ті ж
72.	Радіч Лев	40	4	Кравець	Ті ж
73.	Сирота	48	7	Кравець	Ті ж
74.	Гольнер Нухім	65	2		Ті ж
75.	Учитель Іда Абрамівна	50	5	Кравець	Ті ж
76.	Зельцер Бельціон	63	2	Артіль	Коменданти Цімерман і Петерс
77.	Зінгер Аврум	52	6	Колгоспник	Ті ж
78.	Берінштейн Ілько				Ті ж
	Всього		262		
79.	Ю(ріс)				Ті ж
80.	Ко(валенко)				Ті ж
81.	Ов(ечкіс)				Ті ж
82.	Ш(умська Ідда)				Ті ж
83.	К(ілішеп)				Ті ж
84.	Му(чнік)				Ті ж
85.	Л(емез)				Ті ж
86.	Скульський				Ті ж
87.	Берінштейн				Ті ж
88.	Фурман				Ті ж
89.	Ке(лер)				Ті ж
90.	Кел(ер)				Ті ж
91.	М(єрчук)				Ті ж
92.	Ма(шіс)				Ті ж
93.	Та(ршіс)				Ті ж
94.	Де(льман)				Ті ж
95.	Лу(зман)				Ті ж
96.	Пе(рес)				Ті ж
97.	Хе(лиман)				Ті ж
98.	Бер(інштейн)				Ті ж
99.	Пар(шіс)				Ті ж
100.	Ма(шіс)				Ті ж
101.	Фр(ідман)				Ті ж
102.	Д(емба)				Ті ж
103.	Ю(хман)				Ті ж
104.	Ф(урман)				Ті ж
105.	Ф(урман)				Ті ж
106.	К(уржніз)				Ті ж
107.	К(уржніз)				Ті ж
108.	Л(ітман)				Ті ж
109.	Ху(торянський)				Ті ж
110.	М(єрчук)				Ті ж
111.	Ш(ікерман)				Ті ж
112.	Му(чнік)				Ті ж
113.	Го(льнер)				Ті ж
114.	Не(мельман)				Ті ж
115.	Аб(рамзон)				Ті ж
116.	Гер(шкович)				Ті ж
117.	Руб(інштейн)				Ті ж
118.	Л(ернер)				Ті ж

119.	Ли(повецький)				Ті ж
120.	Гі(гельман)				Ті ж
121.	Го(льдман)				Ті ж
122.	М(учнік)				Ті ж

Інформація складена у післявоєнні роки шляхом опитування громадян, зберігається в Державному архіві Російської Федерації (ГАРФ), (м. Москва вул. Большая Пироговская). Сторінки 45–46 подані більш повні дані, а на сторінці 47 присутні тільки перші літери прізвищ розстріляних глав сімей. Проведено відновлення прізвищ за родинними ознаками з наявних повних прізвищ на сторінках 45 і 46. Інформацію отримав по факсу від Винокурової Фаїни Аврамівни, заступника директора Державного архіву Вінницької області (вул. Соборна, 62, тел. (0432) 32-57-13, 32-20-92, тел./факс 32-66-82) Vinnitsa Jewish Community. 11/08/05.

Отримав і відновив інформацію, переклав українською мовою і зробив комп'ютерну верстку Гончарук Дмитро Васильович 11 серпня 2005 року.
Тел. (044) 486-77-37.

Використані джерела

1. Бренер, Н. Встреча со слезами на глазах [Про зустріч праведників Світу Павла і Тетяни Мовчанів, мешканців с. Осолінки Літин. р-ну Вінниц. обл. із врятованою ними під час II Світової війни Р. Держанською (тепер Цодиковою) в Ізраїлі] / Н. Бренер // Винниц. Иерусалимка. – 2001. – Іюнь. – № 12.
2. Спогади підполковника Блехермана В. С. (у даний час покійного), записані 1 березня 1977 р.
3. Спогади Дорфа Ушера Давидовича, записані 2010 р.

Стукає пам'ять у серце: спогади дітей війни – мешканок Вінницької області

П. І. Цимбалюк

*У статті вміщено спогади двох мешканок Вінницької області Слюсарчук М. М. та Комаєв З. І. про II Світову війну та період окупації нашої країни фашистськими загарбниками. **Ключові слова:** II Світова війна, окупація, діти війни, спогади, «жива історія».*

«Діти війни» – цей термін ввійшов у наше життя як офіційне поняття після того, як було прийнято Закон України «Про соціальний захист дітей війни» 18.11.2004 № 2195-IV (зі змінами і доповненнями). Не всі його положення виконуються в повному обсязі, але уже те, що люди, на дитинство і юність яких випали страшні випробування, спричинені війною, віднесені до пільгових категорій, є значним прогресом і даниною шани на державному рівні.

Доведено, що усноісторичні дослідження мають велике значення, адже живе слово, спогад з точки зору власного бачення людиною тієї чи іншої події є джерелом створення «живої історії», яка органічно доповнює офіційні історичні джерела.

Тому священний обов'язок дослідників і краєзнавців методом усної історії зібрати спогади дітей війни, зберегти їх і донести до нинішніх та майбутніх поколінь, аби таке страшне лихоліття більше не повторилося. Як ті струмочки, що наповнюють великі ріки своїми потоками, які стають від цього більш повноводними, так і ці спомини відтворюють правдиву історію України, є важливим сегментом загальної історії держави, зокрема її трагічних сторінок – періоду II Світової війни, окупації, свідками яких були наші співрозмовниці.

Зі спогадів мешканки м. Вінниця, ветерана бібліотечної справи, колишньої співробітниці Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тимірязєва Марії Михайлівни Слюсарчук (дівоче прізвище Бех) (народилася 4 серпня 1926 року у с. Харпачка Гайсинського району).

«Кожної неділі, чи у свято я ходила до моєї бабуні, щоб щось їй допомогти. Підмітала в хаті, в дворі, приносила воду від криниці. У вишняку рвала зелену травичку та застеляла у кімнаті долівку, нарізала квітів і ставила їх у вазу, а потім йшла додому. В кінці бабуніного городу я йшла стежкою навпростець на подвір'я, де знаходилася сільська рада й клуб. У цей день клуб був чомусь відкритий так рано. Заглянула, там були дівчата. О, Марія, може, заграєш? Цієї миті стрімко вбігла зав. клубом Ніна. Та ви що? Яка музика? Війна! Ми всі були спантеличені, налякані.

Вийшли у двір. Біля сільради, за столом сиділи декілька чоловік, серед них голова, який гортав якісь папери. Тут же купками стояли чоловіки з похмурими обличчями, жінки, витираючи сльози.

Незбаром я побачила, як тією ж стежкою, що я раніше йшла, йде мій дядько Михайло Головка, мамин рідний брат, з рюкзаком за плечима, його дружина, діти, моя мама, інші сестри, сусіди.

Розпочався мітинг, який тривав недовго. Підвода була уже наготові, щоб везти двох чоловіків у військкомат. Другий мобілізований був однофамілець, за фахом водій, що приїхав у село на відпочинок. Дядько працював біля двигуна, механіком. Ось цих двох у перший день війни по обіді село проводжало на війну.

Далі проходила мобілізація за графіком військкомату. Незабаром почалась відправка молодих хлопців у тил (за Дніпро). Юнаки 1922–23 рр. народження служили на той час у кадрових військах. А 1924–1927 рр. готувались до від'їзду. Серед них був і мій брат Степан (1924 р. н.). З гірким смутком і повними очима сліз юнаків проводжало усе село.

Приїхав брат з іншими товаришами у Ворошиловградську (тепер Луганську) область у с. Макарів Яр. Усі працювали в господарстві, а йому, як студенту Ладизинського технікуму механізації сільського господарства, доручили трактор, і він відвозив техніку далі у тил. А в другому оточенні, під Ростовом, брат потрапив у полон. Але звідти втік і знову вернувся у с. Макарів Яр.

Коли почали забирати молодь до Німеччини, першими записали 5 односельців. Усі вони доїхали до Козятина, а звідти втекли і вернулись додому.

Пройшов час, якимсь село наповнилося нашими арміяцями. Біля нас проходила трактова дорога з Ладизина до Гайсина, і наші відступали. Одні казали, що їдуть на відпочинок, інші прямо говорили, що відступають. Стали люди приносити хліб, хто що міг. Я височенька ростом, у широкій спідниці, брала у пелену хліб і кидала у кожную машину з арміяцями. Наші відступили. А ми всі зібралися на кутку і переживали, що з нами буде далі. Горів дерев'яний міст через Південний Буг біля Ладизина, зарево розстелялося аж до неба.

Невдовзі в село вступили німці. У нашій хаті розмістився штаб. Хата була мурована. Розстелили великі снопи вимолоченого жита на подвір'ї і в хаті. У сінях в кутку окупанти поставили мішок з дойчмарками та поглядали, чи ми з мамою не будемо їх брати.

Раптом почалася стрілянина. Наші війська хотіли відтіснити німців. Не всі відступили. І той же дядько Михайло строчив з кулемета, заливаючись сльозами, бо снаряди падали уже прямо в село. Його товариш помітив це і запитав, що з ним? На що дядько відповів, що стріляє прямо в дружину і дітей. Потім його підмінили. У цей час з протилежного боку із с. Кузьміні німці йшли в обхід, і наші змушені були відступити.

Штаб у нашій квартирі затримувався. Одного разу німець-офіцер сидів у сінях і писав листа. На колінах тримав фотографію дружини і дітей. Запитав, чи можу я читати листи німецькою мовою. Відповіла, що можу читати книги з легким змістом, а розмовляти не можу. Був здивований, що у селах вивчають німецьку мову. Видно, він був історик. У нас у хаті були образи, він запитав, яка у нас релігія. Католики? Я відповіла ствердно, але точно сама не знала. Побачив на стіні мою фотографію зі знаком Червоного Хреста і півмісяця. Запитав «Ти що, маленька більшовичка?». Я пояснила йому про Червоний Хрест.

Інший німець, який брився неподалік, запитав німецькою скільки мені років, а я відповіла, що скоро 15. Тоді він порадив мені піти десь у глибинку села і не з'являтися, поки не пройдуть німецькі війська. За всю війну – це єдиний німець, який по-батьківськи відвів від мене біду. Решту фашистських загарбників я ненавиджу донині за те горе, яке принесли вони нашому народу, моїм односельцям та нашій родині.

А культура? У нас на долині була криниця, поряд ріс куц каліни. Одного разу я пішла набрати води, згори бачу, що фріц витягне відро води, помийється і знову виливає у криницю, чи на каліну. Після цього ми брали воду у сусідів.

Відійшли військові фашистські частини на Схід, а в селі залишилось 4 постійних німці. Жили вони в школі. Переслідували людей, особливо молодь. Не дозволялось ходити по селу після заходу сонця. Стріляли в людей.

Згодом стали вивозити молодь до Німеччини. Спочатку брали по роках, а потім – кого піймають. Коли настав мій, 1926 рік, я заховалася з двоюрідною сестрою під кущем бузку. Напроти нашого городу колись був панський маєток, і до цього часу залишилось біля 200 куців бузку, що послужило нашою схованкою.

Іншим разом я заховалася від погоні за мною спочатку у бабусі, а потім у її сусідки, бо ходили слухи, що «бігунів» будуть шукати у родичів. До цієї сусідки прийшов посильний і застав мене там. Він сказав, що уже разів з 10 приходив за мною, але там замок. «Як бачиш, я тебе і тут знайшов» – сказав він, але фашистам мене не видав.

Облави були часто, та одного разу нас троє побігли до лісу. Саме у цей період підпільники поранили управляючого по сільському господарству Гізеля і есесівці з Гайсина і Теплика оточили ліс і почалася стрілянина. Це продовжувалося більше 3 днів. До одного хлопця прийшла мати. Він був з товаришем. Вона принесла на них двох хліб і глечик молока, а нас там було уже 9 чоловік. Ми тоді стали усі в коло і по черзі ковтками молоко пили з глечика.

Під кінець 3-го дня нам повідомили, що можна йти додому.

Іншим разом вранці до хати увійшли німці і застали мене вдома. Збирайся, поїдеш до Німеччини. Мама цього дня пішла у справах до Гайсина і взяла чоботи, розраховані одні на всіх. Що мала робити? Знайшла рвані черевики, попідв'язувала їх мотузками. Прийшли сусіди, знайомі, всі плачуть. А тим часом по дорозі мамі сказали, що мене під автоматами повели в управу для відправки до Німеччини. Як та мама витримала!? Прибігла задихаючись до управи, бо я була уже там. Прибігла плачучи та хотіла наблизитись до мене, а її німець, як турнув, то вона упала, аж покотилася сердешна, тоді я заридала.

З автоматами по одному підвели нас до саней. Був лютий мороз більше 30 градусів. Усі мами і рідні бігли за саннями. Фріци, що сиділи навколо нас, дали чергу із автоматів. Коли сани повернули за ріг, ми самі дали волю сльозам.

Приїхали у Гайсин. А там – сила-силенна народу. З вівчарками, зброєю німці кидались на людей. Крик, лемент, плач. Хто їде, хто проводжає – не розберу.

Батько мій уже там. Кивком голови позвав мене. Я пішла за ним, не озираючись, хоч мене звали. Провів мене до знайомих, а пізно ввечері ми повернулись додому. Потім забрали батька і матір, і я повинна була з'явитись на виклик. Батько переказав, щоб я не з'являлась. Маму відпустили, а батька забрали. Він завжди був упевнений, що окупація німцями тимчасова. Він говорив, що втечу і буду працювати за харчі. Та не так сталося як думалось. У Гайсині вагони забили наглухо і відкрили їх лише під французькою границею у м. Вайсбаден. Працював він у господаря по сільському господарству. Не сподобалась пану його робота і він його вдарив. Батько обурився і попросився на роботу каменщиком. Вимурував великий чан для збереження бензину. Звільнили його американці, а відправити додому – не було для машин бензину. Батько підказав начальству, що знає, де є бензин. Поїхали на вказане місце. Пан думав, що батько приїхав помститись йому, та він відповів, що бензин потрібен для відправки їх додому.

Листувались ми з батьком тільки отримувати листів писати не дозволяли. Він мені писав, щоб я нізащо не їхала в Німеччину, «як навіть уб'ють тебе, то похоронять на нашому цвинтарі, на Батьківщині. Надивився тут, як знущуються над такими як ти, мені дуже боляче».

Не дивлячись на переслідування німців, ми молоді, хто ще залишився, збирались поговорити, порадитись, бо бувало на ранок когось уже немає в живих.

Настав період, німці відступали, та в пам'яті залишився перехід через Південний Буг. Переправи ніякої не було. Прийшлося не тільки поплавати, але й потонути.

14 березня прибули 4 наших розвідники. Привіталися і запитали, як мені вдалося уціліти, що не забрали до Німеччини. Я відповіла, що батька забрали замість мене. Спитались, чи немає німців і як проїхати на Степашки. Я їм підказала їхати через наше подвір'я, а там поле.

Тут прийшов мій брат і сказав, що проведе їх до Степашок (5 км). Взяв коня у сусідів (армійці були на конях) і поїхав з ними. Наближаючись до села, наші дали йому пістолет і сказали, щоб дізнався, чи немає німців, якщо немає, то вистрелити 3 рази. Самі залишилися у лісі (2 км). Брат до присутніх там людей сказав, що зараз прийдуть наші. Так і сталося. Брат пішов з ними у розвідку. Не було його майже два тижні, а бої, стрілянина не вщухали, особливо під Вінницею. Вернувся. Просився з ними залишитись, та вони його не взяли. Сказали – не положено. Тебе скоро пошлють на фронт через воєнкомат. Через кілька днів брата призвали до армії. Невдовзі прийшов лист із с. Кукавка, тоді Яришівського району, в якому він просив привезти обув і одяг, бо все вкрай зносилось. Декілька жінок і мати з ними поїхали на місце призначення, де знайшли своїх армійців. Матері сказали, що син може бути у сусідньому селі. (Ще тоді, коли його призвали в армію, і ця армія йшла із Гайсина до Ладжигина через наше село, брат сів на запропонованого товаришем коня, і в лісі кінь упав, а з ним брат і вбився. Відходили і з перев'язаною головою посадили на сани і повезли). Коли мати все-таки знайшла сина, сиділа купка армійців окремо, де був брат, бо ще й до того часу був з перев'язаною головою. Побачив маму і дуже зрадів усьому принесеному. «Ви, мамочко, ніби з неба спустились». Мама його запитала, чому у тієї групи армійців зірочки червоні, а в них блискучі, срібні. Він відповів, що їхню групу так у дорозі готують стати мінометчиками.

Ще один лист був із Чехословачії і все.

Нагороджувався багатьма медалями та орденом «Червоної зірки». (Він приїжджав до мене, коли я навчалася уже в повоєнний період у Харківському державному бібліотечному інституті).

Мені ж довелося відновлювати народне господарство. Працювала в колгоспі на усіх роботах. Чоловіків майже не було, хіба що старенькі або інваліди. Ще йшла війна на Заході. А ми, жінки і підлітки, виконували всю роботу. Була косарем, а косити жито чи пшеницю з грабками надто важко. Навчилася клепати косу. В цьому допомагала іншим. В'язала накосяне, а вночі складала у копи. Працювати біля молотарки було важко і складно, треба було вправно розвертати, скинувши перевесло, снопи і скидати їх у барабан. Намолочене зерно грузила на машини (шоферами були військові) і мішки вагою 60–70 кг треба було інколи по трапу (трап – це велика дошка з набитими на неї поперечками, щоб легше було підніматися на другий, а то і на третій поверх зерна) і так усю ніч працювала грузчиком. Годину чи дві поспала і знову йшла косити. І так до осені 1944 року».

Згадує жителька с. Лукашівка Літинського р-ну Вінницької обл. (народилася 1935 року в с. Гута-Літинська (тепер Малинівка) цього ж району) Комар (дівоче прізвище Камінна) Зося Іванівна, медичний працівник, дитинство якої припало на період війни.

«1939 року мій батько, Камінний Іван Миколайович, був призваний до лав Червоної армії і брав участь у радянсько-польській війні. Коли повернувся з війни, його завербували на Донбас, де він мав працювати на шахтах з видобутку кам'яного вугілля. Пам'ятаю, як мама готувала його в далеку дорогу – пошила велику полотняну торбу, в яку поклала нехитрі харчі – домашній хліб, печиво, сало, а також зміну білизни та інші необхідні речі. Але вранці 22 червня 1941 року прийшов посильний із сільської ради і сказав, що почалася війна з фашистською Німеччиною, тому він підлягає мобілізації. В цей же день батька забрали на фронт.

Воював він спочатку з німцями, для нього ця війна завершилася у Кенігсбергу (тепер Калінінград). Він згадував як одного разу під час чергового бомбардування його машину і вантаж, який він перевозив, вщент рознесло, загинув і його напарник, який сидів поряд з ним у кабіні. Його ж самого взривною хвилею відкинуло далеко від траси, і таким чином він дивом залишився живий.

Після капітуляції фашистської Німеччини його військову частину передислокували на радянсько-японську війну. Батько, який усю війну був водієм, (а їздив переважно на американських машинах, у першу чергу, студебекерах), багато розповідав про різні бойові епізоди зі своєї фронтової біографії, про країни, зокрема Японію, Монголію, Китай, Маньчжурію, де йому довелося побувати, а також про життя, побут, звичаї місцевого населення.

Згадував, як, перебуваючи у Маньчжурії, він возив нашим солдатам воду (на кузові стояли дві бочки). Умови були дуже важкі. Спека стояла неймовірна, і коли він доставляв воду у свою військову частину (а возив він її за 500 км), вона вже закипала. Траплялися випадки, що дехто із солдат, не витримавши спраги, залпом пив цю воду і зразу ж помирав. Проте це тема іншої розмови, невичерпна і до кінця не досліджена...

Мої ж спогади присвячені періоду окупації нашого села і подій, свідком яких я була, і що запам'ятала з тих трагічних років мого воєнного дитинства. Пам'ятаю, як ми проводжали батька на фронт – мама і нас троє маленьких дітей (я була найстаршою), молодшій Броні було три рочки, а Неля була ще немовлям, її мама несла на руках. Ми всі плакали, скупку сльозу утирав і тато. Його та ще кількох односельчан посадили на підводу і повезли до Літина, звідки згодом відправили на фронт.

А ми залишилися незахищеними перед наступаючим ворогом. Незабаром у наше село ввійшли німці, зразу ж відчувши себе господарями, почали займатися грабежами.

Зайняли окупанти і нашу хату, тому що вона стояла біля центральної дороги, мала добротний вигляд – була накрита черепицею. Мама, бабуня Франя і нас троє спали на печі і на запічку, а фашисти спали на ліжку. Спочатку німецькі солдати були впевнені у своїй перемозі, були веселі і навіть доброзичливі, іноді нас, малих, пригощали консервами, цукерками і пряниками, але мама не дозволяла їсти їхні продукти.

На сусідній вулиці фашисти влаштували на подвір'ї у Гольки (не пам'ятаю прізвища) польову кухню, де готували харчі. Відбирали у людей кури, яйця і все, що було їстівного, не турбуючись про те, що жінки, діти і старики самі будуть голодувати.

Мама як могла ховала свинюматку, але фашисти добралися і до неї. Мама якраз не було вдома, а бабуня пробувала їм перешкодити, але фашист її грубо відштовхнув, і вона впала на землю. Згодом ми бачили, як на сусідній вулиці біля будинку, де також були розселені німецькі війська, цю свинюматку зарізали, а маленькі поросята, ще живі, викинули на дорогу.

Пригадується і боротьба партизанів, які ховалися, переважно, в Чорному лісі, а в село приходили за харчами, одягом. Пам'ятаю, як горіли села – Пеньківка, Бруслинів, Супрунів, Майдан-Супрунівський, дим тягнувся аж до хмар, його було видно на десятки кілометрів. Так фашисти мстилися людям за партизанську боротьбу, вбитих німецьких солдат, комендантів, підірвані мости та німецькі ешелони, які прямували на фронт.

Залишилися в пам'яті й інші страшні події. Партизани зобов'язали десятників за тиждень підготувати для бійців партизанського загону одяг, харчі, необхідне оснащення для коней та підвід. До мами прийшов десятник Ставнійчук Федір і попросив, щоб мама віддала йому щось із чоловічого одягу. Обіцяв, що коли виженемо фашистів, він обов'язково розрахується. Мама відповіла, що нічого не треба, головне, щоб скоріше закінчилася війна і повернувся додому чоловік. Вона полізла на горище і збрала весь татів одяг – полотняну білизну, піджаки, взуття і віддала йому.

Таке ж завдання партизани дали і двом іншим десятникам – Андрею і Єндрику, які жили від нас на другому кінці села. Але вони цього завдання не виконали, за що були жорстоко покарані. На другий день люди з острахом спостерігали гнітючу картину, де на лузі в центрі села лежали вбиті два односельчанина. Чому вони не виконали вимоги партизанів – невідомо, чи це був явний саботаж, а чи в окупованому та розграбованому фашистами селі уже важко було знайти необхідні речі і продукти – невідомо. Звичайно, їхні сім'ї їх оплакували, найбільше я запам'ятала, як плакала за своїм татом дівчинка Дося.

Згадую рік 1944-й, коли німці відступали і ночували в нашій хаті. Два офіцери спали на ліжку, а сім солдат прямо на долівці, на соломі, серед них були поранені, зовсім молоді, майже діти. Вони говорили, що уже тиждень не спали, вигляд мали жалюгідний. Гвинтівки поставили в кутку біля мисника. Вночі до хати зайшли два німецьких офіцери (як ми зрозуміли потім – це були переодягнені у фашистську форму партизани). Старший подивився на стіну, де висіла фотографія батька у воєнній формі, і запитав, хто це? Мама відповіла, що це її чоловік. Він що, б'є німця? – запитав далі. Ми всі дуже злякалися, адже думали, що це фашисти і що нас зараз розстріляють. А ще боялися, бо німці розстрілювали, як вони казали, – жидів, ляхів і циганів (а ми були ляхи, і про це всі знали). Проте він оглянув сплячих фашистів (офіцерів у цей час десь не було), грубо вилаявся, сплонував і сказав, що не довго їм ще залишилося ходити по нашій землі, перемога не за горами, а чоловік ваш і тато скоро повернуться з війни.

Вранці один зовсім молоденький солдат показував нам фотографію своєї сім'ї, зроблену біля гарного будинку, і плачучи говорив «Матка, нащо мені ця війна, ми її не хотіли. Гітлер капут!». Але вже було пізно. Радянські війська стрімко наступали, і більшість цих німецьких солдат були вбиті.

Але коли вони відступали, то гнали стадо корів через наше село вниз до магазину (зараз я розумію, що на Захід, до Німеччини). Забрали і нашу корову. Два фашисти вчепили їй до ноги мотузку і погналі. Пам'ятаю, як мама бігла за ними і просила віддати, тому що їй не буде чим годувати маленьких діточок. Ми з сестричкою бігли за нею і плакали, але дарма – корову у нас забрали і приєднали до стада.

Згадую ще один епізод, коли німці відступали, зупинився в нашій хаті старий німецький солдат, він показував нам фотографію своєї доньки, яка була одягнута у біле платтячко і білі тапочки, тому що йшла до костьола до першої сповіді. Він почав обзивати Гітлера і Сталіна бандитами, вбивцями і посилати їм прокляття, а потім сказав, що на цій війні у нього загинув старший син. А його на старості років призвали до війська, але ні він, ні його сім'я війни не хотіли. (Цей солдат ремонтував німцям взуття).

Коли вступили наші війська – від тата почали надходити листи, він прислав гроші, а сільська рада виплачувала на трьох дітей 75 рублів. Тоді мама купила корову і ми вже перестали так голодувати, як під час окупації.

День Перемоги в селі відмічали біля клубу, де зібралися всі люди, у тому числі демобілізовані воїни, серед

них були інваліди, хто без ноги, хто без руки. Були й вдови та матері, що втратили своїх синів, – одним словом, як у тій пісні, було «свято зі сльозами на очах». Ми також плакали, бо від нашого тата уже давно не було листів, ми думали, що він загинув.

Але на початку 1946 року батько повернувся з війни і розповів, де він цей час перебував, про що я розповідала вище. Тоді для нас настало хоч і важке, але мирне життя.

Мій батько, Камінний Іван Миколайович, пройшов усю війну, був нагороджений подяками Верховного головнокомандувача, медалями, у тому числі «За победу над Германией» та «За победу над Японией», ювілейними медалями. Працював у мирному житті, як і на війні, водієм».

Спогади моїх респонденток, можливо, дещо непослідовні, але правдиві і щирі, адже у дитячій пам'яті ці воєнні епізоди закарбувалися назавжди. Я бажаю їм довгих років життя і міцного здоров'я, а всім, хто поліг у тій страшній війні та помер від ран, або вже й від віку, – вічна пам'ять!

Джерела

1. Спогади Слюсарчук М. М. записані 22 серпня 2016 р.
2. Спогади Комар З. І. записані 24 серпня 2016 р.

«А пам'ять знову нас веде в роки далекі, грізні...»

О. О. Ланій

*Пройшло уже багато літ, як відгрімилі в нас бої,
давно змінився увесь світ – лишилися спогади одні.*

У статті подано спогади мешканців Крижопільського району – дітей війни: Пилявської О. Ф., Бурдейної Д. Г., Копайгородського М. Ф., Ланій О. І., Пустовіт Г. Я., Огневої О. Я., Кривої Є. Ф. – про своє нелегке воєнне дитинство.

Ключові слова: Друга світова війна, діти війни, каральні загони, румуни, німці, голод.

Війна – страшне і жахливе слово. Це важке випробування для всього народу. Найбільш беззахисними і вразливими виявляються в цей час діти. Їхнє дитинство безповоротно йде, йому на зміну приходять біль, страждання, втрати рідних і близьких. Тендітні дитячі душі війна стискає сталевими лещатами, раничає і калічає їх.

Існує ціле покоління, чиє дитинство припало на часи II Світової війни. Їх так і називають – діти війни. Вони хильнули горя повною чашею, можливо, занадто великою для маленької людини, адже початок війни співпав для них з початком життя. Скільки їх було викрадено на чужину. Скільки убито ненародженими. Війна в сотні разів страшніша, якщо бачити її дитячими очима. І ніякий час не зможе вилікувати рани від війни, тим більше дитячі. Минуло вже багату часу, і діти стали вже бабусями і дідусями, але вони пам'ятають ті жахливі роки до малих дрібниць, і передають спогади своїм нащадкам.

Зі спогадів жительки села Павлівки Пилявської Ольги Федорівни, народилася в 1929 році

«Я, Пилявська Ольга Федорівна, пішла в школу в дев'ять років, тоді так брали у 8–9 років нас в школу. Кончила я 3 класи. Началася війна... погнала я коровки пасти, кончився рік учений, ми зібралися, дівчатка і хлопчики, погнали, бо тоді на полі пастбищів не було, лиш у лісі пасли. Погнали ми в ліс аж під Торканівку, а там ділянка вирізана, возили машини стоси на Щербаково – машинами, а хлопчики нам корови лишили, та й пішли до тих машин, до тих чоловіків там собі собою шось. Але приїхали ті вже чоловіки, згрузили ті вже, відвезли ті вже стоси, приїхали назад і сказали хлопцям, шо: «Хлопці, війна почалася», а ті хлопчики прийшли до нас, де ми з коровами там ходимо і нам сказали, а ми у плач і ті коровки поперед себе, ті й додому, вже й таке й під обід було. Пригоним додому, а тут уже мітинг збирається, мітинг і вже мобілізують чоловіків на фронт відсилати, а ми тоді були Ободівського району, до Ободівки брали тих чоловіків. Через 2 неділки приїхали до нас німці мотоциклами, заїхали в село, побули вони чи 3 чи 4 дні, попросили в нас молока, яєчок ми їм виносили, тоді вони поїхали на Торканівку далше мотоциклами, а до нас прислали румунів, тоді дуже такий врожайний рік був, як цього року, дуже пшениця зародила озима, дуже озимина була хороша вся, а тоді ж комбайнів не було – серпами ми жали. Вийшли ми всі з серпами, пожали ту пшеничку, жито зв'язали в снопики і склали в стіжки, а руміни вже господарювали тут у нас, убирали той хліб. Руміни хазяювали тут. Та й десь вони були на посту, ті руміни стояли, а наші чи то пленні, чи то вже ті... в лісі були солдати, наведено пленні, та й вийшли з лісу та й побили тих румунів, шо на посту. Боже мій! Як в'їхав Карательний отряд, а це ж Рутковських тоді забрали хлопців, вивели, кого найшли з чоловіків в селі та й вивели за село, там Пляшова Гребля ми називали все. І тих хлопців, Вася вже вчився, прийшов додому, а Мішка сім класів кончив, я ше з ним пасла вже перед войною коровку, коровки ми пасли обоє, та й прийшли вже, покупалися – там в них став, мама зрихтувала сніданок, вони поснідали, зайшов і той Карательний отряд забрав їх і побили там їх. Ой, Господи, таке ми пережили» [1].

Зі спогадів жительки села Городківки Бурдейної Дар'ї Григорівни, народилася в 1935 році

«Мені було 7 років. Ховалися по льохах і по всьому, бо ж дуже бомбили. Кожні спасалися як могли. Та й

того ми зараз, як війна, та й думаю: «Що ж ті бідні люди, де ж, куди ж вони ховаються?» Ну, а що ж не? Нашо цей війни і чо вони не зроблять, щоб був мир?

А шо ми їли, слухайте, тако розвиснялося, та й на городі де там найдем барабольшку, та й це то ми питалися, і всьо. Нема шо говорити, і листя з вишні їли, і я боюся згадувати даже, шо ми їли тоді і чим ми питалися, але й то чось була така війна, шо це у всіх, а це чось там воюють, а там Бог знає шо. В сім'ї четверо нас було, та ше й брат мамин тоже пішов на фронт, та й вбили, та й лишилося двоє дітей, та й ше тих двоє дітей забрала мама до себе, обшим, страшно, шо згадати і всьо. І лободу їли, і лемішки перемелювали в макітрі, де та машинка була, перемелювали і це таке... Обшим страшно. Я така була спухла, шо встала рано, та й мама не знає відки голова, а де ноги, бо таке всьо було, ну та й, я шо знаю, Господь його знає. Та й того, зараз я кожен день слухаю радіо, і просю Бога, щоб найшли якийсь мир, шо це шутки, чи шо? Нашо вбивають таку молодьож, і з нашого села вже четверо вбило, та й це шо? Хіба не можна найти розговор тако без війни? Як відходили німці, було свято, тоді три дні ходили виспівували і чисто всьо, бо ж війна кончилася, та й дуже радувались всі, і малі і старі і чисто всі радувались» [2].

Зі спогадів жителя села Городківки Копайгородського Михайла Федоровича, народився в 1939 році

«Я бачив. Мій тато покійний мене на руки брав, і щоб я з муру бачив, як колона йде на фронт, як жіночки – тьоті плакали, діти плакали і всі вони йшли до бившої амбулаторії в центр, там був зборочний, а куди їх відправили... Це як німці відступали, то наших гнали на Яси. В школі був медпункт їхній, но вони там і ночували і харчувалися і мій старший сусід, його звати Василь, німці посилали його принести води, він і чув таке, шо говорили, шо: «Зробим концерт» і зібрали нахально людей – хоч-не-хоч, а йди туда і слухай їхній концерт. То не концерт був, а збіговисько, ну і підслухали наші «пацани», чи як там казати, шо буде «Капут», і показують нам мімікою, шо зірвуть цей концерт і цих людей, чи то наші були там в медпункті, чи то їхні. І було дві чи три танкетки, самі німці запалили і спалили, то рвало, як снаряди рвалися з тих машин. А як вступили руміни, і вони хтіли десь переночувати, просилися вони, ну як просилися, з оружжям прийшов, каже: «Ми будем у вас ночувати», поклали охрану на дворі, то один чи два охораняли нас і їх, і розкажу таку биль: вони посилали маму, щоб десь розжитися м'яса, мама куди піде? Каже: «Куди я піду? Я нічого не знаю. Шо, поведу – каже – до сусідів кури брати?». «А в кого є кури?» Мама каже: «Не знаю». «Ну то йдем зо мною». Беруть маму, і до сусіда за курми. Взяти наведено зо п'ять штук тих курей. В то время я був слабій, маму спитали: «Шо за дитина? Іуда? Іуда?», мама каже: «Не, не Іуда, це мій». Вони не вірили, я був накритий мантинкою, як подивилися, шо мужик, так і накрили мене і більше не трогали ні маму, ні мене, а ночною вони виїхали звідси, з Городківки» [3].

Зі спогадів Ланій Олени Іванівни, жительки смт Крижополя, народилась в 1944 році

«Тата мого забрали, в 44-му забрали, до Вапнярки, з Вапнярки відправили під Яси, послали зразу на передову і вбили, там десь він і похований, не знаю де, наведено в братській могилі, а де геначе? А мама лишилася з нами обома з братом. Дід мій пропав безвісті, прийшло письмо, шо пропав безвісті. Така війна була, а шо. Всі, ой лишилися, бабка без чоловіка, ми без тата лишилися – так і жили. Бідували... Виживали. А тата я й не бачила і тато не знає, шо я родилася, лиш брат – з 42-го року, братові 2 роки було, а я ше лиш родилася. Руміни в нас проходили через село, на подвір'ї, на городі в нас були, но не зачіпали нікого, не вбивали, нічого, лиш пройшли і пішли дальше» [4].

Зі спогадів сестер, жительок села Заболотного – Пустовіт Ганни Яківни (1936 року народження), Огневої Олени Яківни (1939 року народження)

«Ну мені було тоді три роки. Помню я, як прийшли, а хто то був – партизани чи хто то був, прийшли до хати і сказали мамі, шо: «Відкривай скриню», а мама мені дала ключі, щоб я сховала. Мама казала: «Ключів нема, я скриню не відкрию, бо ключів нема», а вони сказали: «Я тобі сказав відкривай скриню!», а я налякалася, та й кажу: «Мамо, на ключі, віддай їм ключі», бо вони сказали: «Як не відкрисем, ми тебе зара введем на двір і розстріляем», а я вже не знаю, шо робити, я плачу на печі і кричу, шо: «Віддай їм ключі!». Ну і мама забрала в мене ключі і віддала їм, вони забрали з тата полушубок, гарний такий, тато ше в йому і не ходив і пішли.

А ми ходили в ліс, збирали жолуддя, терла в макітрі і потом пекла хліб, він такий був чорний як земля той хліб, і візьме кусочок у поле, а то поставе, і каже: «Не зачіпайте, поки я не прийду з поля», а він такий був гіркий, чорний – як жолуддя. Пекла мама блінчики із гнилої картошки, ходила на город, збирала погнилу картошку вже таку, шо з неї тече, і жарила блінчики, вони мені дуже були добрі».

– А мені запомнилося, як тато поранений був у руку, і руку і в живіт, тато два рази ранений був. Ще я помню, ну як війна була, це вже із маминих слів, розказувала, шо десь там в городі вився хміль і мама мене прикрила, лягла на мене, прикрила, щоб не вбило, бо самольоти стріляли. Не було шо їсти, мама в полі, а ми вже полягаєм спати, мама вже приходе з поля навприсідках, надворі наломить рішачка, вже ніч – вона варить суп, а той суп аж синій, ні зажарити, і скільки барабольшок там пливає, і вже будить нас: «Вставайте їсти», а ми ж не хочемо вставати, як я вже сплю, я вже їсти хочу? Ми набігалися за цілий день, а день великий був, та й полягали спати голодні і холодні. А вона нас тоді лупить, та й «вставайте» і всьо, бо ж боїться, щоб ми не поздыхали. Оце таке було мое детство, я нічого не знала хорошого. Та й це така війна, таке наше життя було, нічого ми хорошого не бачили, до школи я не мала шо взутися, я боса ходила, до самісінької школи, а потом мені якісь черевиченята купили, а то в маминих валянках ходила, такі постолы великі, а я поставила їх на ніч сушити у піч, а вони згоріли» [5].

Зі спогадів про Велику Вітчизняну війну жительки с. Зеленянки Кривої Євгенії Філімонівни, народилася в 1941 році

«Я народилася 1 вересня 1941 року. Мій батько пішов у травні місяці на військову підготовку, де і застала його війна. Мама залишилась вагітною. Він не знав про моє існування. В чотири роки я запам'ятала, як у нас за столом сиділо чотири солдати. Горіла касторова лампа і вони вечеряли. І ще смутно помню, як мама йшла від

воріт і несла якусь бумажку. Пізніше дізналась, що то була похоронка за батька, але це була помилка. Но уже добре пам'ятаю, як 6 січня 1946 року батько повернувся, дослужував строкову службу. Його побігли зустрічати мої старші сестри Ніна і Оля і ще сусідські дівчата. Мене залишили в бабки. Зима була люта. Мене завернули в якусь лахміття і винесли до воріт. Тато під'їхав кінними саньми і хотів взяти мене на руки, но я кричала, що в мене тата нема. Тато роздавав діткам тоненькі карандашики. Позбігались родичі й сусіди, а ми сиділи в запічку і дивились. Ось і все, що сьогодні в мене перед очима постійно, як тільки згадаю про війну» [6].

На жаль, на II Світовій війні не закінчились страждання нашого народу: діти війни були і будуть в майбутньому, оскільки на сьогоднішній день у нашій країні дуже непроста політична ситуація, через яку страждають багато людей.

Introduction

«It has been for many years as fighting died down we long ago changed the world - remained some memories».

War – a terrible and frightening word. This is a difficult test for all the people. The most defenseless and vulnerable are children at this time. Their childhood is forever, it is being replaced by pain, suffering, loss of loved ones. Fragile baby showers war steel vise grips, injuring and crippling them. There is a generation whose childhood had on during the Second World War. They are called - the children of war.

They bowl full of grief, perhaps too big for the little man, since the beginning of the war coincided with the start to their lives. How many of them were kidnapped in a foreign land. What killed the unborn. War is a hundred times worse if children see her eyes. And no time will heal the wounds of war, especially children. It's been a long time, and the children have become grandparents, but they remember those terrible years to small details, and transmit memories to their descendants:

From the memoirs of Olga Fedorivna Pylyavska, villager of Pavlivka

«I am Pylyavska Olga Fedorivna. I went to school at nine because then it was so: we went to school when we were 8-9 years old. I finished three classes. War started... I grazed cows. School year ended, we gathered, girls and boys, and grazed cows, because there were not grasses, we grazed only in the forest. We grazed cows to the forest, to Torkanivka, where area were cut, cars drove stacks to Shcherbakovo – by machines. Boys left cows of us and went to those machines, to those men to discuss something. But men came, took those stacks, came back and told the guys: "Guys, war started" and those boys came up to us (where we grazed cows) and told it. We began to cry, then go home because it was dinner. We grazed cows home. The rally was going, men were mobilized to send to the front. We were inhabitants of Obodivskiyi district. In two weeks Germans came to us by motorcycles, stopped in the village for 3 or 4 days, asked us to give them some milk, eggs. We gave it and they went to Torkanivka. Then ruminy were sent to us. At that time it was a very fruitful year: winter wheat engendered. There were not any combines then and we reap. We went out with sickles, reap that wheat, rye tied in sheaf and made a stack. Ruminy were there, took bread. Ruminy kept the house there. And somewhere they were on duty, they were ruminy and our captives. There were soldiers in the forest, maybe captives, went out of the wood and slew ruminiv matched on duty. Oh My God, Karatelnyy Order arrived. It was Rutkowski's that took boys, who have found men in the village and brought the village, there Plyashova Dam we called it. Jack studied then, came home, and Mishka finished seven forms. I grazed cows with him before the War. I came home and washed. Mother cooked breakfast, they had breakfast, and Karatelnyy Order went, put and beat them. Oh My God, what we experienced» [1].

From the memoirs of Burdeinoi Darii Grygorivny, villager of Horodkivka

«I was 7 years old. We hid in cellars and anywhere because they bombed very much. Everyone escaped as he could. And I think: "Where are those poor people hiding?" Why this war is and why they don't want peace?

What we eat! Listen. It was spring and we found potato in the garden and ate. We ate leaves of cherry. I'm afraid to mention even matched while we ate. But this was war. We had four children in the family, and my mother's brother howling and also went to the front and was killed, and left two children. Those two children took the mother to her. It was terrible. I ate quinoa and lemishkes milled in wooden bowl. It was very awful. I swollen that got up early, and my mother did not know where my head was and feet were. And I did not know where they were. Only God knew. And now I listen to radio every day and ask God to find peace, because this is not a joke. Why they kill youth? Four men from our village were killed. Is not possible to find a conversation without war? As the Germans came, it was a holiday. Then we walked three days and sang about everything, because the war was over. All were very glad, both young and old» [2].

From the memoirs of Kopaigorodskogo Mykhayla Fedorovicha villager of Horodkivka

«I saw it. My father late in his arms he took me to the wall I saw a convoy going to the front as women were crying and they all went to the clinic in the old center. There they collected, and where they were sent... It's when the Germans retreated, they drove on our Iasi. School was their clinic, but they are there and slept and ate. The Germans were sent my older neighbor Basil bring water, he heard what they said: "We will do a concert" and gathered people - like it or not though, and come tuda and hear their concert. It was not a concert, a collection of people. Our guys overheard matched to an end, and we show facial expressions matched disrupt the concert. There were two or three wedgies, the Germans lit and burned. And ruminy came and they wanted somewhere to stay, begged, that they came from oruzhzhym man and said: "We will have to spend the night." They put the protection of air, one or two were guarding us and them. I'll tell you a story: they were sent my mother to get meat, and my mother where to go? She said: "Where can I go? I do not know anything. Go to the neighbors steal chickens? ". "And who are the chickens?" Mom said, "I do not know." "Come with me." Take a mother and a neighbor to steal chickens. Stolen probably five chickens. By the time I was sick and my mother said, "What child? Judah? Judah?". My mother said, "No, Judas is my son. " They did not believe I was covered. As they

watched, the man matched and covered me and never touch nor my mother, nor of me, and at night they drove away, with Gorodkivka» [3].

From the memoirs of Elena Ivanivna Lapii, villager of Kryzhopil

«My dad was taken to war in 1944 from the Vapnyarka, with a Vapnyarka sent in Iasi, sent immediately to the front and was killed there and buried it somewhere, I do not know where to turn mass grave, where is? Mother remained with us both with his brother. My grandfather disappeared, came to writing matched disappeared. This is War. Mom no man, we have no dad left - and lived. Poverty... survived. Dad and I have not seen and dad knows that I am born, only brother – from 1942, two years his brother was, and I just born becomes. Romanians we passed through a village in the yard, in the garden we had, but did not affect anyone killed, nothing, only went and walked on» [4].

From the memoirs of Hanna Yakivna Pustovit and Olena Yakivna Ogneva

At that time I was three years old. I remember how they came and who they were. Guerrillas came to the house and told my mother: "Open the chest". My mother took the key and gave them. They took my dad's - that wasn't wear and went away. Mom said: "I don't have a key, I will not open the chest," and they said "I order you to open the chest!" And I was scared, and said, "Mom, the keys, give them the keys," because they said "it is not open, we now derive you outside and shoot," and I do not know u do I pay for furnace and shouted: "Give them the keys!". My mother took my keys and gave them, they took with fur coat dad, a good dad at least he never walked and walked. We were going to the forest,... Then she baked bread that was so brown as ground. Then she took a piece of bread, going to the field and put it and said: "Don't touch it till I will come back". That bread was so brown and... My mother... They were very tasty. And I remember when my dad was warned. My mother told when the war was, planes flied and fought, I was... by my mother not to be killed. There was not to eat anything. Mother was at the field while we were going to bed. Then she came in the evening and began to cook soup that was blue. Mother began to wake up us: "Get up to have supper". And we did not want to get up because we wanted to sleep but not to eat. We were walking the whole day and went to bed hungry. Then mother began to beat us because she was afraid of we would not death. So I had such childhood that I knew nothing well. I had not to wear any shoes to go to school [5].

From the memoirs of Eugenia Filimonivna Kryva, villager of Zelenyanka

«I was born on September 1, 1941. My father went in May for military training, where he found his war. My mother remained pregnant. He did not know of my existence.

In the four years I remember how we sat at a table of four soldiers. Burned lamp and they dined. I remember my mother went wide and was carrying some papers. Later it was learned that the funeral letter to his father, but it was a mistake. Remember how 6 January 1946 the father returned, he served military service. He ran to meet my older sisters Olga and Nina and a neighborhood girl. My grandmother left. Winter was fierce.

I was wrapped in some rags and brought to the gate. Dad pulled up horse and sleigh would take me up, but I screamed that my dad there. Dad gave kids thin pencils. Relatives and neighbors came and we sat on the stove and watched. That's all that is now in front of my eyes constantly once mention the war» [6].

Unfortunately, the World War II did not end the suffering of our people : children of war have been and will in the future, because today in our country is very difficult political situation through which many people suffer.

Джерела

1. **Пилявська, О. Ф.** Спогади про Велику Вітчизняну війну : [усна розповідь] / О. Ф. Пилявська. – 2016. – (Аудіозапис).
2. **Бурдейна, Д. Г.** Спогади про Велику Вітчизняну війну : [усна розповідь] / Д. Г. Бурдейна. – 2016. – (Аудіозапис).
3. **Копайгородський, М. Ф.** Спогади про Велику Вітчизняну війну : [усна розповідь] / М. Ф. Копайгородський. – 2016. – (Аудіозапис).
4. **Лапій, О. І.** Спогади про Велику Вітчизняну війну : [усна розповідь] : аудіозапис / О. І. Лапій. – 2016. – (Аудіозапис).
5. **Пустовіт, Г. Я.** Спогади про Велику Вітчизняну війну : [усна розповідь] / Г. Я. Пустовіт, О. Я. Огнева. – 2016. – (Аудіозапис).
6. **Крива, Є. Ф.** Спогади про Велику Вітчизняну війну : [усна розповідь] / Є. Ф. Крива. – 2016. – (Аудіозапис).

Людська пам'ять завжди жива: спогади дітей війни

О. В. Калашикова

У статті подано спогади дитини війни, уродженця м. Новоград-Волинський Валентина Анатолійовича Кириленка (1936 р. н.) про своє воєнне дитинство, записані його племінницею Оксаною Калашиковою.

Ключові слова: діти війни, спогади, м. Могилів, р. Дністер, с. Озаринці, с. Вендичани, м. Сталінград, Ак-молінська область (Казахстан), Барнаул, курси «Выстрел».

Не так давно у нашому лексиконі з'явилися слова «діти війни». Це діти, які народилися задовго до початку війни, і ті, які народилися за день до салюту Перемоги, і діти, у яких війна забрала батьків, і вони залишились сиротами. Різна спіткала їх доля. Старшим з них давно минуло за 70 років. Війна – це завжди трагедія, яка позбавила

дітей дитинства і відклала відбиток на все подальше життя. Ось що розповів мені про своє дитинство мій дядько по материнській лінії Валентин Анатолійович Кириленко.

Народився дядько 22 квітня 1936 року у м. Новоград-Волинський, а в 1940, коли йому було 4 роки, батько військовий отримує призначення у м. Могилів-Подільський начальником першого відділу (секретна частина) у військове формування, що базувалося у місті.

Дитяча пам'ять закарбувала румунів у білому, що ходили по той бік Дністра, адже то була румунська територія, і кордон проходив по річці Дністер. Війна застала його п'ятирічним хлопчиком. Батько, Анатолій Якович, видає по місту Могилеву так званий «червоний указ» про те, що розпочалася війна. Якби помилився, розстріляли б, як провокатора.

Німці вийшли на береги Дністра і батькові Валентина треба було вивезти секретну частину, і разом з нею сім'ю. Тут для дитини розпочинаються справжні випробування. Почалась мобілізація, пункт збору розмістився у с. Озаринці, там і військкомат. А Анатолій Якович на двох вантажівках у супроводі 6 автоматників робить все можливе, щоб вивезти документи в тил. Разом із сім'єю Могилів покидає сім'я Наймана, тодішнього голови колгоспу. Спочатку батько хотів відправити сім'ю до рідних у Кіровоградську область, а сам прориватись на Вінницю, щоб здати секретну частину.

Проте події розвиваються стрімко, і німці проривають нашу оборону в районі Яришева, тоді темними ночами стали відходити до міста Куп'янськ, що в Харківській області, два рази потрапляли під бомбардування.

На під'їзді до Куп'янська троє дітей: хлопчик, дівчинка і маленький Валентин – спали на кузові машини. Невідомо звідки з'явився німецький літак, який пролетів над вантажівками і обстріляв їх. Дорослі знайшли дітей оббризканими кров'ю. Кулеметна черга пройшла по хлопчику, що спав посередині. Там, під Куп'янськом, його і поховали. Далі, коли у Куп'янську висадився німецький десант, вони вимушені були повернути на Сталінград. У Сталінграді батько здає документи. Його особистий шофер був направлений у танкове училище, а батько Валентина на курси «Выстрел». Він залишається у Сталінграді, а сім'ю відправляє у Казахстан у Акмолінську область. Дорогою знов попадають під обстріл, але вже у поїзді, коли поїзд загальмував, то сестру Валентина ошпарило окропом, який закипав на буржуйці. Коли їхали з Могилева, то зайвих речей не брали, а на поїзді до Казахстану розпочались заморозки, а теплих речей не було. Маленький Валентин заснув, притулившись до стінки товарного вагону, і примерз, що віддирали. Цей випадок не пройшов безслідно, на примерзле вухо не чує і по цей день.

У казахській сім'ї хазяїн був у від'їзді, а хазяйка розмістила приїжджих у корівнику, мотивуючи тим, що українці їдять свинину. Коли повернувся господар, їх забрали у юрту. Як з'ясувалось, у I Світову війну казах втратив руку, воюючи на Україні, а саме українка його тоді виходила.

Потім було село Чарижське, от там вони пізнали і голод, і холод, і знущання. У цьому селі радянська влада встановилась у 1932 році. На біженців дивились, як на ворогів. Від голоду почали пухнути мати та сестра, і все б закінчилось трагічно, якби їх не розшукав батько. Він забрав їх в село Хабари, куди його призначили військовим комісаром. Там формували резервні частини з мисливців, які потім відправляли на фронт.

У Барнаулі у 1943 році Валентин пішов у школу. І тільки у 1947 році сім'я повернулася до Могилева, приїхали на покинуту квартиру, а в ній вже жив директор заводу ім. Кірова Кордон, але партія вирішила конфлікт.

У тому ж таки році батька призначають директором вендичанського заготзерно, переїжджають у Вендичани. Після смерті Сталіна батько працює начальником сільгоспбуду, а Валентин закінчує школу і в 1955 році іде працювати на машинобудівний завод ім. Кірова. Потім іде на цілину і вступає до технічного училища у місті Енгельс Саратовської області на факультет інструментального діла. В тодішньому СРСР таких було два, друге в Москві. З часу закінчення училища, з 1958 року, у Валентина Анатолійовича 56 років безперервного трудового стажу на заводі ім. Кірова. Після виходу на пенсію спробував трохи відпочити, але не вийшло – запросили повернутись. Серед багатьох робіт, які доводилось виконувати, є такі, що під силу тільки йому, бо є у нього, крім всього, і тяга до малювання, і неабиякий художній смак, він прекрасно малює.

Боляче і сумно дивитись ветерану праці, як зникає підприємство. На жаль, вже не бачить «світла в кінці тунелю», а хочеться йому побачити, щоб їх естафету, дітей війни, підхопило молоде покоління завзятих, енергійних, що не знали її меж. Ще хоче ветеран залишити по собі пам'ять у працюючих учнях, які відродять колишню славу машинобудівного.

Воєнне дитинство залишилось у пам'яті та обіцянках держави, а їх залишається все менше, колишніх дітей війни – дітей без дитинства.

Спогади про війну (1941–1945 рр.) дітей війни с. Трибусівка Піщанського району

Т. С. Чабан

*...О скільки вдів на світі
І цих знедолених дітей війни
Д. Білоус*

У статті подаються спогади дітей війни, мешканців с. Трибусівка Піщанського району, та їх родин про період окупації, перебування на примусових роботах у фашистській Німеччині, про долі учасників бойових дій, записані зав. Трибусівською бібліотекою-філіалом № 21 Піщанської ЦБС Чабан Тамілою Семенівною.

Ключові слова: Друга світова війна, окупація, Германія, німці, румуни.

Попова-Кошук Лідія Захарівна, 1950 року народження, проживає в с. Трибусівка Піщанського району Вінницької області. Записано 1 серпня 2016 р.

«Четверо синів, як соколів, випроварила моя бабуся – Кисельова Ірина Федорівна (1895 р. н.) – в довгождану дорогу. До війни вони прожили 17, 18, 20 і 24 роки, а з війни не повернулись. Дуже чекали на повернення і вірили в любі сни. Якось приснився їй літак, то бабушка казала, що, мабуть, прилетять мої синочки-соколята, що прийде хороша вісточка про повернення. Що є живі її синочки. Та похоронка приходила одна за одною, а коли прийшла остання, дедушка гриз поренча біля постиля, кров текла – це було страшно, це було боляче дивитись і переживати.

Вночі гілочка від вітру постукає в шибку, а вона кидається до вікон, до дверей, щоб зустріти синочків. Та все марно... Лиш вітерець шумів і колихав дерева. Так до рання оком і не стикнула, не заснула.

Потім дедушка заболів від такого стресу. Завжди був задуманий. Горе було понад увесь світ. Чотири сини, уявляєте, усе, що найдорожче, забрала проклята війна. Не залишила ні одного. Одною розрадою були дочки. То ми, онуки, молимося за мир над головою, щоб не прийшла, не повернула біда така страшна у нашу сім'ю, у наше село. Хай буде мир на всій планеті. Спасибі Вам, що хоть хтось цікавиться подіями і наслідками війни. Що хоч є з ким розділити, спом'янути горе нашої сім'ї, горе нашого народу. Дай, Боже, Вам здоров'ячка!».

Фагельська Ольга Філімонівна, 30 вересня 1933 року народження, проживає в с. Трибусівка Піщанського району Вінницької області. Записано 3 травня 2009 р.

«Мені було 7 років, як розпочалася війна. Пам'ятаю, як мама наша дуже плакала, казала, що не зможе пережити цю війну, бо у Першій світовій війні тата взяли в плен, і мама дуже довго чекала його повернення з Германії. А в цю війну тата не взяли на фронт по старості і хворобі. Він тут у тилу пас коні колгоспні аж тими ярами і лісами, щоб німці не забрали. То вночі пасли в яру, а вдень загонили у ліс.

А ми залишились з мамою. Пам'ятаю, як німці їхали біля хреста на здоровенних мотоциклах у касках і дуже від них пахло одиколонами, а нам, дітям, давали канфетки. Мені дав німець коробочку з цукерками, то я як спірвила, так калатала нею, а мама вийшла з яру, дала по руках, і цукерки висипались. Сусідка сказала, що не зачіпай, бо вони отруйні, я ковтала слину і пішла.

Німці ночували у цюці Ліксандри Гоштинар і прислали, щоб тато пішов, бо їм уже хтось з сільських доложив, що Філімон Льопко був у плену і знає хорошо німецьку мову. Мама вийшла і сказала, що тата нема дома, а тато побіг до брата на ту гору до червоної школи і пробув там, пока німці не виїхали з села. Були вони і в нас дома. Корову вивели тільки з хліва на мороз. Коням своїм накидали сіна і в ясло, і на підстилку, що мама сердилась, але мовчала, щоб не вбили. Вони держали сіно, як розтелиться корова, щоб годувати. Німці побули кілька днів і пішли.

Під час війни у Ригорійових вербах сів літак. Говорили, що то був наш поштовий, чи связний. Льотчик прийшов у нашу хату і був у нас. До нього через кілька днів прийшла його жінка. Вона помагала мамі варити їсти. Коли мама варила вареники, вийшла у льох за сиром, ця жінка розставила пушкою муки по всім столі, в кожній жменці зробила ямку і влила чуть води, пальцем замісила кожен вареник окремо. Мама показала їй, що ми місимо все разом, потім розкачуєм, ріжим ножом і ліпимо – так швидше. То їй дуже сподобалось цей рецепт. Льотчик мав карту і по карті показував свій маршрут через які села, і вона взяла вузлики та пішла. Потім і полетів льотчик. Ще коли вони тільки прийшли в нашу хату, то вчепили патрон з дирочками, влили бензину і засвітили. То вночі в хаті було так видно, як вдень. Така красота була, що ми такого не бачили, бо ж привикли до каганців.

Сестру мою, Теклю, взяли копати окопи, вона була ще дівчиною. Копала в Студенні, Хрустові, Грушці, Кузьміні, а додому повернулася у сорочці, бо літник розлізся (це така спідниця), вона принесла його під пахою. Коли ішла війна і була стрілянина, ми бігли ховатись на той бік до Ригорка у льох, бо у нас був ще малий льох. Я була мала, і мені було так страшно.

У війну, коли приступили на нашу територію румини, я пішла до школи. Закінчила тільки три класи. Моєю вчителькою була Кабак Тетяна Пилипівна, а директором – Муйсей Муйсейович. Писала на бумазі з мішків, чорнило робили з бузини. Не було що взутися, одітись. Тато пошив мені постолі, а вони у болоті скоро розлізлись.

Румини заставляли вчитися все по-румунськи – рахувати, молитись. Це і досі пам'ятаю. А в школі в один клас згоняли з 1931–1935 рр. Це були малі і переростки. Мені дома ще допомагала сестра Текля в навчанні, якщо я не пішла до школи. Вона дуже гарно вчилась і закінчила 7 класів. Зараз вам добре вчитися, є в чім ходити, що їсти, то вчиться і вам буде легше в житті.

Ще з початку війни, коли солдати наші відступали, йшли з Вільшанки ранені, прив'язані сиділи на возах, голодні, ми всі виносили їм молока, хліба. Вони просили, щоб всі потрошки по глотковій поділити. А командир на великому коні повернувся і кричав: «П'ята рота подтянись!». І солдати швидко допивали молоко і рушили в дорогу. Тут вже була чути стрілянина».

Райківська Ганна Несторівна, 1928 року народження, проживає в с. Трибусівка Піщанського району Вінницької області. Записано 19 серпня 2016 р.

Мені було тоді 12 років, коли почалась Велика Вітчизняна війна. Я була зовсім худенька, важила 32 кг. Одягнена зовсім бідно, бо до війни теж було важко жити. Батькові моему треба було стояти в черзі. Щоб купити дітям два метри ситцю на спідничку, або хустину, щоб на Великдень мати якусь обнову. А спати ми лягали на печі і вкривались своїми одежинами. Просте пальтечко було і до школи, і пасти корову, щоб брати від дощу і щоб вкриватись уночі. Можете собі уявити зовнішній вигляд тринадцятирічної дівчинки. А закінчила я 5-й клас на

«відмінно». Мене виділили і нагородили поїздкою в піонерський табір в сусідньому селі Кукули. До того часу я ще ніде не була, крім рідного села Болгана.

Я дуже була рада, пробула там дві неділі. І раптом – війна... нам ще нічого не говорили, але ми бачили літаки вгорі. Для нас це було дивно, вихователі теж були приголомшені. Додому нас не відпускали. Бо батьків забирали на фронт, на війну. Ми клеїли вікна папером навхрест, бо мало летіти багато літаків, то щоб не полопали шибки. А коли в повітрі на наших очах падав наш літак, і ми все це бачили, то було дуже страшно.

Нас відпустили додому, а вдома зварена була линта (це така бобова рослина, як квасоля на смак). А в таборі я їла блинчики, яйця жарені... Дома цього не було, не варили, бо держава все забирала.

Були страшні податки, хоч про Сталіна в школі ми співали пісні:

Із-за гір та з-за високих
Сизокрил орел летить.
Не зламати крил широких,
Того льоту не спинить.

Це про Сталіна.

Батька забрали на війну. Ми проводжали. Він нас обняв на горі, прощаючись. Йому було 38 років. Ми залишились з мамою, якій було 34 роки. Нас було троє і четверта двоюрідна сестра Даруня, бо її батька, маминого брата, в 1937 році забрали як ворога народу, хоч він був чесним хліборобом.

І так ми жили, їли мамалигу, заглядали в небо на літаки, яких ніколи до цього часу не бачили. І раптом в наше село наїхали багато солдатів із зірочками на пілотках. Ми навіть не знали, що це відступають наші війська. В селі почалась велика стрілянина. Ніхто нас не попередив. Ми самі сховались у сусідньому погребі. Було нас більше, як тридцять. Ми плакали, хотіли до вітру, а кругом гриміло. Від розриву снарядів падали вікна. А коли розірвався снаряд до нашого муру, то це щастя, що впав не на хату. А ворота були всі в дірках. На вечір стихло, і ми розійшлися по домах. Ще стогнали поранені солдати. А на ранок ми побачили німців і дуже великі ситі коні. Деякі німці ходили по хатах і збирали яйця в каски. Просили молока, яєць і розмістились біля школи. Порвали прапор, а сусідка Сеня Бурбезиха, у якої багато дітей, забрати хотіла. Вони подумали, що це партизанка, накинулись на неї, чуть не розстріляли, а потім зрозуміли, що бідна, аж синя, і віддали, щоб пошила дітям одежинку. А ми ще позаздрили їй, що буде в шовковій одіта.

Німці відкривали консерви із смачним запахом, їли щось таке, що ми його ніколи не бачили. А ми збирали бумажки, бо вони дуже блищали. Потім ми побачили багато мотоциклістів. А на третій день понаходило багато руминів. Це значить нашу територію було віддано руминам.

В селі появилсь претор. Так називали начальника. Колгосп не розпускали, а почали сіяти тютюн. У кожного двору був план. Селяни його на шворці сушили, а потім пакували і здавали. Дома все пахло тютюном. Така була робота.

Добре, що тато повернувся з полону. Румини били тих, хто збирався красти, і дуже бігали за гарними дівчатами. І так ми жили, поки не повернулись наші. Варили мило із каустіну з олією, ходили по сусідах за вогнем з тряпочками, кресали вогонь і запалювали грубки. Сіяли коноплі і прядиво, щоб прикрити грішне тіло. Це була велика робота, поки побачили полотно. Треба було вибрати коноплі, пов'язати у сніпки, просушити, помочити в річці тиждень, потім промити і знову просушити, побити на бательні, зробити кукли, потім почесати, відділити начески від клоччя. Тоді прясти куделі. І будуть нитки тоненькі і грубі. Тоненькі – на полотно, щоб шити сорочки, грубі – на ряднину. Потім ткали на верстаті і все самі шили. А якщо хтось хотів крашеного, то рвали дерево скумп'я, варили і красили. Всі були помаранчеві. Отак ми прикривали своє грішне тіло.

А воші нас доїдали. Щосуботи мила нас мама і сікала нам голови. Повно було вошей і гнид. Ми вже до них привикли. Закусає на тілі – скинеш сорочечку, поб'єш воші і спокійно одягаєш. Господи, страшно згадувати, що було. А як розіб'єш пальця, кров тече, то землю засипеш, і задоволений. А як почалась чесотка, то чухались по страшному. На руках гнили пальці, а задниця вся була в ранах, рвали її на куски. Ця чуханина була аж до 1950 року.

В кого були вівці, то ткали одержу з вовни. Моя покійна нанашка Ганя подарувала мені запаску чорну. Я в ній закінчила 7 клас уже, коли нас визволили.

Отак ми прожили окупацію. Потім ідуть німці через наше село і показують, що Гітлер – капут, всі якісь нещасні. Ми зрозуміли, що це вони відступають. А на ранок наші війська входять в село. Розподіляють їх по хатах, щоб нагодувати, перезути. Ніколи не забуду солдата, який перев'язував ноги. Вони були дуже в страшених ранах. Страшно було дивитись. Цей солдат подарував мені ложку разом з вилкою. Я так тішилась цим подарунком.

І так визволили нас. Дітей зразу забрали до школи. Ми переростки. А тому мене в сьомий клас записали, хоч я і не була в шостому. А сестра моя, Люся, з другого зразу в п'ятий клас пішла. Почалось навчання у розваленій школі, без бібліотеки, бо книги Бурбезиха спалила. Карт не було, бо шили з них сорочки, хто хитрий, вимочували, бо карти на полотні. Писали хто на чім міг, на мішках, чорнило робили із бузини. Потім продавалась бумага на базарі на листки. І так ми навчались.

А ще перед цим погнали нас на окопи копати, а менших у Студену на аеродром будувати. Все поле було перерито дернюгами. Будували, щоб сідали літаки, хоч цього й не сталось. А працювали там день і ніч, дорослі і малі. Солдат побачив, що я безсила, то дав мені записувати всіх. Це хоч трохи мене врятувало. Ще заставив начистити картоплі і нарізати кубиками, пожарити і проколоти кожну. Ніколи цього не забуду. І ще сказав, що з мене вийде гарна дівчина.

Коли наші відступали, то залишили напризволяще гвинтівки, патрони, міни. А ми, діти, нічого не розуміли. Брала патрони, висипали порох і запалювали. Так пропали моїх два брати і сусід. Вони знайшли міну і загнули обидва. Їх привезли без ніг. Ноги відірвало, був страшний вибух. Аж потім все це зазбирали і забрали. А до літака ми ходили довго, сідло хтось ухитрився забрати, стікло.

На будуванні аеродрому я приглянулася майбутньому чоловікові, Райківському Юзефу Франковичу. Це ми згадували потім.

Перемогу ми зустрічали на полі, там жінки плакали, бо в багатьох були похоронки, а вони колгоспне поле копали лопатами і орали коровами.

Був у нас навіть випуск. Я закінчила сьомий клас на «відмінно». Дуже хотіла бути вчителькою. В Бершаді відкрилось педучилище. Мене прийняли без екзаменів. Документи відвезли сміливіші, бо мене бабуня Ліза не пустила. Я перший раз поїхала вузькою колеєю. Прийшла в педучилище боса і нещасна.

Провчилася рік, і почався голод страшний 1947 року. У мене спухли ноги, навчання залишила. І це ще гірше, що мене забрали додому, бо там був хоч пайок, а дома нічого. Чуть не пропали. А виручив нас Василь, царство йому небесне. Він оженився на мені і народилася у мене Люда. Коли їй було два роки, то я залишила її на три роки. І продовжила навчання у Бершаді, щоб стати вчителькою. Отакими були моє дитинство і юність».

Вакар Микола Григорович, 1932 року народження, проживає в с.Трибусівка Піщанського району Вінницької області. Записано 12 серпня 2016 р.

«Народився я в селі Трибусівці в родині селянина. Батько, Вакар Григорій Несторович, був голова колхозу ім. Блюхера, потім змінили на Щорса в 1937 р.

Про війну нас сповістила сусідка, Брайлян Ліда. «Вуйно! Чули? Почалася війна!» – гукала перелякано.

Десь через місяць прийшли німці, у липні 1941 р. йшли вони з Вільшанки. Дуже гарно одіті, все село пройшло пахучими духами.

Перший день наші солдати їх над Булганом переложили. А на другий день знов ішли вже набагато більше, всі з закачаними рукавами, піхота. Наступали з Дмитрашківки і з Вільшанки, а з Молдавії наступали румини. То нашим залишився коридор, і вони відступали в сторону Студенни.

Німці, коли забрались від нас, то заступили у нас румини і управляли в селі всю війну. Школа була, букви вчили латинь, читати і писати по-румунськи, навіть молилися по-румунськи.

Сестра моя Оля була в Одесі студенткою, її звідти акуїрували по колхозах, гонили вони трактора на Дон. На Дону студентами пробули год, робили на тракторах. А 1942 р., як було окруженіє, пострігли їх налісо всіх, лиш чубчики маленькі лишили. З трансбоя помили, видали чоботи 43 розміру чоловічі, пілотки, щось шивали. Короче, форму видали – і на війну. Набачились страхіття...

Бойовий шлях розпочався з 1942 року в напрямі Ізюм-Барвінкове у в/ч № 41103аД. З жовтня 1942 року переправили через Дон, служила у розвідці. Після поранення 1943 року служила радисткою аж до демобілізації (червень 1943 року). За всю війну пройшла бойовий шлях: Барвінкове, Святогорськ, Ростов, Армавір, Моздок, Грозний, Ленінград, Выборг.

Нагороджена орденом Вітчизняної війни II ступеня, медалями «За відвагу», «За перемогу над Німеччиною». Після війни працювала вчителькою, завклубом, головою сільської ради, секретарем парторганізації, а будучи на пенсії, працювала метеорологом. Ось така розповідь про війну і про мою сім'ю.

А зараз хочу розповісти з болем у душі і невимплеканими сльозами, що нас, моїх братів і сестру, називали «діти ворога народу». Бо батько наш робив головою колхозу, був гарний урожай, він здав план у державу, остальне рішив і роздав народу, людям, бо дуже бідували. За це його забрали і засудили. Так він і не вернувся. А ми все життя виглядали і надіялись, що повернеться. Що хоч сповістять про його долю і де могила. Та все марно. Зранку до ночі трудились в колхозі за крапку. Ось такі ми діти ворога народу.

Згадую, як у марту 1944 року один німець забіг у конюшню, взяв гарного коня і вивів за село. Але кінь йому не підчинявся і вкусив, то німець його застрілив.

За селом зробили аеродром, а у школі ночували льотчики. Фронт був за Тірасполем. В селі були зв'язні самолоти, бойових не було. Чоловіків в селі майже не лишилися, одні жінки. Німці перекладачем взяли Арівона, батька Марусі Брайлян, Кравченка Арсенія. Потім, після війни, їх посадили, 11 років вони відсиділи.

В нашому селі вбито за роки війни 4 жінки. Серед них Пасічник Соломія Константинівна, 1920 р. н., дочка Докуньки. Як копали окопи, там була кухня, спали на полі. З наших багато жінок та дівчат брали участь. Ми ходили потім, бачили, як в Грушці весь горб був зритий.

Коли наші відступали, снаряд попав на нашого горіха, то спас і хату, і нас. А горіха розірвало. Дуже багато людей ховалось від снарядів у погребі в Зиновія (у Кліма)».

Комарчук Марія Гаврилівна, 1940 року народження, проживає в с.Трибусівка Піщанського району Вінницької області. Записано 1 вересня 2016 р.

«Мені був рік, як тата забирали на фронт, він мене поцілував і пішов. Це мені розповідала мама.

Тато попав у Молдавію, мама брала мене і ми ходили пішком до нього – носили їсти. Потім він попав у плен. В плену в Германії він був з Фанасійом Станчуляком. Тримали їх на великій оборі, туди їм завозили гарбою їсти. Щоб не привезли, чи буряк, чи капусту гнилу, все з'їдали підряд, дуже були ізтощонні. А коли випустили, то ішли додому, то самперед зловили жабу і поділилися з Фанасійом, потім зловили горобця і того теж поділили і з'їли. Скільки чоловік дійшли до Хатині, то люди виносили хто що мав. Такі були ізтощонні, що ребра світілися. Ішли пішки, трималися за руки, тато ледве йшов, бо у нозі були пулі, він тримався за палицю і спирався, думав, що вже не дійде. Але якось вони добрались, осколки йому вийняли у Кам'янці в больниці. Оце така історія житні.

Тато мав багато нагород. Він повернувся в село, а нога не згиналася. Йому дали роботу сторожом коло телят у селі, бо далеко не міг ходити. Там за тиждень збирали перейди на телятнику і давали нам. Це ми так грілися зимою гнилими переходами. Бо нас у мами було четверо дітей: Фидося, Павло, я – середуша, а сама меньша була Парася.

Коли тато був на фронті, наша сім'я і сусіди переховувалися у діда нашого Капріяна в погрібі від стрілянини. Одного разу, коли ми всі сховалися і закрились, хтось крепко постукав. Дід Капріян відчинив – то був чоловік височезний, рижий і щось там герготав не по-нашому, потім показав до горла. Дід пішов і виніс йому гладущик з молоком. Він випив, по-німецьки поблагодарив, погладив себе по горлу і по животі, сказав: «Гут, гут».

А дід нас назад загнав у погріб від стрілянини. Мені було 4–5 років. Я пам'ятаю, як літали самольоти, вони були якісь, як мені казалось, як драбини, а літали низько. Нас загнали в погріб, щоб ми не дивились на них».

Пасічник Євгена Іллівна, 1940 року народження, проживає в с. Трибусівка Піщанського району Вінницької області. Записано 2 вересня 2016 р.

«Тато наш пішов в квітні 1944 року на війну. Дуже було холодно, що аж коза замерзла в шопі, казала мама.

Ще в 1943 тато вимурував хату з Сековим татом, тільки стіни, і забрали на фронт. З фронту приходили письма, вони збереглися до сьогодні в підскринку. Тато воював разом з Браїлянном Вільом Олексійовичом (Сьоньків Віля по-сільському). Останнього письма получили, що: «Мене правітельство нагородило, як стрілка і пулімьотчика». А потім 1945 р. прийшла похоронка, що загинув – город Кінізберг. Получила мама похоронку, дуже плакала, сама жила з дітьми в Бурдейові. Ось ця фотографія з Бурдея, який ще зберігся й досі.

Але руки не опустила, як могла так і накривала хату: кусочок був накритий околотом (житня солома), кусочок – очеретом, а більша частина була накрита полином, який мама ходила жала по ярах, горбах і приносила додому. Мама носила сухі бур'яни, ріща в'язками. В'язка з плечей не злазила. Хоча сама була низького росту, а дуже бистра і проворна. Наш народ трибусівський дуже проворний, роботящий, хоч і все напрацьоване в поті, в злиднях і голоді, забрали, розграбили, але Україна наша вижила. Той, хто любить працю, той виживає. Моя сім'я – це люди всі працювиті. Син мій теж вдався в нас і попав у дуже хорошу сім'ю працювиту. В мене найкраща невістка, людяна і роботяща. Дай, Боже, всім здоров'я і мирного неба над головою».

Гоштинар Володимир Григорович, 1931 року народження, проживає в с. Трибусівка Піщанського району Вінницької області. Записано 10 серпня 2016 р.

«Закінчив я три класи до війни. Маму мою послали до Москви на сільськогосподарську виставку, як найкращу колгоспницю.

Мама приїхала, ми були такі раді, а на другий день сказали, що війна. Почали всіх збирати нижче церкви. Мамин брат теж пішов на війну, пісем не було. Пропав безвісті. Потім сказали, що загинув на Волині.

Пам'ятаю, що у нас на лакові (на мочарі) біля джерела наверху похований був німець.

Іще коли ішов обоз, то був поранений солдат. Його привезли біля церкви, там де була швейна, положили у кімнату, він дуже стогнав і помер. Сусіди поховали.

Самольот був упав на Булганському, ми бігали дивитися. Ще коли німці наступали, були такі чисті, а відти як відступали – в обмотках, домерзали. Німець прибіг в село, бо засіла їхня машина на лакові вище села, той до Галі Кислячихи чоловіка на Грабарівці, щоб той запряг воли витягти машину. Він зразу не хотів, а потім бачить, що той дістає пістолета, то погодився. Німці тікали на Грушку, Кузьмин на переправу. То він тільки витягнув їх, і вони поперли, так тікали».

Попов Петро Якович, 1930 року народження, проживає в с. Трибусівка Піщанського району Вінницької області. Записано 16 серпня 2016 р.

«Біля церкви в селі, внизу в 4 години дня голова села Сак об'явив, що почалася мобілізація. Мені тоді було одинадцять років. Тато був в армії, звідти його забрали у матроси і посадили на корабель, і через Азовське море в Маріуполь в строїтельний гарнізон. Там вони ремонтували мости. Але коли німець гонив туди будь-будь, то їм із Сталінграда переправляли ранених на ту сторону, а тато кіньми їх перевозив у санчасьт.

Брат мій, Семен, був старший в Одесі (допризвник з 1924 року), то тато написав, що розчитуйся і приходить у село. Він ішов пішки з Одеси попід колейку. Дійшов до Козлівки, а тут німці, він десь заховався, а німці пройшли. Коротше він очутився на окупованій території. Прийшов у село і робив кіньми до квітня 1944 року.

А в наше село німці прийшли в липні 1941 року. Вся дорога була забита німецькими машинами та мотоциклами. Стріляли з Вільшанки, снаряд попав у хату Льоника, і хата згоріла (це біля білого муру). А вище церкви Гоштинара Андрея була біля хаги і шопи корова прив'язана, то шрапнель попала і розірвало корову.

Голова села Сак жив у панській хагі на подвір'ї Павла Вільчинського, зараз тої хаги там нема.

Коли фронт заходив у село, наша розвідка сиділа у горосі в Марковому Яру. Під час бою залишився живий один пулімьот, який положив усіх німців. Потім німців звозили до церкви, там викопали велику довгу яму і всіх захоронили. Їх було 22 німці. В бібліотеці є ця фотографія захоронення.

Наших було убито 7 солдатів, поховали їх коло сільради. Потім забрали в Піщанку до братської могили.

Під час окупації Аріван знав німецьку мову, бо він був у Германії в плену в 1914 році. Хтось сказав це німцям, і вони взяли його як переводчика, а потім він трохи зо 5–6 місяців керував у селі. На Грабарівці був такий Вільчинський, їхав на гарному сивому коні, це він після Арівана став председателем на Трибусівку і Грабарівку. Тоді називали його примаром. Він був дуже вредночій. Мій брат Семен взяв два оберемки соломи і віз додому. Щоб було хоч чимось пропалити, бо було дуже холодно. Тут на подвір'ї появился Вільчинський, дуже тяжко збив Семена, то мама казала йому, що ми ж з одного села і ти ж знаєш, що ми замерзаємо. Я тебе прокляну і буду свічки в церкві на тебе ставити.

У 1943 році я пішов пасти телята на посольку. Володя Годован (брат Наташки Годован) зі мною пас. Я залишався пасти сам, а він мені за це подарував коньки. Я ціле літо відпасав за коньки. Зате зимою я був такий в пошані, бо всі хотіли хоть раз посковзатись на коньках.

Павло Вільчинський пас вівці колгоспні.

В 1944 5 апреля була знов мобілізація. Така була заверуха, я йшов випроважати свого брата Семена на війну, то в снігу побачив соломку, а потім руку замерзлу. То було тіло Вільчинського – примара. Довго воно там лежало, не хотіли його ховати, але поховали не на цвинтарі, а на скотомогильнику.

У 1944 році появився красний партизан (це ми так у селі його звали), він був з особого отдела. Самий перед, як він прибув у наше село, то заарештував і закрив у погріб Вільчинського, потім вів в сторону його хати на Нижню Слобідку, а біля хати сказав повернути стежкою догори і вистрілив у шию йому з пістолета. Взяли на другий день тіло на підводу, щоб голова добре бембалася з воза, і возили селами зо два-три дні. І викинули нижче містка з соломою. Де завируха його засипала, там я його бачив.

У 1944-му прийшли наші, то німці тікали. Був збитий самолёт біля посолька, наш. Другий був збитий на Шмітовому полі, третій – на Булганському.

Ми малі хотіли бачити, я лишив свою сестру закриту в хаті, а Володя Климів – свого брата Ваню, малого кинув у пусту діжку, щоб не виліз, і ми побігли дивитись самолёти.

Ой, як згадаю, як прийшли румини в село, то били за пригорщу зерна. Навіть і я отримав добре. Все керували, в школі вчилися на руминській молитися, считати, писати. Учнів тожи били за непослушаніє.

Німці тікали дуже замучині, забігли і взяли в конюшні коня, був великий племінний, вивів вище Альоши Ковтанатія за село, а кінь не слухався його і вкусив. То він його застрілив. Німці тікали цим шляхом вище села як з Вільшанки у Грушу. Там засіла машина на локові у мочарі, то прийшли до Фидосія Грабаровського, що на Грабарівці жив. Федор поліцаєм був із німцям, щоб Фидосій витяг волами, а він не хотів, поліцає каже бачиш у нього автомат, зараз уб'є. Фидосій каже: «Хай засуне той автомат собі в одне місце, він забитий весь землею». Але німець почав голосно щось лепетіти, Фидосій запряг і витяг машину. А німці перли чимдуху на переправу в Грушку.

Ще під час війни ми з Кольом Вакаром запрягали четверо коней і орали колгоспне поле, бо коні були дуже худі, тягти пара не могла плуга. То ми мусіли запрягати 2 парі, возів не було, ми їхали верхи на поле. Мама подавала нам упряж. Отаке моє дитинство було».

Пасічник Лідія Леонтіївна, 1932 року народження, проживає в с. Трибусівка Піщанського району Вінницької області. Записано 10 серпня 2016 р.

«Хтось нам сказав, що почалася війна. Вже забрали з конюшні чоловіків, забрали і нашого тата. Ми випровадили його на шлях і більше ми його не бачили. Потім прийшло ізвещенія, що безвісті пропавший. Мама наша дуже плакала, на її плечі впала вся робота тяжка і нас четверо дітей. Коли стріляли, ми бігли до Сяні Василікової ховатися в льох, бо він був великий в них і в каміннях, то казали, що він крепкий. Мама нам сушила сухарики, щоб ми мали що в льохові їсти. А сусідка, тьотя Галя, пикла пранічки, бо вони були більш заможні.

Я помню, як ми з Василинкою (це моя менша сестра) йшли ховатися в льох і саме перебігали дорогу, то зверху їхали страшні, балухаті німці, вони чуть не переїхали нас. Я витягла Василинку убік. То це вони тікали, я думаю.

А наші як ішли, то дуже хотіли їсти, ми їх кормили.

А копали окопи старші дівчата, яких я помню – Ганя Лаврова, Фіма Василікова, Ївгеся Шифаніна, Гасьоня Гавриїлова і Таня Дмитрова.

Хто був ранений, той прийшов хуче з війни. Льоньо Фаців прийшов без ноги, його поклали в коморі робити. Міша Іваниця теж прийшов без ноги повністю, але потім носив пошту, майже півсела обходив на коштілю і палиці. Вася Гочарук – без ноги. Козьма Вихованець – без руки, казав: “Наверно, не всі німці собаки, бо як відірвало мені руку і лежав раняний, то якийсь німець біг мені допомогти та його поховало землею від вибуху, забило. А мене лиш трошки присипало”».

Льопко Ніна Олексіївна, 1937 року народження, проживає в с. Трибусівка Піщанського району Вінницької області. Записано 9 серпня 2016 р.

«Війни страшною я не помню. Німці перейшли через село, тоді була стрілянина, вони тікали назад, а на другий день знов їхало багато машин гуділи і мотоцикли.

Помню, йшла води до жолоба до Палазі Маринчиної, а тут як надлетить ероплан, а я тікати під муром, а дід якийсь ішов тай каже: “Не бійся, дочко, бачиш там зірочка є на ньому, це значить наш”. Приступили руминяки і ми ходили в школу. Я добре вчилася, та не було в чім ходити. Мама сказала: “Ти трохи походила, повчилася, хай трохи Ваня походи.” (це мій менший брат). Руміни були дуже вредні, били нагайками, палками. Мою сестру старшу, Лїду, тожи збили, що вона довго тягла ноги.

Під час стрілянини всі сусіди ховалися в наш погріб.

Тата нашого вбили на початку війни. Дали випити горілки і на передову у Дніпропетровську. Він зразу загинув.

На окопи брали мої сестри Дудьку і Лїду. Це вони копали у Молдавії. Коло сільради зробили пам'ятник з зіркою (потім забрали) і там поховали наших солдатів».

Чабан Лариса Купріянівна, 1939 року народження, проживає в с. Трибусівка Піщанського району Вінницької області. Записано 8 серпня 2016 р.

«Жили ми з сім'єю на окні, так називали нашу магалу, помню, як ішли німці, а мене закрили в льохові із магалянами, а я хотіла бачити, що це таке німці, рвалася надвір і кричала. Мама мене не пускала, а діти бігли і принесли канфети. Стріляли з Булгана на Вільшанку. Снаряди як горіхи падали. Німці давали "Галеткі" канфеткі.

Румини були завжди під час війни. Вони нікого не вбивали, а збирали млеко, яйко. Моя мама – медсестра, воєннооб'язана, але її не взяли, бо я була мала. З наших жінок то була на війні Гайдей Ольга Григорівна, вона пройшла усю війну, була і разведчиця, і радисткою, і водила машини.

Наші юні дівчата копали окопа у Рашкові, скопали усю гору. Там напочатку копав і мій тесть Чабан Данило Митрофанович. Ми після війни возили його подивитись і самим ті окопи побачити.

За війну розповідав нам тесть багато чого, бо він попав у плен і їв там все гнильйо. Хто що їм кинув на обору, те і з'їдали. Він як розказував, то здушували сльози на очах.

З війни багато не повернулись, а ті, що повернулись, були багатьох не здорові: той простудився, той від страху такогo не здоровий. Війна – це страшна біда, чо ж кажуть, що у війни не жіноче обличчя...».

Гоштиняр Надія Лук'янівна, 1930 року народження, проживає в с.Трибусівка Піщанського району Вінницької області. Записано 6 серпня 2016 р.

«Проживала я на горі "Земля Янковського"(це був пан), тут де я і зараз проживаю. Закінчила 3 класи.

Одного дня зійшла в село і на площі біля церкви почула, що Калита Іван Карпович (Параски Філімонівни чоловік) робив мітинг: "Розіб'єм врага на його території!", чоловіків визвали у воєнкомати, почалася мобілізація. Вищі села укопалися наші війська, вони спочатку відбили ворога, а на другий день була знов стрілянина і наші відступили. Ми чули в погрібі сидячи, як стріляли, лопотіло. В Павла Кривого впав снаряд, і хата згоріла (це біля білого муру Сяні Лучинишиної). Демко і моя мама вийшли з погріба і пішли до цвинтара, і там першими побачили німців. А потім я бачила у нас на городі ішли колоною. Було вбито три наші солдати, і поховали їх де зараз медпункт, тоді там була сільська рада.

Я була мала трохи вредна, бо сама без спросу побігла в село і бачила як на сільмагові (магазині) зняли прапор біля церкви і топтали. Аріван Петрович Станчуляк усе це переводив, що німець кричав, щоб не сопротивлялися німецькій армії, щоб бралися до роботи і збрали хліб. За це він відсидів 11 років.

Фронт пройшов, і віддали руминам нас. У нас називали цю територію «Трансністрія». Школу організували, і ми вчилися по-румунськи в цій школі, що зараз. Заставляли молитися по-румунськи і водили в церкву. Рахувати і до сьогодні помню, як 18 березня у наше село прийшли наші солдати. Звільнили село. За румунів дуже били.

Тато варив мило, я пішла у 1944 році у Вільшанку продавати. Продавала на німецькі марки. Та коли торгую, а дивлюся: німці таборами йдуть і ідуть долиною до Дністра. Я прийшла додому, принесла німецькі марки тай кинули у печку, бо кому вони вже були треба.

Наші як верталися, то, якщо хтось із чоловіків виходив, вони обіжено кричали: «Что сидел под юбкой у бабы?».

Вапнярку у роки війни дуже бомбили. У нас, як відступали, солдати ночували по людях. Так війська перейшли. Зразу в воєнкомат і забирали на фронт у квітні 1944 року. Так віяло, що мама елі провела тата до могили, а ми – лиш до воріт, бо дуже був сніг і мело.

Тато прислав листа з Венгрії. Коло озера Балатон «Чікіфекі Швар». Прийшло п'єсьмо від брата (3 листа) Миколи, він учився у Верхівці, і його звідти забрали. Написав, що я їду на фронт, а ви заберіть з Торпанівки мої речі (а з речей одні суконні штани). Він попав у артилерію. Він написав 3 листа, а я писала зо 20. Потім написала санітарка, що вони дуже сумують за дорогим їм командиром, який загинув у бою в Криму, Орловка, біля Севастополя (Мамошаї). Я була в нього на могилі.

Він писав: "Можи, нам і прийдеться загинути, але нове покоління буде відбудовувати нове життя".

17 квітня прийшло ізвіщеніє, що загинув у бою. Маму визвали, дали похоронку і сім тисяч за те, що він учився і був летенантом (він був 1923 року народження).

Як передали, що Перемога, ми з школи з квітами, з вишень цвіт прийшли на цей участок. Тут був мітинг, була Победа, а бої ще ішли.

Повернулись без ноги Діордіца Іван Мартіянович, Іваниця Міша, Гончарук Василь та багато інших».

Льопко Текля Філімонівна, 02.05.1933 року народження, проживає в с. Трибусівка Піщанського району Вінницької області. Записано 6 квітня 2016 р.

«Нас, юних дівчат, у роки Великої Вітчизняної війни було забрано в Молдавію ,с. Кузьмин, Грушка. Там ми копали окопи. Спідниця порвалася, додому я поверталася у гребінній сорочині і в порваній спідниці.

Чоловіки всі пішли на фронт, в селі залишилися самісінькі жінки, треба було орати, сіяти, збирати, вся ця важка праця впала на наші жіночі руки. Пам'ятаю в конюшині, залишилися тільки воли і ми молоді дівчата самі запрягали їх і їхали ними. Мені попали два дуже послушні і розумні воли. Одного звали Кузнец, а другого – Рябий. Я зовсім не знала, як ними управляти. Коли сказала «чала» вони повернулись в одну сторону, коли сказала «гейс» вони повернули в іншу, так ми і порозумілись. Воли навчили мене, як ними управляти. Сіяли, орали, возили на станцію зерно».

Мормуль Євдокія Дмитрівна, 1936 року народження, проживає в с. Трибусівка Піщанського району Вінницької області. Записано 5 серпня 2016 р.

«Мені було три роки, як почалася війна. Біля нас їхала підвода, мама поклала мішок для тата на воза, а ми посідали татові на руки з сестрою Лідою. Їхали до Кісірняка, а там тато пішов до солдатів. Помахав нам рукою і все – більше тата ми не бачили.

Як їхав, то взяв з нас фотографії і носив їх коло себе. Тато наш був танкістом. В його роті був чоловік із Студеної, то він бачив і нам розказав, як тато загинув – згорів у танку. Той чоловік прийшов після війни до нас, приніс фото з тата, як їх мали відправляти на фронт. Було ще десь ізвещеніє.

Тато загинув у 1944 році, під кінець війни. Якубіцький Дмитро Нікітович – 1907 року народження. Даю Вам фотографію з фронту. Можливо, хтось впізнає своїх рідних і відгукнеться.

Пам'ятаю смутно, але й мама нам розказувала про те, як все було. Сусіди ховатись приходили до нас у льох. Зимою було холодно, то мій дід привозив гнилі переїди з канюшні, і ми ними грілися. Дуже було важко мамі. Ішла в поле орати, несла мене на руках, а Ліду на гіргошах (на шиї).

За собою вела корову, щоб запрягти у ярмо і нею орати, а нам робила хатку-холодок з полину і ріща, і ми там грілися. Дуже було важко жити нам без тата. Я зараз як спомню, не можу – душе в грудях і сльози на очах. Ось така згадка про тата та моє дитинство.

Ногаль Валентина Терентіївна, 1932 року народження, проживає в с. Трибусівка Піщанського району Вінницької області. Записано 15 січня 2014 р.

«Друга світова війна – одна з найкривавіших сторінок людства. Недарма окремим пунктом в ній виділяється Велика Вітчизняна війна, тому що саме народи Радянського Союзу зазнали найбільших матеріальних, а головне, людських втрат. Серед наших односельчан багато хто брав участь у тих жаклих подіях, але мені хотілося б розповісти про нашого сусіда. Попри те, що я не знаю його особисто, написати мене про нього спонукала реліквія.

В сільській хаті завжди було так – сімейна реліквія лежить на видному місці. Приходь, подивись, оціни, чому так дорожать цією річчю.

Так і у Валентини Терентіївни Ногаль в червоному куточку зберігається фронтовий акордеон, пам'ятний альбом її покійного чоловіка Ногалья Миколи Володимировича 1924 р. н., який пішов від самого початку війни на передову і пройшов фронтовими дорогами аж до закінчення війни. Залишились спогади фронтовика, в яких він розповідає про те, яким було його життя на війні.

Під час бойових дій у Чехословаччині він разом з однополчанами замаскувались на горищі і звідти стріляли по фашистах. Та коли німці оточили хлів, вони змушені були відступити, а кулемет залишився на горищі. Та справа повернулася так, що коли не доставиш кулемет до своїх, то загрожує розстріл. Втрачати було нічого, мусив іти, повзти під кулями, аби забрати той кулемет. Сам-самісінкий добрався до хліва, забрав кулемета, та тільки встиг відповзти на безпечну відстань, як від вибуху хлів злетів в повітря. Тоді він зрозумів справжню ціну життя і подивився на все, що відбувається, зовсім іншими очима... Так всю війну він пройшов з кулеметом, не розлучаючись.

А ще був випадок, що 4 доби стояли у воді під містком, маскуючись від ворога, щоб потім завдати йому блискавичного удару.

Всю війну пройшов з односельцем Гоштинаром Григорієм Дмитровичем, який був його командиром. Пам'ятає його в постійному русі на коні.

А коли погнали фашистів вже аж за Берлін і була проголошена Перемога, то все одно було багато побитих солдат, бо в ті дні з будинків стріляли з ненависті одні жінки.

Микола Володимирович дуже любив музику, і коли акордеон попадав йому до рук, то мелодії лилися від душі. З ним він не розлучався всю війну, так і прийшов з ним додому. Зараз акордеон знаходиться у його домі по вулиці Лесі Українки № 9. Внук закінчив музичну школу і продовжує його мрію – дарувати музику людям. Коли приїжджають до бабусі внуки і правнуки, дістають цей дивовижний старовинний музичний інструмент-трофей і награють улюблені дідусеві мелодії: «Смуглянка», «Катюша», «Синий платочек»...

Жив би дідусь і бачив це диво, радості не було б меж.

Будучи малими, ми слухали розповіді Миколи Володимировича і його відданого друга акордеона про ті грізні роки Великої Вітчизняної війни. Зі сльозами на очах та тремтінням у голосі розповідав він нам про фронтові будні, незламність духу і безстрашність наших людей. Вони йшли вперед, дивлячись не раз смерті в обличчя, бо позаду залишалось найдорожче: їх родина, дім, Батьківщина...

Пережив всю війну, стільки страху натерпівся, ризикуючи не раз життям, повернувся з Перемогою додому, а в мирний час страшна хвороба забрала життя нашого односельця...

Щороку 9 Травня за традицією ми, всі односельчани, збираємось на Парад Перемоги і прямуємо до пам'ятника загиблим воїнам. В цей день завжди приїжджають внуки Миколи Володимировича і покладають квіти полеглим героям, а потім за святковою вечерею розглядають фотографії воєнних років, ордени і медалі діда-прадіда, серед них – медаль «За відвагу», Зірка «Вітчизняна війна», медаль «За Перемогу»...

Ми пишаємось подвигами людини, що безстрашно воювала в роки війни і завоювала нам мирне небо над головою. Пам'ять про наших безстрашних і мужніх земляків пронесемо крізь покоління».

Зустріч з дитиною війни – **Чабан-Кучер Ніною Пилипівною**, 1941 року народження, проживає у с. Трибусівка Піщанського району Вінницької області. Записано 7 травня 2014 р.

«Мася Миколаївна Чабан. Як одинока пташечка билася, старалася вигодувати своїх чотирьох діток: Євгена, Ганютку, Марію та Ніну. Діти всі попідростали і залишились працювати в селі, тільки одна Маруся вийшла заміж у Жданів, але не забувала своє село, свою рідню і чим тільки могла, тим і допомагала.

Ніна Пилипівна не пам'ятає свого батька, тільки заклопотану матір, завжди в роботі. Ця худесечка жіночка старалася, щоб було що їсти і в хаті пропалити. З поля носила соломі, хмиз, ріщаки, пеньки. А щоб з голоду не

померли у той голодний та холодний 1946 рік, ходила в сусіднє село Грушку за яблуками, то ми так перебивались, можна сказати, що спасались від голоду, яблуками. Воші нас доїдали всіх, то ми сиділи і один одному вибирали і били.

Мася Миколаївна – солдатська вдова. У далекому 1923 році вийшла заміж за Филипа Якимовича Чабана. Він працював на своїх городах, бо мали багатенько тої землі. А мама все своє життя пропрацювала в колгоспі.

Через рік народився у великій любові первісток Євген. А в 1928 родилась Ганютка, а потім в 1937 – Марія. Ніна Пилипівна народилась у 1941 році. Сім'я трудилася, планувала щасливу перспективу. Та все перекреслила війна.

Уже в червні 1941 року Мася проводжала любого Пилипа на фронт. Коли воював у сусідній Молдавії, то мама збрала торби з харчами і ходила, носила їсти, ця зустріч у них була останньою. Потім отримала одного-єдиного листа з фронту. Ходила до ворожки та їй сказала: «Темнорусий прийде, а христового вб'ють». То коли прийшла похоронка на темнорусого (чоловіка, батька) у 1946 році то вона так плакала і ми з нею, що тільки одною розрадою стало, коли повернувся син Євген.

Не виходила заміж більше Мася. Усе надіялась, що, може, десь повернеться із далеких госпіталів. Хоч каліка, хоч понівечений, але таким рідним, близьким, любим, незамінним батьком. Не сталося, не судилося. То й дітей було жаль: «Бо кому мої діти потрібні були!» – говорила мама.

Були у Масі ще брат Федір та сестри Докуня, Сеня та Катя. Але вони вже всі відбули в інший світ, наробившись на цій чудовій квітучій землі.

Щоб там не було, Мася передала своїм нащадкам: любов до праці, витримку до всіх негараздів, щоб мали що їсти.

Щоб здобували професії і жили не гірше, як люди».

Життя під прицілом: свідчення дітей війни сіл Сиваківці та Соболівка Липовецького району

Н. М. Дячук

На основі вивчення архівних матеріалів, усних свідчень мешканців сіл Сиваківці та Соболівка Липовецького району представлено події в цих населених пунктах у період окупації. Зібрані матеріали лягли в основу книги «Історія великих страждань. Сиваківці. Соболівка. 1941–1945 рр.», фрагменти з якої подано у пропонованій статті.

Ключові слова: «жива історія», пошукові заgonи, свідчення, мультимедійна експозиція, окупація, фашисти, оstarбайтери, партизани.

Рік за роком ми віддаляємося від подій радянсько-німецької війни, що є однією з трагічних сторінок в історії. 1941–1945 роки не принесли нічого іншого, як смерть, горе, сльози, біль українському народу.

Вивчаючи історію війни ще з шкільної парти, ми мало почерпнули відомостей про рідний край у цей період. Тому перед нами стоїть завдання – довести до майбутнього покоління ті події, які відбулися в нашому селі, районі.

Про війну, окупацію ми дізнаємося поверхово, на прикладі усієї країни. І тому потрібно поступово досліджувати окремі регіони, села, селища, оскільки саме з них складається наша історія.

Досліджуючи села Сиваківці та Соболівка в роки війни, дізнаюся порівняно мало, оскільки Липовеччина, як багато інших регіонів, мало досліджена. Багато документів є засекреченими, недостатньо вивченими. Зібрані мною матеріали лягли в основу книги «Історія великих страждань. Сиваківці. Соболівка. 1941–1945 рр.».

Мета книги – патріотичне виховання учнівської молоді через проведення пошукової роботи та інших масових позакласних заходів з історії. Важливе значення має зміцнення поваги до історичної пам'яті, систем цінностей, розвиток почуття національної гідності, глибокого патріотизму, стійкої громадянської позиції, розширення історичних знань молоді.

Після ознайомлення з архівними та іншими документами, перед очима стоїть жах тих днів, які пережили наші рідні і близькі. Читаючи, проживаєш з ними кожен день, кожную мить війни – усвідомлюєш, якби не героїзм мого діда-прадіда, мене могло б і не бути.

Не можна бути осторонь пережитого нашим народом і особливо, коли це твоя мала Батьківщина. Варто зауважити, що рокам війни передували роки репресій та інших переслідувань. Народ до крайньої межі був виснажений як фізично, так і морально. Але ми, українці, вперті, терплячі і сильні духом. У цьому полягає наша незламність та перемога над усім, що тільки приходить до витримати людині. Жива історія очевидців дозволяє розкрити суспільні взаємини всередині громади, з'ясувати оцінку та ставлення до певних подій, які відбулися у минулому.

У книзі розкриті мало вивчені раніше матеріали, які замовчувались та офіційно не розголошувались. Але в історії залишається ще ряд білих плям, над якими слід працювати. Проведена робота дозволила вперше зібрати матеріал в такому обсязі. Схожі спроби до «Живої історії» ініціативні пошукові заgonи здійснювали і раніше,

проте запис інтерв'ю проводився на диктофон або як довільний переказ – на папері. Високий технічний рівень проекту дає можливість записувати інтерв'ю на відео і використовувати зібраний матеріал для створення мультимедійних проектів. Частина напрацювань застосовується під час проведення виховних годин та на уроках історії, під час вивчення історії рідного краю.

У даній книзі використані свідчення (розповіді) родичів, очевидців подій. На основі зібраного матеріалу створено мультимедійну експозицію усних історій мешканців сіл Сиваківці та Соболівка. Відбиток, який ми не маємо права зігнорувати, адже непроговорена, непрощена і незагоєна історія має властивість повторюватись.

Книга присвячується 70-річчю визволення Вінниччини від німецько-фашистських загарбників у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років.

Дивлячись на календар 22 червня, кожен з нас полинає думками в 1941 рік, коли розпочалась війна. Десятьки односельців звернулися у Турбівський райвійськкомат. 15 липня 1941 року чоловіче населення сіл Сиваковець та Соболівки було мобілізоване на фронт. Відправка здійснювалась з Липовця та з Вінниці.

19 липня після довгих боїв довелось здати Вінницю. Агресори захопили села навкруги Турбова.

Війна обпалила людей по-різному. Про те, чого натерпілися «східні робітники», оstarбайтери, ми заговорили лише у зв'язку з розмовами про компенсацію їм валютою за рабську працю в Німеччині.

Повернення назад вперше зафіксовано в січні 1945 року. А з березня воно іде суцільним потоком. Старости, поліцаї і їх поплічники складали списки молоді для відправки в Німеччину. Знаходилися одиниці, які добровільно їхали в фашистський «рай», але в цілому це робилося насильницькими методами. Обов'язковим атрибутом для відправлення в рейх було проходження медкомісії. Німці з підозрою ставилися навіть до невеликих чиряків. Користуючись цим лікарі та інші допомогли багатьом уникнути каторги.

Молодих людей із Сиваківця та Соболівки, відібраних для відправки, під конвоєм доставляли на станцію Турбів, але перед відправкою стан здоров'я рабів перевіряли в лікарні Турбова (лікарня донині знаходиться на тому ж місці), садовили у наглухо закриті товарники. Хоча до фатерлянду треба було їхати кілька днів, людей здебільшого морили голодом.

Фашисти полювали за молоддю, яка народилась у першій половині 20-х років. Забирали ще зовсім юних, котрим ледь виповнилося 16. Полювання на рабсилу почалося в жнива 1943 року – пригадує Матяшук Надія. Зібрану молодь тримали тиждень у Вінниці – дезинфікували. Бранців випускали в незнайомих містах, де починалося «сортування». Сортували як худобу. Багатьох забирали німецькі господарі, інших забирали на підприємства.

Липовеччина перебувала в «зоні особливої уваги», адже під Вінницею містилася ставка Гітлера.

За спогадами тих, хто пережив важкі роки терору, в районі була створена така атмосфера, що навіть німецькі прислужники боялися зривати партизанські листівки. Старости сіл знали про розповсюдження листівок, але замість боротьби з ними йшли на співробітництво. Одну з перших підпільних груп очолював у районі Турбова бухгалтер дитсадка Н. І. Музикант. Існував зв'язок з Вінницьким підпільним центром. Партизани заходили на територію сіл Сиваковець та Соболівки, переховувались у місцевих жителів, про що написано далі.

Про свою допомогу партизанам розповідав житель села Сиваковець Бойко Дмитро Іванович, який передавав їм цінну інформацію. Але серед односельців знайшовся зрадник (з етичних міркувань прізвище його не вказано), який повідомив німцям про донощика. Бойка заарештували і повезли до Турбова, де його допитували. Однієї ночі Дмитру Івановичу вдалося втекти через вікно. Кілька днів блукав навколо села, повернувшись додому попав у засідку. Бойка знову заарештували і повезли підводою до Сосонки. По дорозі Дмитро тікає у ліс, де переховується деякий час. Врятувавшись у березні 1944 року, іде воювати в 316-ту стрілецьку дивізію. Був кулеметником. Його загін пішки йшов з Вінниці на Бар, Тернопіль, проганяючи німців з сіл і міст. Так війська дійшли до Варшави. До Берліна залишалось небагато, та Дмитро Іванович був поранений і контужений, він попав до шпиталю. З війни повернувся в 1945 р., а коли вже був дома, приходили звістки з Варшави, що він пропав безвісти. У Варшаві на шести пам'ятниках визволителям зроблені надписи, згідно з якими Дмитро Іванович пропав безвісти.

Худобу жителів вигонили з хлівів, на те місце ставили своїх коней. Пригадує жителька Сиваковець Огородник Г. П., що коли вийшла з хати, то дуже налякалась. У дворі був густий дим, нічого не було видно. «Це так німці ремонтували мотоцикли і газували», – пояснила її мати. Також на мотоцикли були встановлені кулемети. Німці їздили по селах і наводили жах на жителів. Відразу було встановлено комендантську годину з 10 години вечора до 4 години ранку.

Військові дії села обминули. Сиваківці і Соболівку більше використовували для постою солдат та як провіантну територію. По дворах були встановлені кухні. Так було в подвір'ї Остапенка Миколи, в Соболівці в Іскри та матері Марценюк Антоніни – Явдохи.

Сільські жінки готували німцям їсти. Одна жінка смажила для німців млинці і навмисне їх засмажувала і викидала в сміття. А коли німці йшли з хати, доставала млинці і давала дітям. Коли окупанти хотіли чогось смаченького, заходили в хати та шукали курей і яйця. Вечорами німці пили горілку і бешкетували. Якось напилися і стріляли в стелю, а потім перелякані вискочили надвір подивитися, чи не горить дах (тоді всі дахи були солом'яні) – розповідає жителька Сиваковець Петлінська Ганна. А ще було й таке. Одна жінка, на ім'я Явдоха, пішла на колгосп набрати сіна, німці почали по ній стріляти заради розваги. Кулі падали біля її ніг. Явдоха не постраждала, тільки дуже налякалась. Набрала сіна та пішла додому. Німецькі командири таких вояків карали. А ще цю ж Явдоху хотіли вивезти на роботу, та її врятувала маленька донька, яка притиснулася до маминих ніг. Німці зжалилися і залишили жінку. Розповідає Огородник Г. П., що одного разу молоденький німець, років 15–16, видоїв корову і поставив на призьбу казанок з молоком, а воно перевернулося, то дуже плакав, бо хотів їсти.

Зі слів жительки Соболівки Дембовської Н. Б. відомо, що німці їздили по селах на фаєтонах (авто з відкритим кузовом) і розкидали цукор – рафинад. Таким чином підлещувались до місцевого населення. Також біля її дому стояла ціла німецька автоколона, де ремонтували автомобілі.

Ще розповідала Огородник Г. П., як одного разу німець послав її разом з подружкою на кухню принести їсти. От, несуть вони в казанку галушки з молоком. Від запаху не можна було стриматись, от і діти, облікаючи пальці, поїли всі галушки і принесли німцю лише одне молоко. Той почав кричати і витягнув пістолет, направив на дітей. Перелякані вони притиснулись до одвірка, але зайшов старший і забрав пістолета, врятувавши так дітей. Потім німець знову написав записку і відправив на кухню. «То ми, – каже Ганна Петрівна – вже не їли».

«Окупанти заставляли чистити конюшні, дороги, бо тоді було велике болото, ночами приходилось виконувати різні роботи», – пригадує Дячук Ганна.

Розповідає соболівська жителька Іскра Ксенія Мусіївна, що люди робили з чорнильниць світильники, а німці приходили і забирали їх.

Більшість пригадує, що не всі німці були жорстокі. Вони були різними, але боялися їх всіх однаково. Марценюк А. розповідала своїм внукам, що німці пригощали дітей джемом.

Не можна не згадати про тих, хто рятував і переховував людей. Так, в хаті Носюк Насті сховалося на ніч чотири єврейки з дітьми. Жінки не спали цілу ніч, про щось між собою розмовляли, на світанку зібрали дітей і пішли до лісу, який був за 4 кілометри від села. Кузніцова Ірина Юхимівна взяла на виховання сироту та переховувала в себе матір з трьома дітьми з Костянтинівки. Соболівський житель Хацьола переховував у себе партизана, але його поліцаї вислідили і вбили. Як уже говорилося, хліба не вистачало, місцевий мельник, а це був єврей, підгодував людей. Німці потім розстріляли всю його сім'ю (жінку і дітей). Дід Петлінської Г. возив у «казонний» ліс партизанам їсти. Як проходили наші війська через Соболівку, жінки виносили все, чим можна було пожитись, і віддавали рятувникам. Багато односельчан переховували в себе дітей – сиріт, батьків яких розстріляли фашисти. Розповідає Дячук Г. М.: «Одного вечора до нашої хати хтось постукав. Мама дуже налякалася, але відчинила хату. На порозі стояв старенький дідусь, який попросився переночувати. Коли він зайшов до хати, почав скидати бороду і вуса. Перед сім'єю постав молодий хлопець. Свого прізвища не назвав, тільки сказав, що він розвідник. Мати дала йому їсти. Він трохи заснув. Десять приблизно до півночі, а далі подався на зустріч зі своїми товаришами, то мама дали йому в дорогу млинців та молока».

Відомо, що Музику Марію Микитівну забрали, як і більшість юнаків та дівчат, в липні 1943 року. Грузили в товарні вагони під дулами автоматів. У Перемишлі проводили медичний огляд, а далі везли до Німеччини. Марії пощастило – вона потрапила до хороших людей (Генріх та Паула Ністер). У сім'ї було 14 осіб – 12 із них діти. Дівчину добре одягали, годували, тричі на рік пускали у костел. За окрему роботу навіть платили гроші. Чого не можна сказати про Лукаш Марину Гаврилівну, Хлоп'як Дарку Федорівну, Присяжнюка Григорія Касяновича, Березюк Катерину Андріївну. Ще зовсім юні вони виконували непосильну роботу, за кожен провину їх карали, погано харчували, але всі були дружні, у важку хвилину допомагали один одному.

Більшість працювала на військових заводах, виготовляючи зброю, та в хазяїв. Лукаш Лосовета Денисівна пригадувала, що не один раз тікала із неволі. Потім її били нагайками. Одного разу, коли вона втекла, то батька забрали до Турбова і тримали до тих пір, поки дівчина не повернулася. А от Рябіщук Ніну Сергіївну забрали через брата, який втік. Казала, що за добру роботу давали гроші на пиво. Чи не найважче в неволі прийшлося Поліщуку Івану Максимовичу. Хлопець працював на шахті в нелюдських умовах. За надважку працю давали 400 грам хліба в день. Тай повернувся чи не найпізніше – в 1947. Ковальчук Григорій Степанович повернувся додому пішки. Майже всіх бранців звільнили одночасно в 1945 році американські війська.

РОЗПОВІДЬ МАТЯЩУК НАДІЇ ТИМОФІЇВНИ

«Нас привезли в Турбів. В школі була комісія. Сиділи німецькі офіцери і лікарі. Сюди привезли людей з Прилуки і Костянтинівки. Коли всіх перевірили, вишикували по двох і почали грузити в товарники. По обидва боки дверей стояли поліцаї. Нас повезли до Вінниці, але поки ми приїхали, то наші батьки пішки вже туди прибігли раніше. По дорозі у Жмеринці нас ще раз сортували. Їхали через Польщу, Чехію. Коли приїхали в Австрію, то нас всіх завели в баню, весь наш одяг відібрали на дезинфекцію. Спочаткумили теплою водою, а потім дуже холодною, при виході на грудях мені намалювали червоний хрест. Всі почали казати: «Надю заб'ють». Я дуже боялася і закривала груди, коли мене примусили сортувати одяг. Потім прийшла хазяйка і насварилася, що повільно працюю. Як я могла працювати однією рукою. Коли сіла спочити, за мною прийшли німці і повели геть. Всі знову зашуміли: «Надю забрали, вже вб'ють». Людей так було багато, що ще дві доби банили.

Мене і ще кількох дівчат залишили працювати в бані. Завели у барак. В мене був хліб з ячмінної муки, то ми з подругою відразу з'їли. Переночували. Ніхто до нас не приходив. Аж раптом задзвенів телефон в бані. Всі боялися його брати, бо ще й не знали як. А я бачила, як на заготзерні по телефону розмовляв мій начальник, в якого я працювала до війни. Коли я підняла трубку, то почула голос хазяйки. Вона сказала, що просто про нас забула. Приїхала до нас через п'ять днів. Повела нас в їдальню за два кілометри в лагер. В лагері нам давали їсти: на сніданок – чай та хліб, на обід – зелену баланду із шпинату і ячмінну кашу, ввечері – т еж саме, але бувало, що й гуляш. Я була там шість місяців. Коли німці йшли на фронт, то банились і по 20 тисяч, і по 10. Банились по кілька днів. Ще приводили людей з концтаборів. На тих людей не можна було дивитися.

Одного разу в кутку бані ми побачили велику банку варення і вкрали її, і вкрали ще хліб, то ми за вечір з'їли те варення. А один хлопець також хотів вкрати і пішов в баню, коли там була дезинфекція одягу, то тільки відкрив двері і відразу впав. Люди його відволокли, то ним ще дуже довго крутило. Потім нас відправили на завод.

Як їхали в Німеччину, одній дівчині поїзд відрізав ноги. А хлопцеві, який хотів втекти через дах поїзда, зняло череп.

Як повернулася додому, була ланковою, працювала біля телят».

Не в одній сім'ї ховалися партизани. Ім'я соболівської жінки невідоме, але відоме те, що вона ховала партизан і навіть провела їх до річки і показала подальшу дорогу. Не один раз допомагала партизанам і Кухарська Марія. Був ще такий прикрий випадок в Соболівці. В Самар Явдохи переховувались партизани, про що поліціям стало відомо. Жінка, налякана тортурами, через які приходилося пройти тим, хто допомагав партизанам, покінчила життям.

Відлуння війни ще довго було чути. Якось сусід Носюк Настасії Григорівни Трифон збирався їхати кіньми до Вінниці. От Настя, а також її подруга Марія Сулима, дві дочки дядька Степана Марійка і Тодора вирішили поїхати з ним. Всі зібралися у Трифона на подвір'ї, сіли на воза. Чоловік хоче їхати, а коні не йдуть, він б'є, а коні стоять. Мучився Трифон довго, але примусив коней йти. От вони приїхали на колгосп, стали – соломи покласти на віз, щоб легше їхати. Наклали соломи, посідали всі, а коні знову не рушають з місця. Кажуть, що коні відчувають щось недобре. Якось виїхали. Заїхали за Маленьку Стадницю і сталася велика біда, розірвалася міна. Загинув їздовий дядько Трифон, сестра його дружини Христі Марійка. Тодора попекла обличчя. Настю високо підкинуло, Марійку покалічило, що ніколи не могла розігнути спину. Коней рознесло на шматки по всій дорозі.

Ще було й так. Розповідає Дячук Ганна. Її бабуня прийшла до своєї доньки сказати, що їде до Вінниці підвода, то вона хоче поїхати, щось купити онукам. Люди зібралися в Пилипенка Олександра Потаповича, бо той їхав влаштуватися на роботу. Чоловік був без ноги – війна покалічила. Як доїхали до Гавришівки, стали, щоб поправити на возі. Їх обминула підвода, от вони за нею далше й поїхали. А далі важко пригадати. Розірвалася міна. Бабусі зірвало череп. У лікарні бідна пожила до ранку та й померла. Загинув і Пилипенко Олександр, інші були поранені.

Відразу після війни в посадці над річкою в Сиваківцях знайшли повішаного солдата. Документів при ньому не було. І не знати, якій армії належав, чи радянській, чи німецькій. Діти з школи побігли подивитись. Тоді майже вся школа запізnilась на уроки, то вчителька дуже сварилася. А солдата поховали на місцевому цвинтарі, пізніше перепоховали у братську могилу, що в Турбові.

Перемога здобута завдяки здатності народу захистити свою свободу і незалежність. Визнана незаперечна роль простого народу у визволенні своєї Батьківщини. З перших днів війни люди проявляли величезний героїзм та витримку в боротьбі з ворогом, доброзичливість і взаємодопомогу до інших людей, які потрапили в біду.

Ми в боргу перед світлою пам'яттю героїв.

Горить вічний вогонь на меморіалах у Сиваківцях та Соболівці. Він освітлює викарбувані імена тих, хто поліг за свободу і незалежність нашої Батьківщини. Імена, імена... За кожним із них – людські долі. Разом вони складають книгу пам'яті, у якій реально втілюється принцип, що довгий час був лише добрим побажанням – «**Ніхто не забутий, ніщо не забуто!**».

Доля євреїв села Махнівка Козятинського району у Другій світовій війні

О. А. Іванчук

У статті розглянуто деякі аспекти історії села Махнівка Козятинського району Вінницької області та наслідки і хронологію Голокосту в ньому. Наведено факти, повідомлені в спогадах очевидців та в усних народних переказах. Розкрито сутність праведного діяння місцевої жительки Столярчук П. М.

In the article some aspects of history of village of Machnivka Kozyatunare considered to the district of the Vinnytsya area and consequences and chronology of Holocaust in him. Mentioned facts, put in a fame in remembrances of eyewitnesses and in verbal folk translations. Essence of just act of local habitant Stolyarchuk P.M. is exposed.

Ключові слова: особи єврейської національності, село Махнівка, Голокост, праведне діяння.

Село Махнівка має 600-річну історію, яка до Другої світової війни була тісно переплетена з жителями єврейської національності. Гоніння та так звана смуга осілості стали чинниками, що зумовили переважне проживання євреїв до початку Другої світової війни в Україні. Відомий дослідник єврейського питання О. Й. Круглов стверджує, що за кількістю євреїв Україна займала перше місце в Європі і друге в світі після США [1]. Зокрема, до 1941 року на території Вінниччини проживало 141825 осіб єврейської національності або 5,25 % від їх кількості в Україні [1].

Наведемо невелику історичну довідку про с. Махнівка. Предок магнатів Тишкевичів отримав ці землі у 1430 р. від Великого князя Литовського Свидригайла Ольгердовича. На початку XVII століття Махнівка належала трьом часткам Антонію Потоцькому, а четверто – князям Радзівілам. У 1767 р. граф Петро Потоцький зробив її своєю резиденцією та за прикладом свого родича, що влаштував у Тульчині маєток, взявся збудувати схожу резиденцію в Махнівці. Добився дозволу перейменувати село Махнівка на містечко та переманив з Бердичева багато євреїв і шляхти для переселення. У 1796 р. Махнівка стала повітовим містечком Київської губернії. Однак швидке зростання та розвиток Бердичева призвело до занепаду Махнівки. Згодом у 1846 р. всі повітові присутні міста переведені до Бердичева.

Станом на 1885 р. мешкало 955 осіб, було 152 дворових господарства. За переписом 1897 року, кількість мешканців зросла до 5343 осіб (2577 чоловічої статі та 2766 – жіночої), з яких 2149 – православної віри, 2435 – іудейської, 759 – римо-католицької. У 1900 р. в Махнівці було 709 дворів і проживало 5380 осіб. Таким чином, за 15 років з'явилося 557 дворів та населення зросло на 4425 осіб, із них 45,6 % іудейської віри. За два покоління, в 1941 році, очевидно відсоток єврейського населення зберігся (майже половина села).

За адміністративно-територіальної реформи 1923 р. стала центром Махнівського району. 1935 року назву містечка змінено на Комсомольське, з відповідним перейменуванням району. 1962 року, під час «укрупнення» районів, Комсомольський район ліквідували. 12 травня 2016 року відбулась історична подія – село повернута його історична назва Махнівка.

В архівних матеріалах є спогади жителя с. Махнівка Бельського Н. А.: «9 вересня 1941 року з м. Любар Кам'янець-Подільської області в Махнівку (Комсомольське) прибув німецький каральний загін, який у ніч з 9 на 10 вересня 1941 року оточив Махнівку та здійснив масові арешти серед населення. У числі арештованих був і я. Усіх нас, в кількості біля 900 осіб, зігнали в зерносховище млина, а потім вранці, годин в 10, 10 вересня почали завантажувати на вантажівки і кудись відвозити. З числа арештованих німці відібрали 40 осіб спеціалістів, у число яких увійшов і я, та звільнили нас. Інші 800 осіб відвезли в Жежелівський ліс в 5 км від Махнівки і розстріляли.

8 вересня 1942 року мене, в числі 100 осіб, знову арештували, але невелику групу спеціалістів звільнили, а інших, осіб з 80, вивезли на західну околицю Махнівки поблизу сінного пункту і розстріляли» [2, с. 264].

Житель села Великі Кутища Ковальчук Я.У. розповів, що розстріли в с. Махнівка здійснювали жандарми Шнайлер і Кріст [2, с. 264].

У «Повідомленні Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-румунських загарбників та їхніх спільників, здійснених у м. Вінниця та Вінницькій області від 13 травня 1946 року» є така інформація щодо злодіянь у с. Махнівка: «10 і 11 марта 1944 г. в селе Жежелев Комсомольского района комиссия в составе капитана Сутугина и начальника судебно-медицинской экспертизы 18-й армии майора медицинской службы Левицкого Д. Н., председателя исполкома райсовета депутатов трудящихся Комсомольского района Тимусяка М. Т., председателя райздраотдела врача Ковалю Т. Н., военных врачей – подполковника медицинской службы Шухера И. С., майора медицинской службы Вайсмана К. Л. произвела раскопки 7 могил, находящихся на территории Комсомольского района в лесу у села Жежелев в 200 метров от шоссеиной дороги Винница – Бердичев. Обнаруженные могилы имели размеры от 2 до 15 метров длины и от полутора до 6 метров ширины, в которых обнаружены 860 трупов расстреляных и частично закопанных живыми советских граждан.

На основании данных судебно-медицинской экспертизы, а также опроса свидетелей комиссия установила: 10 сентября 1941 года гестапо призвело массовые аресты советских граждан на территории Комсомольского района. Всех арестованных немцы согнали в амбар мельницы и на территорию маслозавода Комсомольского. Населению было объявлено, что они будут отправлены на работы в другие местности. После этого арестованных продержали несколько суток без пищи и воды, а потом погрузили на машины, вывезли в Жежелевский лес и там расстреляли. ...истребление советских граждан производили комендант Комсомольского района Кервин и шеф жандармерии Кубиц» [2, с. 263–264].

Багато українців, ризикуючи життям, рятували євреїв від знищення. У єврейському меморіальному музеєві Яд Вашем та ентузіастам вдалося встановити 2 363 прізвища рятівників-українців, які одержали почесне звання «Праведник народів світу».

Жителька с. Махнівка, 1932 року народження, Козак Євгенія Федорівна розповіла, що мати жінки її брата Василя – Павліна Мойсеївна Столярчук, спасла Марію Ізраїлівну Фуксман і трьох її малолітніх дітей (двох синів і дочку). Спосіб, у який П. М. Столярчук спасла єврейку, полягав у засвідченні перед карателями, що у Марії українське прізвище Коваленко, з подальшим проживанням її в своїй сім'ї до закінчення війни. Коли була ця подія (точну дату) Козак Є. Ф. не пригадує, але відомий дослідник німецьких злодіянь Круглов О. І. наводить такі дати щодо с. Махнівка: 10.09.1941 р. (середа) розстріляно 835 євреїв, 08.08.1942 р. (субота) вбито 88 осіб і 13.12.1942 р. (неділя) загинуло 7 євреїв-ремісників [1]. Таким чином, імовірно, що праведне діяння Павліна Мойсеївна здійснила у вівторок 9 вересня 1941 року.

Чи знала П. М. Столярчук, що ризикує, спасаючи єврейську сім'ю? Напевно ж знала і усвідомлювала свої дії. У матеріалах С. Д. Гальчака ми знайшли форму покарання за переховування євреїв з боку окупантів, але не в Махнівці, а в Гайсині, де, посилаючись на архівні документи від 13 липня 1942 року, зафіксований факт покарання жительки Гайсина Ф. Міщенко примусовою працею терміном на 6 тижнів [2, с. 155].

Висновки. З селом Махнівка тісно пов'язана доля осіб єврейської національності, бо на початку ХХ століття їх кількість становила 46 % від всього населення. Майже тисячу осіб (за різними даними, від 860 до 930) були знищені німецькими загарбниками. Близько 0,5 % євреїв с. Махнівка спасла проста подільська селянка Павліна Мойсеївна Столярчук.

Джерела

1. **Круглов, А. И.** Хроника Холокоста (Украина 1941–1944 гг.) / А. И. Круглов. – Запорожье : Премьер, 2004. – 208 с.

2. **У лещатах «нового порядку»:** населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом: Збірник документів і матеріалів / Автори-упорядники: С. Д. Гальчак, В. М. Чехівський. – Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2013. – 336 с.

Наша бувальщина

С. М. Сауляк

Стаття «Наша бувальщина» присвячена проблемі становлення людини як громадянина, члена суспільства, яке пройшло складний суперечливий шлях змін і реформувань у зв'язку з переходом від одного суспільно-економічного устрою до іншого. Подано з гіркотою в душі розповідь про життєві прикroці, які вчиняла простим громадянам радянська влада заради того тільки, щоб укріпити свою диктатуру в житті суспільства.

Вміщені в статті спогади людей тих часів засвідчують наявність таких фактів у житті суспільства, яке називали радянським.

Ключові слова: *Технікум – technical, Колгосп – acollective farm, НКВС – legal regulation, Зять – son – in – law, Технікум – technical, Шпиталь – hospital.*

Життя людське складається так, що в кожній людині воно складає одну-єдину непросто пройдену стежину, переповнену піднесеннями, падіннями і з надією на краще майбутнє.

Перед Вами розповідь про життєвий шлях простої людини, українця, котрий розпочав своє життя круглим сиротою і прожив 81 рік. Це – громадянин села Гнаткова Томашпільського району на Вінниччині Сауляк Михайло Дем'янович. Він народився в 1912 році і по велінню лихої долі залишився круглим сиротою, коли йому ще не виповнилося і шести років. Ходив по селу з простягнутою рукою, бо дуже хотілося їсти, одягнутий був у те, що хтось з односельців, змилювавшись, дарував.

Пригадую його розповідь про той період життя.

«Оце іду по дорозі, а назустріч іде дядько Карпо. Здалеку заглядаю йому в очі. Він мав добре серце. Ніколи не проходив повз мене, щоб не дати мені хоч що-небудь: цукерку, коржик, а то і зовсім черствий сухар. Я завжди радів зустрічі з ним. А одного разу, коли я хотів поцілувати йому руку, бо він дав мені кусочок ковбаси, він насварився на мене і наказав ніколи більше так не робити. Та далеко не всі громадяни села проявляли свою милість до мене, обідраного сироти, який не завжди був умитий, охайний. А наша сусідка, баба Марина, не дозволяла мені навіть на подвір'я їхнє заходити, промовляючи: «Коли тебе, голодранцю, вже чорт забере, щоб ти не псував людям настрої своїм виглядом?»».

Шукаючи милостивих людей, сирота Мишко, забрів аж на залізничну станцію Вапнярку. Там його і підбрала тогочасна міліція в дитячий притулок, який був у селі Кукули на Бершадщині. Там він закінчив початкову школу і був направлений в Харківську колонію безпритульних дітей. Михайло Дем'янович з теплотою в душі згадував своє перебування в цьому притулку. Він називав Антона Семеновича Макаренка батьком, який міг нашльопати долонею по задньому місцю, але завжди тлумачив: «Кажіть спасибі, що ми тут вас утримуємо і навчаємо. Учїться, здобуйте освіту, бо це для вас надійний рятувний круг у бурхливому вирі життя...».

Тут Михайло закінчив сім класів, по рекомендації Макаренка був направлений в педагогічний технікум. Після технікуму він ще закінчив учительський інститут і був направлений на роботу на посаду вчителя історії в середню школу села Яланець Томашпільського району.

Початок трудового шляху був вдалим. Михайло Дем'янович виявив гарний хист учителя-гуманіста. В час роботи в селі Яланець він познайомився з дівчиною Ольгою, жителькою хутора Вербецький Крижопільського району, який розташований за п'ять кілометрів від Яланця, женився, зажив сімейним життям.

Аж тут в 1937 році на хуторі Вербецькому почали здійснювати добровільно-насильницьку колективізацію селянських господарств. Ця подія принесла в родину дружини Ольги трагічну подію.

Початок колективізації на хуторі здійснювався під пильним оком правових органів. Всім, хто мав у своєму господарстві коней, велику рогату худобу, було наказано здати їх у колгосп. Батько дружини Ольги, Йосип Котоній, здав пару своїх коней. А через деякий час односелець, чоловік, якому було доручено догляд коней, сказав Йосипові: «Йосипе, твої коні в колгоспній конюшні гризуть дерев'яний жолоб, бо їм нічого їсти».

Йосип тут же набрав у мішок якогось корму і поніс його своїм коням. А коли зайшов до конюшні і побачив своїх змучених голодом коней, вигукнув: «Боже святий! Та який же це придурок придумав цей колгосп, щоб так знущатися над кінями і людьми?»».

Через декілька днів до хутора приїхали працівники НКВС і заарештували Йосипа Котонія, батька дев'яти дітей.

Односельці намагалися захистити багатодітного батька, але радянська влада була невмолимою. Заарештованого Йосипа Котонія доправили в місто Иркутськ в Росії і в тому ж, 1937 році, розстріляли як ворога народу.

В кінці 50-х років ХХ ст. родині Котонія був надісланий лист-повідомлення про те, що Йосип Котоній був репресований незаконно, безпідставно. Та це вже знищеному Котонію життя не повернуло, а його дітям-сиротам, троє з яких померли, полегшення не принесло.

А життя Михайла Дем'яновича крокувало далі. Щоб збутися нового звання «зять ворога народу», яке йому «присвоїли» в селі Яланець, він з сім'єю переїхав на нове постійне місце проживання і роботи в село Леонівку Крижопільського району. Тут його й застала Друга світова війна, на фронтах якої він воював до важкого поранення в кінці 1944 року. День перемоги над фашистською Німеччиною йому довелося відзначити у військовому шпиталі в місті Кисловодськ, куди був доправлений з місця поранення в 1944 році.

Додому Михайло Дем'янович повернувся влітку 1945 року з шістьма бойовими нагородами, на милицях і з речовим мішком на спині.

Радість сім'ї, яка прийшла у зв'язку з поверненням годувальника живим, була затьмарена страшним, небаченим досі голодом, який в 1946–1947 роках осягнув усю Україну.

Ми, його діти (а Михайло Дем'янович – це батько автора цих рядків), могли побачити невеличкий кусочок хліба тільки в день отримання батьком (1 раз в місяць) інвалідського пайка.

Сім'я Сауляка дуже сподівалася хоч деякого покращення матеріального становища, коли Михайла Дем'яновича призначили директором семирічної школи в селі Радянському Крижопільського району. Та сподівання виявилися марними, бо його зарплата у порівнянні з надвисокими цінами на всі товари народного споживання в умовах страшного голоду була настільки мізерною, що не могла забезпечити потреби сім'ї в продуктах харчування, в задоволенні інших побутових потреб.

Життя на Україні післявоєнний період було дуже важким. Мені було тоді сім років, а пам'ять і досі зберігає страшну картину: на вулиці лежав труп чоловіка, який помер з голоду. Чітко пам'ятаю важкі слова і думи мого батька з цього приводу:

«За що ж ми воювали, віддавали своє здоров'я, життя, благополуччя? Як це у Сталіна язик повернувся сказати, що Україна першою запустила полчища Гітлера на свою територію, то хай тепер поголодує, відчує всю «насолоту» від своїх настроїв. А те, що на фронтах війни кожен 3-й загиблий був українцем, він що, не знав цього?».

Восьмий десяток років свого життя Михайло Дем'янович з сім'єю і жалюгідною пенсією доживав у своєму рідному селі Гнаткові на Томашпільщині. Щоб полегшити матеріальне становище сім'ї, він ще декілька років працював вчителем історії у місцевій середній школі, брав активну участь у суспільно-політичному житті села, виступав з лекціями і бесідами на теми сучасного політичного життя країни, економічних проблем села.

Односельці пам'ятали його сирітське дитинство і колективними зусиллями допомогли вчителю Сауляку збудувати невеличку глинобитну хатину, в якій він і дожив до вісімдесяти одного року.

Ось така складна і непроста стежина, по якій пройшов громадянин України, вчитель, історик, учасник Другої світової війни, інвалід, пенсіонер Сауляк Михайло Дем'янович.

Рідний батьку, хороший, єдиний,
Найдорожча людино моя,
Патріарх усієї родини,
Пред тобою схиляюся Я.

Я не знаю у світі Такого
До безмежності щирого тата,
Чия ласка, мов поглядом Бога,
Осявала і душу, і хату.

А чи могло все скластися по-іншому, красивіше, благополучніше? Могло. Якби в нашому суспільстві домінувала справжня демократія, а не пародія на неї, створювана нечесливими можновладцями і безмежно багатими магнатами.

* * *

Українсько-російська війна і можливості усної історії

М. В. Жилін

У статті подано судження зарубіжних і українських істориків щодо значення і можливостей усної історії у висвітленні історичних подій, зокрема українсько-російської війни, а також проблематичності верифікації істинності отриманих результатів, неспроможність в силу об'єктивних і суб'єктивних причин впоратися з проблемами достовірності свідчень.

Ключові слова: усна історія, демістифікація, «антив'єтнамські виступи» у США, Великий Терор у Польщі, українсько-російська війна, порозуміння та примирення.

На перший погляд, усна історія ніколи не претендувала на роль автономного і всеохопного джерела історичної істини. Ідеологи усної історії досліджень ледь чи не від часів перших практик у цій царині підкреслюють її інструментальний характер, наголошують, що вона є лише новою старою методикою, яка може дати раду тим історичним фактам та процесам, що в недостатній мірі задокументовані. Інколи ці самовиправдання стають нав'язливими, зраджуючи якийсь латентний комплекс провини. Показовою є позиція знаного експерта Роналда Е. Доела – автора найбільшої усної історії науки і науковців США від 1950-го року – позиція, висловлена за півстоліття після початку експансії усної історичного методу в науку. Доел гаряче дискутує з апологетами усної історії, стверджуючи, що, скажімо, інтерв'ю з ученими не можуть вважатися за головне історичне джерело. Він говорить, що роль усної історії обмежується визначенням тих соціальних аспектів походження та оточення, що вплинуть на подальшу професійну діяльність науковців, віднайденням тих не зовсім ясних чинників, що обумовлюють вплив видатних науковців на політику повоєнної держави. Очевидно також, що усної історичні дослідження можуть бути більш-менш надійним джерелом у разі втрати чи псування документів [1, с. 349–378]. Це власне і все.

Але позиція Доела може свідчити й про певний прихований внутрішній опір, що чинили західні інтелектуали *моді* на усну історію. Успіх усної історичних досліджень, на нашу думку, пов'язаний із двома головними інтенціями: 1) реакція на сучасні запити суспільства ціннісно переважає проблеми адекватної інтерпретації фактів

минулого: що більш інтенсивно модернізується проблематика усної історичних досліджень, то більш політизованими виглядають їхні результати; 2) проблематичність верифікації істинності отриманих результатів не заважає їхньому практичному або позанауковому використанню.

Щодо першої інтенції.

Якщо початки усної історії як відносно самодостатньої наукової галузі вбачати не в посиланнях на очевидців, що їх використовували ще Геродот чи Фукидід, і навіть не в грамзаписах неписьменних північноамериканських племен, що здійснювалися від кінця XIX ст., а в життєписі Рокфеллерів, який уклав Алан Невінс, та в працях створеного за його ініціативи Центру вивчення усної історії Колумбійського університету 1948 року (див.: [2]), то впадає в очі націленість цієї дисципліни на проблеми політичного характеру, проблеми, які інколи не виходять за межі зацікавлень конкретно-історичних спільнот. Маються на увазі усні історії «антив'єтнамських» виступів, феміністичного руху в повоєнній Америці, дослідження історії громадянських прав і свобод політичних еліт або ж музики (усної історична компіляція Єльської школи музики) [Там само]. Попри те, що з часом усна історія знаходить свій справжній об'єкт – передовсім, через перехід від «елітарної історії» до т. зв. «history from below», до інтерв'ювання людей, прихованих від історії («hidden from history»), – відблиск цієї злободенності завжди відчувається – особливо в синтетичних працях, заснованих на свідченнях очевидців тих чи інших подій. Так, Тімоті Снайдер, намагаючись демістифікувати тоталітарну історичну традицію, що, на його думку, і донині чинить опір незаангажованому пізнанню минулого, уводить до свого наукового методу свідчення сучасників, т. зв. «голоси жертв»: «Десятиліттями національна історія – єврейська, польська, українська, білоруська, російська, литовська, естонська, латвійська – опиралася нацистським та радянським концептуалізаціям цих звірств. Історію Кривавих земель збережено – часто кмітливо і відважно – завдяки тому, що європейське минуле поділили на його національні частини, а ці частини утримували від контакту одна з одною. Але увага до будь-якої з окремих переслідуваних груп, навіть у блискучому історичному виконанні, не в змозі пояснити те, що сталося у Європі між 1933 і 1945 роками. Досконале знання українського минулого не розкриє причин голодомору. Уважне стеження за історією Польщі – не найкращий спосіб зрозуміти, чому так багато поляків загинули у Великому Терорі. Жоден обсяг знань із білоруської історії не дозволить збагнути появу таборів для військовополонених і антипартизанських кампаній, у яких загинуло так багато білорусів. Вивчення життя спільноти європейських євреїв може охопити Голокост, але не пояснити його. Нерідко те, що сталося із однією групою, стає збагненням тільки з огляду на те, що діялося з іншою. Але і це лише початок встановлення зв'язків. Нацистський і радянський режими теж треба зрозуміти з огляду на те, як їхні лідери намагалися опанувати ці землі і як вони сприймали тамтешні групи та їхні відносини між собою» [3, с. 15–16].

«Початок встановлення зв'язків», про який говорить Т. Снайдер, – це, авжеж, не лише узгодження автотомних національних історіографічних традицій. Йдеться, насамперед, про *порозуміння та примирення* між окремими національними міфологіями. І симптоматично саме для усної історії, що примирення це є можливим винятково шляхом «from below», шляхом, який ніби оминає небезпечні ідеологічні барикади, чужі і невластиві мовчазній більшості. Втім, очевидно, що саме примирення, порозуміння, заради якого писав свою працю Т. Снайдер, не може бути метою історичного дослідження. Це популярний наразі політичний тренд, що є власне також утопічною ідеологією або, за Фейєрбахом, «перевернутою свідомістю».

Відтак, результати усної історичних досліджень можуть бути спрямовані не лише на додаткову верифікацію даних традиційної історіографії та політичної історії (наведена вище позиція Р. Доела), а й на розв'язання нагальних правових та політичних колізій. Одним з головних прецедентів застосування даних усної історії задля досягнення конкретного правового ефекту став відомий судовий процес вождя аборигенних північноамериканських племен гітксанів та ветсуветенів Делгамуука проти Корони (або проти Британської Колумбії) щодо майнових претензій корінних народів та їхнього титулу. Після завершення процесу, всупереч позиції судді А. Мак-Ічерна щодо недостатності усного передання як доказу [4, с. 66], широко розповсюдилася думка про те, що «під час суду було оприєвано важливі заяви щодо легітимності усної історії, якими встановлено, що усні історії були такими ж важливими, як і письмові свідчення» [5, с. 213]. Як свідчить Б. Кінгсберрі [6], правовий прецедент використання усної історії як вирішального елемента доказової бази, невдовзі поширився й на інші території, позначені суперечками між донедавна неписьменним корінним населенням та колонізаторами. Легітимація усної історії в межах прецедентного права зрештою призвела й до встановлення важливої політичної, лише почасти дотичної до наукової проблематики традиції. Нещодавня «Резолюція Сейму Республіки Польща у справі віддання данини жертвам геноциду, вчиненого українськими націоналістами щодо громадян Другої Речі Посполитої в 1943–45 роках» опосередковано зраджує якраз ідеологічний потенціал усної історичних досліджень, на основі яких польська історіографія (насамперед, через брак архівних матеріалів) тривалий час формувала корпус свідчень про «злочини українських націоналістів». Ось принаймні дві українські інтерпретації того процесу, який можна було б назвати «судом історії», остаточною «вироком» якого й стала ухвала Сейму: «Науковці сусідньої країни створили надзвичайно сприятливі умови для перетворення мнеморії на справді міжгалузеву дисципліну, підготувавши ґрунтовний базис для подальшої розробки подібних питань» [7, с. 172] (О. Іващенко); «ненаукові праці Е. Пруса, А. Кормана, В. Поліщука (вчений українського походження) написані в основному на спогадах очевидців подій, які автори використовують для доказів злочинної діяльності українців» [8, с. 108] (О. Морозова).

Українсько-російська війна стала черговим пробним каменем для застосування усної історії з метою розв'язання питань політичного характеру. Усна історія вже тривалий час вважається найбільш демократичним напрямком досліджень минулого. Разом з тим, як уже було зазначено, вона є максимально націленою на нагальні

суспільні проблеми. Безліч ініційованих на Заході програм громадянського примирення як логічного завершення війни на Сході України акцентують свою увагу на приведенні до спільного знаменника протилежних історичних пам'ятей. Судячи з методик, які використовуються під час початкових етапів «шляху до примирення» (інтерв'ювання учасників подій – носіїв відмінних поглядів на сучасну історію, віднайдення спільних точок оперття у протилежних баченнях історії конфлікту), саме усноісторичні дослідження покликані продукувати максимально толерантну інтерпретацію подій, погляди на які донедавно роз'єднували представників різних соціальних та регіональних груп. Війна для цих методик стала ніби каталізатором. Показовими є сучасні оцінки розвитку діалогових ініціатив у довоєнній Україні: «У передкризовий період, починаючи з 2010 року, в Україні існувала єдина ініціатива, спрямована на налагодження діалогу між носіями різної національної пам'яті всередині України, яка реалізовувалася громадською організацією «Основи Свободи». На цьому етапі проблемі гетерогенності українського суспільства та наявності різної історичної пам'яті у представників різних регіонів не надавалося належного значення» [9, с. 18]. Виходячи з позиції, що кожна особистість є самоцінною (або найвищою цінністю), не важко дійти висновку, що її індивідуальне сприйняття минулого має розглядатися як *єдине* джерело історичної пам'яті. Вищий етап синтетичних досліджень, очевидно, мусить редукуватися до ідеології примирення цих індивідуальних історичних істин. Ось ілюстрація методів діяльності організації «Основи Свободи» вже воєнної доби: «Під час триденного семінару ми хочемо разом з учасниками дослідити різні шляхи, яким чином сприйняття минулого входить в наше життя. Ми подивимося на публічні та особисті прояви пам'яті, спробуємо використати їх для кращого розуміння як нас самих, так й інших людей. Так само ми говоритимемо про те, як використовувати спогади та сприйняття минулого з метою побудови діалогу між різними групами людей. Методи засновані на методиці «нарративного інтерв'ю», методологіях «гештальт-педагогіки» та «педагогіки звільнення». Ми спираємося на моделі й теорію впливу спогадів та пам'яті на конфлікти, маємо багаторічний досвід у проведенні діалогів» [10].

Маємо ситуацію, коли мода на егалітарні історіографічні практики, їх позірна обґрунтованість зв'язком з ліберальним світоглядом, з приматом індивідуальності стають *єдиною* підставою розглядати усноісторичний метод як доцільний та істинний. Результати використання методу, заснованого на емоціях, вірі та моді («mainstream»), дуже важко перевірити на істинність. Наскільки ми можемо довіряти емоційним спогадам лєнінградської дівчинки, яка порівнює обличчя своєї матері з обличчям Мони Лізи, що їх наводить Тімоті Снайдер [3, с. 183]. Наскільки це спогади дитини, а наскільки дорослої, сформованої особистості, що прагне відновити свої дитячі відчуття? Ю. Олеша, який намагався створити якнайвідвертішу автобіографію, згадуючи своє дитинство, писав: «*Все это, честно говоря, я пишу все же как литератор, а не как человек, который зовет что-то обратно*» [11, с. 151]. Але для чого Снайдерові-істориків свідчення, які не можна верифікувати?

Відтак треба звернутися до важливого моменту правильності усноісторичного методу та істинності результатів його використання.

Т. Пастушенко, подаючи коротку довідку про становлення усної історії в західній науці, відзначає запізнілий і дещо маргінальний її характер у Франції, де «домінування школи «Анналів», що встановилося після війни, тривалий час «перешкоджало» появі усної історії. Там набули популярності інші історико-антропологічні підходи: історія ментальності, історія ідей, мікроісторія тощо» [12, с. 11]. Здається, справа тут навіть не в «перешкоджанні», а в певному дублюванні цілей цих методів. Вірніше навіть – усна історія може вважатися включеною в ширший дискурс нової історичної науки, з її «новим методом роботи з джерелом» (Харійс Туманс): «Прагнення зануритися в джерело й зрозуміти його «зсередини» поставило питання про світогляд людей, що лишили нам те чи інше джерело, і ввело до наукового обігу істориків слово «менталітет». Вихідна передумова такого підходу полягає в переконанні, що людина та її психіка є мінливими, тобто спосіб сприймати світ і облаштовувати своє життя в ньому в різні епохи і в різних культурах бувають різними. Отже, для розуміння історичного процесу слід спершу зрозуміти спосіб мислення людини досліджуваної епохи та культури, тобто зрозуміти картину світу, що й визначає її поведінку, індивідуальну й колективну» [13, с. 125].

У принципі, загалом цілі нової історичної науки є ідентичними меті усної історії, означеним А. Портеллі – дослідником меж адекватності індивідуальної історичної пам'яті як головного об'єкта усноісторичних досліджень. Заявляючи, що факт, встановлений усною історією, говорить не так про саму подію, як про її істинне значення в системі інших фактів, Портеллі, стверджує, що «найкоштовнішим елементом» усної історії є відкриття «суб'єктивності мовця» [14, с. 106]. Втім, звуженість джерельної бази, надто коротка історична дистанція, що відділяє респондента від згадуваних подій (минуле продовжує безпосередньо впливати на його життя) і та сама «суб'єктивність», що її підносить Портеллі, але яка часто межує з надміром чуттєвого елементу, призводить до скептичних інтонацій у самооцінці багатьох усних істориків. Джильда О'Ніл у «Загублених голосах» пише, що не знає, чого більше у свідченнях лондонських жінок, який вона інтерв'ювала: фактів чи просто «історій» [15, с. 146]. Співатор книги «Цукрові дівчата» Дункан Барретт свідчить, що респонденти неодноразово намагалися ввести інтерв'юера в оману, що оприявилася, коли були порівняні два різних інтерв'ю однієї особи; часто співбесідники будь-що намагаються переконати дослідника в істинності саме їхнього тлумачення подій, використовуючи розлогі особисті інтерпретації фактів або наводячи факти лише для ілюстрації правильності власних інтерпретацій [16]. Це, авжеж, часткові, втім, дуже симптоматичні спостереження над недостатністю усноісторичного методу для встановлення синтетичної картини минулого та формування історичного світогляду ширших соціальних, національних та наднаціональних спільнот. Щодо онлайн-формування історичної картини російсько-української війни, чим займається наразі усна історія, то вона, скажімо, не в змозі впоратися з проблемами істинності

свідчень вояків (військова таємниця, суб'єктивне відчуття доцільності розголошеної інформації, вимоги статутів та внутрішньої дисципліни, «солдатські побрехеньки» тощо).

Насамкінець, треба означити ту проблему, що має першорядну вагу в довгостроковій перспективі – наскільки *індивідуальною* пам'яттю можна вважати «привласнені» історії (вплив пропаганди, ретрансляція спогадів і свідчень зацікавлених осіб, вкоріненість у свідомості індивідів світогляду й картини світу, успадкованих від ментальності тоталітарних спільнот тощо).

Джерела

1. **Doel, Ronald E.** Oral History of American Science: a Forty-year Review / Ronald E. Doel // *History of Science*. – 2003. – 41(4). – P. 349–378.
2. **Oral History** [Електронний ресурс] // *The Columbia Encyclopedia* : 6 th. ed. – [Б. м.] : The Columbia University Press, 2013. – Режим доступу: <http://encyclopedia2.thefreedictionary.com/oral+history>. (дата звернення: 11.09.16), вільний. – Назва з екрана.
3. **Снайдер, Т.** Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним : монографія / Тімоті Снайдер. – Київ : Грані-Т, 2011. – 448 с.
4. **Cruikshank, J.** The Social Life of Stories: Narrative and Knowledge in the Yukon Territory / J. Cruikshank. – Lincoln : University of Nebraska Press, 1998. – 211 p.
5. **Nation to Nation: Aboriginal Sovereignty and the Future of Canada** / Ed. by J. Bird, L. Land, M. MacAdam. – Toronto: Public Justice Resource Centre and Irwin Publishing, 2001. – 276 p.
6. **Кингсберри, Б.** Права собствениости коренного населения: Северная Америка, Австралия и Новая Зеландия [Електронний ресурс] / Б. Кингсберри. – Режим доступу: <http://www.hrighs.ru/text/inter/b8/Chapter7.htm>. (дата звернення: 11.08.16), вільний. – Назва з екрана.
7. **Іваненко, О.** Волинська трагедія в українській та польській національних історіографіях / О. Іваненко // *Матеріали XI Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку»* : зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 171–178.
8. **Морозова, О. С.** Волинська трагедія у сучасній українській і польській історіографії / О. С. Морозова // *Чорномор. літопис*. – 2013. – Вип. 7. – С. 105–111.
9. **Аналіз діалогових ініціатив щодо врегулювання конфлікту в Україні.** [Електронний ресурс] // Міжнародний Центр Перспективних Досліджень (МЦПД) : сайт. – Режим доступу: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/mapping_ukr_pdf. (дата звернення: 11.08.16), вільний. – Назва з екрана.
10. **Проект «Майбутньому потрібні спогади: український діалог про історію та спогади»** [Електронний ресурс] // *Initiatives of Change (IofC)* : офіц. сайт. – Режим доступу: http://www.iofc.org/uk/future-needs-memories-ukrainian-dialogue-on-histories-and-memories_ukr. (дата звернення: 11.08.16), вільний. – Назва з екрана.
11. **Олеша, Ю. К.** Зависть ; Ни дня без строчки / Ю. К. Олеша ; рис. А. Никитина. – Рига : Лиесма, 1987. – 352 с.
12. **Пастушенко, Т.** Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні / Т. Пастушенко // *Історія України*. – 2010. – № 17/18. – С. 10–15.
13. **Гуревич, А. Я.** Новая историческая наука во Франции: достижения и трудности (критич. заметки медиевиста) / А. Я. Гуревич // *История и историки : историографич. ежегодник*. 1981. – Москва, 1985. – С. 99–127.
14. **Portelli, A.** The Peculiarities of Oral History / A. Portelli // *History Workshop Journal*. – 1981. – No. 12 (1). – P. 96–107.
15. **O'Neill, G.** Lost Voices: An Oral History of East London Women Hop Pickers / G. O'Neill. – London : Arrow Books Ltd, 2006. – 176 p.
16. **Barrett, D.** Oral History & Creative Non-Fiction: Telling the Lives of the Sugar Girls [Електронний ресурс] / D. Barrett // *History Workshop Online* : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://www.historyworkshop.org.uk/oral-history-creative-non-fiction-telling-the-lives-of-the-sugar-girls/> (дата звернення: 11.08.16), вільний. – Назва з екрана.

Усноісторичний наратив про АТО на Сході України

Вікторія Довбиш

У статті на основі розповідей учасників АТО та спостережень подано аналіз традицій, поведінки, використання української символіки та предметів-оберегів, народження специфічної воєнної субкультури під час бойових дій на Сході України.

Ключові слова: Схід України, бійці АТО, дослідження, воєнна субкультура, предмети-обереги.

Два роки минає з того часу, як тривають бойові дії на Сході України, проходить АТО, країна-сусід стала ворогом та агресором. А українське суспільство поступово звекає до війни, чи то пак до конфлікту? І тут варто зауважити, що звання до війни, відносно байдужість ми помічаємо не лише на більшості території держави, а й на окупованих територіях.

Як слушно зазначає у інтерв'ю ВВС-Україна голова Луганської ВЦА Юрій Гарбуз: «...Чим довше ми перебуваємо у такому стані, [тим більше] люди ментально звикаються з війною. Коли у Станиці Луганській були обстріли і я там перебував, поруч йшла жінка з двома дітьми. Так от, я пригнувся, коли поруч, за 200 м від нас, почали лягати міни і були вибухи. Тоді й бабуся якось нахилилась, а дівчинка навіть не смикнулась. От найстрашніше, що ми звикаємо до того, що відбувається...».

Змінюється не лише свідомість українців, треба сказати про формування нової воєнної культури, своєрідного бачення образу героя.

Мета дослідження: показати через побут воїнів, символіку, звичаї і традиції в зоні проведення АТО пристосування до змін в суспільстві та формування нової воєнної культури.

Розглянемо ставлення воїнів АТО до української символіки та оберегів. Зазвичай, бійці висловлюють думку про зміну ставлення до українських символів, насамперед до державного прапора: саме там, на війні, відчувається його цінність. Наведемо приклад з розповіді демобілізованого танкіста 51-ї бригади Андрія Мудрика: «Ніколи не думав, що буде таке відчуття гордості, коли ти дивишся на український прапор. Раніше думав, ну класний прапор, ну жовто-блакитний, ну гарний. А ось коли ти ідеш по селі, повному сепаратистів, і на тобі висить прапор – оце круто. Такий острівець України, проїжджаючи по цих ДНР-ЛНР...».

Із розповіді бійця АТО Олега Коломійця: «Прапор завжди з нами був, в кожного – свій прапор. Для мене – це своє, рідне, я так розумію. Бо це ж наші державні символи. Та й у людей, які там залишились, деякі теж вивішували український прапор і не боялись. Один дядько ремонтував там машини, то хлопці йому подарували аж три прапори за те, що допомагав нам...» [1].

Досить популярними є предмети-обереги. Їх кожен обирає на свій смак. Справа в раптовій прив'язаності до дрібничок: браслета на руці, амулета на шії, улюбленої вишиванки, м'якої іграшки чи хрестика. Обереги віддають хіба що найближчим друзям, ними обмінюються під час ротаций, їх, якщо зіпсувалися, гарячково лагодять, лякаючись розірваної нитки більше, ніж чергового обстрілу [2].

Особливо бійці цінують обереги, виготовлені дітьми: «Це в більшості діти робили нам обереги, плели, навіть ті діти, які з Слов'янська і Краматорська, і там на Донбасі нам роздавали ці обереги. А в поїзді, то якось їхала мати з дітьми, і вони сплели буквально за ніч і нам вранці подарували» [1].

Наведемо приклад розуміння значення оберегів: «І це ж воно спеціально робиться, звичайно, для мене це оберіг. Бувало і вірші дітей носили біля себе» [1].

Про широке застосування віршів як оберегів свідчить і наступний спогад Бориса Гуменюка [3, с. 274–275], коли в кишнях пораненого бійця поряд з дрібними грошима і пластмасовим Ісусом знайдено наступні рядки:

Ми вийшли зі своїх темниць,
Ми хочемо сонця і волі,
Ми кажемо вам усім
Доволі, доволі, доволі!

Спостерігаємо використання спеціальних найменувань, особливо жіночих імен, які теж застосовуються як обереги. І зазвичай бійці створюють такі написи на бойових машинах або ж на бліндажах.

Однак доволі часто використовується лайка, що теж сприймається, як певний захист від злого ока, чи просто від звичайної кулі ворога. Яскравий тому приклад із спогадів Олега Коломійця: «Було таке, що на машинах писали і нецензурні вирази, а в більшості то імена жіночі, дітей. І це теж як оберег було, пам'ятаєш про те, хто на тебе чекає» [1].

Окремо можна зауважити й про татування, які для когось є оберегом, а для інших – знаком приналежності до певного батальйону чи підрозділу, чи виконується просто на згадку. Це свідчить і про приналежність до воєнної субкультури. «Робили у нас там хлопці татуїровки – це і знак нашого батальйону, і просто якісь написи. Та різні тату загалом. Що, правда, для них це означало, точно не скажу. Я то не зробив собі, бо не люблю таке...» [1].

Як захист вищих сил воїни сприймають і освячення святою водою перед кожним виїздом у зону бойових дій. Для них це щось особливе і справді таємниче: «Коли виїжджали на бойове завдання, то капелан, який був в батальйоні, то благословляв, освячував водою. Відчуття – страх присутній, але це легше переносити тоді» [1].

Метою окремого дослідження може бути й специфічна атрибутика в одязі бійців. Адже кожен батальйон, підрозділ мають свою емблему, розпізнавальний знак, шеврони. Мій батько, Олег Коломієць, про емблему 90 окремого аеромобільного батальйону розповідає наступне: «Щодо емблеми, то це придумали ще в аеропорту ті хлопці, які там стояли. І «кіборги» було написано по-різному. А саме значення: вовк – непереможний і ще в нього червоний колір очей – злість, злі через те, що на своїй землі, а така ситуація тепер... В інших батальйонах, то був і козак з оселедцем... Кожний рід військ загалом має свої шеврони і розпізнавальні знаки» [1].

Музика в житті людини, як відомо, відіграє важливу роль. Тільки за допомогою музики ми можемо передати те, про що не можна розказати, передати почуття й переживання. А слова лише підсилять ефект сприймання. Пісня супроводжує нас усюди – від матеріної коліскової, під час урочистих подій, свят, і навіть на війні. Так і в зоні бойових дій творяться пісні – у бліндажах, під перехресним вогнем.

Природно, що популярними в зоні АТО є українські пісні, зокрема повстанські. Часто чути сьгоднішні патріотичні та тематичні пісні – від розтиражованої «Повертайся живим» до «Добровольців Божої чоти» Олексія Бика чи «Народної війни», «Тіні Сонця». Можна почути навіть україносподіваний трек «Donbass» андеграундного гурту Dakh Daughters. Десятки пісень АТО є російськомовними. Окремо в бойовому хіт-параді стоять ще майданівська «Воины света» та «Гарри» гурту Brutto.

Олег Коломієць згадує: «В основному слухали пісні, які вже були написані там, ще афганські слухали... Часто згадували пісні про матір, про рідний край. А взагалі так бувало, що слухали те, що нове, популярне. Слухали Руслану, Вакарчука, ТНМК до нас приїжджали, ще якісь українські гурти» [1].

Майже однаковими є музичні вподобання молоді і старшого покоління. У зоні АТО пісні допомагають триматися, пам'ятати про свій дім і тих, кого захищаш. І не важливо, якою мовою звучить пісня – головне її зміст. «Там воно все якось входило в одне русло і що молодь, що старші слухали одне й те саме... І мова значення не має. Чи російські, чи українські пісні. Всі ж це розуміють. Ніхто ж нічого не забороняє...» [1].

Що ж до читання книг у зоні АТО, то волонтери забезпечують бійців книгами. Питання тут тільки в тому, щоб знайшовся вільний час. «Часу було мало, щоб читати книжки. Дуже часто читали дитячі листи, листи від пенсіонерів з побажаннями. Я читав «Кобзаря» і ще одну книгу, якусь філософську, де було про життя» [1].

Читають наші захисники також і пресу. Відомо, що з квітня 2015 р. працівниками Укрпошти спільно з представниками Генерального штабу Збройних сил України та волонтерського фонду «Мир і Ко» було передано близько 10 тонн патріотичних видань для подальшого розповсюдження у військових частинах і шпиталях, а також серед мирного населення Сходу України. Військові із вдячністю сприйняли таку підтримку і охоче читають улюблені газети та журнали. Серед видань, що були відправлені – «Голос України», «Урядовий кур'єр», «Україна молода» та багато інших газет і журналів, що були безкоштовно розповсюджені серед мирного населення Донбасу та військових.

У новинах та на сторінках мережі Інтернет зустрічаються випадки, коли бійці продовжують підтримувати звичаї та традиції українців, зокрема на великі релігійні свята (Різдво, Великдень). Яскравим прикладом може бути й «заквітчання» бойової техніки зеленню на Трійцю. За спогадами мого батька: «Усім необхідним на свята нас забезпечували волонтери, привозили крашанки, паски, все, що треба; бувало, місцева влада допомагала – мери, голови районних адміністрацій. А ще хлопці-кухарі могли щось придумати, от особливо жінки, то готували, коли були які свята. На Новий рік була ялинка. Але це все не на самій передовій, де зона бойових дій, а на місці дислокації батальйону» [1].

Облаштування побуту свідчить про намагання пристосуватися й у такій важкій атмосфері, де фактично тривають бойові дії. Наведу приклад із розповіді: «В кімнаті, то це завжди прапор висить на стіні, дзеркало було, щоб привести себе в порядок. Взагалі там, де було постійне місце дислокації, то були кращі умови: вода, душ, ліжка, матраци, а на самій передовій – спали у спальниках» [1].

Окремо варто розглядати й питання специфічної лексики, жаргону та використання воїнами позивних. «Аватари? Сам їх бачив і знаю. Це люди, які вживають алкоголь. Геть шеврони такі були. «Беха» – це БМП. «Бетр» – бойовий бронетранспортер. «Саушка» – самохідна артилерійська установка. «Васильки» – 80-й калібр, велика рація – «радейка», а звичайна рація – «моторола», «цинк» – коробочка для набоїв, «плюс» – зрозумів, прийняв. А як передаєш по рації повідомлення, то називаєш комбінацію цифр» [1].

Зокрема, терміни «махновщина», «махновці» на Луганщині тепер застосовують для означення осіб, що захопили владу. Перестрілку називають «перепискою», а снаряди – СМС-ками [3, с. 257–258].

«Якщо говорити за позивні, то в основному походило від роду занять, професії, від прізвищ і від рис характеру чи якоїсь ситуації, таке теж було. Мої побратими, то «Блондін» (сивий, як молоко), «Фізрук», бо викладає у школі фізкультуру, «Карандаш» (гарно малює), я тому що працює в рибному господарстві («Рибак»). Ще був «Темний» у нас, бо лице таке було смагляве. Для мене позивний означає те, що скриває твоє особисте, ім'я, прізвище і т. д. Зайвого нічого не потрібно говорити, треба якось зашифрувати» [1].

Забобонним упередженням щодо слова «останній» ми завдячуємо ще радянським десантникам (можливо, попервах це стосувалося стрибків із парашутом), то інше доволі поширене в зоні АТО табу, здається, не має нічого спільного з військовими. Але ця прикмета, хоч і народна, як і звичка казати «крайній», покликана вберегти від смерті. Якщо генератори вимкнено, а в бліндажі або підвалі горить проста свічка, прикурювати від неї не можна. Робити це, кажуть, до покійника. Дотримуються цього неписаного правила на фронті доволі суворо.

Отже, можемо спостерігати в Україні формування особливої воєнної субкультури, яку представляють бійці АТО, учасники бойових дій. Специфічні риси проявляються в наступному: специфічна лексика, жаргон, позивні; своєрідні музичні традиції й облаштування побуту. Ця субкультура є сучасною, але з дотриманням українських звичаїв і традицій, пануванням козацького духу. Після демобілізації бійці-побратими намагаються триматися разом, допомагають один одному, святкують визначні події, просто проводять дозвілля.

Література

1. Коломієць, О. Інтерв'ю з Олегом Коломіємцем, 1974 р. н., записано 23.09.16 р. // Архів автора.
2. Бурлакова, В. Субкультура війни: АТО у традиціях, забобонах і піснях / Валерія Бурлакова // Укр. тиждень. – 2015. – 30 серп. – Електронна версія. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/144003> (дата звернення: 20.09.2016), вільний. – Назва з екрана.
3. Забужко, О. Літопис самовидців: дев'ять місяців українського спротиву / О. Забужко. – Київ : КОМОРА, 2014. – 312 с.

РЕЗОЛЮЦІЯ

V Міжнародної науково-практичної конференції

«УСНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ, НАПРЯМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ»

25–26 жовтня 2016 року у м. Вінниця на базі Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва відбулася V Міжнародна науково-практична конференція «Усноісторичні дослідження: сучасні тенденції, напрямки та перспективи».

Організатори Конференції: Управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації, Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва, кафедра історії та культури України факультету історії, етнології і права ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, Державний архів Вінницької області, Комунальний вищий навчальний заклад «Вінницька академія неперервної освіти», Обласна організація Національної спілки краєзнавців України, громадська організація «Вінницьке історичне товариство», громадська організація «Асоціація бібліотек Вінниччини».

На Конференції з привітаннями виступили представники влади та наукової еліти Вінниччини – Лановик С. Я., депутат Вінницької обласної Ради; Гальчак С. Д., доктор історичних наук, голова правління обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України, почесний краєзнавець України, який зачитав привітання від голови НСКУ, доктора історичних наук, професора, заступника директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондента НАН України О. П. Реєнта; Дровозюк С. І., доктор історичних наук, професор, ректор КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»; Коляструк О. А., доктор історичних наук, професор, зав. кафедри історії та культури України факультету історії, етнології і права ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського; Куцевол О. М., доктор педагогічних наук, професор, зав. кафедри методики філологічних дисциплін і стилістики української мови факультету філології і журналістики ім. М. Стельмаха ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського; Федоришен О. Ю., голова ГО «Вінницьке історичне товариство», Морозова Н. І., директор Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, заслужений працівник культури України, президент ГО «АБВ».

Взяли участь і виступили з доповідями науковці з Кракова і Вроцлава (Республіка Польща), Києва, Вінниці, Хмельницького, Харкова, Умані Черкаської області, Українського інституту національної пам'яті (м. Київ), КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти», викладачі, студенти ВНЗ м. Вінниця – ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, Донецького національного університету ім. Василя Стуса, Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова, Вінницького коледжу НУХТ, фахівці обласної наукової бібліотеки ім. К. А. Тімірязєва, центральних районних, міських, сільських та шкільних бібліотек, представники загальноосвітніх, архівних і музейних закладів Вінниччини та ін.

Заслухавши та обговоривши наукові доповіді, повідомлення, презентації, проаналізувавши стан усноісторичних досліджень, виконання рекомендацій IV Міжнародної науково-практичної конференції «Усна історія як важлива складова краєзнавчої діяльності», учасники Конференції відмічають, що здійснюються подальші усноісторичні дослідження, розширилася їх тематика і хронологічні рамки, що охоплюють другу половину ХХ – початок ХХІ століття, зокрема:

- проводиться подальше вивчення джерельної бази, збираються усні свідчення, спогади учасників важливих подій української історії, у тому числі другої половини ХХ та початку ХХІ століття, зокрема Революції гідності, АТО;

- відбулися презентації низки видань краєзнавчого змісту, зокрема з історії населених пунктів, з використанням друкованих, архівних джерел, усноісторичних свідчень очевидців і учасників історичних подій;

- розроблено та підписано «Меморандум про наміри щодо збору, збереження і популяризації свідчень усної історії», низка положень якого успішно виконується (проведено ряд усноісторичних досліджень, у тому числі серед учасників Революції гідності і воїнів АТО; до участі у дослідженнях активно долучилася студентська і учнівська молодь; організовано навчання з бібліотечними працівниками і студентами ВНЗ міста з методики усноісторичних досліджень; підготовлено і представлено на веб-сайті ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Усна

історія – важлива складова краєзнавчої діяльності»; учасники, які підписали «Меморандум...», брали участь у різноманітних форумах всеукраїнського та міжнародного значення з питань усної історії; проведено заходи з відзначення 150-річчя від дня народження М. С. Грушевського, зокрема побачив світ бібліографічний покажчик «Михайло Грушевський і Вінниччина», підготовлений фахівцями ОУНБ ім. К. А. Тимірязєва тощо);

- на засіданні Вченої ради Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тимірязєва (18.10.2016 р.) прийнято рішення ініціювати заснування обласної краєзнавчої премії ім. В. Д. Отамановського.

Поряд з цим учасники Конференції відмічають, що не вирішено питання достатнього забезпечення інструментарієм дослідників усної історії для проведення аудіозаписів, відеозйомок; через відсутність належних коштів збірники матеріалів науково-практичних конференцій не завжди виходять друком. Не створено єдиного архівного фонду усних свідчень на базі Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тимірязєва. Недостатньо використовуються соціальні мережі, засоби масової інформації для оприлюднення і популяризації усноісторичних досліджень.

Учасники V Міжнародної науково-практичної конференції «**Усноісторичні дослідження: сучасні тенденції, напрямки та перспективи**» з метою подальшого розвитку усноісторичних досліджень наголошують на необхідності проведення таких заходів:

- ініціювати створення громадської організації «Регіональний центр усної історії»;
- здійснити усноісторичні дослідження, зосередивши основну увагу на періоді другої половини ХХ – початку ХХІ століття, у тому числі Революції гідності, АТО;
- продовжити виконання положень «Меморандуму про наміри щодо збору, збереження і популяризації свідчень усної історії».

Оргкомітету з підготовки і проведення V Міжнародної науково-практичної конференції «**Усноісторичні дослідження: сучасні тенденції, напрямки та перспективи**» здійснити такі заходи:

- підготувати електронне видання матеріалів Конференції;
- представити матеріали Конференції на веб-сайті Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тимірязєва;
- підготувати розширені повідомлення про її роботу до професійних бібліотечних видань («Бібліотечна планета», «Бібліотечний форум України», «Наші новини»);
- інформацію про роботу Конференції та фотоматеріали розмістити у соціальних мережах;
- звернутися до наукової та краєзнавчої громадськості Вінниччини, Національної спілки краєзнавців України з проханням підтримати ініціативу учасників Конференції про заснування обласної краєзнавчої премії ім. В. Д. Отамановського;
- провести 2018 року чергову науково-практичну конференцію з питань усної історії.

м. Вінниця, 26.11.2016 р.

Відомості про авторів

Адамський Віктор Романович, завідувач Центру дослідження історії освіти Поділля, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

Асанішвілі Микола Ілліч, студент Донецького національного університету ім. Василя Стуса

Бадрак Людмила Степанівна, бібліотекар Іванівської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату Калянівського району

Басюк Яна Олегівна, студентка III курсу факультету історії, етнології і права ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського

Вігуржинська Віра Степанівна, директор Тульчинської ЦБС

Гальчак Сергій Дмитрович, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків з громадськістю факультету філології і журналістики ім. М. Стельмаха ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, голова правління Вінницької обласної організації НСКУ, заслужений працівник культури України, почесний краєзнавець України

Григоренко Тетяна Олександрівна, старший науковий працівник відділу історії краю ХХ – поч. ХХІ ст. Черкаського обласного краєзнавчого музею

Гура Ганна Олегівна, студентка III курсу факультету історії, етнології і права ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського

Демиденко Надія Михайлівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ

Добошевська Аліна (Doboszevska Alina), представник Фонду «Добра Воля» (м. Краків, Польща)

Довбиш Вікторія Олегівна, студентка 4 курсу факультету історії, етнології і права ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського

Дровозюк Степан Іванович, доктор історичних наук, професор, ректор КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»

Дячук Наталя Михайлівна, директор Сиваківської ЗОШ Липовецького району

Жилін Михайло Володимирович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та історії української і світової літератури Донецького національного університету ім. Василя Стуса

Завальнюк Костянтин Вікторович, головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області, кандидат історичних наук

Іванчук Олена Анатоліївна, бібліотекар відділу маркетингу, реклами і соціокультурної діяльності Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва

Іскандаров Ренат Ілліч, молодший науковий співробітник Вінницького обласного краєзнавчого музею

Калашникова Оксана Володимирівна, бібліограф Могилів-Подільської районної бібліотеки

Карабахцян Аїда Тигранівна, студентка II курсу філологічного факультету Донецького національного університету ім. Василя Стуса

Києнко-Романюк Лариса Анатоліївна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри управління та адміністрування КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»

Ковалишена Інна Володимирівна, студентка 4 курсу факультету історії, етнології і права ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського

Колійчук Валентина Іванівна, бібліограф-краєзнавець Чечельницької ЦРБ

Коляструк Ольга Анатоліївна, доктор історичних наук, професор, зав. кафедри історії та культури України факультету історії, етнології і права ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського

Кристофорова Тетяна Петрівна, провідний методист науково-методичного відділу Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва

Крупник Любов Орестівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Інституту кримінально-виконавчої служби Національної академії внутрішніх справ

Куцевол Ольга Миколаївна, доктор педагогічних наук, професор, зав. кафедри методики філологічних дисциплін і стилістики української мови факультету філології і журналістики ім. М. Стельмаха ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського

Лапій Олена Олександрівна, бібліограф-краєзнавець Крижопільської центральної районної бібліотеки

Леськів Леся Богданівна, журналіст, член НСЖУ, м. Немирів

Малиніна Тетяна Василівна, провідний фахівець ректорату Харківського національного університету міського господарства ім. О. М. Бекетова, заслужений працівник освіти України

Маршук Юлія Микитівна, бібліограф-краєзнавець Бершадської центральної районної бібліотеки

Матохнюк Людмила Олександрівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»

Мельник Віктор Мирославович, стипендіат інституту міжнародних відносин Вроцлавського університету, студент юридичного та філософського (відділення політології) факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Мірчук Сергій Валерійович, спеціаліст з написання проектів Барської міської ради

Мозгова Лариса Анатоліївна, заступник директора з наукової роботи обласної бібліотеки для дітей Житомирської обласної ради, член Національної спілки краєзнавців України

Морозова Наталія Іванівна, директор Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, заслужений працівник культури України, президент ГО «АБВ»

Москаленко Анастасія Олександрівна, студентка II курсу філологічного факультету Донецького національного університету ім. В. Стуса

Нагайко Тарас Юрійович, кандидат історичних наук, керівник навчально-наукового центру усної історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Омельченко Ріта Миколаївна, студентка II курсу філологічного факультету Донецького національного університету ім. Василя Стуса

Остапчук Олена Геннадіївна, аспірант Донецького національного університету ім. Василя Стуса

Павленко Михайло Іванович, здобувач другого року навчання кафедри джерелознавства, історіографії та СІД Запорізького національного університету

Педін Павло, студент III курсу факультету історії, етнології і права ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського

Привалко Тетяна Вікторівна, кандидат історичних наук, член робочої групи проекту «Майдан: усна історія», головний спеціаліст Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Прищепа Марина Михайлівна, зв'язківець, начальник радіовузла військової частини А2656 (м. Вінниця)

Пуніна Ольга Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та історії української і світової літератури Донецького національного університету імені Василя Стуса

Ресніт Олександр Петрович, голова Національної спілки краєзнавців України, доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України

Роговий Олександр Іванович, почесний краєзнавець України, начальник архівного відділу Липовецької райдержадміністрації

Рожкова Людмила Іванівна, кандидат історичних наук, доцент Сумського національного аграрного університету

Романець Людмила Миколаївна, кандидат історичних наук, викладач суспільних дисциплін Вінницького коледжу Національного університету харчових технологій

Романюк Іван Миронович, професор, доктор історичних наук, професор кафедри історії і культури України Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського

Сауляк Станіслав Михайлович, відмінник освіти України, викладач вищої категорії, викладач-методист

Скус Ольга Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Слободянюк Ніна Іванівна, головний бібліограф закладу культури «Вінницька міська централізована бібліотечна система»

Снагощенко Валентина Володимирівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики навчання суспільних дисциплін Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка

Фрецюк Сергій Миколайович, бібліотекар с. Червоне (Грабівці) Барського району

Цимбалюк Поліна Іванівна, учений секретар Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, заслужений працівник культури України

Чабан Таміла Семенівна, завідувач Трибусівської бібліотеки-філіалу № 21 Піщанської ЦБС, член Української асоціації зовнішньої політики

Шаповал Яна Геннадіївна, здобувач другого року навчання кафедри джерелознавства, історіографії та СІД Запорізького національного університету

Шауренко Анна Володимирівна, кандидат історичних наук, старший викладач Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Щербань Олена Василівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Харківського історичного музею імені Миколи Сумцова, етнолог

Юрчишина Ольга Анатоліївна, головний бібліотекар Наукової бібліотеки ВНМУ ім. М. І. Пирогова

З М І С Т

Привітання	3
Шановні друзі! <i>О. Ресніт</i>	3
Шановна громадо! Високоповажні учасники конференції! <i>О. М. Куцевол</i>	3
Основна доповідь	5
Усноісторичні дослідження – важлива складова діяльності бібліотеки <i>Н. І. Морозова</i>	5
Історичний гранд-наратив М. С. Грушевського у сприйнятті сучасного українця: пам'ять, міфи, реалії та прагнення	8
Звинувачений у «психологізмі» М. Грушевський під «пресом» більшовизму (20–30 рр. ХХ ст.) <i>С. І. Дровозюк</i>	8
Політична антропологія скіфо-сарматського міфу як наратив української ідентичності від Михайла Грушевського до Ореста Субтельного <i>В. М. Мельник</i>	11
Концепція автономії і федерації у період українського визвольного руху: погляд з ХХІ століття <i>Н. М. Демиденко</i>	16
Михайло Грушевський в оцінках сучасників у кам'янецький період діяльності <i>В. Р. Адамський</i>	17
Михайло Грушевський як ідеолог української революції, творець її концепції <i>Р. І. Іскандаров</i>	20
Родинне гніздо Михайла Грушевського на Поділлі (за результатами усноісторичних досліджень) <i>Т. П. Кристофорова</i>	25
Василь Химерик – соратник Михайла Грушевського <i>О. І. Роговий, К. В. Завальнюк</i>	27
Радянська повсякденність другої половини ХХ століття	31
Усноісторичний наратив про радянську повсякденність: особливості пам'ятання і відтворення минулого <i>О. А. Коляструк</i>	31
Коли Сталін помер... Українські жінки п'ятдесятих років <i>А. Добошевська</i>	33
Роль родинної та особистої пам'яті у формуванні оціночних суджень щодо Українського Національно-Визвольного Руху 1970–1980-х рр. ХХ століття <i>Л. О. Крупник</i>	36
Усна історія в Україні: традиція і сучасні практики <i>Т. Ю. Нагайко</i>	39
Поліетнічність і поліконфесійність Вінниці в усноісторичних оповідях містян <i>Я. О. Басюк, Г. О. Гура</i>	42
Життя вчительства України в перше повоєнне десятиріччя (1944–1954 рр.) <i>Л. М. Романець, І. М. Романюк</i>	44
Освітнянський огляд радянської дійсності у сфері літнього відпочинку та оздоровлення дітей (Україна, перша половина ХХ століття) <i>Л. А. Києнко-Романюк</i>	48
Усна історія як джерело дослідження повсякденних практик студентів у будівельних загонах (на матеріалах ХПКБу) <i>Т. В. Малиніна</i>	50
Конструювання норм поведінки в шкільному комсомолі УРСР (1964–1982 гг.) <i>Н. І. Асаншвили</i>	53

Духовне життя сільського населення України крізь призму релігійної палітри (1991–2005 рр.) <i>А. В. Шауренко</i>	55
«Реальне зло» радянської дійсності у романі Олеса Ульяненка «Серафима» <i>О. В. Пуніна</i>	58
Людина на тлі епохи (досвід реалізації проекту з усної історії) <i>Н. І. Слободянюк</i>	60
Машинобудівники Донбасу (1980-ті рр.): усні історії <i>О. Г. Остапчук</i>	63
Юлія Грош: портрет бібліотекарки, краєзнавця й директорки музею у дзеркалі часу <i>О. А. Юрчишина</i>	65
З історії однієї сільської бібліотеки <i>С. М. Фрецюк</i>	67
Чечельник: від післявоєнної відбудови до сьогодення <i>В. І. Колійчук</i>	70
Як «пам'ятають» у Вінниці. Старе місто <i>Павло Педін</i>	71
Приготування страв та напоїв у глиняному посуді в печі: за матеріалами розповідей мешканців Полтавщини початку ХХІ століття <i>О. В. Щербань</i>	75
Переривання вагітності в усноісторичному наративі селян Південної України (за матеріалами ЗНТН) <i>Я. Г. Шаповал</i>	76
Усноісторичне дослідження в системі підготовки філолога <i>А. Т. Карабахцян, А. О. Москаленко, Р. М. Омельченко</i>	79
Психологічні особливості емоційних переживань у військовослужбовців – чоловіків та жінок <i>Л. О. Матохнюк, М. М. Прищепя</i>	81
Революція гідності: свідчення учасників та очевидців подій	84
Усні свідчення митців про події Революції Гідності: науково-популярний метод опрацювання джерел <i>Т. В. Привалко</i>	84
Революція Гідності на Черкащині: спогади очевидців та учасників подій <i>Т. О. Григоренко</i>	87
«За покликом серця і душі» (Революція гідності: свідчення учасників та очевидців подій) <i>Ю. М. Маршук</i>	90
Сторінки усної історії Уманщини: Революція гідності <i>О. В. Скус</i>	92
Події Євромайдану в місті Бар крізь призму спогадів учасника А. Цицюрського <i>С. В. Мірчук</i>	95
Революція Гідності: спогади очевидців Майдану <i>Л. Б. Леськів</i>	97
Досвід майдану через усноісторичні оповіді <i>І. В. Ковалишена</i>	100
Військовий синдром: війна очима дитини (II Світова війна, АТО)	102
Без «батьківської турботи» <i>С. Д. Гальчак</i>	102
Внесок юних месників Сумщини у Перемогу в Другій світовій війні (за матеріалами краєзнавчих музеїв) <i>В. В. Снагощенко</i>	106
Дитячі спомини про Другу світову війну в структурі усноісторичного наративу селян Південної України (за матеріалами Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького) <i>М. І. Павленко</i> 109	
«Велич серця людини» (Ф. К. Бржезницький – колишній в'язень нацистських і радянського концтаборів) <i>Л. А. Мозгова</i>	112

Спогади сумчан про воєнне дитинство <i>Л. І. Рожкова</i>	115
Дорога пам'яті – дорога смерті (із спогадів колишніх в'язнів концтабору «Мертва петля» с. Печера Тульчинського району) <i>В. С. Вігуржинська</i>	118
Втрачені сторінки: свідчення жителів села Іванів про долю єврейського населення <i>Л. С. Бадрак</i>	118
Стукає пам'ять у серце: спогади дітей війни – мешканок Вінницької області <i>П. І. Цимбалюк</i>	125
«А пам'ять знову нас веде в роки далекі, грізні...» <i>О. О. Ланій</i>	129
Людська пам'ять завжди жива: спогади дітей війни <i>О. В. Калашиникова</i>	132
Спогади про війну (1941–1945 рр.) дітей війни с. Трибусівка Піщанського району <i>Т. С. Чабан</i>	133
Життя під прицілом: свідчення дітей війни сіл Сиваківці та Соболівка Липовецького району <i>Н. М. Дячук</i>	141
Доля євреїв села Махнівка Козятинського району у Другій світовій війні <i>О. А. Іванчук</i>	144
Наша бувальщина <i>С. М. Сауляк</i>	146
Українсько-російська війна і можливості усної історії <i>М. В. Жилін</i>	147
Усноісторичний наратив про АТО на Сході України <i>Вікторія Довбиш</i>	150
Резолюція V Міжнародної науково-практичної конференції «Усноісторичні дослідження: сучасні тенденції, напрямки та перспективи»	153
Відомості про авторів	155

Наукове видання

**«УСНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ:
СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ, НАПРЯМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ»**

**V Міжнародна науково-практична конференція
(25–26 жовтня 2016 року, м. Вінниця)**

Збірник матеріалів

Відповідальна за випуск
Н. І. Морозова, директор Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва,
заслужений працівник культури України

Редакційна колегія:
Г. М. Слотюк, Л. Б. Сенік, П. І. Цимбалюк, О. Ю. Антонюк, Г. М. Авраменко,
О. М. Зелена, О. І. Кізян, С. В. Лавренюк, Н. В. Спиця

Рецензент доктор історичних наук, директор Державного архіву Вінницької області Ю. В. Легун

Комп'ютерна верстка, дизайн, оригінал-макет, коректура Н. В. Спиця